

LÝCHNOS

Årsbok för idé- och lärdomshistoria
Annual of the Swedish History of Science Society

2018

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet med stöd av Vetenskapsrådet samt Institutionen för idé- och lärdomshistoria, UU; Institutionen för kultur och estetik, SU; Institutionen för idé- och samhällsstudier, UmU; Institutionen för kulturvetenskaper, LU; Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, GU.

REDAKTÖR/EDITOR

Katarina Leppänen

RECENSIONSREDAKTÖR/REVIEW EDITOR

Karolina Enquist Källgren

NATIONELLT RÅD/ADVISORY BOARD

David Dunér, professor, Lunds universitet
Victoria Fareld, lektor, Stockholms universitet
Bosse Holmqvist, professor, Stockholms universitet
Thomas Karlsruhn, docent, Uppsala universitet
Lena Lennerhed, professor, Södertörns universitet
Ulla Manns, professor, Södertörns högskola
Christer Nordlund, professor, Umeå universitet
Sven Widmalm, professor, Uppsala universitet

MEDLEMSKAP & PRENUMERATION

/MEMBERSHIP & SUBSCRIPTION

Medlem i Lärdomshistoriska Samfundet erhåller årsboken *Lychnos* mot medlemsavgiften. Anmälan om medlemskap ska göras via hemsidan www.tidskriftenlychnos.se.

REDAKTIONENS ADRESS/ADDRESS FR.O.M. 2019

Lychnos/David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper
Lux, Box 192
221 00 Lund
Sverige/Sweden

OMSLAGSBILD

I no particular order, no 57 © Martin Gustavsson/Bildupphovsrätt 2018

© 2018 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-68-3

ISSN 0076-1648

PRODUKTION/PRODUCTION

Johan Laserna

TRYCK/PRINT

Munkreklam AB, Munkedal 2018

Innehåll

Från redaktionen	7
------------------	---

Artiklar/Articles

SOLVEIG JÜLICH Fosterexperimentens produktiva hemlighet. Medicinsk forskning och vita lögner i 1960- och 1970-talets Sverige Abstract: The productive secrecy of foetal experimentation. Medical research and white lies in 1960s and 1970s Sweden	11
LEYLA BELLE DRAKE Sublima landskap, subaltern rum. Kockor och rallare utmed Riksgränsbanan 1898–1902 Abstract: Sublime place, subaltern space. Railroad workers and female cooks on the subarctic railroad 1898–1902	51
TOMAS WEDIN Tocqueville, equality and individualisation. On the democratisation of pre-university education in postwar Sweden	77
HENRIK JUNG Slagen av abstraktioner. Förnuftiga och reala abstraktioner i Marx ekonomikritik Abstract: Modes of abstraction. Ideal and real abstractions in Marx's critique of political economy	103
OLOV AMELIN Brännspegeln som myt och objekt. Om ett föremål i Armémuseums samlingar Abstract: The burning mirror as myth and artefact. About an artefact in the collections of the Army Museum	137

MATHIAS PERSSON

Sanning och lydnad. Carl Christoffer Gjörwell
som gustaviansk propagandist

157

Abstract: Truth and obedience. Carl Christoffer Gjörwell
as publicist and propagandist

Miscellanea

BO LINDBERG

Tidigmoderna nationalkaraktärer.
John Barclay och folken i Europa

179

Tema: Internationalisering

KIRSTI NISKANEN & PER WISSELGREN

Humanvetenskaplig internationalisering som ideal och praktik.
En introduktion

195

KIRSTI NISKANEN

Möjlighetsstrukturer och excellens. Rockefeller Foundations
stöd till internationalisering av svensk samhällsvetenskaplig
forskning under 1920-1950-talen

199

Abstract: Opportunity structures and excellence. Rockefeller Foundation's
support for internationalization of Swedish human science research
between the 1920s and the 1950s

ANDERS PEDERSSON

Sociologisering, disciplinering, amerikanisering.
Thorsten Sellin och svensk kriminologi

Abstract: Thorsten Sellin and Swedish criminology.
Sociologization, disciplinization and Americanization

215

PER WISSELGREN

"Forskningen om individ och samhälle måste
internationaliseras". Alva Myrdals samhällsvetenskapliga
internationalism 1950-1955

235

Abstract: "Research on man and society must be internationalised".
Alva Myrdal's social scientific internationalism 1950-1955

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

- Planlös forskning? Svensk humaniora som undantag
i ljuset av 1960-talets internationaliserings- och planeringskrav 255
Abstract: Planless research? The marginalisation of the Swedish humanities
and demands of internationalisation and planning in the 1960s

THOMAS KAISERFELD

- Historiska perspektiv på internationaliseringen
av humanvetenskaperna. En kommentar 276

Avhandlingsrecensioner

- Fredrik Bertilsson: *Frihetstida policyskapande. Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna 1738–1766*
(Thomas Kaiserfeldt) 287
- Alexander Ekelund: *Kampen om vetenskapen. Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Carl-Göran Heidegren) 294
- Helena Imelda Ek: *Erotic insanity. Sex and psychiatry at Vadstena asylum, Sweden 1849–1878* (Maja Bondestam) 300
- Patrik Möller: *Hemligheternas värld. Bror Gadelius och psykiatrins genombrott i det tidiga 1900-talets Sverige*
(Torbjörn Gustafsson Chorell) 308
- Anders Pedersson: *En fängslande vetenskap. Kriminologi i Sverige, 1885–1965* (Jenny Björkman) 313

Bokrecensioner

- Anne Haslund Hansen: *Niebuhr's museum. Artefacts and souvenirs from the Royal Danish Expedition to Arabia 1761–1767* & Anne Haslund Hansen (red.): *Arrivals. The life of the Royal Danish Expedition to Arabia 1767–2017*
(David Dunér) 323
- Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar, Kari H. Nordberg, *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*
(Karolina Enquist Källgren) 325
- Notiser och meddelanden / Notes and communications 329

Från redaktionen

2018

När vi lägger handen vid det sista Göteborgsnumret av *Lychmos* är det med visst vemod (vad ska vi göra utan tidskrift!) men med ännu mer glädje. Det har varit spännande att få förnya en anrik tidskrift med stöd av kollegorna i hela Sverige. Men innehållet är sig trots allt likt efter dessa tre år i Göteborg.

I det här numret tror jag vi har lyckats samla de mest disparata formerna av idéhistorisk forskning som bedrivs i Sverige och det är en mångfald vi vill lyfta fram som ett av ämnets viktigaste drag. Vi hoppas att utvecklingen inom ämnet skall leda till fortsatt experimentlusta, utan att för den sakens skull ge upp det analyserande och reflekterade idéhistoriska hantverket.

Vi har i alla fall strävat efter att öka andelen kvinnliga författare och yngre forskare och vi har påbörjat en process mot en tydligare arkivering och digitalisering av äldre material.

När det gäller tidskriftens cirkulation mellan lärosäten vart tredje år, så kan vi konstatera att det blev som tänkt; flytten har skapat ett engagemang i Lärdomshistoriska samfundet i Göteborg och ett ökat intresse för att publicera sig i *Lychmos*. Vi hoppas naturligtvis att intresset finns kvar även efter den fysiska flytten till Lund och att Göteborgskollegorna kommer att känna sig delaktiga i *Lychmos* framtida öden och äventyr.

Tidskriftsutgivningen generellt står inför flera stora utmaningar som vi ännu inte kan förutse konsekvenserna av. *Lychmos* är en central forskningsinfrastruktur för ämnet, där produktion och utgivning sker genom Lärdomshistoriska samfundet utan inblandning av kommersiella förlag. I skrivande stund är den stora ”KB-utredningen”, Kungliga bibliotekets utredningsarbete för öppen tillgång, ute på remiss. Blir *open access* ett krav för publiceringsbidrag? Hur påverkar det oberoende tidskrifter som *Lychmos*? Kommer bidrag att täcka kostnader som idag finansieras med prenumerationer? Hur ska öppen tillgänglighet garanteras? För många små oberoende tidskrifter kan förändrade regelverk och nya krav leda till oöverstigliga hinder.

8 · FRÅN REDAKTIONEN

Vi vill tacka alla som lagt ner arbete och engagemang i tidskiften. Johan Laserna som formgivit, Charlotte Hallberg som språkgranskat, och alla anonyma granskare som vi naturligtvis inte kan namnge här!

Vi önskar lycka till med det fortsatta arbetet och det är med varm hand vi lämnar över redaktörskapet till David Dunér och Ingrid Dunér i Lund!

Katarina Leppänen och Karolina Enquist Källgren

Artiklar / Articles

Abstract

The productive secrecy of foetal experimentation. Medical research and white lies in 1960s and 1970s Sweden. Solveig Jülich, Professor of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, solveig.julich@idehist.uu.se.

In recent years, secrecy and openness in science and related questions about the selective flow of knowledge and the production of ignorance has emerged as an important topic in historical and social studies of science. This paper deals with the circulation of information and knowledge about medical research on aborted human foetuses in Sweden, primarily during the 1960s and the 1970s. The aim is to investigate how individual and institutional actors developed and made use of strategies for “selective openness” about foetal experimentation, and the implications for the control of information and public debate. Drawing on media coverage, official documents, letters and interviews the analysis shows that governmental authorities and medical experts tried to influence which knowledge became available to whom. Yet, they still had to interact with and respond to public criticism. A central argument is that secrecy is a productive phenomenon that generates various sorts of social effects. By relating to the experiments as a secret worthy of protection, and helped by some media, the medical researchers developed a “moral economy”. Another aspect is the amount of conflicting information and knowledge claims about “life”, “death” and “viability” that were produced in the wake of public protests and negative attention around the research. The secret, it turns out, had a multifaceted character.

Keywords: foetal research, circulation of knowledge, public knowledge, secrecy, Sweden, second part of twentieth century.

Fosterexperimentens produktiva hemlighet

*Medicinsk forskning och vita lögner
i 1960- och 1970-talets Sverige*

SOLVEIG JÜLICH*

Få frågor i den medicinska samtiden skapar så mycket debatt som användningen av mänskliga embryon och foster för forskning, behandling och läkemedelsframställning. Under senare tid har dessa debatter handlat om den forskning som utnyttjar stamceller från embryon som blivit över vid provrörsbefruktning. Enligt förespråkarna rymmer denna forskning en enorm potential att behandla svåra sjukdomar, från diabetes till Parkinsons. Motståndare till forskningen hävdar istället att den hotar grundläggande moraliska värden och mänskliga rättigheter. Men kontroverser kring hanteringen av embryon och foster inom vetenskaplig forskning och kunskapsproduktion är inget nytt fenomen utan har en längre historia.¹

Den här uppsatsen behandlar cirkulationen av information och kunskap om forskning på aborterade mänskliga foster i Sverige med fokus på 1960-talet och det tidiga 1970-talet. Foster hämtade från kvinnors legala aborter hade blivit en allt viktigare resurs för medicinsk forskning och framställning av nya vacciner efter andra världskriget. I medicinska publikationer och vid vetenskapliga konferenser redogjorde svenska forskare för hur de höll aborterade foster vid liv en kortare tid i syfte att studera omsättningen av hormoner under graviditeten och andra fenomen. När pressen rapporterade om "fosterexperimenten" 1960, startade en utdragen debatt där uppgifter om att abortingrepp medvetet försenades för att möjliggöra forskning på välutvecklade foster var ett återkommande inslag. Kritiska debattörer, främst aktiva kristna, drog paralleller mellan forskningen på aborterade foster och de medicinska experiment som hade utförts på fångar i Auschwitz förintelseläger. Ansvariga myndigheter och

* Professor i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, solveig.julich@idehist.uu.se

experter försökte i sin tur påverka mediernas rapportering genom att såväl bidra med utvald information som att uttala sig om vad som var sant och falskt i debatten. Vid samma tidpunkt som riksdagen beslutade om fri abort 1974, slog Socialstyrelsen fast att påståenden om att det i Sverige bedrevs forskning på ”levande foster” byggde på missförstånd och ryktes-spridning. Hur kan diskrepansen mellan aktörernas anspråk på legitim kunskap om fosterexperimenten förstås? Jag vill närma mig denna fråga genom att studera undersökningarna på aborterade foster som en produktiv hemlighet under en period präglad av ökade krav på läkarkårens och samhällets öppenhet. I takt med att kunskapen om försöken sattes i rörelse mellan olika sociala arenor och medier artikulerades radikalt olika uppfattningar om dess innehåll och implikationer.

Syftet är att undersöka hur individuella och institutionella aktörer – från representanter för statliga myndigheter, regeringen och riksdagen till medicinska utövare, journalister och sociala rörelser – utvecklade och använde sig av strategier för slutenhet och öppenhet kring fosterexperimenten och vilka följder detta hade för kontrollen av information och offentlig debatt. Vem visste vad, och hur kunde olika kunskapsanspråk legitimeras, utvärderas och ifrågasättas? Vad stod på spel i denna ojämna fördelning av kunskap? Utgångspunkten är att hemlighetsmakeri och öppenhet inte är två åtskilda sfärer utan processer som infiltrerar varandra i olika grader. Ett annat viktigt antagande är att döljande av kunskap inte ska ses som enbart begränsade och repressivt till sin karaktär. Hemlighetsmakeri utgör i grunden ett produktivt fenomen som genererar sociala effekter av olika slag.

Teoretiskt och metodologiskt anknyter därmed uppsatsen till flera forskningsfält. För det första vetenskaps- och kunskapshistorisk forskning som studerar cirkulationen av kunskap i ett bredare samhälleligt sammanhang. När kunskap sätts i rörelse av olika aktörer för olika ändamål omformas den också – vetenskapshistorien handlar om mer än bara de vetenskapliga utövarna och deras kunskapsproduktion. ”Cirkulation” och ”publik kunskap” framstår dock fortfarande som relativt obestämda begrepp. Genom inriktningen på frågor om vilken kunskap om fosterexperimenten som kom att uppfattas som legitim under rörelsen i 1960- och 1970-talets mediala och politiska landskap, blir det möjligt att precisera relevansen av ”publik kunskap” i relation till den vetenskapliga sfären.² Samtidigt implicerar detta synsätt en förenklad uppdelning av å ena sidan en värld där alla har tillgång till ”publik kunskap” och å andra sidan en dold värld som bara ett fåtal har begränsad kunskap om. För det andra anknyter därför min undersökning till historiska och sociologiska studier av vetenskap som har lyft fram olika exempel på hur aktörer genom processer som inbegriper såväl öppenhet som hemlighållande strävar efter att

kontrollera cirkulationen av kunskap.³ Exempelvis har Stephen Hilgartner utgått från Erving Goffmans dramaturgiska perspektiv för att diskutera de sätt som vetenskapliga texter och dokument skapas, iscensätts och sprids med utvalda publikationer i åtanke.⁴ Särskilt användbar för min analys är Tora Holmgrens och Malin Idelands begrepp ”selektiv öppenhet” som betecknar en strategi för att styra informationsflöde men också en teknik för att strukturera relationen mellan experter och allmänhet.⁵

Tonvikten i studien ligger på den mediala och politiska sfären. Men analysen riskerar att bli skev om vi inte också försöker förstå fosterexperimentens ”moraliska ekonomi” – en term som Brian Balmer använder för att fånga in de delvis outtalade normer och värderingar som binder samman deltagarna i processen att på en mer lokal nivå producera vetenskaplig kunskap.⁶ Detta perspektiv är av central betydelse för att få insikter om hur medicinska forskare som använde sig av mänskliga foster motiverade sin forskning och hur rädslan för offentlig kritik bidrog till att hemlighållandet blev en viktig komponent i deras gemenskap. Hemlighetsmakeri är produktivt, och jag visar hur strategier för selektiv öppenhet kring fosterexperimenten hjälpte till att konstruera och upprätthålla kategorier som vetenskap och allmänhet, kunskap och okunskap, experter och lekmän.⁷ Ett viktigt argument är också att försökens hemlighetsfulla natur medverkade till att skapa en illusion av att det fanns ett enkelt svar på frågan om levande foster användes för forskning, medan min historiska undersökning snarare visar att det var en pågående förhandling hur kunskapen kunde tolkas och vad den hade för konsekvenser. Mera generellt är ambitionen att studien ska bidra med ett historiskt perspektiv på aktuella frågor om slutenhet och öppenhet inom medicinsk forskning, men även på samtidens spridning av radikal ”okunskap” – fenomen som har kommit att kallas ”agnostologi” och ”anti-epistemologi”.⁸

Det är påfallande tyst i tidigare historisk litteratur om den medicinska forskningen på aborterade mänskliga foster i den expanderande svenska välfärdsstaten.⁹ Ett relevant sammanhang för denna uppsats är forskning som har behandlat abortpolitiken i Sverige och inte minst 1960-talets intensiva debatt då kraven på fri abort började ställas.¹⁰ Ett fåtal studier har berört läkarkonflikter kring abortfrågan, i synnerhet mellan gynekologer och psykiater, och relationen mellan Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier och abortkritiska kampanjer har analyserats. Fortfarande är dock abortmotståndet inom statskyrkan och frikyrkorna, som är väsentligt för att förstå mobiliseringen mot fosterexperimenten, till stor del outforskat.¹¹ Det gäller även utvecklandet av nya abortmetoder i Sverige inom ramen för 1960-talets debatt kring överbefolkningsfrågan och bistånd till internationella familjeplaneringsprojekt.¹² Likaså utgör framställningen av hormonpreparat för behandling av reproduktiva

problem samt introduktionen av p-piller och andra nya preventivmedel viktiga och bara delvis undersökta kontexter för fosterforskningen.¹³ Vi vet fortfarande relativt lite om neurosedynsskandalen i början av 1960-talet, då gravida kvinnor som hade tagit sömnmedlet neurosedyn födde barn med svåra missbildningar.¹⁴ Som jag kommer att diskutera blev farhågor om läkemedels skadliga effekter en viktig motivering för att bedriva forskning på abortsökande kvinnor och aborterade foster.

I den bioetiska litteraturen har 1960-talet framhävts som ett forskningsetiskt uppvaknande. Enligt denna historiografi var bioetiken i USA och Storbritannien svaret på nya moraliska dilemman och allmänhetens oro i kölvattnet av organtransplantationer och andra teknologiska utvecklingar inom biomedicinen. En rad medicinska "skandaler" sägs ha lett till en ökad insikt bland forskare och läkare om behovet av regler kring samtycke och av forskningsetiska kommittéer som kontrollerar studier på människor. Det har också gjorts gällande att den tidiga bioetiken hämtade kraft från tidens politiska radikalism, något som ska ha manifesterats i en kritik mot medicinsk paternalism och ställningstagande för patienters, försökspersoners och försöksdjurs rättigheter.¹⁵ Under senare tid har denna historieskrivning problematiserats på flera punkter. Exempelvis har historiker argumenterat för att bioetiken i första hand underlättade och legitimerade medicinsk forskning genom att leverera etiska klartecken för biomedicinska innovationer.¹⁶ Men det saknas forskning kring hur utvecklingen i Sverige såg ut och vilka specifika mekanismer som var verksamma i formeringen av bio- och forskningsetiken under 1960- och 1970-talet.¹⁷ Min studie avser att bidra till den historiska diskussionen genom att belysa hur strategier för hemlighållande och öppenhet kring kontroversiella frågor om abortmetoder, forskning på mänskliga foster och kvinnliga patienters samtycke sammanstrålade i en forskningsetisk skandal som kom av sig.

Historiker har lyft fram 1960-talet som en period av ökad öppenhet och visat på framväxten av en kritisk journalistik i Storbritannien och USA.¹⁸ Även om denna rörelse kan urskiljas också i Sverige, är frågan om det i praktiken skedde så stora förändringar. Journalister stod fortfarande i ett beroendeförhållande till läkare och forskare för att få tillgång till information.¹⁹ Bernt Bernholm, som har kallats "svensk medicinjournalistikens fader", var länge anställd vid *Expressen* och ledde under några år på 1960-talet det medicinska magasinet *Ronden* på teve. Tillsammans med Arthur Engel, Medicinalstyrelsens generaldirektör 1952–1967, och representanter för obstetrik-gynekologi och pediatrik var han också en av ledamöterna i Prenatala forskningsnämnden som genom tävlingar och insamlingar från läsarna i *Expressen* delade ut bidrag till medicinsk forskning, däribland studier på aborterade foster.²⁰ Mot denna bakgrund är det inte

överraskande att Bernholm strävade efter att begränsa och vinkla informationen om försöken.

I framställningen kommer vid sidan av Bernholm en rad andra aktörer till tals, varav vissa aktivt förhåller sig till frågor om hemlighållande och öppenhet. Två personer är värda att introduceras redan i ett tidigt skede. Teknische licentiaten, tevemannen och sedermera framtidforskaren Eskil Block var den som mest ihärdigt försökte avslöja och väcka opinion mot fosterexperimenten. Under en kortare tid var han anställd på Sveriges Radio men tycks ha agerat på eget initiativ. Han kom från en släkt med många präster. Fadern var kyrkoherde, modern hade bakgrund som missionär och farbrodern var under en period biskop i Göteborg. Kring mitten av 1960-talet ledde Block en serie teveprogram om kyrkan och samhället och därefter gjorde han utbildningsprogram för TRU (senare Utbildningsradion, UR) innan han fick anställning på Försvarets forskningsanstalt.²¹ En annan framträdande aktör som ofta uttalade sig om fosterexperimenten var Axel Ingelman-Sundberg, professor i obstetrik-gynekologi vid Karolinska institutet och chef för kvinnokliniken vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. I egenskap av ordförande för Svensk gynekologisk förening och ledamot i Medicinal-/Socialstyrelsens vetenskapliga råd intog han rollen som medicinsk expert och avvisade eller tillrättalade vid upprepade tillfällen Blocks kunskapsanspråk. Han blev ett välkänt namn för en bredare publik som medförfattare till Lennart Nilssons bok *Ett barn blir till*, vilken utkom i en första utgåva 1965.²²

Det ligger i sakens natur att hemligheter inte låter sig studeras på något enkelt sätt. I mitt arbete har jag sammanställt och bearbetat ett omfattande empiriskt material från källor av flera olika slag. Ett urval medicinska publikationer och dokument från Medicinska forskningsrådet har analyserats för att få en uppfattning om vilken typ av forskning som bedrevs och hur den motiverades. Framför allt har jag dock följt rapporteringen, debatter och protester kring fosterexperimenten i dagstidningar och populära tidskrifter under den aktuella tidsperioden. På ett liknande sätt har ett antal radio- och teveprogram samt filmer behandlats. För att studera hur Medicinalstyrelsen (från 1968 Socialstyrelsen), Justitieombudsmannen och andra statliga myndigheter, regeringens departement, enskilda experter och politiska företrädare både förhöll sig till och (direkt eller indirekt) intervenerade i mediernas informationsflöde, har jag gått igenom relevant riksdagstryck samt delvis opublicerade utredningar och remissyttranden. Slutligen har bevarade brev från Ingelman-Sundberg samt intervjuer med forskarna Björn Westin och Egon Diczfalusy använts för att ge perspektiv på medicinska aktörers uppfattning om vilken grad av öppenhet de eftersträvade kring den kunskap som de producerade. Ingen av dessa källor – inte heller medicinska redogörelser för experimen-

tella metoder och situationer – utgör några otvetydiga bevis för skeenden i det förgångna. De är präglade av specifika sammanhang, utnyttjar retoriska tekniker och är riktade mot publik. Detsamma kan förstås sägas om mitt eget arbete som utifrån en tolkning av ett begränsat och heterogent källmaterial försöker producera historisk transparens – en sammanhängande och trovärdig berättelse om fosterexperimentens hemlighållande och selektiva öppenhet.²³

Först introduceras – med hjälp av klassiska teorier om hemligheter – framväxten av den delvis hemliga forskningen på mänskliga foster i Sverige efter andra världskriget samt fosterforskningens moraliska ekonomi. Huvuddelen av diskussionen ägnas sedan åt hur fosterexperimenten framställdes och hanterades i mediernas rapportering, politiska debatter och offentliga utredningar. Slutligen diskuterar jag hemlighetens (tillfälliga) upplösning, dess betydelse och implikationer.

Fosterexperiment, hemligheter och selektiv öppenhet

I sin inflytelserika essä om hemligheter hävdade Georg Simmel att alla mänskliga relationer bygger på att vi vet något om varandra – men också på det vi inte vet. Information, tillsammans med utbyte och undanhållande av denna information, blir därmed en viktig startpunkt för att förstå hemlighetsmakeriets dynamik.²⁴ Ofta framställs ett selektivt tillgängliggörande av vetenskaplig kunskap som något negativt. I Robert K. Mertons tidiga försök att systematisera vetenskapens interna normsystem ställdes ”communalism”, att dela vetenskapliga resultat, i kontrast till hemlighållande i syfte att vinna patenträttigheter och liknande fördelar.²⁵ Men som Evelyn Fox Keller och andra konstaterat utgör hemligheter både en del av den moderna vetenskapen och staten.²⁶ Istället för att förutsätta en åtskillnad mellan vetenskap och hemlighetsmakeri är det mera fruktbart att studera hemligheters produktiva karaktär. Hur doldes kunskapen om fosterexperimenten och hur blev hemligheten en plats där handlingen ägde rum?²⁷

Fosterforskningen var intimt förbunden med den svenska abortpolitiken. Bakgrunden var abortlagstiftningen som från 1938 gjorde det tillåtet att utföra abort av medicinska, humanitära och eugeniska skäl. Lagen utvidgades 1946 till socialmedicinska indikationer, och efter neurosedynskandalen kom ytterligare ett tillägg 1963 kring allvarliga fosterskador. Många aborter gjordes i den andra trimestern (mellan vecka 13 och 24) och medicinska forskare ansåg att de foster som då erhöles utgjorde ett alltför värdefullt forskningsmaterial för att kastas bort. Befintlig forskning om fosterutvecklingen byggde nästan uteslutande på förhållanden hos djur. De legala aborterna erbjöd därför en unik möjlighet att genomföra studier på mänskliga foster:

Vi veta icke i vad mån den nuvarande abortprovokationslagen för framtiden kommer att bestå. Det vore ett anmärkningsvärt slöseri med ett unikt vetenskapligt material, om icke detta utnyttjades för omfattande studier över kemiska och fysiologiska problem för vilka liknande förutsättningar icke torde föreligga någon annanstans i världen.²⁸

Det brådskande ärendet framfördes 1950 till Medicinska forskningsrådet av Arvid Wallgren, professor i pediatrik vid Karolinska institutet, och Gunnar Ågren, professor vid medicinsk-kemiska institutionen vid Uppsala universitet. Rådet ställde sig bakom initiativet och inrättade en särskild subkommitté för human foetalfysiologi och kemi med uppgift att utveckla forskningen inom området.²⁹

I USA där abortlagstiftningen hade en fortsatt strikt tillämpning fram till 1973 var tillgången på mänskligt forskningsmaterial begränsad. Detta är en viktig förklaring till intresset som amerikanska forskningsfinansiärer riktade mot svensk reproduktionsforskning från 1950-talet och decennierna framåt. Stora anslag utbetalades i synnerhet till Karolinska institutet där flera forskargrupper knutna till kvinnoklinikerna bedrev experimentella studier på foster från legala aborter. Utbytet var ömsesidigt. Till Stockholm anlände en strid ström av amerikanska och andra utländska forskare som gavs möjligheten att utföra forskning som inte var tillåten eller starkt kringskuren i deras hemländer.³⁰

Svenska forskare som gjorde experiment på aborterade foster eller använde fostervävnad för andra medicinska ändamål uttryckte inte sällan klivenhet inför sin verksamhet. Under 1950-talet fanns ett starkt abortmotstånd bland många läkare, i synnerhet bland gynekologer. En del vägrade att utföra aborter, trots att patienterna hade fått tillstånd från Medicinalstyrelsen. Men också abortmotståndare resonerade att det var bättre att använda abortmaterialet än att kasta bort det.³¹ En ”moralisk ekonomi” konstituerades som knöt samman forskarnas gemenskap genom delvis outtalade normer, värderingar och förväntningar.³² Etiska överväganden saknades inte, men de hade oftast en instrumentell karaktär. Även om aborter var förkastliga kunde forskning på foster leda till att människor fick ett bättre liv – det var en motivering som återkom.³³ Ingenstans uttrycktes detta tydligare än i en tidningsintervju med virusforskaren Sven Gard 1952, som med bistånd av gynekologer hade fått tillgång till mänsklig fostervävnad för vaccinflamställning. Det svenska polio-vaccinet, utvecklat vid Statens bakteriologiska laboratorium, omnämndes som ”Abortmedaljens framsida”.³⁴

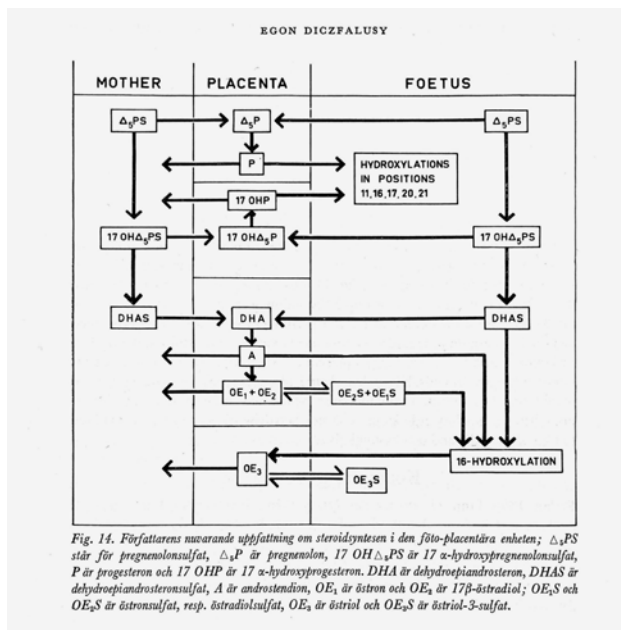
En av de forskare som fick nationell och internationell finansiering för forskning på foster var Egon Diczfalusy. Han var en ungersk medicinstudent som flyttade till Sverige 1947 och gjorde snabb karriär. Efter att ha disputerat på en avhandling om placentans hormonproduktion, blev

han 1954 föreståndare för Karolinska sjukhusets hormonlaboratorium och erhöll 1967 en professur av Medicinska forskningsrådet. Han började också arbeta för Världshälsoorganisationen och var mellan 1970 och 1980 föreståndare för WHO:s forsknings- och utbildningscenter i mänsklig reproduktion vid Karolinska institutet.³⁵

Under tidigt 1960-tal kom Diczfalusy att lansera ett nytt begrepp: ”den fetoplacentära enheten”. Den grundläggande tanken var att fostret, moderkakan och kvinnan var beroende av varandra och samverkade i produktionen av nödvändiga hormoner under graviditeten. För att utforska denna hormonella omsättning använde han sig av en teknik, så kallad perfusion, som hade utvecklats av Björn Westin vid Sabbatsbergs kvinnoklinik.³⁶ I samband med legala aborter togs hela foster i andra trimestern ut genom ett operativt ingrepp som innebar att patientens buk eller livmoder öppnades (metoden kallades ”hysterotomi” eller ”det lilla kejsarsnittet”).³⁷ Fostret placerades i en vätskefylld behållare, ibland beskriven som en ”konstgjord livmoder”. Moderkakan, fortfarande fäst vid fostret via navelsträngen, placerades i ett separat kärl. Genom att injicera radioaktiva spårämnen i syresatt blod som tillfördes fostret kunde Diczfalusy och hans forskarlag studera cirkulationen av hormoner i placentan, fostret och den gravida kvinnan.³⁸

Forskningen avsåg att öka den grundläggande kunskapen om fosterlivets fysiologi och den bedömdes i förlängningen även kunna komma till praktisk nytta. Westin såg framför sig möjligheten att rädda för tidigt födda barn och Diczfalusy i sin tur att kunna testa läkemedel som var skadliga för foster och på så sätt förhindra en ny neurosedynkatastrof. Men framför allt skapade han förväntningar på att utveckla nya metoder för familjeplanering som skulle hjälpa till att avvärja den globala befolkningsexplosionen – ett hot som utmålades i tidens samhällsdebatt. Efterhand blev dessa anspråk allt viktigare, både som komponenter i reproduktionsforskningens moraliska ekonomi och inom den svenska biståndspolitik och familjeplaneringsprogrammen.³⁹

Att kalla 1950-talets fosterexperiment en ”offentlig hemlighet” – ett begrepp myntat av Michael Taussig – skulle leda fel, eftersom det implicerar en kunskap som det stora flertalet delar men av olika skäl inte artikulerar.⁴⁰ Snarare präglades verksamheten av ”sektiv öppenhet”.⁴¹ Diczfalusys och Westins forskning var inte hemlig i strikt mening; på vetenskapliga konferenser fördes diskussioner om perfusionstekniken och resultaten publicerades i medicinska publikationer. I praktiken innebar det dock att kunskapen om undersökningarna var begränsad till forskarna själva, deras finansörer och kollegiala nätverk. Kontakterna med Medicinska forskningsrådet var konfidentiella, och Diczfalusy uppmanades att hålla låg profil. I en intervju efter sin pensionering berättade han att pressen sällan

Modell som visualiserar ”den feto-placentära enheten”. Ur Egon Diczfalusy: ”Människofostrets roll vid graviditetens endokrina reglering” i Yngve Zotterman (red.): 20 års medicinsk forskning. Statens medicinska forskningsråd 1945–1965 (Stockholm, 1965).

rapporterade om medicinsk forskning såvida inte forskaren samarbetade och ville hamna i blickpunkten: ”Jag var aldrig förtjust i rampljuset och vi kunde arbeta i skuggan”.⁴²

Men i takt med internationella framgångar blev det för svårare för Diczfalusy att verka i det fördolda. Ny lagstiftning bidrog också att sätta ljus på fosterforskningen. Det gällde för det första folkbokföringslagen, som stadgade att barns födelse skulle anmälas till kyrkans församlingar. Enligt den nya förordningen – som hade trätt i kraft under andra världskriget och 1960 anpassats till WHO:s definition – skulle varje foster, oberoende av storlek och utvecklingsgrad, som vid födelsen andats, visat hjärtslag, pulsationer i navelsträngen eller andra aktiva rörelser registreras som levande fött. För det andra hade en transplantationslag antagits 1958 som tillät att vävnader och annat biologiskt material från avlidna personer fick användas för transplantationer. Efter ett tillägg 1967 fick även vävnader från levande personer tas, men då krävdes samtycke.⁴³ Lagtexten berörde inte aborterade foster, men både transplantationslagen och folkbokföringslagen aktualiserades i debatterna som kom att föras om fosterexperimenten. Den springande punkten var om det aborterade fostret

skulle betraktas som levande eller inte och vad detta implicerade i termer av rättigheter och skydd. Under den aktuella perioden saknades alltså lagstiftning som reglerade användningen av aborterade foster för medicinsk verksamhet, och formellt samtycke från kvinnorna krävdes inte.⁴⁴

Information och desinformation

Abortdebatterna är ett viktigt sammanhang för att förstå det kraftfält av konfliktfyllda förhållningssätt som utvecklades kring fosterexperimenten. Under 1950-talet, samma tidsperiod som Medicinska forskningsrådet aktivt började uppmana forskare att tillvarata och använda aborterade foster för forskning, sjönk antalet legala aborter. Flera faktorer låg bakom den restriktiva linjen, men abortmotstånd hos läkare och andra grupper spelade troligen en viss roll. Situationen förändrades under 1960-talet då opinionen för kvinnors rätt till fri abort växte. Mot slutet av decenniet och i början av 1970-talet beviljades i stort sett alla ansökningar, och på samma gång ökade abortantalet kraftigt.⁴⁵ Den fråga som alltmer kom att stå i centrum för debatten under åren som föregick införandet av fri abort 1975 rörde tidpunkten för aborterna; merparten av operationerna utfördes efter den tolfte veckan då många kvinnor redan hade känt de första fosterrelserna. Kritiken riktade sig mot det komplicerade förfarandet vid abortansökningar som gjorde att besluten drog ut på tiden. Även metoden vid sen abort – ”det lilla kejsarsnittet” – ifrågasattes.⁴⁶ Kristna debattörer gav ofta uttryck för ett starkt abortmotstånd men hade svårt att göra sig hörda i debatten.⁴⁷ Fosterexperimenten gav bränsle åt deras känsla för en radikal brist i samtiden: okunskapen om fostrets människovärde.

Hemligheten briserade under ordnade former. I början av 1960 rapporterade dagstidningarna om att Diczfalusy beviljats ett större forskningsanslag från National Institutes of Health, den federala forskningsfinansiären i USA, för forskning om hormonomsättningen under graviditeten. ”Vill bota sjukdomar hos gravid” var rubriken i *Dagens Nyheter*, och genomgående lyftes den förväntade nyttan med forskningen fram. En antydning till distansering kom dock till uttryck i beskrivningen av Diczfalusy och hans samarbetspartner Ove Cassmer vid S:t Eriks sjukhus i Stockholm: ”Vad herrarna sysslar med är att studera foster uttagna senast i graviditetens fjärde månad”. Därpå klargjordes att det handlade om foster från legala aborter och att aborterna i landet kraftigt hade minskat under senare år. Det sistnämnda påpekandet är intressant och kan tolkas som ett försök att mota bort en möjlig misstanke om att forskningen skulle understödja höga aborttal. Artikelns inramning får sin förklaring av att den byggde på en intervju med Diczfalusy, och det var hans beskrivning av forskningen och dess betydelse som återgavs i texten. Perfusions-

studierna framställdes som en ”förfärlig metod” utarbetad av Björn Westin: ”med dess hjälp kan vi nu efter avbrutet havandeskap perfundera fostret, vilket betyder att man under begränsad tid håller dess cirkulation i gång med hjälp av en pump”.⁴⁸

Läkaren Per Edman reagerade starkt på tidningarnas rapportering. I en debattartikel i *Socialmedicinsk tidskrift* satte han Diczfalusys forskning i samband med ”abortproblemet” och det enligt honom alltför höga antalet aborter. Det fanns en inkonsekvens i tillämpningen av abortlagen: ”Hur skall nu dessa barn betraktas, som av samhället vägrats rätten att leva, men som hållits vid liv tio timmar efter abortingrepp?”. Edman redogjorde för den nya folkbokföringsförordningens definition och kriterier som belägg för att sent aborterade foster som användes för forskning måste betraktas som barn. Redan det befruktade ägget borde behandlas som ett potentiellt barn och därmed vara rättsligt skyddat, hävdade han. Avslutningsvis gjorde han gällande att Diczfalusys perfusionsstudier stred mot läkaretiken som Sveriges Läkarförbund hade antagit: ”Jag finner det upprörande att i en tid då dödsstraffet inte ens får tillämpas mot spioner, landsförrädare eller mördare, det dock skall få tillämpas mot ett försvarslost, sovande litet barn”.⁴⁹

Med hänvisning till Edmans artikel ställde folkpartisten och pastorn Axel Gustafsson i Borås en interpellation till Herman Kling som var justitieminister i den socialdemokratiska regeringen. Gustafsson begärde ett klargörande i frågan om vetenskapliga undersökningar av aborterade foster som hölls vid liv var förenliga med gällande lagstiftning och regelverk.⁵⁰ Kling grundade sitt svar på ett utlåtande från Medicinalstyrelsen som skrivits av dess föredragande i mödravårdsärenden, Gunnar af Geijerstam. Enligt Geijerstam rörde det sig om två olika typer av forskning (som i praktiken motsvarade Diczfalusys och Westins inriktningar): dels försök som syftade till att klarlägga omsättningen av hormoner i moderkakan och fostret, dels undersökningar som prövade möjligheten att genom nedkylning och syresättning av blodet få fostrets organ att överleva under ett fåtal timmar. Den senare forskningen hade en praktisk-klinisk betydelse som ”delvis redan resulterat i en förbättrad och effektiviserad behandling av skendöda nyfödda barn”. Vid den tidpunkt då aborterna gjordes, före tjugonde eller i något enstaka fall tjugofjärde graviditetsveckan, hade fostren inte förmåga till självständigt liv. Perfusionstekniken var att jämföra med de kirurgiska ingrepp som användes för att tillvarata organ, vävnader eller celler. Av detta skäl ansåg Geijerstam att fostren i de aktuella studierna inte kunde likställas med nyfödda som andats eller visat annat livstecken. Kling gick på denna linje och förklarade i sitt svar till Gustafsson att experiment med aborterade foster inte stred mot lagen och att han heller inte avsåg ta några initiativ till ny lagstiftning

som förhindrade dem. Däremot medgav han att de var ”mindre tilltalande ur etisk synpunkt”.⁵¹

Gustafsson lät sig inte nöjas med Klings svar och yttrade sig på nytt i riksdagen. Han anförde vetenskaplig litteratur som redovisade studier på aborterade foster för att demonstrera det i hans tycke ohållbara att dessa foster, vars hjärtverksamhet, blodtryck och andningsrörelser registrerades av forskarna, inte omfattades av folkbokföringslagens definition av liv. Med stöd från ”auktoriteter på det kristet-etiska tänkandets område” hävdade han att det var oacceptabelt att kategorisera aborterade foster som dödfödda eller likställda med bortopererade organ eller vävnader. Utöver att utveckla sitt ställningstagande kring fostrets människovärde och rättigheter, reste han också en fråga som rörde de kvinnliga patienternas samtycke till experimenten:

En fråga som kanske för en läkare och vetenskapsman kan te sig främmande, kanske till och med mycket dum, men som för lekmannen tränger in i bilden är: Har kvinnan vid en abortoperation något att säga till om hur skall förfaras med det uttagna fostret, eller anser man att en sådan fråga ligger helt utanför vetenskapligt resonemang.⁵²

Den folkpartistiska tidningen *Jönköpings-Posten* instämde i Gustafssons kritik och menade att en gräns måste dras för hur långt en experimentverksamhet skulle få gå: ”Har för övrigt icke kvinnan själv något att säga till om i fråga om det uttagna fostret?” Även *Svenska Dagbladet* ställde sig starkt frågande till försöken, även om ledarskribenten höll med om Medicinalstyrelsens bedömning att en nyfödd som efter födelsen har visat livstecken inte kunde jämföras med ett tidigt foster.⁵³

I en ledare i *Expressen* framhölls istället att ”kritiken måste bero på en felsyn” eftersom det inte alls var ”fråga om några destruktiva ingrepp på fostren utan tvärtom försök att hålla dem vid liv”. Formuleringen var hämtad från Bernt Bernholm, tidningens medicinska reporter och dess representant i Expressens prenatalforskningsnämnd, som rapporterade om undersökningarna på annan plats i samma nummer. Bernholm hade intervjuat Geijerstam och Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel, som båda hävdade att forskningen redan gett betydelsefulla resultat: ”Flera barn har redan räddats till livet på detta sätt”. Angående Diczfalusys studier förväntades dessa ge ökade kunskaper som förbättrade möjligheten att förebygga missfall, havandeskapsförgiftning och andra sjukdomar under graviditeten. Att, som Gustafsson, jämföra undersökningarna av foster med nazisternas experiment på sinnessjuka och dödsdömda ansåg Geijerstam upprörande. Han upprepade att fostren inte kunde betraktas som levande individer eftersom de saknade förmåga till självständigt liv. De borde snarare jämföras med levande organ och celler

från avlidna personer.⁵⁴ Detta var symptomatiskt för Medicinalstyrelsens hållning: kritiken mot fosterexperimenten framställdes som ogrundad och utan insikt om vetenskaplig metodik.

En som nära följde debatten var Axel Ingelman-Sundberg, ledamot i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd och chef för kvinnokliniken på Sabbatsbergs sjukhus där Westin genomförde perfusionsförsöken. Att Ingelman-Sundberg var insatt i frågan framgår av ett brev som han i juni 1960 skickade till forskaren Karl-Gunnar Tillinger. Brevet rörde ett manuskript från Tillinger som redovisade försök att använda gonadotropiner, en form av hormoner som bildas i hypofysen, för att stimulera ägglossning hos kvinnor under pågående graviditet. Ingelman-Sundberg, som hade granskat manuskriptet, menade dock att resultatet var magert och mot bakgrund av de senaste händelserna i riksdagen fanns det anledning att vara försiktig med publicering:

Som Du kanske vet, har nyligen framlagts en fråga till inrikesministern i riksdagen rörande Westins försök hos oss. Det vore därför kanske klokt, om undersökningen fick ligga till sig något, så att allmänheten glömt detta. Riksdagsmannen Gustavsson [sic] i Borås skulle säkert ta upp frågan i riksdagen, om han fick höra talas om denna undersökning.⁵⁵

Det gällde alltså att inte i onödan påminna ”allmänheten” om att experimenten utfördes på människor. Han föreslog Tillinger att göra ett par ytterligare försök i väntan på att ”tiden blir mogen”. Men det dröjde inte länge innan Westins forskning än en gång hamnade i centrum för den mediala debatten, och Ingelman-Sundberg blev då mera aktivt inblandad i hanteringen av informationsflödet.

Sommaren 1962 utlöste en film som dokumenterade Westins perfusionsstudier nya diskussioner. Filmen hade förevisats vid flera tillfällen, både inför de svenska och nordiska gynekologföreningarna utan att det rapporterats om i medierna.⁵⁶ Men när Westin visade den i samband med en konferens i Belfast arrangerad av motsvarigheten till brittiska Läkarförbundet, fick nyheten ett helt annat genomslag. Den populärvetenskapliga tidskriften *New Scientist* beskrev metoden och vad åskådarna fick se:

Dr Westin supplied the foetuses with oxygenated blood under pressure by perfusion through the blood vessels of the umbilical cord, and made measurements of their blood pressure, oxygen and carbon dioxide blood tensions, blood flow, and oxygen consumption. The electrocardiogram was also recorded. The foetuses underwent spontaneous movements, just as *in utero*, which increased on electric stimulation. When he subjected them to a low carbon dioxide tension they stopped breathing, but started again when the tension was raised. The technique should prove a valuable experimental aid in studies of the human foetus.⁵⁷

Detta citat gör tydligt att de foster som användes av Westin vid filmupptagningen hämtades från abortoperationer och inte var akuta fall från förlossningar. Syftet var i detta fall att demonstrera perfusionstekniken och visa på möjligheten att genomföra mer grundläggande studier av fosterlivets fysiologi.

Intressant nog går det att få en inblick i vad som hände när denna nyhet nådde de svenska medierna. Ingelman-Sundberg berättade i ett brev till Westin, som under tidpunkten befann sig i Australien, att han hade blivit uppringd av redaktören på Tidningarnas Telegrambyrå som hade fått information om filmvisningen i Belfast. Han hade erbjudits tillfälle att kommentera försöken och därför kunnat se till att vidare meddelanden försågs med uppgiften ”att det var frågan om en upplivningsmetod med användande av ett bad, vari barnet nedkyldes”. Ingelman-Sundberg beskrev sedan hur nyheten ”slogs upp i stor skala i alla tidningar”. Flera tidningar hade låtit honom höra manuskriptet på telefon innan det gick i tryck. I *Svenska Dagbladet* ”gick det hela utan olyckor”, medan *Dagens Nyheter* felaktigt hade uppgett att Ingelman-Sundberg var upphovsman till metoden. Nyhetsredaktionerna på Sveriges Radio och Sveriges Television hade han själv kunnat ta hand om, så att det i *Dagens eko* och *Aktuellt* ”kom riktiga uppgifter”. Samma morgon som brevet skrevs hade den amerikanska bildtidningen *Life* kontaktat honom och bett att få Westins manuskript. Alla som frågat hade fått svaret att metodiken byggde på nästan tio års djurförsök, och i brevet till Westin konstaterade han avslutningsvis: ”Ännu har, såvitt jag kan bedöma, ingen större skandal inträffat här i landet, trots att tidningarna så här års ju är hungriga efter även de enklaste nyheter”.⁵⁸

Genomgående i de svenska tidningarna framhölls således att det rörde sig om en ny svensk metod för att rädda livet på för tidigt födda barn. Genom nedkylning sänktes deras ämnesomsättning till en nivå där syremängden var tillräcklig för att hålla dem vid liv, därefter höjdes vattentemperaturen långsamt och därmed ökade syremängden. Efter mindre än ett dygn flyttades barnet till en kuvös. Ett tiotal ”skendöda” skulle ha räddats med hjälp av ”Sabbatsbergsmetoden”, och inga barn hade tagit skada av upplivningsförsöken. Enligt tidningarna var det en färgfilm om ett sådant nedkylningsförsök som Westin hade visat i Belfast, och internationella läkare hade betecknat metoden som en ”medicinsk sensation”.⁵⁹

De första årens debatt kring fosterexperimenten visar att myndigheter och experter tillämpade en selektiv öppenhet. I utredningar och uttalanden gavs information om forskningen men inte hela bilden. Kritiken dömdes ut som okunnig eller irrelevant. Exemplet med nyhetsrapporteringen om Westins film belyser även hur medicinska företrädare agerade för att manipulera informationsflödet. Ingelman-Sundberg drog upp en

Kallt vattenledningsvatten hjälper nyfödda till livet

En svensk metod att rädda livet på dödfödda foster och för tidigt födda barn genom nedkylning har väckt stort intresse i England. Metoden har prövats vid Sabbatsbergs sjukhus sedan sommaren 1960. De farhågor som först hystes om att barnet skulle ta skada av upplivningsexperimentet har visat sig obefogade. Vid ett sammanträde med brittiska läkarsällskapet i Belfast på onsdagen redogjorde docent Björn Westin, Karolinska institutet, för metoden, vilken av de brittiska läkarna betecknades som "fantastisk".

Systematiska undersökningar utförda av docent Westin, har lett fram till denna så kallade Sabbatsbergsmetod. Initiativtagare till dessa är professor Axel Ingelman-Sundberg vid Sabbatsbergs sjukhus.

Barnet läggs direkt efter förlösningen i en balja med kallt vatten, berättar professorn. Han använder vanligt vattenledningsvatten, och med undantag för huvudet ligger barnet med kroppen helt nersänkt i baljan.

Det är främst barn som blivit kvävda vid förlösningen och som lider av syrebrist som kyls ner på detta sätt. Genom Sabbatsbergsmetoden sänks barnets ämnesomsättning till en nivå där syremängden är tillräcklig för att hålla det vid liv. Den tid barnet ligger nerkylt rör sig om delar av ett dygn.

Vattentemperaturen höjs långsamt och därmed ökar också syremängden. Så småningom överförs barnet i vanlig ordning till en kuvös.

Sabbatsbergsmetoden innebär alltså inte att kuvösen spelat ut sin roll som "livräddare" av barn som föds för tidigt, påpekar professor Sundberg.

Sabbatsbergsmetoden utförs analogt med den nedkylningsmetod som praktiserats vid hjärt- och en del hjärnoperationer. Docent Westin har dock inte byggt vidare på erfarenheterna av dessa utan bedrivit egna förundersökningar.

Riskfritt

När metoden först började praktiseras för två år sedan låg största svårigheten i att veta om nedkylningen skulle leda till skador hos barnet, fortsätter professorn. Det rörde sig ju om ett slags återuppväckande på nytt sätt. Därför prövades Sabbatsbergsmetoden först bara i ett par fall, vilka man sedan följde upp i noggranna efterundersökningar.

Hittills har inga fel av hjärnskador eller andra defekter kunnat

Docent Björn Westin, Karolinska institutet (överst), har utarbetat nedkylningsmetoden under ledning av professor Axel Ingelman-Sundberg, Sabbatsbergs sjukhus.

påvisas, och metoden anses nu som tillförlitlig.

På ett sjukhus i Helsingfors praktiseras den sedan ett år tillbaka. Flera läkare i bland annat USA och Skandinavien har fått fel av den, och den används även vid andra sjukhus i Sverige.

Närmast försöker vi skaffa så omfattande kliniskt material som möjligt och jämför det med andra gängse metoder som konstgord andning och återuppväckande med mun mot mun-metoden, slutar professor Ingelman-Sundberg.

Öller

I medierapporteringen framställdes fosterexperimenten som en upplivningsmetod för att rädda för tidigt födda barn. Ur *Dagens Nyheter* 27 juli 1962.

tydlig gräns gentemot ”allmänheten” och definierade vilken kunskap som var lämplig att dela med alla. Skandalen var återigen avvärd, men Eskil Block hade följt debatten och två år senare tog han till orda i samband med en uppmärksammas anti-abortkampanj i veckopressen.

Kritik, protester och inställda debatter

Hösten 1964 publicerade *Idun-Veckojournalen* ett starkt abortkritiskt reportage som tillkommit i samarbete mellan läkaren Per Uddén och fotografen Lennart Nilsson. I artikeln skildrade Uddén en abortoperation som påstods ha inträffat på riktigt. En chefsläkare på ett sjukhus hade bett gymnasten ”Eva”, som praktiserade på sjukhusets kuratorsexpedition, att närvara vid en sen abort för att därigenom försöka bota hennes ”radikala aborttänkande”. Men operationen blev komplicerad, och när kirurgen försökte lyfta ut fostret ur snittet på patientens livmoder slets halsen av och huvudet for ”genom operationssalen, rullade någon meter och vände aldrig öppnade ögonspringor mot Eva”. Intill texten fanns en uppförstorad bild av ett foster i femte månaden, hämtat från en annan abort, som fotograferats av Nilsson. Bildtexten anknöt till Uddéns berättelse: ”Aldrig öppnade ögon. . . Ett stilla allvar, inte olik en forntida skulptur präglar den ofödde”. Artikeln avslutades med ett förslag på att bilda en ny förening – Rädda fostret – och redaktionen uppmanade de läsare som ville stödja Uddéns och Nilssons aktion att vända sig till tidningen.⁶⁰

Reportaget gav upphov till en stormig debatt. En av de medverkade var Lars Engström, överläkare vid kvinnokliniken på Karolinska sjukhuset och medlem av Medicinalstyrelsens beslutande nämnd i abortärenden; ett par år senare skulle han knytas till RFSU. Han anklagade Uddén för okunnighet och ”sadistiskt frosseri”, men riktade också kritik mot Sveriges Radio för att sakna omdöme och ”föra galenskaperna vidare”.⁶¹ Block ryckte ut till Uddéns försvar och instämde i att aborterna, eller främst de sena aborterna, var att betrakta som mord.⁶² Engström kritiserades för att ängsligt försöka ”hålla abortdebatten inom de egna yrkesleden”, och Block reste ett antal frågor som han sedan skulle upprepa genom åren:

Vad som är upprörande är läkarnas hemlighetsmakeri, godtycke och kollegialitet, som på avgörande sätt kvarstannat på samma stadium som på Molières tid. Svenska folket har rätt att veta hur vanligt det är att dessa sena aborter, i femte månaden och senare, förekommer; det har också rätt att veta hur man behandlar dessa små värnlösa liv. Är det sant att fostren i vissa fall överlever så länge att de rent av döps innan man avlivar dem? Är det sant att foster får ligga halvdöda i sköljskålar tills de upphittas och placeras i kuvöser? Är det sant att levande foster utnyttjas för medicinska och embryologiska experiment, inklusive vivisektion?⁶³

Block hävdade att detta i grunden var moraliska och demokratiska frågor som sträckte sig bortom abortverksamheten. Det var hög tid för allmänheten att inleda en granskning av läkarkårens verksamhet och arbetsformer – han efterlyste en ”medicine ombudsman” – men i brist på genmäle avstannade debatten i de större dagstidningarna.⁶⁴ Block vände sig istället till kristna debattörer som, påpekade han, ofta gjordes till ”allmänt åtlöje i moraldebatten” med uppmaningen att de måste radikaliserat sin syn på samhällsfrågor och pekade särskilt på ”abortmissbruket” och fosterexperimenten. Det nybildade Kristen Demokratisk Samling (KDS) hade visserligen tagit lovvärda men inte tillräckliga initiativ. Artikelnen i *Vårkyrka* tycks dock inte ha haft större effekt på tidningens läsare annat än att Block klandrades för sina ordval.⁶⁵

I april 1969 kastade Block in en ny brandfackla. Den utlösande händelsen var Jan Halldoffs film *Korridoren* som hade haft premiär på biograferna i slutet av föregående år. Filmen belyste den dagsaktuella sjukvårdskrisen, och biobesökarna fick följa Per Ragnar i huvudrollen som ung läkare och hans möten med utarbetad personal, sjukhusbyråkrati, patienternas utsatthet och abortproblem. Lite överraskande framträdde professorn och överläkaren Gunnar Biörck – som ett par år tidigare hade figurerat i den så kallade trolöshetsdebatten där han hade gått till storms mot kulturradikalismen – i rollen som sig själv. Halldoff hade ägnat mycket tid åt att förbereda filmen. Han hade intervjuat flera läkare på Karolinska sjukhuset och fått gå med på ronderna i vit rock. Allt detta bidrog till att *Korridoren* ansågs bygga på vederhäftiga källor, och den skapade en debatt i dagspressen om sjukvårdskrisen.⁶⁶ Men det som Block särskilt hade reagerat på var att det i filmen antydde att foster från aborter som fortfarande levde användes för medicinska experiment. Han lämnade in en anmälan till Justitieombudsmannen (JO), den myndighet som på uppdrag av riksdagen har i uppgift att övervaka de offentliga myndigheterna.⁶⁷

I sin anmälan begärde Block att JO skulle ta upp rätten att använda aborterade foster för forskning till rättslig prövning. Han tog sin utgångspunkt i diskussionen om tidiga respektive sena aborter, och framhöll att aborter ibland genomfördes så sent som i tjugofjärde veckan. Med en diagnososäkerhet på omkring fyra veckor fanns, enligt Block, en påfallande risk att läkare avlivade foster som i princip skulle kunna överleva. Detta aktualiserade svårigheten med gränsdragningen mellan de sena aborterna och för tidigt födda barn som med modern teknik kunde räddas till livet allt tidigare. Psykiatern Clarence Blomquist hade i sin bok *Fosterliv och fosterdöd* (1966) försäkrat att foster dör praktiskt taget direkt efter aborten. Men Block hänvisade till anonyma källor, läkare och sjuksköterskor, som inför honom skulle ha intygat att foster kunde överleva i flera

timmar och att det dessutom förekom att ”mer eller mindre levande foster” utnyttjades för medicinska och andra syften.⁶⁸ Det verkar troligt att viss information kan ha kommit från hans kusin, Erik Block, som var läkare med bakgrund från Sabbatsbergs kvinnoklinik och dessutom innehade olika uppdrag för Sveriges gynekologförbund och Medicinalstyrelsen.

Block lyfte i sin anmälan fram tre frågeställningar. För det första ville han veta hur abortingreppen på kvinnoklinikerna gick till, vad som hände med sent aborterade foster samt ”vilken grad av vitalitet och fortlevnadsförmåga de har efter ingreppet”. För det andra om det förekom leveranser av levande och döda foster till forsknings- och undervisningsinstitutioner. För det tredje vad som i så fall skedde med fostren där och i vilken utsträckning de anhörigas och i synnerhet den gravida kvinnans tillstånd hade inhämtats före en eventuell användning av fostret. Block underströk att frågan om fosterexperimenten måste betraktas i ett större sammanhang: experimenten på judar i koncentrationslägren, försöken på Vipeholmsanstaltens handikappade men även den i tiden mer närliggande debatten om dödshjälp. För att undvika ett ”cyniskt samhälle” där de svagaste och mest utsatta utlämnades åt medicinska experiment utan juridisk kontroll, krävdes uppmärksamhet på sådana fall – fosterexperimenten – där det fanns en risk ”att man målmedvetet hindrar att kontroversiella frågor hölls in i kollegialitetens och sekretessens dimmor”.⁶⁹ Det sistnämnda påminde om histologen och akademiledamoten Lars Gyllenstens nyligen riktade angrepp mot ”det dolda läkarsamhället” – en kritik som inte överraskande hade väckt ont blod i läkarkretsar. I *Läkartidningen* (utgiven av Läkarförbundet) kopplades Block och Gyllensten ihop: ”Det är inne att angripa läkarkåren”.⁷⁰

Block påstod att han varnats av läkare för att kollegiala hänsyn skulle lägga hinder i vägen för en öppen debatt, och han hade därför genom sitt kontaktnät låtit ett antal redaktörer på olika tidningar i förväg få ta del av innehållet i anmälan. När den anlände till JO hade flera redaktioner redan inhämtat egen information som de publicerade tillsammans med Blocks krav på utredning.⁷¹ *Arbetet* var först ut med en artikel i vilken Bengt Leyon berättade att när han som ung läkare hade tjänstgjort på Malmö Allmänna sjukhus i början av 1960-talet utfördes alla aborter med ”litet kejsarsnitt” och att fostren sedan transporterats till den embryologiska institutionen i Lund.⁷² I *Dagens Nyheter* styrkte professorn vid denna institution, Bengt Källén, att aborterade foster och fostervävnader från sjukhuset i Malmö hade använts för att undersöka uppkomsten av missbildningar (exempelvis sambandet mellan läkemedel och missbildningar), för odling av olika slags virus samt för undervisningen i anatomi. I samma artikel återgavs en intervju med Elisabeth Johannisson, en av Diczfalusys

medarbetare, som bekräftade att forskning bedrevs på foster för att få ökad kunskap om deras hormonproduktion och växelspelet mellan modern och fostret.⁷³

Blocks anmälan och den efterföljande debatten i medierna utgjorde motivation för fler personer att agera. Bengt Örne, ordförande i Neurosedynskadades förening NF med Medicinskadades Förening, lämnade in en anmälan i vilken han begärde att JO skulle samla in information om hur den så kallade femte abortindikationen (som tillkommit 1963 efter neurosedynskandalen) hade tillämpats i praktiken. Förekom aborter vid misstanke om fosterskada och utnyttjades dessa foster för medicinsk forskning? Örne krävde också att JO skulle utreda ”läkares och sjuksköterskors rätt att vägra delta i avlivandet av oskyldiga levande människor. Dödsstraffet avskaffades för snart 50 år sedan i Sverige!”. Ytterligare en anmälan inkom från Ove Gansmoe, tidigare riksdagsledamot för högern. Med hänvisning till mediernas rapportering begärde han att JO skulle klarlägga om det fanns fog för misstankarna om vetenskapliga experiment med levnadsdugliga foster. Han önskade även att få fostrens rättsliga ställning belyst och få utrett om Sverige hade brutit mot Förenta Nationernas stadga om de mänskliga rättigheterna som Europarådet antagit 1950.⁷⁴

Men det var inte alla tidningar som ville lämna utrymme för debatt. I *Expressen* skrev Bernt Bernholm att Blocks påståenden var grundlösa. Journalisten hade vänt sig till Ingelman-Sundberg som i ett återgivet citat underströk att: ”Ingen behöver oro sig för att ett foster ska missbrukas vid vetenskapliga försök”. Det fanns etiska kommittéer vid samtliga medicinska fakulteter som såg till att all forskning på människor skedde i enlighet med etablerade riktlinjer. Att aborterna skulle försenas avsiktligt för att forskarna skulle få så fullgångna foster som möjligt eller att de gjordes med kejsarsnitt för att fostren skulle vara i bra skick för forskningen, var en felaktig uppfattning.⁷⁵

Denna artikel hade föregåtts av en intensiv polemik mellan Block och Ingelman-Sundberg. Kjell Lindqvist på Sveriges Radio var en av de journalister som i förväg hade fått kännedom om JO-anmälan, och han lyckades få Ingelman-Sundberg att ställa upp på en intervju i radioprogrammet *Orientering*. I denna intervju hade läkaren hävdade att aborter utfördes på ett sådant sätt att fostren redan vid framfödandet var i ”förruttnelsestillstånd” och därför inte lämpade sig för forskning.⁷⁶ Efter att programmet sänts krävde Block att få replikera, och ett genmäle spelades in i vilket han framhöll att uppgiften om utförandet av sena aborter var direkt lögnaktig. Han passade också på att ge en släng åt ”Lennart Nilsson som fotograferat nyaborterade foster för sin bok om livets utveckling”. Han ”vet i alla fall hur man bär sig åt för att få fram oskadda varelser utan varje tendens till förruttnelseprocess. Professorn kan ju fråga honom till råds om det

behövs”. Sveriges Radio försökte få Ingelman-Sundberg att ställa upp på en kommentar som tillsammans med Blocks replik skulle sändas i maj 1969. Läkaren fick skriftligen ta del av Blocks inlägg i förväg, och efter att ha läst detta underlag sade han sig vara beredd att bidra till en diskussion, även om han var ”mycket tveksam” till att medierna behandlade ämnet: ”Risken för missförstånd är nämligen oerhört stor. Oro och skada kan tillfogas många människor genom detta”. Ingelman-Sundberg bifogade en kommentar, men ställde som krav att det ”endast i obeskuret skick får sändas” annars skulle han vidta lagliga åtgärder.⁷⁷ Detta fick till följd att programmet slutligen inte sändes, och en rad artiklar publicerades i dagspressen som framställde Ingelman-Sundbergs krav som ett försök till censur eller påtryckning på Sveriges Radio. Från ledningens sida hävdade man dock att programmet bara hade uppskjutits för att det ömtåliga ämnet krävde insamling av mer material från ett flertal experter på området.⁷⁸

Arkivmaterial ger en inblick i spelet bakom beslutet att ställa in programmet. Den så kallade Läkarkommittén som var inrättad vid Sveriges Radio 1956–1969 (i en annan form även tidigare) kunde utöva ett visst inflytande över vilka medicinska ämnen som förekom i utsändningar i radio och teve. Radiochefen Olof Rydbeck var ordförande för kommittén, och ledamöterna bestod av fem medicinska experter från olika områden. Gruppen sammanträdde några gånger per år och ofta medverkade producenter från både radion och teve för att få synpunkter eller motta förslag på nya program. Rydbeck uttryckte vid ett möte att han ansåg att kommittén var viktig, eftersom den erbjöd ett fritt forum för att diskutera vilka ämnen som kunde vara känsliga att gå ut med i teve. Ledamöterna var å sin sida angelägna om att det inte skulle framstå som om de beslutade över vilka program som sändes; det var ingen censurverksamhet som bedrevs.⁷⁹ Programchefen Bernhard Tarschys berättade vid kommitténs sista sammanträde, innan den upplöstes i samband med kanalklyvningen 1969, att det fanns ”planer på ett program om foster som används i vetenskapligt syfte efter abortoperationer. Vi är mycket tveksamma eftersom det är en känslig fråga”. Han nämnde Blocks JO-anmälan och framhöll att de ville invänta utfallet av denna anmälan och att radion också hade vänt sig till ”några etiska kommittéer vid vissa sjukhus”. En av de närvarande läkarna, Lennart Ljungberg, som var medicinalråd vid Medicinalstyrelsen och överläkare på Beckomberga sjukhus, menade att det var en ”[m]ycket svår fråga. Här måste man väga etiska synpunkter mot vetenskapliga”. Han sade sig därför inte vilja ”göra något uttalande”. Programdirektören Palle Brunius lovade att de inte skulle ”göra något program förrän vi är mer säkra”.⁸⁰

I oktober 1969 sändes istället – efter upplösningen av läkarkommittén – teveprogrammet *Abort*, som producerats av Birgitta Bergman i Göteborg.

Kristdemokratiska ungdomsförbundet demonstrerar mot aborter och fosterexperiment i Jönköping 1969. Foto: Roland Tröjer.

Det är inte osannolikt att Block hade agerat via sitt kontaktnät för att få till stånd detta program. Efter en kort belysning av abortlagstiftningen visade filmen i närgångna bilder de tillgängliga abortmetoderna. Demonstrationen av det lilla kejsarsnittet som användes vid sena aborter följdes av en lång sekvens där kameran zoomade in på ett 17 eller 18 veckors foster placerat i en rondskaål (en njurformad skål av rostfritt stål som användes för att lägga medicinskt avfall i). Därpå tog flera korta intervjuer vid. Två företrädare för Statens bakteriologiska laboratorium berättade om användningen av fostervävnader för immunologisk diagnostik, för framställning av vaccin och vid organtransplantationer. På frågan om foster kunde känna smärta svarade de nekande. En neurolog framträdde med en avvikande ståndpunkt: undersökningar visade att det kunde förekomma någon form av smärtupplevelse. Denna forskning gav stöd åt uppfattningen att fostret borde tilldelas samma rättigheter som barn och vuxna människor, menade han.⁸¹ Programmet ledde till ett antal nya debattartiklar i pressen.⁸² Block lämnade snart in en kompletterande skrivelse till sin JO-anmälan i vilken han återgav innehållet i *Abort* och upprepade sin begäran.⁸³

Bland kristna debattörer fick programmet stor uppmärksamhet. I en text med rubriken ”Jag protesterar” skrev Olof Djurfeldt, som var redaktör för den kristna tidningen *Dagen*, om den ”vrede och upprördhet” han kände efter att ha sett de starka scenerna på teve. Enligt Djurfeldt hade programmet klarlagt ”att de sent aborterade fostren både kan andas,

skrika och reagera mot smärta. De flesta lever mycket kort tid, men tillräckligt för att de skall kunna användas vid smärtande experiment”.⁸⁴ I december organiserade Kristdemokratiska ungdomsförbundet (KDU) en demonstration mot aborter och fosterexperiment. Omkring 200 personer marscherade genom centrala Jönköping till Djurläkartorget där man läste upp statistiskt framräknade namn på 3000 barn – vilket skulle motsvara antalet aborterade foster under de tre senaste månaderna. På demonstrationsplakaten var textat: ”Nej till fri abort”, ”Foster – inga experimentdjur” och ”Läkekunst för livet, ej mot”.⁸⁵

Men programmet väckte också kritik bland kvinnorörelser, bland annat den nystartade Grupp 8, eftersom det uppfattades som abortfientligt. Gunilla Thorgren, en av Grupp 8:as grundare, har i sina memoarer berättat om hur de JO-anmälde radiochefen Rydbeck och försökte utnyttja sina kontakter på stockholmstidningarna och teve för att skapa opinion. Under ett offentligt möte kring abortfrågan på ABF-huset i december 1969 uppstod en konfrontation med religiösa abortmotståndare:

När inledarna hade avslutat och frågestunden skulle börja tågade ett gäng män i övre medelåldern upp på estraden. Under armen bar de på min vän Lennart Nilssons bok, *Ett barn blir till*. Herrarna representerade det då för tiden lilla partiet KDS (nuvarande KD). En av dem drog igång med en domedagspredikan över de ’mörderskor’ som tog livet av sina barn genom att göra abort. En av männen höll upp Lennarts bok mot publiken och började bläddra bland bilderna. ’Det här är bilder av mördade barn’, skrek han, ’varje barn i den här boken har förlorat sitt liv på grund av sin syndfulla mor’.⁸⁶

Beskrivningen av det tumultartade mötet belyser hur kristna grupper kopplade ihop fosterexperimenten med Lennart Nilssons bilder. Men intrycket är splittrat: Djurfeldt publicerade flera artiklar till medhåll för Blocks avslöjande att fotografierna i *Ett barn blir till* var framställda med ”levande” foster från aborter.⁸⁷ Kort därefter utgav Djurfeldt *Rätt till liv*, en skrift från den nybildade Riksaktionen mot fri abort. Den innehöll en sammanfattning av Blocks beskrivning av fosterexperimenten, men hänvisade samtidigt till Nilssons och Ingelman-Sundbergs bok som vetenskapligt stöd för att fostret redan tidigt var en självständig varelse med rättigheter.⁸⁸ En uppföljning på debattboken publicerad 1980 hade försetts med en av fotografens fosterbilder på omslaget.⁸⁹ Denna till synes motsägelsefulla hållning till Nilssons bilder har präglat anti-abortrörelser även i länder som USA.⁹⁰

Hemlighetsmakeriet under 1960-talet var inte totalt; myndigheter och experter tillämpade en selektiv öppenhet. I första hand, vilket Sveriges Radios läkarkommitté exemplifierade, var strävan att med mediernas och

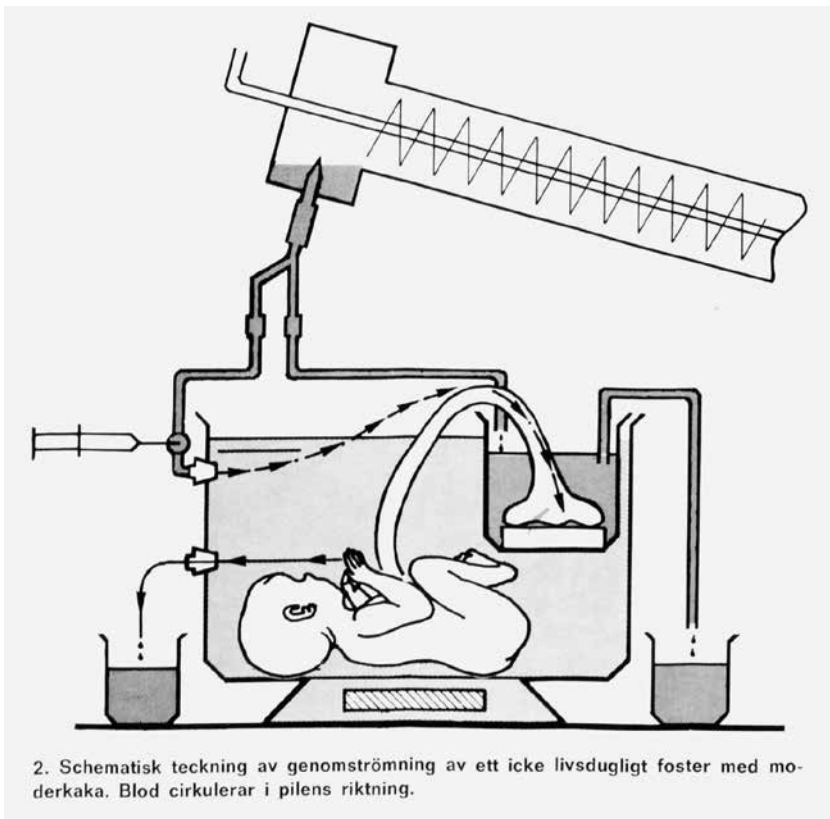

journalister som Bernholms bistånd söka undvika ämnen och frågor som en bredare allmänhet kunde uppfatta som kontroversiella. I andra hand, som framgick av Ingelman-Sundbergs underlag till radioprogrammet *Orientering*, blandades information med desinformation – i detta fall även repressiva hot om stämning. Men Blocks ihärdiga försök att skapa uppmärksamhet kring fosterexperimenten fick effekt. Han kan framstå som en isolerad individ – aktiv kristen och abortmotståndare med sympatier för kulturradikalismens auktoritetskritik – men i kraft av akademiker, journalist och sina informella läkarkontakter hade han ovanligt goda förutsättningar för att kunna sprida information och väcka debatt. Den ökade publiciteten i form av debattartiklar, film, radio- och teveprogram – följda av demonstrationer och protester – gjorde det i längden svårt att bemöta hans påståenden om forskning på ”levande” foster med tystnad. Samtidigt manifesterades att även bland läkare och forskare var olika tolkningar av de frågor som forskarexperimenten aktualiserade möjliga. Gränsen mellan legitim och illegitim kunskap var inte så skarp som Medicinalstyrelsens experter gjorde gällande.

Utredningar, okunskap, osäkerhet

I juli 1970 meddelade juristen Alfred Bexelius, som var riksdagens ombudsman 1956–1972, beslutet om Blocks anmälan. Han hade inte funnit stöd för påståendet att någon tjänsteman gjort sig skyldig till fel eller att det fanns anledning att utreda frågan ytterligare. Ärendet lämnades utan åtgärd, som det brukar heta i dessa sammanhang. Bedömningen byggde på ett utlåtande från Bror Rexed, Socialstyrelsens generaldirektör 1968–1979, som i sin tur hade inhämtat yttranden dels från styrelsens socialpsykiatriska nämnd (där Lars Engström var ordförande), dels från tre ledamöter av styrelsens vetenskapliga råd (varav en var Ingelman-Sundberg). Kontakt hade också tagits med Etiska kommittén vid Karolinska institutet och Bexelius hade fått veta att det med tillstånd från kommittén pågick ”en mindre” studie: ”Om man bortser från denna undersökning, skulle det enligt de uppgifter, som lämnats till mig och som jag tror på, inte finnas något fog för påståendet att det förekommer experiment med levande foster”. Den forskning som här avsågs var Diczfalusys mer än tioåriga studier av perfunderade foster. Bexelius hade med andra ord valt att förlita sig på sina medicinska uppgiftslämnare, och genomlysningen av verksamheten blev därmed begränsad.⁹¹

Det undgick inte Block att de medicinska experter som stått i skottgluggen för hans anklagelser om läkarkårens lögnaktighet hade anlåtats som sakkunniga i utredningen. I en intervju införd i *Dagen* hävdade han att JO:s beslut byggde på ett ofullständigt faktaunderlag och att det krävdes

2. Schematisk teckning av genomströmning av ett icke livsdugligt foster med moderkaka. Blod cirkulerar i pilens riktning.

en tydligare lagstiftning på området.⁹² Ett år senare var han igång med nya artiklar. Den utlösande händelsen var en artikel i *Forskning och framsteg* av Elisabeth Johannisson, Diczfalusys medarbetare, som beskrev hur perfusionsexperimenten gick till. Särskilt stor uppmärksamhet väckte en schematisk teckning som visade hur syresatt blod cirkulerade mellan "ett icke livsdugligt foster" och moderkakan.⁹³ I ett öppet brev riktat till Ingelman-Sundberg, Tarschys på Sveriges Radio och Rexed på Socialstyrelsen krävde Block att de skulle besvara frågan: "Används ofta oskadda foster i forskningen?"⁹⁴ Återigen befann han sig i hetluften, men ingen av de utpekade personerna ville gå i direkt svaromål. I *Vår lösen* uppmanade han kristna läkare och sjuksköterskor att träda fram och berätta om sena aborter och fosterexperiment: "sprid artikeln på sjukhusen!"⁹⁵

Däremot gav Johannissons artikel och den efterföljande debatten upphov till en interpellation som folkpartisten Hans Petersson ställde till den

socialdemokratiska utbildningsministern Sven Moberg i riksdagen 1971: ”Är statsrådet villig att ge en information för att dels vederlägga oberättigade misstankar, dels lämna allmänheten upplysning om betydelsen av medicinsk forskning med abortfoster?”⁹⁶ Året därpå motionerade Kerstin Anér, folkpartist och aktiv kristen, om ”individens okränkbarhet”. Hon begärde att riksdagen skulle tillsätta en arbetsgrupp med uppgift att bearbeta juridiska och sociala aspekter av biomedicinska innovationer: alltifrån frågor kring fosterdiagnostik, könsbestämning och ”provtrösbarn” till organtransplantationer och metoder för att påverka den mänskliga intelligensen.⁹⁷ Riksdagen avvisade motionen, men ett längre referat av innehållet och olika kommentarer publicerades i *Läkartidningen* – dock utan att explicit beröra forskning på foster. Huvudtanken i de yttranden som återgavs – däribland från Medicinska forskningsrådet och Svenska Läkaresällskapet (läkarkårens vetenskapliga och professionella organisation) – var att kunskapssökande inte fick förhindras och att grundforskningen måste vara fri. Det ansågs samtidigt viktigt att erbjuda enskilda medborgare regelbunden ”orientering” inom forskningen i syfte att stärka deras ”möjlighet att på ett positivt sätt medverka i utvecklingen”.⁹⁸ Anér återkom 1974 med en ny motion, vilken specifikt lyfte fram fosterexperimenten som ett angeläget område för reglering. I en annan motion gjorde moderaten Nils Carlshamre gällande att ”det ganska säkert” bedrevs forskning på ”aborderade fullgångna foster” och krävde att sådan forskning skulle förbjudas.⁹⁹

En viktig bakgrund till Anérs och Carlshamres motioner – och deras starka genomslag i debatten – var att den svenska reproduktionsforskningen hade uppmärksamrats internationellt. Den brittiska expertgruppen bakom den så kallade Peel-rapporten hade lyft fram Karolinska institutet som en av de exklusiva hemvisterna för fosterforskning och föreslagit långtgående bestämmelser för den vetenskapliga användningen av mänskliga foster. Anér menade i sin skrivelse att motsvarande regler i Sverige skulle ”ge forskarna välbehövliga möjligheter att försvara sig mot misstankar för att överskrida moraliskt acceptabla gränser i sin användning av mänskliga foster”.¹⁰⁰ En annan bakomliggande händelse var den debatt om fosterforskning som hade eskalerat i USA efter att fri abort infördes där 1973. Sverige var en återkommande referens i nyhetsrapporteringen. En svensk gästforskare anklagades för brott efter att ha utfört en undersökning av hur antibiotika påverkade graviditeten genom att använda sig av aborderade foster, och hennes amerikanska kollega vid Boston City Hospital åtalades för dråp av ett ”livsdugligt” foster i samband med en legal abort. Tidningen *Washington Post*, nära förknippad med Watergateaffären, avslöjade att National Institutes of Health bekostade experiment med abortfoster i Sverige. Enligt uppgifter som spreds i

svenska medier förekom också att fostervävnad exporterades till USA för vaccinfremställning.¹⁰¹

Riksdagens utbildningsutskott (som beredde ärendet då det rörde universitetens forskning) avstyrkte i sitt betänkande motionerna från Anér och Carlshamre. En omfattande utredning hade gjorts som byggde på yttranden från Socialstyrelsen, Universitetskanslersämbetet, de medicinska fakulteterna, Karolinska institutet, Medicinska forskningsrådet och Svenska Läkaresällskapet. Inledningsvis beskrevs flera olika typer av forskning på foster, varav ett område utgjordes av perfusionsförsöken. Denna genomgång följdes dock av flera yttranden som gjorde gällande att forskningen i fråga inte använde sig av ”levande foster”. Socialstyrelsen hävdade att uttrycket ”aboterade, fullgångna foster”, som Carlshamre hade använt, ”definitionsmissigt [var] en omöjlighet då fullgångna foster är barn och ej kan aboterats”. I ett uttalande från Universitetskanslersämbetet framgick att ”forskning på levande abortfoster – såvitt fakulteterna har sig bekant – inte förekommer”. I grund och botten handlade såväl motionerna som den offentliga debatten om missförstånd och bristande kunskap: ”en för sakfrågan allvarlig förväxling mellan begreppen levande och vital synes ha skett i den offentliga debatten”. På andra ställen talades det om ”rykten och mer eller mindre väl preciserade anklagelser” som spritts i medierna.¹⁰² På detta sätt drogs en skarp gräns upp mellan de medicinska utövarnas legitima kunskapsanspråk och allmänhetens ignorans.

Läser man remissyttrandena framgår dock att inte heller de medicinska företrädarna var överens om begreppens innebörd och att det fanns en osäkerhet om hur fenomenen skulle tolkas. Karolinska institutet underströk att foster som användes vid undersökningarna inte var ”livsdugliga” eller, med medicinsk terminologi, ”viabla”. Abortingreppen gjordes vid en tidpunkt då foster inte hade möjlighet att överleva utanför modern (vilket uppskattades till ”någon gång mellan den tjugofjärde och tjugotonde havandeskapsveckan”). De uppvisade inga livstecken och var följaktligen att betrakta som döda, men däremot kunde vissa av deras organ och vävnader förmås att ”i lämplig miljö under en begränsad tid” fungera. Av denna anledning borde forskningen av både hela och delar av foster ”rubriceras som nyttjande av döda foster respektive abortmaterial”. Samma bedömning hade Socialstyrelsen gjort i samband med Blocks anmälan (liksom justitieminister Kling 1960): undersökningar på foster uttagna vid abortingrepp var att jämföras med studier på kirurgiskt avlägsnade kroppsvävnader och organ. Sådana bortopererade vävnader krävde inget samtycke av patienten för att användas i undervisning och forskning, och därför skulle det heller inte krävas från kvinnan som begärt abort. Men i Karolinska institutets och Medicinska forskningsrådets skrivelser förekom också ett annat begrepp som hade aktualiserats först på senare år:

perfusionsförsöken hade utförts på ”hjärndöda foster”. Detta omtvistade dödsbegrepp skulle börja tillämpas först 1988 och var alltså inte vedertaget vid tidpunkten.¹⁰³

Medarbetare till Diczfalusy hade tidigare framhållit att undersökningarna inleddes omedelbart efter abortoperationen för att ”materialet” skulle var så ”färskt” som möjligt. Men enligt den nya uppgift som lämnades i yttrandet från Medicinska forskningsrådet väntade forskarna omkring 20 minuter, varför fostret vid försökets början måste betraktas som hjärndött. Detta uteslöt att fostren kunde uppleva smärta – en annan av de frågor som varit föremål för offentlig debatt. Medicinska fakulteten vid Göteborgs universitet uttryckte dock en större acceptans för mediernas och enskilda riksdagsledamöters kritik: ”Deras och allmänhetens reaktion är förståelig. Dessa foster hade under en mycket begränsad tidsrymd intakt hjärtverksamhet och cirkulation. Huruvida de skall betraktats som levande är emellertid en definitionsfråga”.¹⁰⁴

En annan central instans, Svenska Läkaresällskapet (som sedan 1970 hade en delegation för medicinsk etik), tog uttryckligen avstånd från uppfattningen att fosterexperimenten kunde jämföras med studier av operationspreparat. Det var den hållning som undervisningsminister Moberg hade manifesterat efter att ha tagit del av Socialstyrelsens utlåtande: ”Den reaktion som uppkommit mot vetenskapliga försök på foster torde visa att många icke delar statsrådets synsätt. Sällskapet hör till dem”. Istället upprepade Läkaresällskapet sitt yttrande över abortkommitténs betänkande att fostret oberoende av ålder ”har ett eget liv och att det som blivande människa borde tillerkännas rättsskydd” (tidiga aborter kunde tillåtas av särskilda skäl). Sällskapet framhöll också att det fanns ”undersökningar av foster, då man inte med säkerhet kan uttala sig om deras livsduglighet” och att frågan om ett fem månaders foster kunde känna smärta inte var möjlig att besvara (därtill krävdes undersökningar på foster). I den sammanställning av remissyttrandena som bilades Utbildningsutskottets betänkande hade delar av sällskapets framställning exkluderats, däribland kritiken av Moberg.¹⁰⁵

En central fråga i debatten – ett slags metadiskussion – handlade om tillgången till information och kunskap. I sina inlägg i riksdagen 1971 försökte Petersson i Rösttunga att få svar på om de uppgifter som lämnats om fosterexperimenten till allmänheten via medierna var korrekta, men han önskade också initiera en mer generell debatt om informationens betydelse för klinisk forskning. Utbildningsminister Moberg välkomnade öppenhet och debatt ”men man måste ju vara försiktig så att den inte får konsekvenser som ingen önskar att den skall få”.¹⁰⁶ Även Läkaresällskapet menade att allmänhetens oro, som Petersson och Carlshamre gjort sig till tolk för, måste tas på allvar: ”Medicinska framsteg kan svårigen komma

till stånd om allmänheten inte har tillit för dem, som bedriver forskningen. Denna tillit kan endast grundläggas och upprätthållas om det står fullt klart att forskningen har självdisciplin och att den följer allmänt godtagna etiska principer. Misstag och missförstånd kan medföra obotlig skada”.¹⁰⁷

Moberg framhöll 1971 att inrättandet av de medicinska fakulteternas etiska kommittéer garanterade att de etiska aspekterna av fosterexperimenten hade beaktats. Medicinska forskningsrådet gav endast anslag till projekt som först hade fått godkänt av de lokala kommittéerna. Det var även den ståndpunkt som samtliga remissinstanser hade intagit: det fanns ingen anledning till oro eftersom forskningen genomgick etisk granskning. Petersson i Röstånga påpekade dock att det inte fanns några lekmanrepresentanter i fakulteternas etiska kommittéer, och han gjorde gällande att fosterexperimenten inte sorterade under någon lokal etisk kommitté – icke levnadsdugliga foster var inte patienter och studierna föll inte heller under djurskyddslagen. I Läkaresällskapets delegation för medicinsk etik fanns både forskare och lekmän, men dess roll var enbart rådgivande. Peterssons slutsats var att de etiska kommittéer som skulle säkerställa ett etiskt förfarande ”enligt mina uppgiftslämnare inte har skyldighet att behandla forskning med levande abortfoster”.¹⁰⁸

Även i Läkaresällskapets yttrande 1974 framgår att det i praktiken saknades ett regelverk för etisk granskning av studier på mänskliga foster – Helsingforsdeklarationen från 1964 hade bara begränsad räckvidd. Sällskapet menade dock att fosterexperimenten borde omfattas av samma generella regler som för medicinsk forskning i allmänhet. Samtidigt medgavs att existerande system hade brister, och i remissen föreslogs att en utvärdering skulle göras av dess delegation för medicinsk etik. Sällskapet avrådde bestämt från lagstiftning eftersom erfarenhet visade att den ofta bromsade den medicinska utvecklingen. Medicinska fakulteten vid Umeå universitet instämde däremot i Carlshamres begäran att ”forskning på levande abortfoster i princip bör förbjudas”. Detta ställningstagande i remissen hade uteslutits från betänkandet.¹⁰⁹

Samtliga remissinstanser avvisade påståendet att abortingrepp medvetet skulle ha försenats för att få välutvecklade foster till den medicinska forskningen. Skälen till att aborter ibland utfördes så sent som tjugonde och undantagsvis tjugofjärde veckan varierade, från oriktiga eller oklara uppgifter om graviditetens längd och ”ambivalens hos kvinnan” till överbelastning på abortbyråerna som gjorde abortutredningarna. Enligt Karolinska institutet var det i flera fall patienterna själva som vid abort efter den tolfte veckan föredrog ”litet kejsarsnitt” under narkos framför mer smärtsamma metoder som innebar att koksalt och andra lösningar fördes in i livmodern och därigenom framkallade värkar och abort. Sam-

fällt framhöll också remissvaren att den nya abortlagen som trädde i kraft 1975 förändrade villkoren för ”forskningen med levande foster”. Den nya lagen stadgade att abort efter utgången av artonde graviditetsveckan endast fick utföras om Socialstyrelsen lämnade tillstånd och bara vid synnerliga skäl. Tillstånd fick inte lämnas om det fanns anledning tro att fostret var livsdugligt. Socialstyrelsen konkluderade att försök på levande abortfoster inte förekom, att förutsättningarna snart bortföll och att det därför inte fanns skäl att genom särskild lagstiftning förbjuda forskning på levande foster. Det skulle dröja till 1995 innan en lag tillkom i Sverige som reglerade användningen av ”vävnad” från ett aborterat foster. Samtycke från kvinnan som burit fostret blev samtidigt ett krav.¹¹⁰

Efter 1975 tystnade debatten i de stora dagstidningarna om fosterexperimenten. Block upphörde med sitt frekventa skrivande av artiklar – eller så avstod tidningarna från att publicera. Som forskare på Försvarets forskningsanstalt arbetade han med andra, vitt skilda frågor samtidigt som han skrev samhällskritiska böcker och var en flitig gäst i många debattprogram i teve. Han dömdes 1988 till nätförtal, den första domen i Sverige av sitt slag, efter att ha utpekats dokumentärfilmaren Maj Wechseltmann som landsförrädare och sovjetisk infiltratör med anledning av hennes film om den sovjetiska ubåten U 137:s grundstötning på svenskt farvatten. Samma år utgav han *Kvinnoplaneten*, en science fiction-roman som beskrivits som anti-feministisk.¹¹¹

Hemlighetens (tillfälliga) upplösning

Vad händer när kunskap sätts i rörelse och vilken relevans har publik kunskap? Jag har visat hur information och kunskap om medicinsk forskning på aborterade foster cirkulerade i det svenska samhället decennierna efter andra världskriget. Under 1950-talets expansion av reproduktionsforskningen hölls resultaten av undersökningarna inom de vetenskapliga nätverken och kontakter med pressen undveks. Det uppstod debatt, men ingen djupgående skandal, när fosterexperimenten röjdes för en bredare publik. Tidsperioden från 1960 till 1975 präglades av att kunskapen om forskningen svepte fram och tillbaka ungefär som vågrörelser. Information och desinformation, utredningar som öppnade för viss insyn men stängde för annan inblick, debatter som ägde rum och andra som ställdes in – det är tveksamt om ord som kunskapsspridning och ackumulerad kunskap är adekvata för att beskriva de processer som pågick. Kanske är ”konjunktur” en mer lämplig beteckning. En effekt av dessa svängningar över tid var att vetenskapliga företrädare blev tvungna att förhålla sig till den illegitima, publika kunskapen. Aborterade foster kunde inte som tidigare användas utan specificering eller begränsning. Myndigheter och experter

pressades att definiera forskningsobjektet – var fostren levande eller döda – och motivera varför verksamheten var viktig.

Det vore dock ett misstag att betrakta den publika kunskapen som en öppen värld separerad från en dold värld i vilken ett fåtal forskare hade tillgång till kunskap. Fosterexperimentens historia belyser att hemlighetsmakeri och öppenhet inte existerar som två från varandra oberoende sfärer – i motsats till vad Simmel antog i sin klassiska skrift. Perfusionsförsöken var aldrig helt hemliga. Genom att använda begreppet selektiv öppenhet har jag belyst olika strategier som myndigheter och experter utvecklade för att kontrollera informationsflöden och publika debatter. Men även om gränser drogs upp mellan experter som befann sig innanför hemligheten och ”ignoranta” personer som befann sig utanför, var uppdelningen aldrig entydig. Även läkare kunde vara ”okunniga”, det vill säga förespråka en annan definition, och företrädare för Svenska Läkarsällskapet uttryckte en osäkerhet om välutvecklade foster kunde känna smärta, något som stred mot reproduktionsforskarnas uppfattning.

Hemlighållandet av fosterexperimenten hade en produktiv dimension. Aktörer med fördjupad kunskap om perfusionsstudierna utgjorde en relativt liten krets av forskare och läkare. Ungefär samma personer återkom i rollen som experter, sakkunniga och utredare. Genom att förhålla sig till undersökningarna som en hemlighet värd att skydda, knöt dessa individer tätare band till varandra. En moralisk ekonomi konstituerades där motviljan mot aborter kunde konverteras till en instrumentell uppskattning av den nytta som fosterforskningen förväntades leda till. I deras närhet fanns vetenskapliga kolleger, medicinska finansärer och mediala samarbetspartner som kände till verksamheten men utan att ha full insyn. JO och andra myndigheter fick välja att ”tro på” den selektiva information som kretsen gjorde tillgänglig.

En annan aspekt av hemlighetens produktiva sida var mängden av information som genererades. Blocks anmälan till JO, interpellationerna och motionerna byggde på de uppgifter som hade cirkulerat i medierna under tio års tid men också på ny information som inhämtats från anonyma källor. Kraven på transparens och insyn ledde till flera utredningar som inkluderade remissvar från ett stort antal myndigheter, lärosäten och organisationer. Men det fanns en skillnad mellan vad som visades upp ”front stage” och ”backstage”, för att använda Goffmans dramaturgiska metaforer.¹¹² I den främre regionen av teaterscenen uppträdde experter och myndigheter med anspråk på vetenskaplig auktoritet och status. I den bakre regionen, som skymtade genom remissyttranden, framstod grunden för kunskap som delvis osäker och svårtolkad. Inte desto mindre gjordes en åtskillnad gentemot allmänheten. Å ena sidan underkände experterna människors anspråk på kunskap genom att beskriva den som rykten och

missförstånd. Å andra sidan tillskrevs de en enorm förmåga att på basis av nästan ingen information alls kunna sätta sig in i den vetenskapliga verksamheten. Den selektiva öppenheten tillämpades som en teknik för att dra upp gränser mellan vetenskap och allmänhet, expert och lekman, kunskap och okunskap.

Den allmänhet som tilltalades i riksdagsdebatter och utredningar var inte så odifferentierad som den först kunde framstå. I takt med att kunskapen om försöken sattes i rörelse från platserna för medicinsk kunskapsproduktion – kvinnokliniker och hormonlaboratorier – till medierna, riksdagens debatter, myndigheters utredningar och abortkritiska demonstrationsplakat, artikulerades radikalt olika uppfattningar om vad som var kärnan i kunskapen och vad insikterna borde leda till. Läkarkåren uppvisade en långt ifrån enhetlig ståndpunkt. Med detta sagt har det samtidigt blivit tydligt att personer med en från den officiella hållningen avvikande ståndpunkt, oavsett gruppering och partipolitisk tillhörighet, var aktiva kristna. De kritiska rösterna till fosterexperimenten återfanns hos Svenska kyrkan och frikyrkorna. Kristna politiker och debattörer, inte kvinnorörelsen, var också de som tidigast gav uttryck för uppfattningen att abortpatienterna borde tillfrågas om sitt samtycke till att använda fostren för forskning.

Hemligheten som stod i centrum för diskussionerna visade sig vid närmare betraktande ha en mångskiftande karaktär. Sanningen, som enligt Block och andra kritiska röster hade röjts, var att forskningen använde sig av "levande" abortfoster. Dessa foster ägde självständigt liv och borde tillerkännas människovärde och rättigheter. Även inom den medicinska världen fanns företrädare som sympatiserade med detta synsätt. Men för flertalet av de experter som anlätades av Medicinal-/Socialstyrelsen handlade det om foster som inte var "levnadsdugliga" eller "viabla". De beskrev forskningsobjekten som "vävnader" eller "hjärndöda" foster. Beroende av dessa definitioner restes också – eller avvisades – krav på att behandla fostren som individer och att inhämta samtycke från de gravida kvinnorna. För att hantera allmänhetens "oro" stärktes lekmannarepresentationen i de etiska kommittéerna, men lagstiftning ansågs hindra den fria forskningen.

För Block utvidgades hemligheten till någonting större än fosterexperimenten i sig. Hemlighetsmakeriet kring försöken med aborterade foster var uttryck för ett auktoritärt och slutet läkarsamhälle. Kritiken riktades även mot pressen och massmedierna, som han ansåg fega och alltför underdåniga gentemot läkarkåren. Sveriges Radios läkarkommitté borde avskaffas, de etiska kommittéerna få patientrepresentation och rekryteringen till läkaryrket demokratiseras.¹¹³ Det ska erkännas att jag under arbetet med uppsatsen stundtals har upplevt det som besvärande att

Blocks sökljus på hemligheter och vita lögner delvis har sammanfallit med mitt eget. Historiker vill helst göra en tydlig åtskillnad mellan historiska aktörers och egna analytiska kategorier. Men mitt argument avviker på viktiga punkter: Block uppfattade – liksom Merton tidigare gjort – att hemligheter och öppenhet var två separata sfärer och att döljandet av kunskap var begränsande och negativt. Jag drar ingen sådan skarp gräns och betraktar hemlighetsmakeri som ett aktivt, produktivt verktyg.

I viss mening producerade 1970-talets riksdagsdebatter och utredningar kunskapen att ”ingenting hade hänt”: fostren var definitionsmässigt inte levnadsdugliga och därför hade inga experiment på levande foster gjorts – och kunde heller inte göras enligt den nya abortlagen. Hemligheten upplöstes, åtminstone tillfälligt. Möjligen går det att i denna upplösning spåra en förklaring till bristen på historieskrivning kring försöken. Om ”ingenting har hänt” finns heller ingen historia att berätta. ”Ignorans” får här en mer tvetydig laddning än den ofta har idag, då okunskapen attribueras motståndare till etablerad vetenskap och forskning.¹¹⁴

En fråga som aldrig kommenterades av JO eller Medicinal-/Socialstyrelsen rörde tillkomsten av Lennart Nilssons fosterfotografier. Gång på gång upprepade Block sitt påstående om att han från säkra källor hade kännedom om att bilderna i *Ett barn blir till* visade aborterade foster som fortfarande levde. Men ingen läkare eller vårdpersonal trädde fram och ville bekräfta hans utsaga. Denna hemlighet har fortsatt producera rykten, spekulationer och kunskapsanspråk in i vår egen tid.

Författarens tack

Tack till *Lychnos* redaktör och två anonyma granskare, samt Sven Widmalm och forskargruppen inom *Medicine at the borders of life* vid Uppsala universitet för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av uppsatsen.

Noter

1. Uppsatsen är ett delresultat av forskningsprojektet ”The rise and fall of the fetal-placental empire. Fetal research in Sweden, c. 1950–1975” som ingår i forskningsprogrammet *Medicine at the borders of life. Fetal research and the emergence of ethical controversy in Sweden*, finansierat av Vetenskapsrådet (Dnr 2014-1749). Programmet som helhet undersöker framväxten av kontroverser och värderingar kring användningen av mänskliga foster för medicinsk kunskapsproduktion och vaccinfremställning i ett längre historiskt perspektiv, se medicalborders.se.

2. Andreas W. Daum: ”Varieties of popular science and the transformations of public knowledge. Some historical reflections” i *Isis* 100 (2009), 319–332; Johan Östling et al.: ”The history of knowledge and the circulation of knowledge. An introduction” i Östling et al. (red.): *Circulation of knowledge. Explorations in the history of knowledge* (Lund, 2018); Johan Kärnfelt, Karl Grandin & Solveig Jülich (red.): *Kunskap i rörelse*.

Kungl. Vetenskapsakademien och skapandet av det moderna samhället (Göteborg, 2018).

3. Koen Vermeir: "Openness versus secrecy? Historical and historiographical remarks" i *The British Journal for the History of Science* 45:2 (2012), 165–188; Brian Balmer: *Secrecy and science. A historical sociology of biological and chemical warfare* (Farnham, Surrey, 2012). Se också Karin Johannisson, *Hemligheter* (Stockholm, 2010).

4. Stephen Hilgartner: "Selective flows of knowledge in technoscientific interaction. Information control in genome research" i *The British Journal for the History of Science* 45:2 (2012), 267–280; Erving Goffman: *The presentation of self in everyday life* (London, [1959] 1990), särskilt kapitel 3.

5. Tora Holmberg & Malin Ideland: "Secrets and lies. 'Selective openness' in the apparatus of animal experimentation" i *Public Understanding of Science* 21:3 (2012), 354–368.

6. Balmer: *Secrecy and science*, 20–21. Balmer bygger på Lorraine Daston: "The moral economy of science" i *Osiris* 10 (1995), 2–24 och Robert Kohler: *Lords of the fly. Drosophila genetics and the experimental life* (Chicago, 1994), 11–13.

7. För en diskussion om dessa kategorier, se Anders Ekström: "Vetenskapen, medierna, publikerna" i Ekström (red.): *Den mediala vetenskapen* (Nora, 2004).

8. Robert N. Proctor & Londa Schiebinger (red.): *Agnotology. The making and unmaking of ignorance* (Stanford, 2008). För begreppet "anti-epistemology", se Peter Galisons diskussion i "Removing knowledge" i *Critical Inquiry* 31:1 (2004), 229–243.

9. Se dock redogörelsen för fostertrafiken från Sverige till USA kring 1960 i Meredith Wadman: *The vaccine race. Science, politics, and the human costs of defeating disease* (New York, 2016), kapitel 6.

10. Se Stefan Swärd: *Varför Sverige fick fri abort. Ett studium av en policyprocess* (Stockholm, 1984); Lena Lennerhed: *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm, 1994); Lena Lennerhed: *Historier om ett brott. Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* (Stockholm, 2008); Erika Alm: *Ett emballage för inälvor och emotioner. Föreställningar om kroppen i statliga utredningar från 1960- och 1970-talen* (Göteborg, 2006).

11. Lena Lennerhed: *Kvinnotrubbel. Abort i Sverige 1938–1974* (Möklinta, 2017); Solveig Jülich: "Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier. Från abortdebatt till sexualundervisning" i Torbjörn Gustafsson Chorell & Maja Bondestam (red.): *In på bara huden. Medicinhistoriska studier tillägnade Karin Johannisson* (Nora, 2010); Solveig Jülich: "Picturing abortion opposition. Lennart Nilsson's early photographs of embryos and fetuses" i *Social History of Medicine* 31:2 (2018), 278–307.

12. Morag Ramsey: "Creating a space for abortion pills. Examining negotiation and collaboration", presentation vid konferensen *Remaking reproduction. The global politics of reproductive technologies*, Cambridge University, 27–29 juni 2018.

13. Christer Nordlund: *Hormoner för livet. Endokrinologin, läkemedelsindustrin och drömmen om ett botemedel mot sterilitet 1930–1970* (Lund, 2008.) För en jämförande diskussion om regleringen av hormonbaserade graviditetstest i Storbritannien, Frankrike och nordiska länder under tidsperioden, se Jesse Olszynko-Gryn, Eira Björvik, Merle Wessel, Solveig Jülich & Cyrille Jean: "A historical argument for regulatory failure in the case of Primodos and other 'hormone pregnancy tests'" i *Reproductive Biomedicine & Society Online* 6 (2018), 34–44.

14. Lena Lennerhed: "Kvinnan, aborten och teratologien" i *Lychnos* 2015, 141–163. Maria Björkman undersöker neurosedynskandalen i Sverige inom ramen för *Medicine at the borders of life*, medicalborders.se.

15. Se exempelvis David J. Rothman: *Strangers at the bedside. A history of how law and bioethics transformed medical decision making* (New York, 1991); Niels Lynøe: *Mellan cowboyetik och scoutmoral. Historisk och empirisk studie av medicinsk forskningsetik* (Umeå, 1995).

16. För en översikt över denna kritiska diskussion, se Duncan Wilson: *The making of British bioethics* (Manchester, 2014), 5–8.

17. Helena Tinnerholm Ljungberg undersöker denna formeringsprocess i sitt forskningsprojekt ”Regulating reproductive research in Sweden, c. 1965–1988” inom ramen för *Medicine at the borders of life*, medicalborders.se.

18. Ayesha Nathoo: *Hearts exposed. Transplants and the media in 1960s Britain* (Basingstoke, 2009).

19. Om svenska myndigheters respektive Läkarförbundets informationsverksamhet och pressrelationer, se Larsåke Larsson: *Upplysning och propaganda. Utvecklingen av svensk PR och information* (Lund, 2005), kapitel 3; Jülich: ”Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier”.

20. David Finer: ”Bernt Bernholm – svensk medicinjournalistikens fader” i *Läkartidningen* 105:15 (2008), 1123–1125; Solveig Jülich: ”Vetenskap och pusseltävlingar. Expressens insamlingskampanj för fosterforskning 1957–1990” (artikelmanus).

21. Anna Block Mazoyer & Paula Block Philipsen, ”Eskil Block” i *Dagens Nyheter* 12/9 2013.

22. Solveig Jülich: ”The making of a best-selling book on reproduction: Lennart Nilsson’s *A Child is born*” i *Bulletin of the History of Medicine* 89:3 (2015), 491–525.

23. Jämför Balmer: *Secrecy and science*, 15.

24. Georg Simmel: ”The sociology of secrecy and of the secret societies” i *American Journal of Sociology* 11:4 (1906), 441–498.

25. Robert K. Merton: ”The normative structure of science” [1942] i Robert K. Merton: *The sociology of science. Theoretical and empirical investigations* (Chicago, 1973), 273–275.

26. Evelyn Fox Keller: *Secrets of life, secrets of death. Essays on language, gender, and science* (New York, 1992), kapitel 2.

27. Jämför Balmer: *Secrecy and science*, 10.

28. Riksarkivet (RA): Medicinska forskningsrådets arkiv (MFR). F2:10. Handlingar angående kommittéer: Subkommittén för human foetalfysiologi och kemi. Förslag ang. bildandet av en subkommitté för human foetalfysiologi och kemi. Inkommen den 11 oktober 1950.

29. Subkommittén behandlade under ett par år projektansökningar inom området, se RA: MFR. F2:10. Om tillkomsten av Medicinska forskningsrådet, se Henrik Brissman: *Mellan nation och omvärld. Debatt i Sverige om vetenskapens organisering och finansiering samt dess internationella och nationella aspekter under 1900-talets första hälft* (Lunds universitet, 2010), 282–319.

30. Medicinsk forskningsfinansiering under svensk efterkrigstid är ett utforskat område. För en utförligare diskussion om nationella och internationella forskningsfinansierare, såväl statliga som privata, för reproduktionsforskning, se Solveig Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire. Fetal research in Sweden, c. 1950–1975” (bokmanus under arbete).

31. Ibid.

32. Jfr Balmer: *Secrecy and science*, 20–21.

33. Detta framgick i en intervju med Björn Westin som jag genomförde den 26

januari 2009. En kopia av denna och samtliga intervjuer som uppsatsen hänvisar till förvaras hos författaren.

34. ”Professor Sven Gard i poliointervju” i *Expressen* 2/12 1952. För en utförligare analys, se Isabelle Dussauge: ”Foster mot polio. Virusforskning, abort och tystnad i Sverige 1950–1970” i Motzi Eklöf (red.): *Medicinska moraler. Vetenskapens (etiska) gränser i historiskt perspektiv* (bokmanus).

35. Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire”.

36. Egon Diczfalusy: ”Människofostrets roll vid graviditetens endokrina reglering” i Yngve Zotterman (red.): *20 års medicinsk forskning. Statens medicinska forskningsråd 1945–1965* (Stockholm, 1965), 362–373. Om den tidiga utvecklingen av perfusions-tekniken, se Björn Westin, Rune Nyberg & Göran Enhörning: ”A technique for perfusion of the previable human fetus” i *Acta paediatrica* 47:4 (1958), 339–349.

37. Hysterotomi var den vanligaste metoden vid sen abort långt in på 1960-talet, se 1997 års steriliseringsutredning: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning, kartläggning, intervjuer. SOU 2000:20* (Stockholm, 2000), 138.

38. Egon Diczfalusy: ”Endocrinology of the foetus” i *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, Supplement, 41:1 (1962), 45–85; Egon Diczfalusy: ”My life with the fetal-placental unit” i *American Journal of Obstetrics & Gynecology* 193:6 (2005), 2025–2029.

39. Detta bygger på mina intervjuer med Björn Westin (26 januari 2009) och Egon Diczfalusy (16 mars 2009). En utförligare diskussion förs i Jülich: ”The rise and fall of the fetoplacental empire”. Kring befolkningsdebatterna efter andra världskriget, se även Björn-Ola Linnér: *The world household. Georg Borgström and the postwar population-resource crisis* (Linköping, 1998); Alison Bashford: *Global population. History, geopolitics, and life on earth* (New York, 2013), kapitel 10–12.

40. Michael Taussig: *Defacement. Public secrecy and the labor of the negative* (Stanford, 1999).

41. Holmberg & Ideland: ”Secrets and lies”.

42. Citatet är hämtat från en intervju med Egon Diczfalusy som Naomi Pfeffer genomförde 1994 i samband med hennes studie om svensk hormonforskning på 1950-talet, se ”Pioneers of infertility treatment” i Lawrence Conrad & Anne Hardy (red.): *Women and modern medicine* (Amsterdam, 2001), samt kopian av intervjun som Pfeffer har gett författaren tillgång till.

43. För en historisk bakgrund och diskussion, se Jan Perselli: *Fostersyn i svensk rätt* (Linköping, 1998), kapitel 7 och 9.

44. Det skedde först med Lag om transplantation m.m. (SFS 1995:831).

45. Lennerhed, *Kvinnotrubbet*, 61–90, 146, 149. Om läkarkonflikter kring aborter, se även Jülich, ”Picturing abortion opposition”.

46. Beslut om abort skedde i flertalet fall genom antingen att en ansökan skickades in till och behandlades av Medicinalstyrelsens socialpsykiatriska nämnd eller att ett tvåläkarintyg i efterhand rapporterades in till Medicinalstyrelsen, se Lennerhed, *Kvinnotrubbet*, 28–30. Debatten om de sena aborterna behandlas kortfattat i Jülich, ”Picturing abortion opposition”, 301–302.

47. Lennerhed, *Kvinnotrubbet*, 137. För en mera övergripande diskussion om den kristna opinionen under 1960-talets förra del och bildandet av Kristen Demokratisk Samling 1964, se Daniel Lövheim: *Att inteckna framtiden. Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala, 2006), 176–182, samt Göran V. Johansson, *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Malmö, 1985), särskilt kapitel 4.

48. "Vill bota sjukdomar hos gravid" i *Dagens Nyheter* 8/1 1960; "Abortfoster kan bringas leva. Ny metod vidgar forskningen" i *Svenska Dagbladet* 9/1 1960.

49. Per Edman: "Dags att tänka om i abortfrågan" i *Socialmedicinsk tidskrift* 37:2 (1960), 60–61.

50. Riksdagstrycket 1960: Andra Kammaren (AK), protokoll nr 16, 49–50.

51. Riksdagstrycket 1960: AK, protokoll nr 21, 38–42 (Kling, 38–39). RA: Justitiedepartementets arkiv. Huvudarkivet. F3G:9. Interpellationer och enkla frågor med tillhörande handlingar. P.M. ang. interpellation den 6 maj 1960 av herr Gustafsson i Borås (Dnr 937/69). Se även "Fosterforskning i interpellation" i *Svenska Dagbladet* 8/5 1960.

52. Riksdagstrycket 1960: AK, protokoll nr 21, citatet på s. 41–42.

53. "En gräns måste dras" i *Jönköpings-Posten* 1/6 1960; "Inom lagens rämärken" i *Svenska Dagbladet* 1/6 1960.

54. "Undersökningar" i *Expressen* 6/6 1960; Bernt Bernholm, "Liv räddas genom fosterundersökning" i *Expressen* 6/6 1960.

55. Landstingsarkivet, Stockholm (LA): Överläkarnas vid Sabbatsbergs kvinnokliniks handlingar. E. Inkomna handlingar. E2. Ej diarieförda skrivelser. Brev från Axel Ingelman-Sundberg till Gunnar Tillinger den 15 juni 1960. Forskningen som beskrivs i brevet anknöt till det uppmärksammade arbetet med att utveckla en ny metod för att behandla kvinnors infertilitet med gonadotropiner som Tillinger hade genomfört tillsammans med Diczfalusy och Carl-Axel Gemzell. För en historisk diskussion om detta arbete, se Nordlund, *Hormoner för livet*, 189.

56. Filmen beskrivs i Björn Westin & Rune Nyberg: "An experimental study of the preivable human foetus" i *Journal of Obstetrics and Gynaecology of the British Empire* 69 (1962), 831–835. Om visningar i Norden och Sverige, se Ulf Borell och Karl-Gunnar Tillinger: *Förhandlingar vid Nordisk förenings för obstetrik och gynekologi kongress i Stockholm. 10:e mötet, 28–30 augusti 1958* (Lund, 1958); RA: Svenska Läkaresällskapetets arkiv. Sektionen för obstetrik och gynekologi/Svensk Gynekologisk Förening. AI: I Protokoll fört vid sammanträde den 13 februari 1959.

57. "Keeping human fetuses alive" i *New Scientist* 15:302 (August 30, 1962), 467.

58. LA: Överläkarnas vid Sabbatsbergs kvinnokliniks handlingar. E. Inkomna handlingar. E2. Ej diarieförda skrivelser. Brev från Axel Ingelman-Sundberg till Björn Westin den 30 juli 1962.

59. [Sign.] Öller: "Kallt vattenledningsvatten hjälper nyfödda till livet" i *Dagens Nyheter* 27/7 1962; "'Dödfödda' foster räddas till livet med nedkylning" i *Aftonbladet* 26/7 1962; "För tidigt födda kan räddas genom nedkylning" i *Arbetet* 27/7 1962; "'Dödfödd' kan räddas till livet" i *Stockholms-Tidningen* 27/7 1962; "Kylmetod kan rädda dödfödda" i *Svenska Dagbladet* 27/7 1962.

60. Per Uddén & Lennart Nilsson: "Rädda våra ofödda" i *Idun-Veckojournalen* nr 46 (1964), 19–23. För en diskussion, se Jülich: "Picturing abortion opposition", 299–301.

61. Lars Engström: "Skrämsel i abortfrågan" i *Dagens Nyheter* 20/11 1964. Engström ledde vi denna tidpunkt en forskargrupp som prövade ett "abortpiller" på gravida kvinnor som hade beviljats legal abort. För en historisk analys, se Ramsey: "Creating a space for abortion pills".

62. Eskil Block: "Fri debatt om aborter" i *Kvällsposten* 22/11 1964; Eskil Block: "Moralen i abortfrågan" i *Kvällsposten* 4/12 1964; "Tiger kristna läkare om abortmissbruket?" i *Läkartidningen* 63:6 (1966), 545.

63. Eskil Block: "Medicine ombudsman" i *Dagens Nyheter* 30/11 1964.

64. Ibid. För ett axplock artiklar i vilka Block reste de övergripande frågorna kring experiment på människor, vårdsektorns auktoritära struktur och mediernas servilitet gentemot läkarkåren, se ”Experiment med människor” i *Svenska Dagbladet* 6/8 1969; ”De sena aborterna” i *Dagens Nyheter* 19/1 1970; ”Behöver en expert inte tala sanning?” i *Arbetet* 11/6 1970.

65. Eskil Block: ”Det röda budordet” i *Vår kyrka* nr 50 (1965), 12–13; Bertil Adéll: ”Block borde välja sina ord” i *Vår kyrka* nr 7 (1966), 10.

66. Produktionsuppgifter och sammandrag av pressdebatten inklusive flera referenser finns i filmfaktabladet ”Korridoren”, *Svensk Filmdatabas*. <http://www.sfi.se/sv/svensk-filmdatabas/Item/?itemid=4805&type=MOVIE&iv=Comments> (senast kontrollerad 180328). Förberedelsearbetet beskrivs i Britt Arenander: ”Jan Halldoff tar läkarnas parti. Ska man ta honom på allvar?” i *Veckojournalen* nr 45 (1968), 26–29. Om trolöshetsdebatten, se Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809–2000* (Stockholm, 2000), 324–326.

67. Eskil Blocks skrivelse inkom den 10 april 1969 (Dnr 937/69) och en kompletterande skrivelse den 27 oktober 1969 (Dnr 997/69). Dessa finns tillsammans med yttranden från olika myndigheter och JO:s Alfred Bexelius’ beslut den 13 juli 1970 bilagda i en akt med rubriken ”Medicinska experiment med foster”. RA: Riksdagens ombudsmän och revisorer 1809. Justitieombudsmannen 1810–1985. FIV:369. Akter i avgjorda mål 1968–.

68. Block: JO-anmälan 1969 (Dnr 997/69); Clarence Blomquist: *Fosterliv och fosterdöd. Den provocerade abortens etik* (Göteborg, 1966). Blomquist var pionjär för medicinsk etik i Sverige.

69. Block: JO-anmälan 1969 (Dnr 997/69). En viktig inspirationskälla, som Block nämner, var en skrift utgiven av den amerikanska vetenskapsakademien: ”Ethical aspects of experimentation with human subjects” i *Daedalus* (1969). Den samtida dödshjälpsdebatten behandlades i Clarence Blomquist: *Livet, döden och läkaren. Om medicinsk dödshjälp* (Stockholm, 1964). Om Vipeholmsexperimenten, se Elin Bommenel, *Sockerförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa* (Lund, 2006).

70. John Hallgren: ”Det förkättrade skräret” i *Läkartidningen* 67: 10 (1970), 1074–1076.

71. Block beskriver sin strategi för aktionen i ”Behöver en expert inte tala sanning?” i *Arbetet* 11/6 1970.

72. Åge Ramsby: ”Gör läkarna experiment med levande foster?” i *Arbetet* 10/4 1969.

73. Bo Teglund: ”Vetenskapliga experiment enbart på chanslösa foster” i *Dagens Nyheter* 11/4 1969.

74. Bengt Örne: ”Medicinska experiment med foster”, inkommen den 15 april 1969 (Dnr 997/69); Ove Gansmoe: ”Praxis vid aborter m.m.”, inkommen den 6 april 1970 (Dnr 809/70). Förvaras tillsammans med Blocks skrivelser i akten ”Medicinska experiment med foster”. RA: Riksdagens ombudsmän och revisorer 1809. Justitieombudsmannen 1810–1985. FIV:369. Akter i avgjorda mål 1968–.

75. Bernt Bernholm: ”Ingen behöver oroa sig för att foster ska missbrukas” i *Expressen* 10/5 1969.

76. En avskrift av denna intervju i programmet *Orientering* som sändes i Sveriges Radio den 10 april 1960 finns bilagd ett yttrande av Axel Ingelman-Sundberg daterat den 19 augusti 1969 som hade begärts av Socialstyrelsen. Detta yttrande skickades vidare från Socialstyrelsen till JO och inkom till denna myndighet den 3 mars 1970. Det finns placerat i samma akt som Blocks JO-anmälan 1969 (se not 67).

77. Brev från Eskil Block till Kjell Lindqvist [odaterat]; brev från Kjell Lindqvist till Axel Ingelman-Sundberg den 23 april 1969; brev från Christer Persson till Axel Ingelman-Sundberg den 25 april 1969; brev från Axel Ingelman-Sundberg till Christer Persson den 28 april 1969; brev från Christer Persson till Axel Ingelman-Sundberg den 13 maj 1969. Samtliga dessa brev finns bilagda ett yttrande av Axel Ingelman-Sundberg daterat den 19 augusti 1969 som hade inhämtats av Socialstyrelsen efter en remiss från JO med begäran att avge yttrande över Blocks anmälan. Dokumenten förvaras tillsammans med Blocks skrivelser i akten "Medicinska experiment med foster" (se not 67).

78. Se exempelvis Åge Ramsby: "Professor hotar med lagliga åtgärder om Block släpps fritt fram i radion" i *Arbetet* 7/5 1969; "Vågar inte sända abort-program" i *Arbetet* 16/5 1969.

79. Ulla B. Abrahamsson: *I allmänhetens tjänst. Faktaprogram i radio och television 1955-1995* (Stockholm, 1999), 104-108. Läkarkommittén diskuteras i Hans Forsman och Olof Rydbeck: "Medicinen och massmedia" i Gunnar Biörck (red.): *Inför morgondagens hälso- och sjukvård. Symposier i Svenska läkaresällskapet* (Stockholm, 1963).

80. Sveriges Radios förvaltning AB: Dokumentarkivet. T59. Läkarkommittén. Ämnesordnade handlingar 1956-1969. F1:1. Rapport från Läkarkommitténs sammanträde den 25 juni 1969.

81. *Abort*, producerat av Birgitta Bergman. Sändt i Sveriges Television den 15 oktober 1969.

82. "TV-program som väckarklocka" i *Dagen* 17/10 1969; Åge Ramsby: "Apropå TV:s abortprogram. 'Den som inte vill göra abort blir aldrig överläkare'" i *Expressen* 17/10 1969.

83. Block: JO-anmälan 1969 (se not 67).

84. Olof Djurfeldt: "Jag protesterar" i *Dagen* 17/10 1969.

85. "KDS-protest mot aborter" i *Dagens Nyheter* 14/12 1969; Cecilia Hjorth Attefall (red.): *Partiet som lyfte. 40 år med svensk kristdemokrati: 1964-2004* (Stockholm, 2004), 32-33.

86. Gunilla Thorgren: *Grupp 8 & jag* (Stockholm, 2003), 63. Se även Åse Åkerstedt: "Inför abortutredningen" i *Hertha* 57:1 (1970), 27-28. Thorgren var journalist och hade lärt känna Nilsson under deras gemensamma tid på *Idun/Veckojournalen*. I ABF-huset i Stockholm bedrev Arbetarnas bildningsförbund studieverksamhet men lokalerna uthyrdes även för vissa evenemang.

87. Olof Djurfeldt: "Fosterexperiment" i *Dagen* 17/7 1970.

88. Olof Djurfeldt: *Rätt till liv. Ett alternativ till Abortkommitténs betänkande 'Rätten till abort'* (SOU 1971:58) (Göteborg, 1971), 17-20, 44-50.

89. Sven Helmerius & Sten-Erik Wihlborg (red.): *Rätt till liv. Del 2* (Älvsjö, 1980).

90. Solveig Jülich: "Fetal photography in the age of cool media" i Anders Ekström, Solveig Jülich, Frans Lundgren & Per Wisselgren (red.): *History of participatory media. Politics and publics, 1750-2000* (New York, 2011).

91. Alfred Bexelius: JO-beslut den 13 juli 1970 (se not 67).

92. Djurfeldt: "Fosterexperiment".

93. Elisabeth Johannisson: "Befolkningstillväxten måste mötas med nya medel för födelsekontroll" i *Forskning och framsteg* 6:4 (1971), 5-11.

94. Eskil Block: "Används ofta oskadda foster i forskningen?" i *Arbetet* 21/10 1971.

95. Eskil Block: "De experimenterar ju med levande foster... ", *Världen* 63:2 (1972), 75-81.

96. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 111, 30–31, citatet på s. 31. För Mobergs svar samt yttranden av Pettersson, se Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, 175–181.

97. Riksdagstrycket 1972: motion nr 24, 1–11.

98. ”Kerstin Anérers riksdagsmotion om individens okränkbarhet” i *Läkartidningen* 69:45 (1972), 5193–5196. Se även kommentarer i den kristna tidskriften *Vår lösen* 63:4 (1972), 217–241.

99. Riksdagstrycket 1974: motion nr 30, 9–14 (Anér); Riksdagstrycket 1974: motion nr 1364 (Carlshamre).

100. Riksdagstrycket 1974: motion nr 30, citatet på s. 13. Om Peel-rapporten, se Naomi Pfeffer & Julie Kent: ”Framing women, framing fetuses. How Britain regulates arrangements for the collection and use of aborted fetuses in stem cell research and therapies” i *BioSocieties* 2 (January 2007), 433–434.

101. Block rapporterade om ”avslöjandet” i *Washington Post* i radioprogrammet *Klarspråk* 9/9 1973, och *Röster i radio TV*, nr 37 (1973), 11. Viveka Vogel redogjorde för åtalet i Boston: ”Het USA-debatt om fosterförsök” i *Svenska Dagbladet* 6/6 1974. Om fosterexporten, se ”Svenska foster hjälper USA med vaccin”, *Veckojournalen* nr 27 (1972), 25. Dessa debatter bidrog i USA till inrättandet av en kommitté som utarbetade förslag på riktlinjer för fosterforskning, se National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research: *Report and Recommendations. Research on the Fetus*. Bethesda, Md.: U.S. Department of Health, Education and Welfare, No. (OS) 76–127, 1975. För historiska analyser, se Sara Dubow: *Ourselves unborn. A history of the fetus in modern America* (New York, 2011), kapitel 3; Johanna Schoen: *Abortion after Roe* (Chapel Hill, 2015), kapitel 2.

102. Riksdagstrycket 1974: Utbildningsutskottets betänkande med anledning av motioner angående medicinsk forskning på abortfoster (UbU 1974:35). Remissyttranden över motionerna förvaras hos Riksdagsförvaltningen (RDF): Utbildningsutskottets arkiv. F1:3.

103. Ibid. Lag om kriterier för bestämmande av människans död (SFS 1987:269).

104. UbU 1974:35, samt RDF: Utbildningsutskottets arkiv. F1:3. Remissyttranden.

105. Ibid.

106. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, 175–181, citatet på s. 180.

107. UbU 1974:35, citatet på s. 16.

108. Riksdagstrycket 1971: protokoll nr 149, citatet på s. 177.

109. UbU 1974:35, samt RDF: Utbildningsutskottets arkiv. F1:3. Remissyttranden.

110. Ibid. Angående skälen till de sena aborterna, se yttrandet från Socialstyrelsens socialpsykiatriska nämnd i akten med Blocks anmälan till JO: ”Medicinska experiment med foster” (se not 67). Den bakomliggande utredningen till nämnda Lag om transplantation m.m. (SFS 1995:831) ingick i Transplantationsutredningen: *Aborterade foster, m.m. Betänkande. SOU 1991:42* (Stockholm, 1991).

111. Eskil Block: *Kvinnoplaneten* (Stockholm, 1988). Se även ”Eskil Block”, https://sv.wikipedia.org/wiki/Eskil_Block (senast kontrollerad 180307).

112. Jämför diskussionen om Goffmans begrepp i Hilgartner: ”Selective flows of knowledge”, 269–271.

113. Block: ”Kräver läkarna sena aborter?” i *Expressen* 8/11 1969.

114. Jämför Galisons begrepp ”anti-epistemology” i ”Removing knowledge”. Relevant är också Michael Lynch & David Bogens begrepp ”social production of history” i *The spectacle of history: Speech, text, and memory at the Iran-Contra hearings* (Durham, 1996). För en diskussion kring dessa begrepp, se Balmer: *Secrecy and science*, 118.

Abstract

Sublime place, subaltern space. Railroad workers and female cooks on the subarctic railroad 1898–1902. Leyla Belle Drake, PhD student, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, leyla.belle.drake@idehist.uu.se

The purpose of this article is to articulate the lived experience of the workers who built the Subarctic Railroad 1898–1902. The article explores how worker's experiences relate to conventional histories of the industrialization of the Swedish far north, arguing that said industrialization was not only capitalist, but also colonial. In particular, it examines ideas and practices related to the spatial conditions along the railroad, and the social practices, aesthetic values and nationalist mythologies those conditions inspired. In order to express a counter-narrative to patriarchal-colonial representations of history and to discover previously excluded subject positions, railroad worker's accounts have been analyzed through a theoretical and methodological framework informed by feminist postcolonial theory with a focus on space and materiality. The article finds that colonial tropes are frequent in texts produced by elites, but rare in railroad worker's accounts. Instead, the latter are characterized by the violence that colonial and capitalist practices have in common. For female workers, the ambivalence of rural colonial space enabled a certain degree of boundary transgression, yet at the cost of abjection.

Keywords: industrialization, domestic colonialism, spatial representation, lived experience, symbolic space, railroad workers

Sublima landskap, subalterna rum

Kockor och rallare utmed Riksgränsbanan

1898–1902

LEYLA BELLE DRAKE*

Inledning

Ett tjugotal mil norr om polcirkeln löper en järnväg som varje år transporterar trettiofem procent av rikets järnvägsfrakt, liksom tiotusentals fjällturister. Från vandringslederna, fjällstugorna, skidpisterna och fiskevattnen syns malmtågen slingra fram genom myrlandskapet, smeka fjällsidorna, dyka under snögallerierna. Kraftfulla dubbellok dragandes på sextioåtta malmvagnar lastade med hundra ton förädlad järnmalm vardera, mjuka kullar av blygrå järnpellets i roströda gjutjärsvagnar på väg mot hamnen i Ofotfjorden; tomma rullar de tillbaka mot gruvorna i Kiruna, Malmberget och Svappavaara. Det mäktiga landskapet och det industriella ingreppet frammanar det utpräglat sublima: en överväldigande känsla av litenhet, aktning för utmaningarna det inneburit, insikten att människan trots svårigheterna besegrat naturen.

Mellan 1898 och 1902 lade drygt femtusen skandinaviska rallare denna världens då nordligaste järnväg: ett spår om knappt trettio mil genom subarktisk vildmark av omväxlande sankar, myrar, evig tjäle och trötlös granit mellan Gällivare och Narvik. Riksgränsbanan (tidigare känd som Ofotenbanan) hade en fantasieggande dragningskraft redan under konstruktionstiden, och banbyggets utmaningar, mysterier och uppoffringar utgjorde under hela 1900-talet ett lockande tema för konstnärer och författare. Den utgjorde dessutom en central del i det ”teknologiska megasystem” som byggdes upp i Norrbotten kring sekelskiftet 1900, omfattande malmbrytning, malmtransporter, vattenkraft och försvarsanläggningar.

* Doktorand, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet, leyla.belle.drake@idehist.uu.se

Dessa industrier var avgörande för Sveriges snabba industriomvandling och kanske också för det välstånd som lade grunden till den moderna välfärdsstaten.¹

Riksgränsbanan var inte bara en förutsättning för att realisera drömmarna om industrialisering och kolonisering av den nordligaste landsändan, utan symboliserade också den nya tidens accelererande framåtskridande och relation till naturen. Detta uttrycktes ofta i ett sexualiserat maktspråk. I exempelvis Sverker Sörlins forskning om Norrlands industrigenombrott reproduceras stundtals detta språk. Där står att stambanan ”trängde norrut” medan järnvägens ”potenta lokomotiv” beskrivs som ”erövrare och betvingare” av ”den orörda vildmarken”.² Denna framställningsstil har blivit så naturaliserad att den återkommer till synes oreflekterat i de flesta skildringar av järnvägens ankomst till övre Norrland, såväl historiska som litterära – liksom i inledningen till denna artikel. Men hur upplevdes och framställdes detta koloniala företag av de kvinnor och män som arbetade vid banbygget?

Minnets material

Artikeln syftar dels att artikulera erfarenheten hos de kvinnor och män som levde och arbetade utmed Riksgränsbanebygget – även de vars röster till stor del saknas i befintliga källmaterial – dels att jämföra olika avsändares framställningar av banbyggets mycket speciella rumsliga förhållanden. Vilken plats tilldelades eller intogs kvinnor i landskap och baracker utmed linjen? Vilken mening tillskrevs rummet och vilken relation till naturen uttrycktes ifrån olika subjekspositioner?

Åren 1948–49 samlade Nordiska museet in berättelser från gamla järnvägsrallare, av vilka ett trettiotal skildrar Riksgränsbanebygget och bildar artikelns huvudsakliga källmaterial. Insamlingen skedde inom ramen för Nordiska museets inventering av arbetaryrken under industrialismen. I de första av museets insamlingar av arbetarminnen efterfrågades kvinnors erfarenheter och arbete i och utanför hemmet – en punkt som emellertid tonades ned eller ströks i senare yrkesundersökningar. I Rallarundersökningen ombads rallarna istället att fokusera på ”hågkomster från själva arbetet”.³ Undersökningens frågelista, med dess tonvikt på arbetets tekniska och ekonomiska detaljer, fick stort inflytande över bidragens innehåll, disposition och terminologi, på bekostnad av berättelser om det sociala livet och de landskap som rallare inte bara arbetade i utan delvis transformerade.

Livshistoriska berättelser kan vara en problematisk källmaterialsgenre, huvudsakligen på grund av det mänskliga minnets bedräglighet och den långa tid som förflutit mellan upplevelse och återberättelse. I de flesta fall

Rälsläggning vid Kirunas blivande järnvägsstation våren 1900. Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling

har rallarnas berättelser filtrerats genom femtio år av personliga erfarenheter och samhällelig utveckling. Sociologen Kerstin Hägg beskriver hur innehållet i Nordiska museets uppteckningar passerar genom tre lager: 1) faktiska händelser och upplevelser, 2) versionen som ges vid tidpunkten för återberättandet och 3) forskarens läsning och tolkning.⁴ Avståndet mellan upplevelse och återberättande kan fungera både skön- och svartmålande. Hägg varnar för mytologisering och ”behovet av att skapa ärofyllda bilder”, medan etnologen Ella Johansson påpekar att arbetarkamp och ökat välstånd kunde resultera i anakronistiska perspektiv på och kritik av dåtidens materiella torftighet,⁵ varför Rallarundersökningen här kompletteras med samtida källor.

En värdefull samtidskälla är 1902 års *Förhållanden och missförhållanden vid Ofotenbanan* av Gustav Rosén, schaktmästare vid banbygget och sedermera känd publicist och politiker. Roséns skrift är en affektiv och detaljerad stridsskrift som utöver en hård kritik av sociala förhållanden,

bostäder och arbetsvillkor ägnar banbyggets slarviga räkenskaper mycket utrymme – han sade också upp sig i protest mot arbetsledningens ekonomiska oegentligheter. Vissa av Roséns anklagelser antyder personliga vendettor, andra tycks bygga på rykten, och han medger att han angav arbetare som inte fyllde grusvagnarna ända upp. Rosén må framstå som en principryttare men boken är ett insatt och alltigenom samtida dokument. En annan samtida källa är de lokala rallarvisorna. Rallarfolkloren traderades till stor del genom visorna, och Riksgränsbanan producerade sin egen visskatt.⁶ Därtill insamlade Nordiska museet ytterligare ett för artikeln relevant material, Kirunaminnen, bestående av intervjuer genomförda 1939–47 med den första generationen Kirunabor, vilka kom till platsen kring sekelskiftet 1900.

Osynliggjorda, kuvade, frånstötande

Någon systematiserad, meningsfull kunskap om de kvinnor som levde utmed banbygget går inte att finna vare sig i källmaterial eller litteratur, varför sådan kunskap i stort sett måste sammanfogas ur anekdoter och bisatser. Detta fordrar teoretiska och metodologiska redskap som kan hantera heterogena, ofullständiga material och utvinna mening ur luckor och utelämnanden. Materialistiska perspektiv inom feministisk postkolonial teoribildning tillhandahåller just ett sådant ramverk, och artikelns teman och frågeställningar kommer därför att utforskas med hjälp av begreppen anakronistiskt rum, det subalterna, det sublima, inskription och det abjekta, vilka i det följande kort presenteras.

I egenskap av dess plats på tröskeln mellan museal forntid och modernitet, stagnerat mörker och progressiv upplysning, etablerades övre Norrland i slutet av 1800-talet som ett framtidsland, medan det teknologiska och kulturella övertagandet av landsändan utgjorde stommen i ett slags industrinationalistiskt framstegsnarrativ. Kolonialretoriken kring framtidslandet samt den segregationspolitik och naturresursexpropriering som den samiska befolkningen utsattes för gör det befogat att tala om det industriella genombrottet i Norrbotten som ett led i en inre kolonisationsprocess.⁷ För den samiska, och i viss mån också den finska befolkningen, innebar Riksgränsbanan ett fysiskt annekterande av och epistemiskt våld på deras livsvärld. Det exotiska landskapet uppfattades som ”levande vittnesbörd om en tid före människan”,⁸ när det i själva verket var fråga om en tid och plats före svensken.

Samer och arbetarkvinnor uppfattades inte som aktiva, betydelsefulla deltagare i de skeenden som bildade framstegsnarrativet, varken som protagonister, antagonister eller offer. Detta förhållande uttrycks i genusvetaren Anne McClintocks begrepp anakronistiskt rum, en diskursiv opera-

tion som förväxlar och förvandlar tid och rum. Anakronistiskt rum produceras i och med upptäckten av platser: ”The colonial journey into the virgin interior [...] is figured as proceeding forward in geographical space but backward in historical time”. Men anakronistiskt rum skapas också i hanteringen av människorna på dessa platser:

Since indigenous peoples are not supposed to be spatially there – for the lands are ”empty” – they are symbolically displaced onto what I call *anachronistic space*. [...] According to this trope, colonized people – like women and the working class in the metropolis – do not inhabit history proper but exist in a permanently anterior time within the geographic space of the modern empire as anachronistic humans, atavistic, irrational, bereft of human agency – the living embodiment of the archaic ”primitive”.⁹

I och med den frekventa förvisningen av samer och arbetarkvinnor till anakronistiskt rum i samtida och sentida skildringar av industrigenombrottets Norrbotten utesluts deras perspektiv och subjektskap – de görs subalterna.

Den subalterna, i Gayatri Spivaks tappning, befinner sig utanför diskursen, vilket innebär att hennes subjektivitet inte godtas, erkänns eller förstås som en plats varifrån hon kan tala eller producera kunskap; endast såsom kunskapsobjekt återfinns hon innanför diskursens ramar. Medan historikern Ranajit Guha definierar subalternitet något bredare i termer av multisektionell underordning, erbjuder bägge tolkningar en givande utgångspunkt för att genomlysna banarbetarnas rumsliga villkor och för att ”återspegla exploateringsförhållanden i [...] kapitalismens periferi”.¹⁰

Lingvisten Sara Mills framhåller även betydelsen av inte bara subalternitet utan också dess motpol sublimitet. Den sublima stunden avser ett möte mellan ett isolerat (i allmänhet manligt) subjekt och ett överväldigade (inte sällan hotfullt) naturfenomen eller landskap, det senare ofta överblickat från en upphöjd position. Mills menar att det sublima som betraktarposition är ”ytterst imperialistisk”, utifrån vilken det koloniserande subjektet ”placeras sig själv[t] i ett visst rumsligt och maktmässigt ramverk”.¹¹

Historikern Robert Young i sin tur betonar de materiella och rumsliga likheterna mellan kapitalism och kolonialism, med inskription som en sammanhållande länk. Begreppet kommer från Gilles Deleuze och Félix Guattaris *Anti-Oidipus* (1972) och avser det våld och den kontroll som landskap, kroppar och sinnen underkastas inom ramen för koloniala och industrikapitalistiska operationer.

Ett ytterligare begrepp som får kasta ljus på källmaterialets berättelser är det abjekta, vilket i detta sammanhang betecknar industrikapitalismens fränstötande men oumbärliga grupper och rum. Utifrån Julia Kristeva

förklarar Anne McClintock det abjekta som det frånstötande som aldrig fullt ut kan utplånas, det som hemsöker subjektets – eller i detta fall samhällets – marginaler, framkallar obehag och ofta kännetecknas av tvetydighet.¹²

Ett steg i framställningen av ett kontranarrativ till patriarkal historieskrivning är att upptäcka den mening som produceras genom vad som *inte* sägs i litteraturen eller i källorna. Utifrån premissen att rum och materialitet skapar normer, beteenden och relationer, lämnar även tystade subjekt spår i rumsliga skildringar, varför jag tillämpar en rumslig metod för att extrahera mening ur källmaterialets sprickor och tystnader. Sara Mills framhåller den rumsliga analysen som ett alternativ till texttolkningar som omedvetet reproducerar dominerande synsätt. De begrepp som presenterats ovan – anakronistiskt rum, det subalterna, det sublimala, inskription och det abjekta – har alla en rumslig innebörd. Därvid tjänstgör de som prismor att läsa materialets rumsliga skildringar genom, i syfte att kartlägga rumsliga relationer och upptäcka eventuella motsättningar och lakuner i det rumsliga ramverket, varifrån subalterna subjektspositioner kan träda fram.

I artikelns första del jämförs landskapsskildringar i å ena sidan Rallarundersökningen, Kirunaminnen och rallarvisor, å andra sidan Roséns stridsskrift, baningenjören Axel Granholms biografi, den vetenskapliga litteraturen samt de samtida källor som återges i densamma. I artikelns andra del undersöks kockornas position, främst utifrån rallarnas egna berättelser och med fokus på rallarbarackens interiör.

En ständig kamp mot elementen

Detta var sannerligen ett av Gud förgätet land. Den som i varma tågkupéer åkt den bana vi byggde kan inte föreställa sig det hårda, ohyggligt hårda liv vi förde på milsvida myrar, i stormpiskade fjäll. Men steg för steg drog vi banan mot norr och mot väster.¹³

Rallarnas miljöbeskrivningar återger ett ödsligt, kalt, vilt och dystert landskap kring Riksgränsbanan. Det talas om obygd, isolering, ”ödemarkens tristess”, ”oländiga trakter”, ”vidder ändlöst öde” och ”pinande blåst” i ett ”Nordens helvete”.¹⁴ ”Ja, ni vet det var så vilt och storslaget ... och ingenting va rört av människor”, berättar en före detta rallare i Kirunaminnen, medan en rallarvisa beskriver ”vilda trakter, där ingen mänska bo”.¹⁵ Samtidigt som rallare, nybyggare och schaktmästare samfällt beskriver området kring banan som orörd ödemark, berättas ofta i Rallarundersökningen om handel eller möten med samer. Det tycks emellertid inte vara något som inverkar på beskrivningen av platsen som tom, eller räknas som något som bryter isoleringen: ”Någon kontakt med andra

människor förekom av förklarliga skäl inte. De enda människor rallarna sågo, utom sig själva, var lappar”.¹⁶

Myten om det öde landet hänger samman med konstruktionen av anakronistiskt rum: trots att människor bevisligen lever där framställs området som obebott, genom att dessa människor förpassas till ett förmodernt förgånget utan relevans för den nya tid som rallarna för med sig. Genom mängder av exempel visar Sverker Sörlin hur samtida vetenskap, skönlitteratur, bildkonst och journalistik betonade Norrbotten och Lapplands primitiva, förhistoriska belägenhet, och ödelandsmymten tycks ha varit lika starkt förankrad hos grovarbetarna.¹⁷

De flesta rallare nämner den tröstlösa kampen mot evighetstjälaren och den oändliga snöskottningen. De berättar om snöstormar i slutet av juli (vilket kunde innebära att arbetet avstannade och inkomsten uteblev medan den dyra maten likväl måste betalas) och en ständig kamp mot elementen. De minns snöskred och rasande stenblock ”stora som hus”. Vintern 1900–01 var särskilt hård, inte sällan med femtiogradig kyla: ”sådana dagar kändes det som man höll på att tappa andan”.¹⁸

Flera rallare beskriver sådan ohygglig kyla att det var omöjligt att sova, och många blev sjuka av klimatet. Framåt sommaren, när snön smälte på myrarna, blev terrängen så besvärlig att det knappt gick att arbeta. Åtskilliga talar om isolering, men lika många berättar att nasare och så kallade klockjudar kom förbi så gott som dagligen. Rallarnas ”frejdiga humör” var det enda som kunde trotsa ”ensamlivet och enformigheten i de stora och ödsliga vidderna”, men vissa blev ändå ”tokiga av längtan” och måste bindas fast vid en bår och bäras till Kiruna. De som härdade ut kunde få uppleva den ”stora dag” då solen nådde upp ”en liten kant över Lapp-porten. Då avstannade allt arbete, vi endast stirrade på solen som vi ej sett på 2 mån. Aldrig hade vi sett något mera efterlängtat”.¹⁹

I Rallarundersökningen förekommer också positiva miljöbeskrivningar. En man berättar om färden norrut från Gällivare: ”över snöhöljda myrar, genom och förbi fjäll av de mest fantastiska formationer”. Ett fåtal skriver uppskattande om sommarens midnattssol glittrandes på bergstopparna eller om porlande älvar och spegelblanka sjöar med kristallklart vatten: ”ett stycke in i juni löstes isbojorna på Torne träsk. Om ytterligare någon dag sprack dvärgbjörkens knoppar, som genom ett trollslag, i den skiraste och vackraste grönska”. Några talar om fridagarnas fjällvandringar för att njuta av utsikten, vilka ibland måste avbrytas på grund av kyla, ras eller myggor i miljoner, dessa ”blodsugande odjur”.²⁰

Oron för vilda djur, såsom varg och björn, var ibland påtaglig. Rallarundersökningen innehåller åtskilliga berättelser om närgångna vargar samt om tamdjur och människor som blivit attackerade. ”Månskenskvällar kunde man se hela rader på fjällslutningen, och höra deras ylande”. En

rallare berättar att en kocka och en klockjude blev uppätta av vargar, men uppgiften nämns inte av någon annan och är sannolikt en skröna.²¹

Kerstin Häggs genomgång av kvinnors vittnesmål i Kirunaminnen visar att tillvaron i Kiruna under banbyggnadstiden var ”en ständigt pågående kamp för överlevnad”, till stor del på grund av klimatet.²² Utöver sträng kyla talas det om klädtvätt i isvakar, skoslukande myrar, långa resor i öppna godsvagnar vintertid och snövallar på midsommarafton. Medan snöskottningen är ett återkommande tema i rallarminnena, är vattenbristen ofta central i såväl kockornas som nybyggarkvinnornas berättelser. Vatten behövdes för allt reproduktivt arbete, men vattenförsörjning var ingen prioriterad fråga vare sig utmed banbygget eller i det tidiga Kiruna.²³ I Rallarundersökningen berättar kockan Josefine Roos att det ”värsta av allt” var när det var ”långt efter vatten”:

vad en kocka fick slita när det var ett lag på en 12–14 man, och hade lång vattenväg, som ibland om vintrarna yrade igen, det kan nog inte så många sätta sig in i, [hur] mycket matlagning, myckenhet med disk, och dessutom all skurning, men det tänktes aldrig på när dom om vintrarna byggde barackerna, om det kunde ligga en liten brunn eller kalkkälla i närheten²⁴

Den bekönade naturen

Medan levande kvinnor är sällsynta i arkivmaterial och litteratur om industrialiseringen av övre Norrland, är kvinnlighet som egenskap och symbol inte ovanligt förekommande. Könande av landskapet är en diskursiv praktik som härrör ur, och avslöjar, den klassiskt manliga koloniala blicken. Anne McClintock konstaterar att redan proto-kolonisatören Columbus feminiserade jorden och landskapet: I ett brev från 1492 förklarade han att planeten ingalunda var rund, utan hade formen av ett kvinnobröst, med en bröstvårtelik upphöjning i mitten. Denna kosmiska bröstvårta var målet för hans upptäcktsfärd. Columbus fantasi är blott ett exempel på en lång tradition av manligt resande som sexuell erövring.²⁵ I Jukkasjärvi kyrka finns en välkomsttavla från landshövdingens besök 1736, på vilken ett feminiserat Norrbotten bedyrar att hon ”sväller av skiftande skatter, som i mitt sköte jag dolt”²⁶ och ber den eminenta gästen att beskåda dessa – ett träffande exempel på den klassiska kolonialmetaforik i vilken landskapet ”bjuder ut sig till betraktaren”.²⁷

Feminisering av landskapet och sexualisering (eller maskulinisering) av det koloniala företaget i norra Sverige förekommer i samtida reportage, myndighetsbetänkanden, diktverk och forskning, och har även letat sig in i senare vetenskaplig litteratur.²⁸ Ibland påtagligt, andra gånger mer subtilt. I 1907 års naturskyddsbetänkande står att Lappland erbjuder ”en

jungfrulig natur af storslagen skönhet”, och i samband med Riksgränsbanans invigning fyra år tidigare skrev *Norrbottens-Kuriren* att ”ångvisslans skärande ljud var prinsens väckande kyss”. Samma feminisering av landskapet och maskulinisering av teknologin återkommer i litteraturvetaren Gunnar Ahlströms LKAB-historik från 1966: ”Lilla Victoriahavn [Narvik] vaknade upp ur sin underliga Törnrosasömn och rustade sig att ta emot den förlösande järnvägen”. Ahlström skildrar inlevelsefullt de ”frikostigt glimmande” lyktorna i Kirunas kåkstad som förebådade ”det ljus som under dessa år började spridas kring den forna ödemarkens hemligheter”. Liknande erotiska undertoner finns i prins Eugens kommentar om hur ”denna ursprungliga natur liksom lyfte på slöjan”, medan Sörlin konstaterar att järnvägen ”rev en slöja från ansiktet på det mytiska Norrland”.²⁹

Detta är en bråkdel av befintliga exempel på den diskursiva praktik McClintock träffande beskriver som ”the male penetration and exposure of a veiled, female interior; the aggressive conversion of its ’secrets’ into a visible, male science of the surface”.³⁰ Idén om det främmande landskapets hemligheter hänger i den svenska kontexten dessutom samman med konstruktionen av anakronistiskt rum: ”Den lappländska fjällnaturen blev i sin ödliga storslagenhet en illustration av det ursprungliga, det istida, hos vårt land”, ”storslagen och skön och gömmande på hemligheten om fosterlandets tillblivelse”, skriver Sörlin.³¹

I exemplen ovan finns ett latent imperativ om att avtäcka hemligheterna, och den som ska utföra det är den manliga koloniseraren eller, i den svenska kontexten, ”Norrlandserövringens idealtypiska gestalter”, vilka nästan alltid var män: ingenjören, rallaren, den politiske agitatorn.³² I Waldemar Swahns biografi över Axel Granholm, ingenjör vid Riksgränsbanan och sedermera generaldirektör för SJ, ägnas åtskilliga kapitel åt att skriva fram en endimensionell rallarstereotyp: en frihetsbegärande, hypermaskulin och irrationell ”naturgentleman”. I och med Riksgränsbanans demokratisering av regionens oåtkomliga vildmark och sublima panoramor skapades dessutom ytterligare en svensk idealtyp – fjällvandranden. Sekelskiftets lapplandsturism kan ses som ett slags kolonialt livsstilprojekt, en sublimitetsindustri genom vilken ”the world is feminized and spatially spread for male exploration”.³³ Sommaren 1900 företog närmare tvåhundra riksdagsmän en studieresa till Norrbotten. Den stora uppslutningen förklarades med intresset för ”den höga nordens härligheter, outtömliga grufvor, skimrande snöfjäll, rika ådalar och blånande haf”.³⁴ Det sublima hägrade således – liksom råvaruvinsterna. Landskapet töms på människor, historia och kultur av den manliga, koloniala betraktaren och ”får en mening endast i termer av en kapitalistisk framtid och dess potential att generera ett säljbart överskott”.³⁵ Sublim nationalromantik samspelade med koloniala industridrömmar. Järnvägen och indust-

rialiseringen avmystifierade den tidigare otillgängliga vildmarken men skapade samtidigt nya myter om framgång och framtid. Landskapet skulle inte endast överblickas; det skulle inmutas, brytas upp och saluföras.

I könandet av landskapet finns en klassisk dubbelhet: den om kvinnan som på en gång passiv och nyckfull, underordnad men farlig. I litteraturens representationer av naturen utmed malmbanan beskrivs den inte bara som orörd, jungfrulig och ursprunglig, utan också som otämjd, främmande och hotfull, och byggandet av Riksgränsbanan handlade ytterst om kuvandet av detta bekönade rum. Likväl tycks inte ett spår av denna diskursiva praktik ha sipprat ned till grovarbetarna: i Rallarundersökningen har jag inte hittat ett enda exempel på feminisering av landskapet eller sexualisering av järnvägsbyggandet. Denna frånvaro utgör ett påtagligt brott med maktens metaforik.

Det sublimes betraktandet

Ett av Kants exempel på det sublimes, utöver rasande stormar och snöklädda bergstoppar, är ”våldiga, vidsträckta ödemarker” – ett uttryck som kunde vara taget ur rallarminnena.³⁶ Samtidens nationalromantiska konst, vars företrädare besökte och inspirerades av Riksgränsbanaregionen, framställde denna den manliga, estetiserande blicken *par excellence* – den sublimes betraktelsepositionen. Den uppenbaras också i baningenjören Axel Granholms biografi. Om vandringen till arbetsledningens läger i Vassijaure 1899, som då endast kunde nås till fots från Rombaksfjordens innersta vik, berättar Granholm:

Dit kom jag för att anmäla mig till tjänstgöring en tidig januarikväll efter en färd med storslagen utsikt. Det var den sista etappen upp genom fjällpassen med ett mäktigt gripande panorama av silverglänsande bergjättar och mellan dem i schatteringen mörklagda, djupa klyftor och breda dalar. Den av månsken, norrsken och stjärnors gnistrande sken ljusa vinternatten i fjällen var en mäktig upplevelse.³⁷

Granholm blev ”trollbunden av Norrlands mäktiga och gripande skönhet” och ”förälskade sig djupt och varaktigt [...] i det fria livet på de öde vidderna”.³⁸ I biografien återges kraftmätningar i rykande fjällstormar, rasande orkaner och hushöga vågor på Torneträsk.

Också Rallarundersökningen, rallarvisorerna och Kirunaminnen innehåller åtskilliga beskrivningar av ”orädd[a] och skicklig[a]” män som möter ett ”överväldigande, främmande och hotfullt” landskap, i överensstämmelse med en klassisk koncipiering av den sublimes stunden.³⁹ I enstaka fall handlar det om strider med vargar, medan långa nattmarscher över oberäkneliga myrar, isbelagda sjöar och fjälldalar i djup snö och

Gamla Vassijaure station och arbetsläger 1901. Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling.

fjrtio minusgrader utan vinterkläder, mat, verktyg eller vapen, är en mycket vanlig hågkomst.

Rallarnas berättelser vimlar således av kantianskt sublimes naturskildringar, men de är oftast så osentimentalt och anspråkslöst återgivna att de inte ens för en uppmärksam läsare uppfattas som sådana. En förklaring kan vara formalestetisk: rallarminnena saknar det konstnärliga uttryck vi förknippar med det sublimes. En annan kan vara att behovet av romantiserande hjältemod avtagit hos de gamla rallarna – att de medvetet undviker en exotiserande estetisering av sina yrkesliv. Medan flera rallarvisor hyllar rallarnas styrka och hjältemod, skildras mötet med naturens utmaningar i Rallarundersökningen sällan som något tappert eller individualistiskt – de beskriver ett kollektiv som sammanbitet underkastar sig oerhörda mödor i ett svåruthärdligt klimat av ekonomisk nödvändighet, snarare än av äventyrlig och hänförd upptäckarslusta.

”Från sin arbetsplats ser [rallaren] ut över hela det stora verk han är

med och skapar”, hävdar Waldemar Swahn.⁴⁰ Men trots fjällandskapets majestät är den här typen av skildringar mycket sällsynta i Rallarundersökningen. Det är möjligt att denna frånvaro beror på frågelistornas utformning: Nordiska museet efterfrågade inga landskapsskildringar eller naturupplevelser. Likväl framstår Swahns konstaterande som ett försök att skönmåla rallarnas tillvaro och uppvärdera den enskilda arbetarens betydelse genom att tillskriva honom en betraktelseposition som han enligt minnesberättelserna mycket sällan intog. Det är möjligt att rallarnas lågaffektiva framställningsstil beror på att tiden fått såväl lidandet som hänförelsen att blekna – men tiden har inte utövat samma effekt på Axel Granholms intryck.

Den subalternerna kan svårligen inta den ”ytterst imperialistiska” tolkningsposition som Sara Mills beskriver. Rallarna kunde sällan överblicka terrängen och hade emellanåt inte ens en bostad i vilken de kunde undfly de förmodat sublimes fjällstormarna. Därtill begränsar Mills den sublimes stunden till ett isolerat subjekts möte med en överväldigande natur, vilket gör den svårförenlig med Rallarundersökningen, i vilken kåren framstår som utpräglad kollektivistisk vad gäller såväl ideal och mentalitet som reell tillvaro. Granholm lanserar den sublimes upplevelsen som ett slags tröst för grovarbetarnas vedermödor. Det var ”klent med livets nöjen där uppe i isoleringen” berättar han, men den ”vackra, storslagna naturen gav ju sitt även för det enklare sinnet”.⁴¹ Men majoriteten av naturskildringarna i Rallarundersökningen och Kirunaminnen framställer naturen som en oövervinnerlig motståndare snarare än ett objekt för den klassiskt sublimes stundens lustfyllda fasa.

Sammanfattningsvis påträffas koloniala troper såsom sublimitet och könande i åtskilliga litterära, vetenskapliga och journalistiska landskapsskildringar från området, medan rallarnas dito sällan är distanserade eller estetiserande. Snarare än att se ut över naturen befinner sig rallarna mitt i den – ofta bokstavligt talat inuti berg, halvt nedsänkta i myrar eller insnöade i provisoriska kojor, tidvis själva betraktade av närgångna rovdjur. Jämförelsen mellan de olika materialen röjer således det maktmässiga ramverk som ger tillgång till den sublimes betraktelsepositionen. Rallarnas relation till naturen är antagonistisk, medan litteraturens är voyeuristisk och romantisk.

Den fastlagda linjen

Synen på och relationen till naturen som framkommer i rallarnas vittnesmål och visor kan kontextualiseras med hjälp av Robert Youngs materialistiska perspektiv. Utifrån en läsning av Deleuze och Guattaris *Anti-Oidipus*, och premisen att kapitalism är kolonialismens överordnade

drivkraft, fokuserar Young det materiella våld (utöver det diskursiva eller epistemiska) som kolonisering och industrialisering innebär. Därigenom påvisas flera konkreta och ideologiska likheter mellan kolonial och kapitalistisk praktik, såsom geografisk ockupation, kontroll av kroppar, kunskapsproduktion och begärsproduktion.

Både kolonialism och kapitalism lämnar permanenta avtryck på såväl geografiska områden som på mentala landskap och kroppar. Det sätt på vilket koloniala och kapitalistiska praktiker både fysiskt och psykiskt skrivs in i de landskap och människor som underkastas kolonisations- eller industrialistens kontroll konstituerar vad Young benämner inskription. Kapitalismens våldsamma koloniserande operationer och dess permanenta avtryck aktualiseras gång på gång i materialet.

Att bygga en järnväg är en inherent våldsam process: den inleds med skärning, sprängning och schaktning av berg och jord, följs av grusning och beklädnad av banvallar, kräver uppdämning av vattendrag för energiförsörjning, dränering av myrar för att stabilisera banvallen och skogs-röjning för tillverkning av slipers. I och med räsläggningen kläs landskapet med en gördel av stål – ett definitivt fastläggande av linjen, och en illustration av Deleuze och Guattaris teori om släta och räfflade rum.⁴²

Det släta rummet – tundran, vildmarken, öknen – präglas av ren intensitet, fria flöden, kaos. I och med statsapparaten inskription tyglas och disciplineras kraften och inordnas i banor, landskapet transformeras till ett räfflat rum med "[s]taten som övervakare, omvandlare eller vägväxlare; man kan erinra sig ingenjörens roll i detta sammanhang".⁴³ Det räfflade rummet främjar vissa specifika mönster och inlemmar på så sätt naturens rena intensitet i en struktur. Norrbottens industrisatsningar – järnvägen, malmbrytningen, vattenkraften – är uttryck för denna process, och Rallarundersökningen och rallarvisorna vittnar om denna våldsamma inskription varmed kapitalismens begärsflöden "ristas in på jordens yta" och styr in det släta rummets kraft i kontrollerade banor.⁴⁴

I Rallarundersökningen berättas om jordskärningar som var som att "borra i berg" och de stora mängder dynamit som fordrades. Vid djupa skärningar och tunnelbyggen måste rallarna först med handborr och slägga förbereda ett hål för de första laddningarna dynamit. Därpå sprängdes gradvis fram en så kallad gryta i berget, som laddades med upp till 30 kg dynamit. Efter ett sådant "skott" följde "sönderslagning av dom stora blocken", lastning och utfrakt – allt för hand, vilket kunde ta upp till en vecka.⁴⁵ Vid sekelskiftet var bormaskiner och grävskopor ännu inte i bruk, utan rallarna sprängde och handborrade sig igenom den 875 meter långa Nuoljatunneln i ljuset av fotogenbloss. Landskapet urholkades allt mer när arbetet fortskred, medan de stora sprängskotten inte sällan orsakade olyckor, i synnerhet ras.⁴⁶

Flera olyckor i samband med tunnelbygget vid Nuolja vållade åtskilliga dödsfall och kroniska skador. En rallare berättar om en kamrat som ”fick laddstaken genom hakan vid en urbränning och dog på fläcken”. Den dödes efterträdare fick laddstaken genom handen och blev invalid, medan lagbasen fick armen avslagen vid ett sprängskott.⁴⁷ Historikern Runo Nilsson påpekar att Statens järnvägsbyggnaders (SJB:s) teknisk-ekonomiska rapport inte innehåller några uppgifter om de många olyckorna – men däremot om de epidemiska sjukdomar som drabbade banbygget.⁴⁸ Utöver sprängnings- och rasolyckor utsattes arbetarna för giftiga gaser i samband med tunnelbyggen, extrem och långvarig kyla och fukt på arbetsplatsen och i barackerna samt utslitna, böjda kroppar från bärande av rälskenor och handfrakt av tonvis av berg. En rallare konstaterar:

[Baningenjör] Fogelmarks ledmotiv var bara detta, att till varje pris snarast möjligt få skärningarna öppna så att rälsen kunde utsträckas. Om därvid några rallare offrades, eller fick sitta emellan, brydde han sig inte om.⁴⁹

Det bör poängteras att det trots de många vittnesmålen om skador och men sannolikt är de friskaste rallarna som bidragit till Rallarundersökningen: de flesta riksgränsbanerallare var inte längre vid liv vid tiden för Nordiska museets insamling.

Såväl Riksgränsbanebygget som Kirunas malmbrytning åskådliggör kolonialismens och industrialiseringens funktion av ”territoriell skrift-maskin”, vilken skriver över tidigare kulturmönster och naturflöden enligt ”behoven hos ockupationsmaktens maskineri”.⁵⁰ Landskap sprängs, urholkas och inordnas i banor på bekostnad av arbetares kroppar och samers näringsfång, medan båda grupper i praktiken är rättslösa och endast värderas i relation till sin produktionskapacitet respektive etnografiska särart.⁵¹ *Visa från Gällivarebanan* uttrycker effektivt upplevelsen av det främmande landskapet och den våldsamma inskription den underkastas:

På dessa ödestigar man dagligen får gå
i vatten och i sörja man jämt och samt får stå
och varje dag jag trodde att detta snart var slut
ju längre upp man kommer ju värre ser det ut

Blott sjöar finns och floder och bottenlösa träsk
och sten, moras och stubbar där landet är som bäst
och stora berg och dalar och skog och buskesnår
eländig mark här synes så långt som ögat når

Av stål den banan lades på halvupphuggen stig
så att på denna resa man våga får sitt liv⁵²

En annan rallarvisa skildrar inställningen med vilken det nordliga rummet intogs: ”Likt fordom krigsmän uti fält har vi samlat oss / beväpnade med borrh och spett, att mot fjällen slåss”.⁵³

Kockan, baracken och det subalternna rummet

Förhållandena utmed Riksgränsbanan var avsevärt hårdare jämfört med banbyggen i andra delar av landet, och under hela byggnadstiden framfördes skarp kritik mot bostadsförhållandena. Inte alla rallare hade turen att bo i en barack – andra boendeformer vid banbygget var tält, jordkula, riskoja, plåtskjul, torvkåta och ingenting alls: innan kojor uppfördes ”erbjöds intet annat nattlogi än i Guds fria natur”.⁵⁴ Arbetssökande på väg till arbetsledningens läger i Vassijaure tvingades ”ligga ute i drifvan under stjärnklar himmel i smällkall vinternatt”, vilket antyder betraktarpositionens betydelse för om en naturupplevelse erfars som sublim eller bara plågsam.⁵⁵ Barackerna blev emellertid med tiden dominerande utmed linjen och var också den boendeform som delades med kockor. En undersökning av kockans position i baracken, både rumsligt och socialt, kan belysa genuskonstruktioner i den koloniala och industrinationalistiska kontexten, sexuella och romantiska praktiker i rallarbaracken samt kockans egalitets- och rättvisesäkrande funktion i en manlig homosocial miljö.

I barackerna fanns ett hörn ”för den kvinna som vågade ock ville offra sig för ett liv i ensamhet med ett övermått av arbete”, skriver en rallare.⁵⁶ Kockan lagade mat, städade och tvättade i regel för 15–20 man samt lappade och lagade kläder i mån av tid. Vid Riksgränsbanan hade kockorna vanligtvis sin sovplats i ett hörn av köket framme vid spisen med ett lakan eller en filt upphängd framför sängen, men när det var som kallast blev köket obeboeligt och kockan fick flytta in i rallarnas rum.⁵⁷

I början av banbygget var kvinnorna få men snart nog ”var man nödsakad att ransonera tillförseln”.⁵⁸ Åtminstone från 1900 försökte myndigheterna hindra ensamkommande kvinnor från att ta sig till Kiruna med omnejd. Endast i sällskap av en make eller nära manlig släkting kunde kvinnor lösa biljett på de provisoriska materialtågen från Gällivare. På grund av restriktionerna var de kvinnor som kom till banbygget söderifrån i huvudsak hustrur till rallare och tjänstemän. Men västerifrån, från Nordkalotten och övriga Nordnorge, kom norska kvinnor till fots över gränsen. En kvinna berättar i Kirunaminnen att det var ”censur på kvinnor den första tiden, det var mycket noga med, att det inte skulle komma lösa

Bild sidan 66–67: Rallare och kockor utmed Riksgränsbanan, någon gång under åren 1899–1902.
Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling.

kvinner hit. Men hur det var kom 'reskoner'. Det var norskor. Dom hölls i skogen då det var sommar och i 'vissa dåliga hus' fick dom komma". Dessa "norskor" tolererades varken av ordningsmakten eller civilsamhället.⁵⁹

Enligt uppskattningar fanns som mest femhundra kvinnor och barn på den svenska sidan av banbygget, eller ungefär en tiondel av rallarnas antal. Dessa kvinnor mötte ett utpräglat manssamhälle, dominerat av mestadels unga, ogifta män som upplevt långa perioder av arktisk isolering. Rallare tycks ha uppskattat morska kvinnor. En sagesman avfärdar filmen *Rallare* (1947) som "mycket dum" på grund av dess kvinnoeskildringar: "Å nej, de kvinnor som kom var inte så blyga och tafatta".⁶⁰ Med utgångspunkt i Nordiska museets skogsarbetarundersökning tror Ella Johansson att den "kvinnliga tuffheten" på avverkningsplatserna var "ett sätt att hantera den ambivalens mellan sårbarhet och övertag som det innebar att vara kvinna i minoritetsställning".⁶¹ Detta torde ha gällt även vid banbygget.

En rallare klagar på att det enda de norska kockorna kunde var att "tjusa med Rallarna förstås, och det var fördärvet i Barackerna". Sedan kvinnor kommit till arbetsplatsen "blevo [rallarna] sedan icke så arbetsvilliga under oväder, utan de kunna gott stanna inne och underhålla sig med damerna". En annan berättar att karlarna "blevo som galna" och "vägrade gå ut i arbete" när kockor anställdes, medan en tredje nämner i förbigående att kockan Trumf-Karin "måste köras till sjukstugan, efter 24 samlag på en natt".⁶² Denna typ av yttranden, om än vanligt förekommande, bär spår av hyperbolisk rallarmyt.

Enligt flera rallare och nybyggare förekom prostitution som var oöbläktad med kockasystemet.⁶³ I Rallarundersökningen talas om "'flickor' som gick efter linjen" och "lösa kvinnor som [...] stod till tjänst". En sagesman berättar eufemistiskt om "några finska kvinnor som gick omkring och sålde hemslojd", medan en annan redogör för villkoren:

Sexualnöden var svår, det visste 2 Norska systrar Susamell som efter [avlöning] varje mån. gjorde en raid efter linien. Taxan var 10 kr. o fri mat o. logi. De hade listan fulltecknad jämt. En småländska konkurrerade, och sålde rån för 5 kr. st. De som blev smittade sändes till (Kuren) i Luleå, som alltid var fullbelagd.⁶⁴

En rallare diskuterar ryktesspridning kontra verklighet kring kockorna:

Det talades om att kockan, som vid denna tid hade börjat sitt inträde i rallarnas liv och förhållanden och som senare blev alltmera vanlig i en barack eller förläggning, bjöd på "rundkula" i laget när hon var på gott humör och särskilt vid avlöningstillfällena, då hon själv erhöll avlöning – då var det rent av en skyldighet eller självfallet. Och annat mera i samma stil. Om man säger, att 9/10-delar var fria fantasier och tokerier för att hålla målron och möjligen 1/10-del mer eller mindre verklighetsbetonat så är det väl ungefär.⁶⁵

Obeaktat sensationella rykten visar rallarnas berättelser att det var mycket vanligt att kockor inledde relationer med arbetarna som de delade bostad med, och allra helst med basarna. De kvinnor som var eller blev gifta med lagbasen var enligt uppgift de som ”klarade sig bäst i den manliga miljön”.⁶⁶ Äktenskap var dock naturligtvis ingen trygghetsgaranti, vare sig i förhållande till maken eller andra män. Både rallare och myndighetspersoner var potentiella vedersakare för kvinnorna utmed banbygget. Utifrån artikelns premisser att det sociala är rumsligt konstruerat, kan kockornas affärer och äktenskap med rallarna ses som en social strategi för att hantera de svåra rumsliga förhållandena vid banbygget, liksom de hotfulla situationer som kunde uppstå till följd av dessa. En rallare konstaterar att i de fall kockan var rallarhustru ”blev det oftast bättre ordning i baracken än om hon var ledig till äktenskap”.⁶⁷

Kojan kontra baracken: rättvisans pris

De flesta kockor var från Norge, vanligen unga kvinnor eller tonåringar som enligt flertalet rallare saknade såväl kulinarisk som hushållsekonomisk kompetens. Svenska kockor ansågs dugligare och lagade enligt uppgift fler varma måltider, men var svårare att få tag på. I Rallarundersökningen och rallarvisorna råder i stort sett konsensus kring de norska kockornas okunnighet och slöseri. Många berättar att rallarna själva måste lära norskorna grundläggande matlagningsmetoder och hygienpraxis, och inte sällan blev arbetarna sjuka av maten: ”vi hade nästan jämt diarré, och många eder svors över [kockan] Vidas matlagning”. En annan rallare ger en dystert bild av tiden efter en dödsolycka: ”det sägs ju, att en olycka ej kommer ensam. Den andra olyckan för oss i de nya förhållandena var en ny kocka. [...] Om lagets humör och stämning sjunkit åtskilligt på grund av arbetets art, så sjönk de än mer till följd av kockan”. En tredje berättar att ”Gryn ärter bönor frukt etc. rensades aldrig utan tömdes direkt ur säckarna och i grytorna. Jag minns vid ett tillfälle att det serverades soppor kokt på blandad frukt och råttor. Att den kockan fick eskort till gränsen må förlåtas våra karlar”.⁶⁸ Om vi godtar generaliseringen om norskornas bristande kunskaper är frågan varför de trots detta anställdes och tolererades. En möjlig förklaring framträder vid en jämförelse med Ella Johanssons skogsarbetarstudie.

Johanssons kartläggning av huggarkojans etik visar vad frånvaron av kockor kunde innebära. Utan kvinnor på avverkningsplatsen måste skogsarbetarna utföra traditionellt kvinnogöra, varför strategier utarbetades i syfte att värna maskulinitet. En strategi var individuell matlagning, vilket innebar att arbetarna medtog varsin kaffe- och stekpanna, vilket i sin tur påverkade eldpallens och därmed rökhålets dimensioner: den typiska huggarkojan dominerades av en jättelik eldpall som upptog större delen

av golvutrymmet, medan rökålet i taket måste anpassas till eldpallens storlek. Denna kojkonstruktion var inte optimal, då skogsavverkningar utfördes vintertid i Norrland.⁶⁹

Likafullt sågs samarbete kring matlagning och kaffekokning inte som ett alternativ, då det riskerade att skapa en rangordning bland männen och att försvaga den maskulina självkänslan: ansvar för måltider, liksom reproduktivt arbete i allmänhet, innebar en feminisering. Strategierna mot hierarkier var intrikata och omständliga, och rädslan för underordning kunde ge upphov till låsta situationer, såsom kaffepannor som kokade över medan männen passivt såg på. I skogsarbetarkojan ges alltså ”ett noggsamt undvikande av [...] den kvinnliga omsorgsetiken” företräde framför fysisk komfort.⁷⁰ Detta demonstrerar hur förakt för kvinnoarbete och värnande av maskulinitet får långtgående konsekvenser för arbetarnas vardagsliv och materiella omständigheter.

Samma prioritering mellan socialt och fysiskt välbefinnande återfinns i rallarbaracken, men då beträffande kosthållningen. Norska kockor innebar enligt källorna sämre och dyrare mat, men deras närvaro möjliggjorde en radikalt annorlunda arkitektonisk konstruktion och rumslig organisation: ett kollektivt storhushåll snarare än en samling autonoma, avgränsade moduler. Kockorna skapade egalitet i baracken genom att frigöra männen från ranordningar som skulle uppstå ifall männen måste ägna sig åt kvinnligt kodat hushållsarbete. De omständliga strategier, låsta situationer och ständiga vaksamhet som Ella Johansson beskriver i skogen tycks inte ha präglat rallarnas anläggningsplatser. Utmed Riksgränsbanan lindrades måhända vissa sociala problem – såsom uppkomst av hierarkier, överskridande av maskulinitetsnormer, brist på rättvisa och egalitet – genom kvinnliga hushållerskor i barackerna, alldeles oavsett deras lämplighet för arbetet.

Den objekta zonen

Att Nordens döttrar är usla kvinns/jag aldrig trott att så simpla finns/dom är ej värda att se uppå/dom passar bäst att uti fjällen gå. (Ur *Kockorna på Riksgränsbanan*, ca 1900)⁷¹

”Man levde flera månader utan att se någon av det otäcka könet ty man får väl säga så om de två kvinnor [Svarta Björn och Lapp-Lisa] som trottsade alla strapatser och vidrigheter och var med långt före rälsen”, berättar en rallare. En annan säger om Svarta Björn att han ”knappast sett en så förfallen människa som den stackarn var”.⁷² Rallarvisan *Kockorna på Riksgränsbanan* handlar uteslutande om kockors sexuella tillgänglighet, alkoholkonsumtion och våldsamma uppgörelser. Under banbygget rapporterade järnvägslänsman August Berglund om norra distriktets rallarbaracker:

De utan gensägelse mycket dåliga och synnerligt otrefliga, mörka och smutsiga bostäderna, där hela arbetslag bott tillsammans i ett och samma rum med kocken, som icke varit kvinna mera än till könet och namnet. I dessa bostäder göra alla och enhvar hvad honom bäst lyster, emedan ingen är den andres husbonde. Där, om någonstädes, demoralisation och sedelöshet finna näring, såsom på intet annat ställe än möjligen i den gamla tidens gemensamhetsfängelser.⁷³

En konsekvens av – liksom en förutsättning för – industrikapitalistisk imperialism då och nu är att grupper av människor hänvisas till ett slags modernitetens dystra gränsland: kåkstäder, slumområden och anläggarsamhällen. Rombaksbotten (banbyggets mytomsusade materialhamn), langarnästen och rallarläger utmed banbygget är sådana gränsområden – temporära trösklar mellan olika ekonomiska, sociala och moraliska system. Anne McClintock kallar dem abjekta zoner: rum (eller grupper) som hemsöker samhällets marginaler och framkallar avsky och obehag. Det abjekta upplevs hota eller besudla samhällets (eller subjektets) fasad, samtidigt som det är outhärligt för dess funktionella kärna. I denna kategori finner vi rallare och andra nomadiska grovarbetare, liksom kockor, prostituerade och pigor.

Förutom rälsen skulle rallarnas närvaro i Norrbotten helst inte lämna några spår, inte ens under pågående byggnation. På Axel Granholms avdelning vid Nuolja revs i slutet av 1901 ett antal kåkar: café, matservering och rum för arbetare på väg till och från banbygget. Rivningarna verkställdes på grund av det ”bråk och oväsen” som där förekommit. Gustav Rosén skriver att ”arbetarne medgifva mer än gerna, att de emellanåt dunkat på hvarann’ privatim”, men menade att detta berodde på arbetsledningens underlåtelse att hindra spritlangarnas verksamhet.⁷⁴ De rivna kåkarna var alldeles nödvändiga för arbetsstyrkan och därmed för järnvägens tillkomst, samtidigt som den sociala miljön kring banbygget stundom inte tolererades av SJB. McClintock skriver att denna abjektions paradox – det intolerabla som vi likväl inte klarar oss utan – är en central aspekt av modern industriell imperialism.⁷⁵

En liknande ambivalens märks i inställningen till kockorna. Från byggstartens förbud mot ”fruntimmer i baracken” var det vid banans färdigställande kutym med kvinnliga kockor.⁷⁶ Men trots att de var anställda vid banbygget saknas officiella uppgifter om dem, då de anlätades direkt av arbetslagen och inte av SJB. Samtidigt var det enligt flera källor kockornas förtjänst att de sanitära och sociala förhållandena i och kring barackerna gradvis förbättrades efter sekelskiftet.⁷⁷ Trots deras långsiktiga påverkan i positiv riktning som kollektiv har de förtigits i historieskrivning och minnesteckningar, troligtvis för att deras individuella närvaro i den manliga homosociala miljön överskred gränser och bröt tabun. Ideal-

kockan skulle utöver alla praktiska arbetsuppgifter vara ”den sammanhållande och trivselskapande i baracken”. Hon skulle även vara renlig och dygdig.⁷⁸ Verkligheten var ofta en annan; medan kockan uppskattades som generellt koncept var hon ofta abjektifierad som specifikt subjekt.

Kerstin Häggs granskning av Kirunaminnen och Morgonrodnaden (Kirunas socialdemokratiska kvinnoförening) uppenbarar de djupt rotade föreställningarna om kvinnors särskilda moralansvar och den skarpa dikotomin mellan ärbara och fallna kvinnor – även hos kvinnorörelsen. Hägg konstaterar att medlemmarna i Morgonrodnaden saknade förståelse för arbetarkvinnors hårda livsvillkor och klandrade dem för allvarliga missförhållanden i nybyggarsamhället, såsom alkoholism och fattigdom. Urban degeneration skyldes på arbetarklasskvinnors slappa okunnighet och ytliga nöjeslystnad, och ”lösaktighet” identifierades som ett hot mot ordningen i det tidiga Kiruna.⁷⁹

Kockans existens såsom ensam, ofta ogift kvinna i en hypermaskulin miljö tycks ha varit både tabu och stigma. Hon var i kraft av sin fysiska uppenbarelse och sitt sociala gränsöverskridande fränstötande och hotfull, samtidigt som hennes närvaro på arbets- och bopplatsen ansågs nödvändig för att motverka förnedring kopplat till reproduktivt arbete, uppkomsten av hierarkier i baracken samt ”sexualnöd”. Det är utifrån denna grundläggande motsättning – det motbudande som inte kan utraderas – som kockan såsom abjekt subjekt hemsöker moderniteten och sällan förekommer i historieskrivningen.

Nya spår?

Artikeln inleddes med en sedvanlig kolonial blick på platsen: feminisering av landskapet, erotisering av teknologi och nationalistiskt svärmeri. Avsikten var att demonstrera hur naturaliserad denna betraktelseposition och framställningsstil ännu är.

Men istället för litteraturens koloniala troper kan rallarnas relation till naturen bättre förstås utifrån ett materialistiskt perspektiv som beaktar överensstämmelserna mellan kolonial och kapitalistisk praktik – och det våld som denna praktik innebär. Landskapsskildringarna i Rallarundersökningen och Kirunaminnen skriver fram industrikapitalismens slitsamma tillvaro, om än en maskulin sådan, där kvinnor och ursprungsbefolkning implicit förpassas till ett passivt kuriosakabinett. Detta röjer det motsägelsefulla i å ena sidan litteraturens feminisering av landskapet, å andra sidan källornas förträngande av de kvinnor som faktisk fanns på plats.

Huruvida riksgränsbanerallarna kan förstås som subalternerna är emellertid tvivelaktigt. Det finns inget stöd för multisektionell underordning: rallarna var alla män, mestadels etniska svenskar från södra delarna av

landet, och det förtryck de utsattes för utgick ifrån klass. Riksgränsbanans kvinnors subalternitet är desto tydligare: de hade ingen position varifrån de kunde tala men användes flitigt som symboler i litteraturen om banbygget.

Analysen visar att kön hade stor betydelse för vardagens organisation: de påstått inkompetenta norska kockorna sågs som outhärliga eftersom de befriade männen från förnedrande kvinnogöra, vilket antyder att kravet att upprätthålla traditionella könsroller var starkare än behovet av fullgod värme och tillfredställande föda. Trots de norska kockornas brister var det otänkbart att byta ut dem, och deras (objekt-paradoxala) nedtystade närvaro var en garant för djupt rotade föreställningar om kön, egalitet och etik.

Kvinnornas konkreta situation liksom talet om dem utmärktes av ambivalens, såsom de manliga informanternas pendlingar mellan tabu och skryt beträffande kvinnor. Min slutsats utifrån materialets sparsamma uppgifter och metodiska undvikande är att Riksgränsbanans kvinnor navigerade sin minoritetsställning genom att växla mellan kaxighet och aktsamhet och genom att strategiskt liera sig med män för att hantera de svåra och ibland hotfulla rumsliga förhållandena.

Det icke-urbana koloniala rummets ambivalenta tröskelkaraktär möjliggjorde visst gränsöverskridande – om än till priset av abjektion. Men slit och utsatthet till trots tycks kockornas plats på tröskeln mellan olika ekonomiska, sociala och moraliska system ha erbjudit en tillfällig frihet från samhällets normer. En omständighet som bidrog till denna frihet var rumslig – baracken över vilken hon ensam härskade under rallarnas långa arbetsdagar, belägen långt ifrån sekelskiftessamhällets fientliga bevakning av arbetarkvinnor.

Noter

1. Staffan Hansson: ”Tekniken som samhällsomdanare. Exemplet Norrbottens teknologiska megasystem” i *Norrbotten* (Luleå, 2007).

2. Sverker Sörlin: ”Järnvägen som kulturbärare” i *Malmbanan 100 år* (Luleå, 1988), 23, 32; Sverker Sörlin: *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm, 1988), 50.

3. Nordiska museets annons i Svenska järnvägsmannaförbundets tidning *Signalen*, Nr 41:1948.

4. Kerstin Hägg: *Kvinnor och män i Kiruna. Om kön och vardag i förändring i ett modernt gruvsamhälle 1900–1990* (Umeå, 1993), 37.

5. Hägg: *Kvinnor*, 33; Ella Johansson: *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete* (Lund, 1994), 15.

6. Agge Theander et al. (red.): *Rallar-Klang mellan gruvan vid Luossajärvi och Viktoriahavn* (Kiruna, 1998).

7. Bl. a. Patrik Lantto, Anna-Lill Drugge, Lennart Lundmark, Julia Nordblad, May-Britt Öhman och Åsa Össbo bedriver forskning i detta ämne.

8. Sörlin: ”Järnvägen”, 82.

9. Anne McClintock: *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (London, 1995), 30.

10. Paulina de los Reyes: ”Postkolonial feminism. Anteckningar om ett fält i rörelse” i *Postkolonial feminism. 1* (Stockholm, 2011), 15.

11. Sara Mills: ”Kön och det koloniala rummet” (övers. Maria Åsard), i *Postkolonial feminism. 1* (Stockholm 2011 [1996]), 320.

12. McClintock: *Imperial*, 71–73.

13. EU [Etnologiska Undersökningen] 41113, Rallarundersökningen, Nordiska museet.

14. EU40399; EU41070; EU41188; EU41062; EU41077.

15. Axel Karlsson i Kirunaminnen, Nordiska museet; Theander: *Rallar-Klang*, 14.

16. EU40399.

17. Sörlin: *Framtidslandet*, kapitel III och IV; Sörlin: ”Järnvägen”, 18–33.

18. EU41037

19. EU40399; EU41077.

20. EU41205; EU40399.

21. EU41077; EU41013.

22. Hägg: *Kvinnor*, 51.

23. Hägg; Rallarundersökningen; Kirunaminnen; Lasse Brunnström: *Kiruna – ett samhällsbygge i sekelskiftets Sverige. En bebyggelsehistorisk studie av anläggningskedet fram till 1910* (Umeå, 1981).

24. EU41180.

25. McClintock: *Imperial*, 22.

26. Citerad (i översättning från originalets latin) i Gunnar Ahlström: *De mörka bergen. En krönika om de lappländska malmfälten* (Stockholm, 1966), 265.

27. M. L. Pratt citerad i Sara Mills: ”Kön”, 322.

28. Bl. a. hos Sörlin och Brunnström.

29. Naturskyddsbetänkandet citerat i Sörlin: *Framtidslandet*, 110; *Norrbottens-Kuriren* citerad i Sörlin: ”Järnvägen”, 24; Ahlström: *De mörka*, 266, 272; Brit-Marie Andrén: *Konsten i Kiruna. Patriarkalism och nationalromantik 1900–1914* (Umeå, 1989), 50; Sörlin: ”Järnvägen”, 33.

30. McClintock: *Imperial*, 23.

31. Sörlin: *Framtidslandet*, 109; Sörlin: ”Järnvägen”, 87.

32. Sörlin: ”Järnvägen”, 33.

33. McClintock: *Imperial*, 23.

34. Julius Centerwall citerad i Brunnström: *Kiruna*, 28.

35. M. L. Pratt citerad i Mills: ”Kön”, 322.

36. Immanuel Kant: *Observations on the feeling of the beautiful and the sublime* (red. Patrick Frierson & Paul Guyer) (Cambridge, 2011 [1764]), 16–17 (min övers.).

37. Waldemar Swahn: *Axel Granholm och hans rallare. Ödemarkspionjären, järnvägsbyggaren, diktatorn, arbetarvännen* (Stockholm, 1940), 41.

38. Swahn: *Axel*, 28–29.

39. Mills: ”Kön”, 324.

40. Swahn: *Axel*, 228.

41. Swahn: *Axel*, 50, 55.

42. Gilles Deleuze och Félix Guattari: "1227 – Traktat om Nomadologin: krigsmaskinen" (övers. Sven-Olov Wallenstein) i *Tusen platåer* (Stockholm, 2015 [1980]).
43. Deleuze och Guattari: "1227", 572.
44. Young: "Kolonialism", 175.
45. EU41036; EU41205; EU41082.
46. EU41170.
47. EU41077.
48. Runo Nilsson: *Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland-Härjedalen 1912–1928* (Uppsala, 1982), 152.
49. EU41205.
50. Young: "Kolonialism", 176.
51. Rallarundersökningen; Curt Persson: *Hjalmar Lundbohm. En studie av ledarskap inom LKAB 1898–1921* (Luleå, 2015).
52. Theander: *Rallar-Klang*, 27.
53. *Ibid.*, 21.
54. Gustav Rosén: *Förhållanden och missförhållanden vid Ofotenbanan* (Umeå, 1902), 31.
55. Rosén: *Förhållanden*, 52.
56. EU41032.
57. Rallarundersökningen; Jan-Erik Johansson: *Rallarkockan Svarta Björn. Legend och verklighet. Rallarkyrkogården* (Kiruna, 1997).
58. Ur tidningsartikel från 1920-talet, citerad i Johansson: *Rallarkockan*, 14.
59. Kirunaminnen 1941, citerad i Hägg: *Kvinnor*, 45.
60. EU41043.
61. Johansson: *Skogarnas*, 138–139.
62. EU41220; J-E Johansson: *Rallarkockan*, 13; EU41077.
63. Johansson: *Rallarkockan*, 13, 14.
64. EU41077.
65. EU41205.
66. Johansson: *Rallarkockan*, 14.
67. EU41073.
68. EU41152; EU41205; EU41170.
69. Johansson: *Skogarnas*.
70. Johansson: *Skogarnas*, 78, 74, 78.
71. Theander: *Rallar-Klang*, 43.
72. EU41117; EU41193.
73. Citerad i Brunnström: *Kiruna*, 41.
74. Rosén: *Förhållanden*, 49–51.
75. McClintock: *Imperial*, 72.
76. EU41193.
77. Se t.ex. Nilsson, Rallarundersökningen, J-E Johansson, E Johansson.
78. Nilsson: *Rallareliv*, 147.
79. Hägg: *Kvinnor*, 78–87.

Abstract

Tocqueville, equality and individualisation. On the democratisation of pre-university education in postwar Sweden. Tomas Wedin, PhD student, Department of Literature, History of Ideas, and Religion, Göteborgs universitet, Sweden, tomas.wedin@gu.se

The purpose of this article is to elucidate the Swedish postwar educational landscape by reactivating the French diplomat and proto sociologist Alexis de Tocqueville's reflections on the promises and challenges of democratic society. Writing in the initial stages of the developing modern society, he addressed challenges of a fundamental character that I maintain can open up new perspectives on the changes of pre-university education from 1945 until today. I activate four closely intertwined ideas from his reflections on democratic society in *De la démocratie en Amérique* and expound how these analytical categories can be mobilised to discern hitherto overseen aspects of the political reforms around 1990. I emphasise in particular how Tocqueville's reflections on a specific form of individual-centred equality can enhance our understanding of how a neoliberal logic permeated the educational sphere in particular – and political life more generally – from the 1990s onwards.

Keywords: Education, democracy, Tocqueville, Sweden

Tocqueville, Equality and Individualisation

*On the Democratisation of Pre-University
Education in Postwar Sweden*

TOMAS WEDIN*

When the reforms of the Swedish educational system were launched soon after the Second World War, an essential ambition was to create a more democratic and equal school.¹ Besides the economic reasons of making it more efficient, a key motive behind the reforms was to create more equal opportunities for all pupils, independently of their social background. The period was, according to the dominant historiography, later interrupted by a number of policy changes around the 1990s – most notably the introduction of a voucher system, the delegation of responsibility from state to municipalities, as well as the facilitation of starting private schools – described as expressions of a “system change”.² Considered as such, it is often related to a neoliberalisation of Swedish politics more generally.³

For all the merits of this narrative of a rupture, it obscures a dimension of the policy changes that I maintain have been crucial. Drawing on previous analyses of educational policies, I will reactivate Tocqueville’s analysis of the role of equality in modern society and argue that his reflections on the burgeoning modern society enable new and fertile ways of understanding the dynamics of this period of “continuous educational reforms”.⁴ The purpose of the study is thus to discuss how and why some of the central strands in his reflections on democratic society can elucidate certain aspects of the transformations of the Swedish postwar educational landscape that have hitherto been overlooked.

The paper will proceed as follows: in the first section, the background against which Tocqueville wrote is briefly presented, as well as why and how his analysis remains relevant for understanding postwar society. In

* Doktorand, Institutionen för litteraturvetenskap, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, tomas.wedin@gu.se

the second section, I give an outline of the relevant themes. In the third section, I present the relevant Tocquevillian themes via four analytical categories: (i) democratic epistemology; (ii) opinion replacing authority: the transhistorical premise; (iii) temporal provincialism; and (iv) a shift from social to natural bonds. In the fourth section, I open with a brief account of the dominant interpretations of the policy changes around 1990, whereupon the categories are activated. In the concluding section, I summarise and discuss the further implications of my findings.

I argue that a specific form of imagined [*imaginaire*] equality has been a crucial ideological component of the reforms, propelling a dismantling of different forms of substantial ideals in the form of qualitative distinctions, most notably manifested by disparaging the transmission of a given content and in nourishing a new role for teachers. By qualitative differences, I refer to structuring ideals that transcend the individualist values of self-determination and positive rights.⁵ In virtue of representing something other vis-à-vis the individual, I shall refer to this shift as the withering of alterity as a structuring ideal in educational policies. To this end, I will show that in reactivating particular Tocquevillian themes it is possible to discern and delineate these major changes in the postwar education system.

Concomitant with this structuring ideal of equality has been – and remains – a predominantly negative ideal of liberty, whereby liberty is conceived of as the exercise of the unimpeded individual will, both of which are intertwined with a predominant focus on the present (at the expense of both past and future as structuring time horizons). This postwar educational impulse has indirectly facilitated a privatisation of the educational sphere.⁶ Via the Tocquevillian categories outlined, I will argue that central tenets of the postwar equality-promoting impulse prepared the ground for the subsequent (from 2006 onwards) and explicit admonition to address the pupil as an “entrepreneur of himself”.⁷

The relevance of Tocqueville (i)

From our horizon, with the postwar political landscape and the reforms around 1990 in focus, the questions with which Tocqueville struggled are pertinent for at least two reasons. First of all, like most of his contemporaries, Tocqueville was anxious about what the French philosopher Frédéric Brahami has described as a “shared sentiment of an *offense made against time* of the Revolution”.⁸ The revolution was experienced not only as an institutional and moral revolution, but also as an action where men attempted to become “constructors of time” rather than being *in time*.⁹ A crucial dimension of Tocqueville’s critique of the process of democratisation

was that this would tend to dis-embed individuals and to foment an increasingly abstract idea of the individual, denying the society and traditions that preceded her.¹⁰ During the postwar period, this dimension has, I maintain, become alarmingly topical with the attempt to democratise the educational system.

The second reason goes back to the political gaze orienting his reflections. Just as the anthropologist, moving from one cultural sphere to another, can see things that pass unnoticed by those immersed in it, so we can unveil and/or further our understanding of our society by dint of approaching it via a time-bound outsider struggling with the phenomena as they emerged.¹¹ In virtue of operating “in-between two worlds”, rooted in the old world but restlessly curious about the new one emerging in front of him, Tocqueville was well placed to do this.¹² It is against this backdrop that I hold that Tocqueville’s reflections on the modern form of equality, and its relationship to individualism, are of relevance for understanding our late modern condition.

The process of democratisation: some preliminary remarks (ii)

It was after having been sent to USA on behalf of the French government to write a report on their penitentiary system that Tocqueville undertook the work that would lead to *De la démocratie en Amérique*, undoubtedly his most famous work. Although discussing his experiences in the USA, the purpose was not primarily to provide an image of the USA as a case study in itself; Tocqueville’s ambition was to approach North America in order to get an idea of what to expect – and fear – from the process of democratisation also in Europe. As he writes in the introduction to book one:

[T]here I have looked for an image of democracy itself, of its penchants, of its character, its prejudices, its passions; I wanted to get to know it, if only at least to understand what we can hope for and fear from it.¹³

Two essential concepts, defined in slightly unorthodox ways, in his thought are *democracy* and *equality*. In contrast to the classical tradition, democracy does not here refer to a regime in the Aristotelian sense.¹⁴ Instead, democracy is defined as a social state of society, a form of structuring pattern.¹⁵ Drawing on Montesquieu’s idea that each regime has its principle, Tocqueville argues that the specificity of the democratic age is that equality is the superior principle, or passion, inspiring people to act.¹⁶

Equality, or equality of conditions, is not defined in any consistent way in *De la Démocratie en Amérique*. On the one hand, in the opening pages of book one Tocqueville asks rhetorically:

[...] after having destroyed feudality and vanquished the kings, will democracy retreat in the face of the bourgeoisie and the rich? Will it stop now that it has become so strong and the adversaries so weak?¹⁷

Then, in book two, published five years later (1840), he indicates that there are clear differences between rich and poor people in the USA, and that the emerging industrial class could develop into a new elite.¹⁸ And, he continues, should some people have the “misfortune of arriving” at a condition “of perfect equality”, there would still be “inequality of intelligences, which, coming directly from God, will always elude the laws”.¹⁹ Moreover, although indicating an awareness, he did not explicitly take on what Raymond Aron a century later would refer to as the dialectics of equality, i.e. the complex interplay in modern society between the desideratum of equality and the hierarchical order that a high level of productivity seems to imply.²⁰ How to understand his idea of equality and its role in history therefore remains a matter of debate.²¹

As an operative definition for the purpose of this article, I will draw on the French philosopher Marcel Gauchet, who – in “Tocqueville, l’Amérique et nous” – defines equality of conditions (in Tocqueville’s thought) as a structure. In this light, equality is not

[...] discernible in itself, within each and every one of them [the individuals] taken by itself. It rests on the socially defined way in which they meet and situate one against the other – on the structure of a relation that determines them [...].²²

Equality will thus, as Tocqueville himself puts it, be defined as a “sort of imagined [*imaginaire*] equality, in spite of the real inequality of their [the citizens’] conditions”; a structuring principle, inculcating among its members the idea that they are similar.²³ As such, it must be distinguished both from “formal” equality (before the law, etc.) and distributive or “real” economic equality. Preceding hierarchical societies had been organised around an explicit, collective, normative structuring ideal, serving to integrate “society with reference to its values”, and as such to something other than the individual.²⁴ Another way to think of the structuring idea of the *semblable* is therefore to understand it as the evanescence of, in accordance with how I defined it above, alterity as a principle around which society is ordered. Due to the rise of the absolutist state in Europe, subjects were continuously suppressed under an ever-stronger state:

Under *l’Ancien régime* like in our times, there did not exist a city, borough, countryside, village, not even a small hamlet in France, hospital, fabric, convent or college, that could have an independent say in its specific affairs,

and in the administration of its own possessions. Then as well as now, the administration thus held the French in tutelage, and if the insolence of the word had not yet been created, one had at least the thing.²⁵

The specific trait of democratic society is thus its successive elimination of qualitative hierarchical structures.²⁶ As the order of similarity progressed, new fields were – and are – successively included; it is in this light that Tocqueville’s thought, or so I maintain, becomes apposite for our understanding of the postwar educational changes and how they tie in with the reforms around 1990.

Indissolubly intertwined with this all-encompassing ideal of equality is, according to Tocqueville, each individual’s enhanced focus on herself. In order to clarify the difference, he makes a distinction between egoism and individualism. Whereas the egoistic propensity to an exaggerated love of oneself was not unfamiliar to earlier societies, individualism is defined as the “reflected and calm sentiment that disposes each citizen to isolate” herself from her co-citizens.²⁷ While analytically distinguishable, the latter will not leave the former untainted; soon, individualism will tend to undermine the political virtues, which depend for their survival on a mediating instance between the separate individuals. With time, it will therefore also hinder the development of other virtues, and thus, by extension, breed egoism as well.²⁸ To the extent that these forces are not countered by appropriate means, they run the risk of also backfiring against the most fervent advocates of an unfettered individual:

When the conditions are equal, each person voluntarily isolates within herself and forgets the public world. If the legislators among democratic peoples do not make any effort to counterbalance this fatal tendency, or favour it with the intention to reroute the citizens from political passions and thus divert them from revolutions, it might be that they end up producing the evil that they wanted to avoid, and that one day the moment comes where the disordered passion of a few men, helped by the unintelligent egoism and pusillanimity of the majority, ends up constraining the political body to undergo strange vicissitudes.²⁹

For Tocqueville, it is nevertheless crucial that it is the latter – i.e. individualism – that is deemed to be intrinsically intertwined with democratic society.

Four dimensions of the process of democratisation (iii)

Democratic epistemology (i). The first aspect to which I would like to draw attention is Tocqueville’s reflections on the prevalent “philosophical method” of men in democratic society. Method must here not be understood

as a specific reflexive way of orienting in the world; rather it should be understood as the implicit fashion in which individuals approach the world. The characteristic way in which people will tend to approach the world in democratic societies should, he continues, be seen in light of their strong belief in their own capacities; conversely, they will exhibit an equally limited trust in other persons. As pointed out, one of the linchpins of Tocqueville's sociological theory is how the non-hierarchical imagined equality in democratic society is concomitant with an impulse among its citizens to retreat into themselves. On the relation between the two dimensions, he writes that:³⁰

[...] not seeing in any of them [the other citizens] the signs of any grandiosity or incontestable superiority, [they] are incessantly driven back to their own reason as the most visible and closest source of the truth. It is thus not only confidence as such that is destroyed, but the very taste for taking a man whomever at his word.³¹

Closely connected to this strong belief in one's own abilities is the democratic penchant for the concrete and practical, for non-abstract thinking. In order to get to the point, so to speak, democratic men will be particularly keen to get rid of anything that will keep them separated from the object at hand – theories included. This will tend to make them deeply hostile to abstract thoughts, considering them to be “useless and bothersome veils placed between them and the truth”.³² Similar ideas come to the fore in Tocqueville's reflections on the sciences, which he believes will be strongly biased vis-à-vis “the tangible and real”, and to be “inversely contemptuous towards traditions and forms”.³³

Along the same lines, he discerns two ways of approaching the sciences. One is practically oriented, structured by instrumentalism and mercantile considerations, whereas the other is disinterested, pursuing truth as an end itself.³⁴ The preference that men in democratic society have for the former is, in Tocqueville's own words, explained by the fact that they are “greedy for material and present pleasures [...] always unhappy with the position that they occupy”.³⁵ Besides this explanation, which in evoking materialism as the explanans seems to be question begging, I would want to adduce another, more Tocquevillian, justification.³⁶⁻

For an individual approaching science from this “democratic” starting point, it will be easier to submit to a cognitive framework clearly related to an immediately experienced interest than to a theory demanding submission “merely” for the sake of understanding. It will be harder because it demands submission to a non-discernible and arguably non-existent concrete goal, but rather an abstract finality in the form of a backcloth to orient against, which in its essence implies a lack on the part of the person

seeking it.³⁷ In virtue of representing something beyond the confines of the individual and her immediate interests, and as such representing otherness, it is therefore much more unlikely to penetrate and compel individuals in democratic society.

Opinion replacing authority: the transhistorical premise (ii). In spite of the predilection for democratic epistemology, Tocqueville continues, no one can live a life entirely based on their own experiences. Anyone who actually tried to empirically find out for herself how to act in each and every situation would render her reason increasingly weaker, restraining her from plumbing the depths of any issue.³⁸

In democratic societies, as in all other societies, people will, in consequence, inevitably also rely on preformed judgements. But rather than believing in what this or that concrete person professes – unwilling to be subject to any concrete equal – they will instead tend to let their actions be inspired by opinion, and this with a fervour analogous to the high esteem in which they hold their own belief.³⁹ Faced with the sum of a large, abstract and undefined number of equals, the insignificance of the individual now becomes as overwhelming as her corresponding belief in her own forces. Hence, the very same impulse that triggered her not to take anything on trust from a concrete authority also, in accordance with the same logic, invites her to believe all the more strongly in the opinion.⁴⁰ This leads Tocqueville to conclude that:

In equality, I can clearly see two different tendencies: one directs the mind of each man towards new thoughts, whereas the other one would happily reduce him to not think further.⁴¹

The individualism that democratic society renders possible must therefore be considered primarily as a challenge, a window of opportunity, rather than as an accomplished fact. In order to make this thought more concrete, we could say that the sceptical attitude towards authorities in democratic society must not be confused with all individuals' inevitable dependency on exterior sources of inspiration:

Individual independence can be more or less extended; it could never be without limits. Thus, the question is not whether there exists an intellectual authority in the ages of democracy, but simply where it resides and by what standard it is to be measured.⁴²

Temporal provincialism (iii). A further consequence of the democratic epistemology is, Tocqueville notes, the temporal breaches that this will tend to trigger. Increasingly trusting in their own beliefs here and now, individuals

in democratic society will be less interested in and prone to draw from what has been thought and done.⁴³ Besides the aversion towards concrete authorities, we ought therefore also to add an enhanced temporal distance.⁴⁴ The individualism nourished by democratic society is thus interdependent with what could be called a contraction of temporal horizons, diminishing both past and future to the advantage of the present:

In this way, democracy does not only make each man forget his forbears but hides his descendants from him and separates him from his contemporaries; it drives him incessantly back into himself and threatens to lock him up entirely in the solitude of his own heart.⁴⁵

This drift towards an ever-greater provincialism of time can, furthermore, be related to how a given society is conceptualised.⁴⁶ In conformity with the unwillingness to submit to concrete authorities, individuals in democratic societies will be equally reluctant to be fettered by the shackles of invented traditions. The narrowing time horizon and increased individualism therefore seem to be mutually reinforcing. Again, this does not imply that individuals will cease to interact with each other; rather it will trigger new forms of relating to others: from common beliefs and ideals, to bonds knitted via mutual interests. Finally, it should be emphasised that the envisioned contraction towards the present is on the level of the content of Tocqueville's reflections, not the structure of his thought more generally, which is firmly rooted in the emerging historicist vision of the world.⁴⁷

From conventional to natural bonds (iv). Another aspect of democratic societies is what the author of *l'Ancien régime et la révolution française* refers to as the softening of mores: on a societal level in general and in the family in particular. Although the democratic energies dissolve convention-based social bonds, they strengthen others, in particular bonds between family members. While they promote a general softening of discipline, they will also tend to be infused with energies they previously did not have at their disposal.⁴⁸ This could be described as a form of de-conventionalisation of upbringing, where previous norms are replaced by less rigid and more tender forms of educating children. This, concludes the author, is in line with a more encompassing shift taking place in democratic societies: "Democracy loosens the social bonds, but it tightens the natural bonds. It brings family members closer at the same time that it separates citizens"; and this, he adds, could be considered a summary not only of the actual chapter 'The influence of democracy over the family', but of a number of others as well.⁴⁹

It thus follows that the categories operate on two different levels. Whereas (i) the democratic epistemology, (iii) the temporal provincialism, and (iv) the shift from conventional to natural bonds are historical categories, the second theme (ii) opinion replacing authority: the trans-historical premise, as indicated, is of another kind. As such, the latter will in the subsequent application of the categories be employed in a somewhat different fashion, serving as a form of underlying condition in contrast to the historical categories.

Tocqueville, individualism and the challenge of democratic education (iv)

Postwar educational policies in Sweden are often divided into two general periods.⁵⁰ The first, dominated by the strong influence of the Social Democratic Party, aimed at promoting a more democratic and equal educational system. Clear manifestations can be seen in the Comprehensive School reform (*enhetsskolan*) in 1962 and the attempts to democratise the school's inner life. This period was then interrupted by a number of policy changes around the 1990s described as expressions of a "system change".⁵¹

The reforms referred to are primarily the introduction of a voucher system as well as the delegation of responsibility from the state to the municipalities. As many studies have shown, these reforms spurred a development towards a more user- and market-oriented school system.⁵² A second important change during the 1990s was the shift towards management by objectives, which in turn forms part of a more general reorientation under the influence of New Public Management in Swedish politics.⁵³ During the same period, a discursive shift took place wherein education was successively replaced by learning as a key term in central policy documents. This is a shift that the educational philosopher Gert Biesta relates to the marketisation of the educational system.⁵⁴ These changes notwithstanding, politically significant – and often overlooked – signs of continuity are also identifiable.

The paramount aim with the democratisation of the educational system during the postwar period was to replace the existing school system, which was based on two, strongly class-biased, pathways – "a class society in miniature" – with one school: the *Comprehensive School*.⁵⁵ The ambition was to change not just the forms of education, but the inner life of schools as well; the "school of authority" would now, the commissioners argued, be replaced by the "school of activities".⁵⁶ Deterred by the experiences in the totalitarian states and determined to further the democratisation of Swedish society, the 1946 School Commission declared that the coming

educational reform should aim at not only reflecting the democratic society, but also creating a “democratisation of the school system” itself.⁵⁷

As earlier research has shown, the decentralisation launched with the 1989 bill, transferring the lion’s share of the responsibility for schools from the state to municipalities, was in significant respects the culmination of a trend that stretched back to the 1970s.⁵⁸ The critique vis-à-vis the centralist state was a crucial aspect of social criticism in 1968, which in important respects shaped political life in the 1970s. One of the suggested reforms was a decentralisation of decision-making in order to bring power closer to the citizens, thus furthering the process of democratisation – including the educational system.⁵⁹ But as we shall see, the decentralisation was not the only crucial strand of continuity between the postwar policy changes and the reforms around 1990.⁶⁰

To Tocqueville, one of the characteristic traits of the emerging democratic society was what he referred to as de-conventionalisation of upbringing (iv), in which hitherto dominant practices were replaced by more flexible and tender forms of educating the child. During the postwar period, a number of reforms were realised that could – and should – be seen as manifestations of this. In order to avoid reproducing the previous parallel school system, where differences between teachers in various school forms were significant, measures were taken to diminish differences between various teacher categories. Policy documents reveal an ambition to diminish differences between teachers on various levels (varying from teaching pupils between 5-19 years). Therefore, wrote the commissioners of 1946, the “teacher’s training should to a large degree be made common for all categories of teachers”.⁶¹ Moreover, the suggested colleges for teacher training were expected to serve as an institutional materialisation of the democratic school; they should become a “breeding ground for progressive pedagogics”.⁶² In relevant respects, this ambition culminated in the teacher training reform of 2001, where teachers on all levels followed all teacher-specific courses together.⁶³ In contrast to the previous structuring ideas, where the public educational system was thought of as an institution introducing pupils to a convention-based public world, further initiatives were now taken to adapt school to the pupils’ experiences, thereby making it more home-like and natural (from the perspective of pupils that is).

Besides the ambition to make uniform different teacher categories, a further objective was to reduce teachers’ authority and to increasingly delegate more and more decisions to pupils. The teachers were, moreover, exhorted to further include the experiences with which pupils came to school.⁶⁴ As the commissioners put it in a report on the changing role of teachers in the emerging school, their role will “become more supporting

and stimulating rather than directly transferring knowledge”.⁶⁵ Authority, write the Social Democratic government representatives in the teachers’ training bill of 1999/2000, is “something that one procures in a democratic process”.⁶⁶ Along the same lines are the summons to decrease the gap between different stages in school, to prioritise caring aspects in school, and the strong critique of grading.⁶⁷

Tocqueville claims that natural bonds will tend to strengthen, whereas citizens concurrently will distance themselves from one another. In spite of the proclaimed efforts to further deepen the democratisation of the educational system, I would argue that the above-mentioned changes indicate an indirect sapping of belief in common institutions, which depend on convention-based ways of inter-individual coalescence. The tendency worked indirectly by undermining the role of teachers as transmitters, and as such the representatives of common institutions, vis-à-vis the pupils and their parents.⁶⁸ Another way to present these changes is to describe them as a political shift undermining the artificially constructed idea of a political community in the name of democratic equality. In adapting school to the private experiences with which pupils arrive, the school as an arena in which pupils are prepared for life in the public sphere (incarnated by the authority of the teacher) was undermined.⁶⁹

Returning to the initially defined definition of equality, this can be described as the ideal of the imagined equal serving to undermine the normative basis on which a shared political order could justify and impose itself. It is in this sense, I argue, that it is motivated to speak of a shift of emphasis from the artificially instituted public institutions, to the admonition of a more home-like and intimate approach among teachers and others employed in schools.⁷⁰ To be sure, the ambition was not to intentionally “privatise” the educational system, but rather to make it a more familiar and welcoming place, particularly for those coming from non-academic homes. Thus, when New Public Management entered Swedish political life in the 1990s, the manifest economism in which it was immersed might have been a novelty, but the sapping of the school *qua* institution articulating/reproducing the public realm had been prepared well in advance.⁷¹ And as for the promoted role of the teacher during the 1990s, it was only further driven towards the democratic ideals sketched above.⁷²

The second aspect that I would like to highlight is related to the increased ephemerality of the content declared in the policy documents, or the time-bound provincialisation (iii) that I argue took place during the period.⁷³ In a world where, as it was claimed in a number of policy documents, the knowledge of today runs the risk of being outdated tomorrow, it is all the more important that pupils improve their learning techniques rather than simply internalise a given content.⁷⁴ This shift towards learning

how to learn is neatly captured in the introduction of knowledge as a verb, “to knowledge” (*kunskapa*), in policy documents in the 1990s.⁷⁵ As the professor of pedagogics Ingrid Carlgren puts it in her contribution on the new concept of knowledge in the report of 1992, it is:

[...] neither something outward nor inward, outside of man, nor something inward, inside of the individual, but rather something that rests in-between the individual and the surroundings. An important part of these surroundings are other humans, the social context in which knowledge is communicated within language.⁷⁶

This shift of emphasis, or so I maintain, further strengthens the expansion of the present at the expense of past (forbears) and future (descendants).⁷⁷ As the belief in the relevance of a particular content and the transmitting teacher diminished, so too did both past and future as balancing temporal horizons. The past was directly undermined by the questioning of a specific content, as the democratic teacher as an ideal implied a strong belief in the pupil’s own reflective forces in the present. As it is formulated in the report concerning the teacher in the new democratic school, teachers should provide pupils with a framework for “self-realisation, being-together-experiences and shared solidary work in the present”.⁷⁸ It thus appears as if the downplaying of temporal continuity vis-à-vis the past successively spilled over and undercut teachers’ legitimacy to exercise an influence on the child’s long-term interest. This shift was reinforced by the pupils’ proclaimed right to exercise a greater influence and the idea of inviting them to practice democracy in school.⁷⁹

Nevertheless, it would be naïve to believe that any individual had the cognitive forces to get by without relying on preformed judgements. The sceptical attitude towards explicit authorities does *not*, as emphasised in the second theme (opinion replacing authority: the transhistorical premise), inhibit individuals from relying on exterior sources. As Tocqueville argues, opinion will replace the role of exterior, concrete authorities. Clearly, these reflections are not directly applicable in comprehending the changes in the educational system. Still, it is not difficult to imagine how peer pressure among pupils could roughly be compared to Tocqueville’s opinion; as the formalised authorities withdraw, informal sources of influence expand.⁸⁰ As such, it is an illustrative example of how the ideology of independence changes the conditions of our socialisation, but not, to be sure, our social conditioning itself – our dependency on some form of exterior influence is a transhistorical category.

The fourth and final aspect that I wish to address goes back to the first category and the changing ways in which the individual pupil was conceived during the period. A salient characteristic of the educational poli-

cies during the postwar period was that of enhanced individualisation.⁸¹ To some extent, this was an inevitable dimension of the argumentation in favour of the Comprehensive School, serving as a riposte to those claiming that it would have levelling consequences. Indeed, the Swedish educational historian Gunnar Richardson even claims that it was a *sine qua non* for the reform.⁸² The very structure of the new school thus embedded an individualising tendency into itself, making this one of its defining characteristics. One of many manifestations of this was the proliferation of the Deweyan method of “learning by doing”.⁸³ And although this method stretches far back to the 1940s (in Swedish policy documents), there are clear signs of its intensification during the 1970s. One example in this regard was that earlier counter-weights, such as the importance of inculcating a sensibility for cultural heritage, disappeared from the relevant policy documents.⁸⁴

A further example can be found in the handing over of influence to pupils in order to prepare them for democratic citizenship. In the same vein, but addressing different problems, were the instructions to further adapt school practices to accommodate the experiences that pupils brought with them to school. As the Social Democratic Government put it in the bill “on the inner work of the school”:

The point of departure for the propositions is that municipalities and separate school units in the municipality should be given opportunities to adapt teaching to the pupils or group of pupils’ needs [...] The school should to a larger degree than is currently the case endeavour to implement a way of working that relates to the reality of pupils.⁸⁵

These changes, aiming at furthering the unfettered free development of the individual, should be understood as partly motivated by the political conviction of further emancipating the individual, and thereby enhancing equality.⁸⁶

The dimension of Tocqueville’s thought that I have referred to as democratic epistemology is primarily depicted as an impulse operating within each individual; it is a socially induced attitude that is fed to people in democratic societies at an early stage. Clearly, there is a difference in degree between this phenomenon and the shifts outlined in this section. What Tocqueville described as a socialised way of being had, in the post-war educational policy, been raised to a central policy aim – an officially promoted ideology.⁸⁷ As such, elevated from a spontaneous order of interaction to a decree, it should, I maintain, be thought of as the epitome of the Tocquevillian themes outlined herein. How it can be fleshed out and understood from a broader political-philosophical perspective is the subject of the concluding section.

Alterity, individualism and pointillistic liberty (v)

In reactivating Tocqueville's reflections on democratic equality, I have sought to extract some strands of continuity in the Swedish postwar political landscape that have gone relatively unnoticed until now. Via the four categories, I have argued that a number of politically relevant facets of the educational reforms can be understood as, at least partly, internally engendered impulses.⁸⁸ Emphasising a number of central dimensions of postwar educational policies, I have argued that, in various ways, they evince a tendency to weaken political bonds and to strengthen interest-driven ones. The democratic epistemology, temporal provincialism, and intimisation of upbringing all converge in a tendency to have individuals retreating into themselves, nourishing the belief "that their destiny is entirely in their hands".⁸⁹ Moreover, as indicated in the final lines of the previous section, the fact that these social impulses have been raised to the status of officially imposed norms clearly indicates an even closer interlacing between them and societal development.

In the introduction, I defined the democratic equalisation of conditions as a force that negates alterity. In contrast to previous societies, which were structured around explicit, collective, normative ideals, against which individuals oriented themselves, democratic society has successively undermined this structure. As such, it stands in stark contrast to hierarchical societies, where an order was imposed that integrated "the society with reference to values", and thereby to something other than the individual.⁹⁰

In its place, varieties of individually based normative patterns have been, and certainly continue to be, vindicated. Besides the private property right, other negative, "bourgeois" liberties and rights have been added, and since the second half of the 19th century, positive rights have successively been added. In my view, what makes Tocqueville such a germane thinker for comprehending our situation is that he provides analytical categories for understanding how critique that emerges from different political camps has furthered the idea of the unfettered individual.⁹¹ His reflections thereby allow for historically anchored ways of approaching the tension – intrinsic to the modern project – between private rights and various forms of collective freedom and individual liberty, most notably the dialectics between individual and collective autonomy.⁹²

The undermining of alterity is, I would argue, also the thread that draws together the policy changes explored above. The implicit bent to dismantle the idea of authority, the scepticism towards the disinterested (as opposed to that which serves a practical purpose) and towards engagement with

the abstract and theoretical, to increasingly focus on what is present, to promote the natural on behalf of the artificial (in the specific sense in which Tocqueville defines it) can all be thought of as manifestations of a hostility to alterity.⁹³ The disassembling of qualitative distinctions and the enhanced importance of the present appear rather straightforward in their direct scepticism towards time-bound and person-bound otherness.⁹⁴ Regarding the abstract, one could think of this as an example of alterity owing to its time-demanding, imperative and subjectifying character; treading their inaccessible paths, without any fixed terminus, requires subjecting oneself to their premises, and this in turn presupposes the acceptance of an initial degree of inequality. Without presupposing this gap, there is nothing to surmount, and thus it becomes difficult to see the point in undertaking “the fatiguing climb of its steep paths”, while its promised “luminous summits” will tend to appear like the endeavours of a bigot.⁹⁵

When, on the contrary, the all-encompassing end is practical and mercantile interest and the concrete benefits that result therefrom, the act of submission appears in a rather different light. Vindicating the applicability and/or concrete utility, it remains within the horizon of the I, of the individual and what is graspable from her private horizon. As such, it appears acceptable also in societies immersed in the democratic order outlined above. As noted, Tocqueville does not claim that individuals will cease to interact with each other; rather that they will be increasingly prone to relate to each other through bonds knitted via mutual interests.

In light of the fact that dependence on opinions will not dissipate “in the ages of democracy” either – it is a transhistorical premise – the following question then arises: whence is authority exercised?⁹⁶ This is where the Tocquevillian themes outlined here tie in with Michel Foucault’s analysis of the emergence of a new form of governmentality during the 18th century, and which was further intensified in the 20th century, incarnated by thinkers such as Gary Becker who focus on the idea of human capital. The crumbling of the manifest spiritual authority that in the past was exercised to a larger extent in, for example, schools thus stands in a negative relation to the subtler but deeply influential force of man as an entrepreneur of himself; as the former has withdrawn, the latter has expanded.⁹⁷ Moreover, in line with what has been argued above, this is in conformity with other aspects of the democratisation of society highlighted by Tocqueville, such as the tendency towards more interest-driven social relations, and the shift towards an education that is guided more by economic values and utility. This is a revealing example of how the Tocquevillian themes, when taken together, elucidate how the cited policy changes can be interlaced with the explicit instruction to address the pupils as potential entrepreneurs.⁹⁸

In Tocqueville's day, democratisation was still in its relative infancy, and as a consequence the "spirit wander[ed] in obscurity".⁹⁹ The current situation is different. Concerning the questions discussed here, 70 years of dismantling the tradition-bound school in Sweden provide a substantial space of experience on which to draw – and hopefully also to extend our horizon of expectation.¹⁰⁰ From this point of view, the historical pre-conditions of a reflexive re-embedding of education *in time*, i.e. of the traditions that we make ours, hereby articulating man in both the singular and the plural, have perhaps never been better.¹⁰¹ My argument is thus that the fierce negating critique of tradition *tout court* invites us to reconsider what a re-embedding of the tradition could mean; as such, it can be seen as an invitation to a constructive negation of the annihilating critique that since the 1970s has dominated the school political landscape.¹⁰² Approaching education in this way would seem to open up new avenues for an ideal of equality envisaged *over* time, in contrast to the time-contracting imaginary equality, thereby enlarging the horizons of the individual pupil as well as the political community out of which the former emerges.

Noter

1. As the Swedish historian Johan Östling has convincingly argued, the experiences of totalitarian regimes further added to the endeavour to create a more democratic educational system. See: Johan Östling: *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Lund, 2008).

2. Mattias Börjesson, *Från likvärdighet till marknad: en studie av offentligt och privat inflytande över skolans styrning i svensk utbildningspolitik 1969–1999* (Örebro, 2016); Tomas Englund (ed.), *Utbildningspolitiskt systemskifte?* (Stockholm, 1996); Tomas Englund, "Education as a Citizenship Right – A Concept in Transition: Sweden Related to Other Western Democracies and Political Philosophy" in *Journal of Curriculum Studies*, 26:4 (1994), 383–399; Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och nu* (Lund, 2010).

3. Kristina Boréus, *Högervåg: nyliberalismen och kampen om språket 1969–1989* (Stockholm, 1994); Peter Antman, Göran Greider & Tomas Lappalainen (eds.), *Systemskifte: fyra folkhemsdebatter* (Stockholm, 1993); Anders Ivarsson Westerberg, Ylva Waldemarsson & Kjell Österberg (eds.), *Det långa 1990-talet: när Sverige förändrades* (Umeå, 2014).

4. Ulf P. Lundgren, *Att organisera omvärlden. En introduktion till läroplansteori* (Stockholm, 1979), 116. The previous analyses referred to are: Piero Colla, *L'héritage impensable* (Paris, 2017); Tomas Wedin, "In Praise of the Present", *History of Education* 46:6 (2017), 768–787; Tomas Wedin, "The Aporias of Equality" in *Confero* 5:1 (2017), 193–241. Although without predecessors in Sweden, Tocqueville has more recently been adduced in education policy analyses. See: Steven Connolley & Rune Sarromaa Hausstätter, "Tocqueville on Democracy and Inclusive Education: A More Ardent and Enduring Love of Equality than of Liberty" in *European Journal of Special Needs Education* 24:3 (2009); Pierre Statius, *De l'éducation des modernes: Réflexions sur la crise*

de l'école à l'âge démocratique (Paris, 2009). On Google Scholar, the keywords “Tocqueville” and “education” in the title yield 23 results (March 2017), of which 5 are related to the debate that emerged in the wake of Connolley & Hausstätter’s article. In France, Marcel Gauchet has written a number of books approaching the educational system from a kind of Tocquevillian perspective. Tocqueville himself never wrote anything more substantial on education in the democratic society that he successively saw replacing the earlier aristocratic society. The closest we get to an explicit confrontation with the issue is the chapter ‘Éducation de jeunes filles aux États-Unis’ in Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2* (Paris, 1981 [1840]). However, for the purposes of this article, this chapter is of no particular relevance.

5. Positive rights would include a right to education, unemployment benefits, etc., whereas negative rights evoke the classical liberal right to non-interference, etc.

6. Colla, *L'héritage impensable*; Wedin: “In Praise of the Present”; Wedin, “The Aporias of Equality”.

7. “[...] un entrepreneur de lui-même”, Michel Foucault, *La naissance de la biopolitique* (Paris, 2004), 232. As has been shown, this has become a structuring educational ideal for at least a decade (Magnus Dahlstedt, “The Swedish Road to Democracy? Governmentality, Technologies of Citizenship and Popular Movements” in *ThemES – Themes on Migration and Ethnic Studies* 30 (2009); Magnus Dahlstedt & Fredrik Hertzberg, “Den entreprenörskapande skolan: styrning, subjektsskapande och entreprenörskapspedagogik” in *Pedagogisk forskning i Sverige* 16:3 (2011); Tomas Wedin, “The Rise of Knowledge School and its Relation to the Resurrection of *Bildung*” in *Nordic Journal of Educational History* 2:2 (2015), 49–67.

8. “[...] le sentiment partagé d’une offense faite au temps par la Révolution”, Frédéric Brahami, *La raison du peuple* (Paris, 2016), 26.

9. “les bâtisseurs du temps”, Brahami, *La Raison du peuple*, 25. Another way to comprehend this is to envision it as an extreme form of the separation between space of experience and horizon of expectation that Koselleck has outlined. See: Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004 [1979]), 263.

10. For Tocqueville, the focus was directed against the process of democratisation, preceding the revolution by centuries, whereas the attempt to break with the past for many other writers was related to the revolution and the abstract reason throughout the *lumières* (Brahami, *La raison du peuple*, 276–277). Independently of their differing focus, they all – Tocqueville included – shared a fear of the nihilism that they associated with a dis-embedded abstract critique of society. Indeed, as Brahami writes, many of the sociological theses he is associated with today – such as his reflections on the form of equality, the tentacular state, the apathy of the people and even the continuity between the *l’Ancien régime* and Revolution – were considered “commonplaces of the time” among his contemporaries (Brahami, *La raison du peuple*, 279).

11. The analogy between anthropology and history is discussed by Louis Dumont in *Homo hierarchicus* (Paris, 1992 [1966]), 13–35.

12. Between the hierarchical past in which he was deeply immersed, with renowned precedents such as Vauban and Malesherbes, and the democratic society that he saw successively replacing the world that his family tree represented, Tocqueville was particularly well placed for articulating the challenges posed by a democratic society. See: Sheldon Wolin, *Tocqueville Between Two Worlds: The Making of a Political and Theoretical Life* (Princeton, NJ, 2001).

13. “j’y ai cherché une image de la démocratie elle-même, de ses penchants, de son caractère, de ses préjugés, de ses passions; j’ai voulu la connaître, ne fût-ce que pour savoir du moins ce que nous devons espérer ou craindre d’elle”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 1* (Paris, 1981 [1835]), 69. Essentially, the same intention is repeated in the introduction to the second book, published five years later in 1840.

14. Compare with: Aristotle, *Politics* (Indianapolis/Cambridge, 1998), Book III.

15. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, 5

16. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, 120. As Montesquieu writes: “Il y cette différence entre la nature du gouvernement et son principe, que sa nature est ce qui le fait être tel, et son principe ce qui le fait agir. L’une est sa structure particulière, et l’autre les passions humaines qui le font mouvoir” (Montesquieu, *De l’esprit des lois* (Paris, 1979 [1748]), book III, chapter 1).

17. “[...] qu’après avoir détruit la féodalité et vaincu les rois, la démocratie recule devant les bourgeois et les riches ? S’arrêtera-t-elle maintenant qu’elle est devenue si forte et ses adversaires si faibles ?”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 1*, 61.

18. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, 199ff.

19. “[...] l’inégalité des intelligences, qui, venant directement de Dieu, échappera toujours aux lois”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, 173.

20. This, argues Aron, is the dynamic that makes modern society not only something that is in process, but *a process in itself*. See: Raymond Aron, *Progress and Disillusion: The Dialectics of Modern Society* (New York, 1968 [1965]), 3–4. Tocqueville demonstrates an awareness of the possibilities of a new “industrial aristocracy” in Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, chapter 20, book two.

21. Where some of the more prominent participants in the discussion are: Claude Lefort, *Essais sur le politique: XIX–XXe siècles* (Paris, 2005); Marcel Gauchet, *La condition politique* (Paris, 2005); Aron *Progress and Disillusion*; Dumont, *Homo hierarchicus*; Louis Dumont, *Homo aequalis I* (Paris, 2008 [1977]).

22. “[...] discernable en soi, au-dedans de chacun d’eux pris en particulier. Il tient à la façon, socialement définie, dont ils se rencontrent et se situent les uns vis-à-vis des autres – à la structure d’une relation qui les détermine [...]”, Gauchet, *La condition politique*, 350–351. This depiction corresponds neatly to how Manent explains his interest in Tocqueville’s thought as well. See: Pierre Manent, *Le regard politique* (Paris, 2010), 130–131. For a more elaborate discussion of Tocqueville in Manent’s thought, see: Pierre Manent, *Tocqueville et la nature de la démocratie* (Paris, 2012 [1982]).

23. “[...] une sorte d’égalité imaginaire, en dépit de l’égalité réelle de leurs conditions”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique 2*, 226. Gauchet evokes the idea of this form of equality as a “central imaginary signification” as defined by Greek-French philosopher Cornelius Castoriadis.

24. Dumont, *Homo hierarchicus*, 318.

25. “Sous l’ancien régime comme de nos jours, il n’y avait ville, bourg, village, ni si petit hameau en France, hôpital, fabrique, couvent ni collège, qui pût avoir une volonté indépendante dans ses affaires particulières, ni administrer à sa volonté ses propres biens. Alors comme aujourd’hui, l’administration tenait donc tous les Français en tutelle, et si l’insolence du mot ne s’était pas encore produite, on avait du moins déjà la chose”, Alexis de Tocqueville, *L’ancien régime et la révolution* (Paris, 1988 [1856]), 145–146.

26. Tocqueville was persuaded that religious conviction is necessary. The content of such conviction, however, was seen as less crucial: “what is most important for it

[society], is not that all citizens profess a true religion, but that they profess a religion”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 396. Religious beliefs, born out of a “natural disgust for existence, and an immense desire to exist”, should as such, i.e. due to their existential character, be directed towards the hereafter (Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 403).

27. “[...] sentiment réfléchi et paisible qui dispose chaque citoyen à s’isoler”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 125.

28. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 125.

29. “Lorsque les conditions sont égales, chacun s’isole volontiers en soi-même et oublie le public. Si les législateurs des peuples démocratiques ne cherchaient point à corriger cette funeste tendance ou la favorisaient, dans la pensée qu’elle détourne les citoyens des passions politiques et les écarte ainsi des révolutions, il se pourrait qu’ils finissent eux-mêmes par produire le mal qu’ils veulent éviter, et qu’il arrivât un moment où les passions désordonnées de quelques hommes, s’aidant de l’égoïsme inintelligent et de la pusillanimité du plus grand nombre, finissent par contraindre le corps social à subir d’étranges vicissitudes”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 317.

30. For a discussion relating the formal equality in Tocqueville’s thought to both the contemporary critique of Karl Marx as well as to the dialectics between formal equality and the very real economic inequality in modern society, see: Aron, *Essai sur les libertés*; Aron, *Progress and Disillusion*; Aron, *Dix-huit leçons de la société industrielle*, 33–51; Aron, *La lutte de classes*, 94ff.

31. “[...] n’apercevant dans aucun d’entre eux les signes d’une grandeur et d’une supériorité incontestables [*sic*], [ils] sont sans cesse ramenés vers leur propre raison comme vers la source la plus visible et la plus proche de la vérité. Ce n’est pas seulement la confiance en tel homme qui est détruit, mais le goût d’en croire un homme quelconque sur parole”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 10.

32. “[...] voiles inutiles et incommodes placés entre eux et la vérité”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 11.

33. “[...] du tangible et du réel, le mépris des traditions et des formes”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 53.

34. Reflections pointing in the same direction we also find in, e.g., the chapters treating the modifications of language and literature in the democratic society. See: Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, chapters XIII and XVII,

35. “[...] avides des jouissances matérielles et présentes [...] toujours mécontentes de la position qu’ils occupent [...]”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 57.

36. More specifically Tocquevillian in the sense that the materialist card could be related to, e.g., Marx’s writings on commodity fetishism and a number of other traditions as well. A second possible explanation is of a more general character, and in line with many others who were writing on the emerging modern society (Brahmi, *La raison du peuple*). In the chapter entitled ‘How the aristocracy could come out of the industry’, Tocqueville presents, apart from discussing the content of the title, a view on the expected paths of workers and industry. The subsequent phrase captures neatly the tone of the first half of the 19th century: “we could say that in him [the worker], man degrades to the extent that the worker is perfected” (Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 199). In a society dominated by a dehumanised collection of proletarians and an elite interested primarily in advancing industry (and all of them

oriented towards advancing in society), the outlook for pursuing the disinterested search for truth and contemplation is not very favourable.

37. As exemplified by the distinction between the ideal of *Bildung* and instrumental forms of education.

38. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 16. Leaving aside the fact that there are virtually endless streams of situations in which we are uninterested in examining how we ought to act.

39. A pattern Tocqueville sees as typical of pre-modern society, where individual authorities are the norm.

40. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 16ff.

41. “Je vois clairement dans l’égalité deux tendances: l’une qui porte l’esprit de chaque homme vers des pensées nouvelles, et l’autre qui le réduirait volontiers à ne plus penser”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 18.

42. “L’indépendance individuelle peut être plus ou moins grande; elle ne saurait être sans bornes. Ainsi, la question n’est pas de savoir s’il existe une autorité intellectuelle dans les siècles démocratiques, mais seulement où en est le dépôt et quelle en sera la mesure”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 16.

43. This can be compared with Brahami’s distinction between being in time and trying to assume the role of creators of time (compare p. 2 above).

44. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 10.

45. “Ainsi, non seulement la démocratie fait oublier à chaque homme ses aïeux, mais elle lui cache ses descendants et le sépare de ses contemporains; elle le ramène sans cesse vers lui seul et menace de le renfermer enfin tout entier dans la solitude de son propre cœur”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 127.

46. The idea of a provincialism of time is inspired by T.S. Eliot. See: T.S. Eliot, *On Poetry and Poets* (New York, 2009), 72.

47. When reading his reflections on the shifting time horizons, it is almost as if he would have navigated between all three, following François Hartog, regimes of historicity at the same time. See: François Hartog, *Régimes d’historicité* (Paris, 2012). In Tocqueville’s thought, we first of all find a lamentation on a time when past, present and future generations were like contemporaries, and the past *did* illuminate the future, i.e. when men still drew lessons from the past in a predominantly circular way. In parallel, the narrative itself bears clear signs of a typically modern, future oriented regime of historicity: “I have wanted to look, not differently, but longer than the parties; and whereas they worry about tomorrow, I have pondered [*songer*] over the future” (Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 1, 71, my italics). As Hartog has shown, he hereby inverts the ancient schema, making the future the guide of the present, rather than the past (Hartog, *Régimes d’historicité*, 131ff.). And then thirdly, on top of the pre-modern and modern approaches to history, his reflections over the expected expansion of the present, which best seem to fit with what Hartog defines as a presentist regime of historicity (Hartog, *Régimes d’historicité*, 149ff.).

48. Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 245.

49. “La démocratie détend les liens sociaux, mais elle resserre les liens naturels. Elle rapproche les parents dans le même temps qu’elle sépare les citoyens”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 245. Clearly, the outlined impulse intersects with Foucault’s writings on biopolitics and the new techniques of disciplining in, e.g., Foucault, *Naissance de la biopolitique*. To my knowledge, no one has so far scrutinised the closer affinities and differences between Foucault’s writings on the modern forms

of disciplining, Tocqueville's reflections on the process of democratisation and its relation to the ever more influential state, and finally Arendt's reflections on the rise of what she terms the social.

50. Which in turn are sometimes, depending on the approach of different authors, divided into more nuanced periodisations, in particular the period 1946–1990.

51. See quote 2 above.

52. Börjesson, *Från likvärdighet till marknad*; Englund et al. (eds.), *Utbildningspolitiskt systemskifte?*; Englund, "Education as a Citizenship Right", 383–399; Lisbeth Lundahl, Inger Erixon Arreman, Ann-Sofie Holm & Ulf Lundström, "Educational Marketization of the Swedish Way" in *Education Inquiry* 4:3 (2013), 497–517.

53. Shirin Ahlbäck Öberg, Thomas Bull, Ylva Hasselberg & Niklas Stenlås, "Professions Under Siege" in *Statsvetenskaplig tidskrift* 118:1 (2016), 93–126.

54. Gert Biesta, "Against Learning: Reclaiming a Language for Education in an Age of Learning" in *Nordic Studies in Education* 25:1 (2005), 54–66; Gert Biesta, *Bortom lärandet: demokratisk utbildning för en mänsklig framtid* (Lund, 2006).

55. Tage Erlander, *Tage Erlander 1940–1949* (Stockholm, 1973), 233.

56. SOU 1948:27, *1946-års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling*, 5; 354.

57. SOU 1948:27, *1946-års skolkommissions betänkande*, 1. For an analysis of how the Second World War and the experiences of totalitarian regimes affected postwar educational policies as well as policies more generally in Sweden, see: Östling, *Nazismens sensmoral: svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*.

58. Lindensjö & Lundgren, *Utbildningsreformer och politisk styrning*; Johanna Ringarp, *Professionens problematik: lärarkårens kommunalisering och välfärdsstatens förvandling* (Stockholm, 2011), 48–49; Ninni Wahlström, *Om det förändrade ansvaret för skolan* (Örebro, 2002), 207–208.

59. Richardson, *Svensk utbildningshistoria: skola och samhälle förr och nu*, 14, 138–140.

60. The subsequent notes all draw on what is developed at greater length in: Wedin, "In Praise of the Present"; Wedin, "The Aporias of Equality".

61. "[...] egentliga yrkesutbildningen i stor utsträckning bör göras gemensam för alla lärarkategorier", SOU 1948:27, *1946-års skolkommissions betänkande*: 363. Formulations in the same spirit were then rearticulated in the report on teacher training that was presented a few years later as a consequence of the suggested reforms of the school, SOU 1952:33, *Den första lärarhögskolan: betänkande utgivet av 1946-års skolkommission*, 7ff.

62. "[...] vara härdar för progressiv pedagogik", SOU 1948:27, *1946-års skolkommissions betänkande*, 410; SOU 1952:33 *1946-års skolkommissions betänkande*, 24.

63. Bill 1999/2000:135, *En förnyad lärarutbildning*.

64. Wedin, "In Praise of the Present"; Wedin, "The Aporias of Equality".

65. "[...] blir mer stödjande och stimulerande än direkt kunskapsförmedlande", SOU 1978:86, *Lärare för skola i utveckling: betänkande av 1974 års lärarutbildningsutredning*, 24.

66. "[...] något man skaffar sig i en demokratisk process", Bill 1999/2000:135, *En förnyad lärarutbildning*, 8.

67. Bill 1975/76:39, *om skolans inre arbete m.m.*, 1–2; Karin Hadenius, *Jämlikhet och frihet: politiska mål för den svenska grundskolan* (Uppsala, 1990), 254ff; Wedin, "In Praise of the Present".

68. Wedin, "The Aporias of Equality".

69. This is along the lines of how Arendt argues in ‘Crisis in Education’, writing that the school should be considered “the institution that we interpose between the private domain of home and the world in order to make the transition from the family to the world possible at all”, Hannah Arendt, *Between Past and Future* (London, 2006), 185. Regarding the assumed time dimension in her argumentation, i.e. that the school should *prepare* the pupils for a future life as political equals, Gert Biesta has written a clarifying analysis of Arendt’s approach. See: Gert Biesta, “How to Exist Politically and Learn From it: Hannah Arendt and the Problem of Democratic Education” in *Teachers College Record* 112:2 (2010), 556–575.

70. As such, it seems to coincide with the alleged therapeutic turn in educational policies since the 1960s. See: Philip Rieff, *The Triumph of the Therapeutic: Uses of Faith After Freud* (New York, 1966); Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism* (New York, 1979); Kathryn Ecclestone, “Resisting Images of the “diminished self”: The Implications of Emotional Wellbeing and Emotional Engagement in Education Policy” in *Journal of Education Policy* 22:4 (2007); Kathryn Ecclestone & Dennis Hayes, *The Dangerous Rise of Therapeutic Education* (London, 2009); Frank Furedi, *Wasted: Why Education isn’t Educating* (London, 2009); Paul Smeyers, Richard Smith, & Paul Standish, *The Therapy of Education: Philosophy, Happiness and Personal Growth* (Basingstoke, 2010). As the intellectual historian Thomas Karlsruhn argues, it would nevertheless seem deceptive to conceive of this as a tension between emotions (which would be dangerous, misplaced), and the Reason proper for education. The apposite question is rather how the dynamics between emotions and reason can be reconceived in order to improve the educational system. See: Thomas Karlsruhn, “On Emotions, Knowledge and Educational Institutions” in *Confero* 4:1 (2016). Compare also the distinction I have drawn elsewhere between two emotional logics: Tomas Wedin, “Education and Emotions: From One Emotional Logic to Another” in *Conference Proceedings. The Future of Education* (Florence, 2018).

71. Colla, *L’héritage impensable*; Wedin, “The Aporias of Equality”.

72. Bill 1999/2000:135, *En förnyad lärarutbildning*.

73. A dimension that is further discussed in Wedin, “In Praise of the Present”.

74. SOU 1965:29, *Lärarutbildningen: 1960 års lärarutbildningssakkunniga*, 83; SOU 1978:86, *Lärare för skola i utveckling*: 78–79. With the advent of the communication revolution, and emergence of the Internet in particular, yet another argument was added to those sceptical of a content-oriented form of teaching.

75. SOU 1992:94, *Skola för bildning: huvudbetänkande av läroplanskommittén*, 67.

76. “[...] varken något yttre eller inre, utanför människan, eller något inre, inne i individen, utan snarare någonting som ligger mellan individen och omgivningen. En viktig del av denna omgivning är andra människor, det sociala sammanhang där kunskapen kommuniceras inom språket.” For a closer analysis of the specific form of constructivist ideas of knowledge and their role in Swedish educational politics during the 1990s, see: Jonas Linderöth, *Lärarens återkomst: från förvirring till upprättelse* (Stockholm, 2016).

77. These tendencies towards a stronger emphasis on the present can be thought of as indications of a successive shift in how a given society, to borrow the expression from Hartog, develops in time. See: Hartog, *Régimes d’historicité*. With development in time, he refers to the implicit temporal horizons that during different historical epochs have structured human societies. Hartog’s concept of regimes of historicity can, as I have argued elsewhere, be used to illuminate the changes out-

lined in the paragraph above: Wedin, “In Praise of the Present”. See footnote 47 for further remarks on how different temporal horizons are operative in Tocqueville’s thought.

78. “[...] jag-förverkligande, gemenskapsupplevelser och gemensamt solidariskt arbete i nuet”, SOU 1978:86, *Lärare för skola i utveckling*, 78.

79. This side of the changes ties in with how Raymond Aron has argued, when claiming that the full realisation of the modern ideal of equality seems to “imply a social order strictly nonhereditary in character and devoid of any continuity”, Aron, *Progress and Disillusion*, 3.

80. For a reflection on the consequences of this, see Arendt’s reflections in ‘Crisis in Education’, in: Arendt, *Between Past and Future*.

81. Joanna Giota, “Individualiserad undervisning i skolan: en forskningsöversikt”, *Vetenskapsrådets rapportserie* (Stockholm, 2013); Monika Vinterek, “Individualisering i ett skolsammanhang” in *Forskning i fokus* 31 (2006); Wedin, ‘In Praise of the Present’.

82. Richardson, *Drömmen om en ny skola*, 154.

83. For a clarifying analysis of John Dewey’s educational philosophy and the misuses of it, see: Tove Österman, “Vad är det att kunna? Dewey och flumskolan”, in Gustavsson, Hällén & Österman (eds.), *Vad ska en svensk kunna? Utbildningens dilemma – intressenas spel* (Göteborg, 2016).

84. Wedin, ‘In Praise of the Present’, compare also: Olle Widhe: “Estetisering och avestetisering: Nedslag i de svenska läroplanernas tal om läslust från 1906 till 2011”, in Egeland, Olin-Scheller, Tanner & Tengberg (eds.), *Tolfte nationella konferensen i svenska med didaktiska inriktning* (Karlstad, 2016), 90.

85. “Utgångspunkten för förslagen är att kommuner och skolenheterna i kommunen bör ges möjlighet att anpassa undervisningen efter enskilda elevers eller grupp av elevers behov [...] Skolan bör i högre grad än f.n. sträva efter ett arbetssätt som knyter ant [*sic*] till elevernas verklighet”, Bill 1975/76:39, *om skolans inre arbete m.m.*, 1.

86. Colla, *L’héritage impensable*; Wedin, “In Praise of the Present”; Wedin, “The Aporias of Equality”.

87. And ever since it was proclaimed as the overarching aim by the school commission of 1946, the educational policies have vacillated between the two extremes of what Aron names the dialectics of equality: a tension between the “promethean” ambition to maximise the production of goods and the endeavour to equalise conditions, Aron, *Progress and Disillusion*, 3.

88. Of which it does not evidently follow that other forces also have not influenced the policy development. My claim is that the egalitarian impulses highlighted here are *one* dimension that elucidates the changes, not that it is *the* exclusive and overriding force. Clearly, the shift from quality to quantity was a pivotal question for other interpreters of modernity as well, in particular Marx.

89. “[...] que leur destinée tout entière est entre leurs mains”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 127.

90. “[...] la société par référence aux valeurs”, Dumont, *Homo hierarchicus*, 318.

91. Even if Sweden is an extreme example, the development occurs in comparable countries, albeit the contrasts are less harsh. As to what concerns the affinities between this dominant form of liberalism and a wider liberal tradition, this is a development that primarily seems to be anchored to the uprooted physicalist liberal tradition, which since the 18th century has gained ground at the expense of other traditions, Larry Siedentop, *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism* (Cambridge, MA,

2014), 337–338. Besides Siedentop, a number of other prominent thinkers have contributed to emphasising this from different angles: Brahami, *La Raison du peuple*; John Milbank & Adrian Pabst, *The Politics of Virtue: Post-liberalism and the Human Future* (London, 2016), but the list could be made much longer.

92. For an illuminating discussion of the difference between freedom and liberty, see: Hanna Fenichel Pitkin, “Are Freedom and Liberty Twins?” in *Political Theory* 16:4 (1988), 523–552. As such, his way of tackling the contradictions of modernity offers a potentially rich contrast to Marx’s reflections on the same problems, as well as Fredric Jameson’s much more recent work in the same tradition, see: Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (London/New York, 1992).

93. For an interesting attempt to think with and against Tocqueville, see: Mark Reinhardt, *The Art of Being Free* (New York, 1997), primarily chapters 2 and 3.

94. The reflection is in a similar vein to the distinctions made by Louis Dumont, a French anthropologist who was deeply inspired by Tocqueville. Approaching the egalitarian society via a geographical detour, Dumont spent 20 years in India studying the caste society and later wrote a number of texts reflecting on the differences between the different societies. Together with Aron and Furet, he played a pivotal role in reactivating Tocqueville in the postwar period: Serge Audier, *Tocqueville retrouvé* (Paris, 2004); Manent, *Le regard politique*. In line with Tocqueville, Dumont considered individualism a form of ideologeme that rendered the increased hostility to authorities understandable. The egalitarian society does not preclude difference, but will contain inequalities within itself rather than having them structured in a hierarchy (Dumont, *Homo hierarchicus*, 323). The notable inequalities will be accepted “under the condition that these differences are morally neutral” (Dumont, *Homo hierarchicus*, 322). This should be contrasted with the hierarchical society, which is characterised by its non-material and symbolic meaning, serving as a guiding principle for the unity of society.

95. Karl Marx, *Capital, Volume 1* (London, 1990 [1867]), 104 (preface to first French edition, 1872–75).

96. “[...] dans les siècles démocratiques”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 16.

97. Along the lines of how Arendt argues in “What is Authority?”, the possible alternative definition of “authority of market” would seem like an oddity, since the influence exercised by the market is not of this symbolically erected character, see Arendt, *Between Past and Future*. For Foucault’s reflections on these themes, see: Foucault, *La naissance de la biopolitique*; Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population* (Paris, 2004).

98. And it is an indication of how deeply immersed we are in this rights-based, atomistic liberalism that a devastating majority of today’s liberals would not even define our predicament as a *tragic* situation, i.e. where the “impossible and the necessary join”, Vladimir Jankélévitch, *L’Alternative* (Paris, 1938), 150.

99. “[...] l’esprit marche dans les ténèbres”, Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* 2, 399.

100. However, from a wider perspective it can be argued that we have almost 200 years of experience of the tension between tradition (in the form of the role of Latin in the educational system) and the role of more utility-oriented subjects.

101. Viewed from a narrow educational historical perspective that is; when taking

other aspects into consideration, such as the current political landscape, the matter appears in a rather different light.

102. In some respects, the attempt to reactivate *Bildung* as a central idea for the reformed school in the 1992 report, named *School for Bildung*, could be considered an early – albeit failed – attempt to do precisely this.

Abstract

Modes of abstraction. Ideal and real abstractions in Marx's critique of political economy.
Henrik Jung, MA in Intellectual History, Gothenburg University, Sweden,
p.henrik.jung@gmail.com.

One key critique Karl Marx (1818–1883) addresses to the political economists is their lack of an adequate force of abstraction [Abstraktionskraft], which provides our only tool available when analysing economic forms. In his *Grundrisse* (1857–1858), Marx writes that individuals in bourgeois society are ruled by abstractions. This article aims to reconstruct a Marxian methodology by focusing on the category of abstract labour as a key to his theory. Many modes of abstraction are at work in the category *abstract labour*. The article challenges the claim by leading scholars that Marx got this category wrong from the start, remaining ambivalent throughout his writing. By investigating Marx's analysis of labour-power and wage-labour, the article sheds new light on the canonical definition of abstract labour. This article uses manuscripts, letters, and specifically Marx's critique of David Ricardo, as well as a reading of later stages in *Das Kapital* (1867) to show how Marx's use of abstract labour throughout his *oeuvre* is consistent with his dialectical presentation of the concept in *Das Kapital*. It suggests that Marx consistently reveals the social abstraction of the substance of value and capital, i.e. abstract labour, as a *Realabstraktion* dominating individuals in bourgeois society through money and capital.

Keywords: Marx, abstract labour, Realabstraktion, abstraction, Capital, Ricardo

Slagen av abstraktioner

Förnuftiga och reala abstraktioner i Marx ekonomikritik

HENRIK JUNG*

Inledning

En nyckelpunkt i Karl Marx (1818–1883) kritik av David Ricardo (1772–1823) och de klassiska ekonomerna är att de brister i abstraktionskraft och att deras teori därför kan kritiseras för att vara på samma gång allt för abstrakt och för lite abstrakt. Föreliggande artikel försöker klargöra Marx bruk av abstraktioner, deras status och relation samt hur för ändamålet avpassade abstraktioner utgör en central beståndsdel i hans ekonomikritik. Det typexempel som ska illustrera detta är kategorin *abstrakt arbete*, som lånat sig till olika, rent av diametralt motsatta, tolkningar. Frågan är: på vilket sätt är abstrakt arbete abstrakt? Undersökningen av denna kategori pekar vidare på Marx metod. På spel står huruvida Marx ska tolkas som konsekvent eller ambivalent gällande teorins centrala kategori och därmed hans kritiska och omvälvande företag som sådant.

2018 är det tvåhundra år sedan Marx föddes i Trier i nuvarande Tyskland, och 2017 fyllde den första boken av *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (1867) 150 år, vilket föranlett en tid av firanden – och fördömanden.¹ Det kan dock hävdas, som idéhistorikern och Marxkännaren Sven-Eric Liedman gör i *Karl Marx. En biografi* (2015), att Marx analys av kapitalismen stämmer bättre idag än någonsin tidigare.² I enlighet med det hävdas här att kapitalismen är obegriplig utan hänvisning till det abstrakta arbetet och att Marx därför alltjämt förser oss med en grundläggande och nödvändig, om än inte tillräcklig byggsten till förståelsen av detta system. Marx bidrag hjälper oss att se möjligheterna till och förutsättningarna för en omvälvning av den kapitalism som kan betecknas en *abstraktionens kultur* i vilken specifika abstraktioner utövar en effektiv

* Filosofie master i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, p.henrik.jung@gmail.com.

dominans över individerna.³ Att *Das Kapital* har så mycket att säga oss idag, alla förändringar som skett till trots, torde ha med teorins konstituering, metodologi och abstraktionsnivå att göra.⁴

Undertiteln till *Das Kapital* anger en *kritik* av den politiska ekonomin, vilket länge förbisågs av både belackare och av de anhängare som ville se ett slags positiv marxistisk ekonomi. Det senare kan sägas vara en större utmaning för teorin än kritik från så att säga borgerligt håll, genom att likt en femtekolonn bryta in i det marxiska systemet självt.⁵ Det gäller alltså att fråga vilken Marx vi talar om.⁶ Med kritik avser Marx en specifik immanent kritik som inte dogmatiskt avfärdar föremålet i fråga. Genom att framställa det, dess motsägelsefulla fysiologi och uppkomst förmår kritiken påvisa dess bestämda och begränsade existens. Marx vill visa varför mänsklig praxis i ett bestämt sammanhang tar sig formen av kapital, vara och pengar, former som visar just på dess historiska relativitet. Ekonomikritiken är på detta sätt samtidigt en kritik av kapitalismen som system.

Förhoppningsvis kan detta bidrag erbjuda ett sätt att närma sig Marx och *Das Kapital* på ett något annorlunda vis, med mer medvetenhet om metoden samt innebörden och implikationerna av centrala kategorier och begrepp. Analysen är indelad i följande avsnitt: Först undersöks hur Marx förhåller sig till Ricardo. En central punkt där är relationen mellan värdebildande arbete och pengar, som står i fokus därefter. Sedan belyses tre instanser i Marx framställning som kastar ljus över arbetets inledande bestämning: *enkelt arbete*, *arbetskraft* och *lönarbete*. I avslutningen reflekterar jag över abstraktionslagen i *abstrakt arbete* och föreslår en rekonstruktion av dess vetenskapliga status i Marx teori samt ger ett förslag på läsning av Marx.

Dialektisk metod och framställning

Marx menade sig vara den förste att tillämpa en dialektisk metod på ekonomiska problem.⁷ Vad får det för konsekvenser när läsaren tar sig an ett verk som *Das Kapital*? Det förefaller vara ett tämligen rättframt verk i vilket vi möter en rad enkla, närmast triviala, kategorier som när de återkommer inte sällan har slagit om i sin motsats och tycks underminera tidigare bestämningar och med det teorins konsistens – inte minst det abstrakta arbetet är en sådan kategori.⁸ Denna terminologiska tvetydighet fick sociologen Vilfredo Pareto 1902 att likna Marx begrepp vid fladdermöss som, likt i sagan, ena gången uppträder som fågel, andra gången som mus.⁹

Insikt i Marx systematiska dialektik torde hjälpa oss att undvika de fällor som denna metod gillrar.¹⁰ Teorin är ytterst sofistikerad och fram-

ställningen kondenserad: mycket avgörs av ett ord, en distinktion eller en inledning. Att studera Marx fordrar därför ett noggsamt tolkningsarbete, vilket förutsätter att man har en uppfattning om metodologin.¹¹ När det sedan visar sig, vilket filosofen Helmut Reichelt har påvisat, att Marx sökte dölja sin metod, är det som om han vrider sig av skratt i sin grav varje gång en kritiker luras i fällan, men vrider sig i samma grav när en anhängare går i samma fälla och gör honom till det han på sin tid kritiserade ekonomer och socialister för.¹²

Idag kan flertalet av Marx centrala verk studeras i den textkritiska utgåvan *Marx-Engels Gesamtausgabe*. Det möjliggör en läsning baserad på vad Marx själv skrev, utan att det ska förstås som att vi nu kan läsa en *egentlig* Marx; all Marxstudium fordrar både konstruktion och rekonstruktion.¹³ Jag föreslår att den som studerar Marx ekonomikritik utgår från *Das Kapital* och läser bakåt, via *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859) och *Theorien über den Mehrwert* (1861–1863) till den omistliga *Grundrisse* (1857–1858) och egentligen hela vägen tillbaka till *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (1844).¹⁴ Av dessa texter publicerade Marx endast *Kritik* 1859 och den första boken av *Das Kapital* i tre utgåvor. Bok två och tre redigerades av Friedrich Engels (1820–1895) och publicerades för första gången 1885 respektive 1894. Övriga texter publicerades först under 1900-talet. *Grundrisse* utgör en milstolpe i receptionshistorien och slog ner som en bomb och lyckades, för den som var beredd att lära något nytt, bända upp den enligt traditionell, och mer eller mindre scientistisk tolkning stängda *Das Kapital*. Under detta studium bör Marx korrespondens beaktas. Dessa texter kastar ljus över *Das Kapital* och bidrar till tolkningsarbetet med detta verk, så att läsningen pendlar mellan olika verk och textslag. Dock ska inte läsningen fastna i någon specifik text, vilket tenderar att låsa förståelsen vid resultat av ett stympat tolkningsarbete. När man närmar sig, tolkar och rekonstruerar Marx metod bör särskild uppmärksamhet riktas mot hur kritiken av andra adresseras, eftersom Marx ofta formulerar sin egen positiva hållning i kontrast mot de negationer som karakteriserar andras brister. Genom att på så sätt lyfta fram de problem som driver Marx sätts han och hans teori i ett teoretiskt och historiskt sammanhang.

Till min hjälp kommer jag att ta filosofen Patrick Murrays identifiering av *allmänna* respektive *bestämda abstraktioner* hos Marx.¹⁵ Det förra avser abstraktioner som har giltighet, om än begränsad, över och mellan olika historiska epoker, exempelvis är *produktion* gemensamt för mänskligt liv oavsett samhällsform. I *Einleitung* betecknar Marx en dylik abstraktion som en ”förständig abstraktion”, vilken ska förstås som en *förståndets* abstraktion: ”av hjärnan fixerad som allmän” men med vilken ”inga verkliga historiska produktionssteg begrips”.¹⁶ Bestämda abstraktioner är

historiska och giltiga blott för givna epoker.¹⁷ Ytterligare ett verktyg i tolkningsarbetet är filosofen Alfred Sohn-Rethels kategori *Realabstraktion*, en abstraktion som existerar i tänkandet men uppstår i en specifik samhällslig praxis, i varuutbytet, och som, med oavsiktligt och omedvetet resultat, kommer att dominera individerna som en yttre, objektiv och praktiskt-effektiv kraft.¹⁸

Socialitet eller substantialism? Antingen–eller, eller både–och?

I ett brev till Engels 1867 skriver Marx att det bästa med *Das Kapital*, utöver mervärdeteorin, är påvisandet av det varuproducerande arbetets dubbelkaraktär: konkret arbete som producerar bruksvärden respektive abstrakt arbete som uttrycks i värdet. Året efter påpekar han att denna förståelse ”i praktiken är hela hemligheten med den kritiska uppfattningen”.¹⁹ I *Das Kapital* anges den som den ”springande punkt kring vilken förståelsen av den politiska ekonomin kretsar”, en punkt som Marx själv först kritiskt påvisat.²⁰ Frågan om det varuproducerande arbetets bestämning är således central för Marx. Emellertid förefaller han i det första kapitlet definiera arbetets abstrakta dimension med två ömsesidigt uteslutande formuleringar som tycks stödja motstridiga tolkningar.²¹

Å ena sidan, skriver Marx, är varan som värdeföremål helt utan naturstoff och dess värdekaraktär uppkommer i den samhällsliga relationen mellan varor på marknaden och är därför ”rent samhällslig”.²² Det arbete som räknas i värdet är ”en specifik samhällslig form för arbetet” och har inte mer naturinnehåll än räntenivån.²³ I det bortses från all koppling till det varuproducerande arbetets konkreta dimension, och värdebildande arbete ”gäller [därför] blott som abstrakt allmänt arbete”.²⁴ Den enskilda arbeten blir allmänt ”och i denna form samhällsligt arbete” genom att varor byts i proportion till den samhällsligt nödvändiga arbetstid som fordras för deras produktion genom att de relaterar till pengar som allmän ekvivalent.²⁵ Å andra sidan skriver Marx att arbete som ”en *fysiologisk sanning*” kan reduceras till utgivande av mänsklig muskel och hjärna.²⁶ I den andra utgåvan tillägger Marx vad som blivit en kanonisk definition, att:

Allt arbete är å ena sidan utgivande av mänsklig arbetskraft i fysiologisk bemärkelse och i denna egenskap som lika mänskligt eller abstrakt mänskligt arbete bildar det varuvärdet. Allt arbete är å andra sidan utgivande mänsklig arbetskraft i särskild ändamålsbestämd form och i denna egenskap som konkret nyttigt arbete producerar det bruksvärde.²⁷

Mänsklig arbetskraft i fysiologisk bemärkelse bildar nu värde. Hur ska abstrakt arbete och dess relation till värde och kapital, och, som kategori,

dess relation till kritiken av den politiska ekonomin som helhet förstås? På vilket sätt är Marx abstrakta arbete abstrakt? Hur skiljer sig detta från ekonomernas arbetskategori?

Enligt statsvetaren Werner Bonefeld närmar sig Marxforskningen konsensus kring att förstå abstrakt arbete som en samhällelig, praktiskt verkande kategori och inte blott en analytisk reduktion av olika arbeten – snickeri, väveri et cetera – till arbete som sådant. Det senare är en uppfattning som svårligen skulle låta skilja sig från den klassiska ekonomins uppfattning.²⁸ I denna konsensus framhävs med olika accent relationen mellan abstrakt arbete och pengar, varför den även har kallats *monetär värdeteori*.²⁹ Emot denna konsensus hävdar vissa forskare att det är just det fysiologiska utgivandet av arbetskraft som definierar abstrakt arbete och att detta är den enda meningsfulla definitionen i det att den allena låter beräkna abstrakt arbete i produktionen. Man menar att Marx med detta är konsekvent och att kategorin definieras i det första kapitlet i *Das Kapital*.³⁰

Marx var medveten om möjligheten av och risken med att sammanblanda arbetet som mätt i tid framträder i bytesvärde och ”individernas omedelbart naturliga verksamhet”.³¹ Begick han då själv samma misstag? Bonefeld hävdar att Marx förblev ambivalent och insisterar på att kategorin inte kan vara samtidigt samhällelig och fysiologisk: om abstrakt arbete är utgivande av mänsklig energi så har värdet en naturlig karaktär – eller så är värde ett samhälleligt fenomen som hör ihop med en bestämd samhällsform.³² Implikationerna av en dylik ambivalens i teorins fundament blir – vilket statsvetaren Michael Heinrich ägnar sin *Die Wissenschaft vom Wert* (1991) åt att undersöka – att Marx föresatt att omvälva den ekonomiska vetenskapen blir hängande mellan klassisk tradition och vetenskaplig revolution. Är det en rimlig tolkning? Utgår vi från ett antingen–eller, samtidigt som vi i texten finner både–och, tycks vi hamna i ett dilemma när det kommer till tolkandet av Marx till synes motsatta definitioner.³³ Kan det vara så att Marx fick sin mest centrala kategori fel redan från start? Hur presenteras kategorin på andra ställen i *Das Kapital*, i manuskript, brev och i kritiken av till exempel Ricardo?

Marx om Ricardo, arbete och vetenskaplighet

Marx höll David Ricardo främst av ekonomerna; det var han som i renast form hade uttryckt värdets källa i arbete och tid, och därmed fullbordat den klassiska ekonomin. Att undersöka på vilka grunder Ricardos arbetsvärdeteori kritiseras, belyser hur Marx ser på sin egen teori. En vanlig uppfattning är att Marx förblev Ricardos lärjunge och delade dennes ambivalens och teoretiska brister. Det var, menar exempelvis Joseph Schumpeter, från Ricardo som Marx lärde sig abstrahera.³⁴

Arbete som sådant i den klassiska politiska ekonomin

Enligt Marx hade ekonomerna nått fram till bytesvärdets reducering till arbete. I ”Einleitung 1857” anmärker han att det var ett historiskt framsteg när Adam Smith (1723–1790) i sitt banbrytande ekonomiska verk och politiska traktat, *Wealth of nations* (1776), reducerar den rikedomsskapande verksamheten till arbete som sådant: inte jordbruksarbete, manufaktur- eller kommersiellt arbete var för sig, utan just som ”arbete”, ”arbete överhuvudtaget”, ”arbete sans phrase” som kommer till uttryck i samhällets arbetsdelning.³⁵ Smiths verk kom att dominera ekonomin under flera decennier och utgör än idag sinnebilden för klassisk ekonomisk teori.

Ricardo vidhöll arbetet som värdets källa mot den ambivalens han funnit hos Smith. Han inleder sin erkänt svårtydda *Principles of political economy and taxation* (1817), som till formen kan ses som en kommentar till Smith, med tesen:

The value of a commodity, or the quantity of any other commodity for which it will exchange, depends on the relative quantity of labour which is necessary for its production, and not on the greater or less compensation which is paid for that labour.³⁶

Varans värde beror på den mängd arbete som är nödvändig för dess produktion, inte den lön som betalas för detta arbete. För bestämmandet av detta värde är det, hävdar Ricardo, av ringa vikt att jämföra ”the different kinds of human labour”, deras intensitet eller komplexitet. Att produkter av olika arbeten verkligen byts mot varandra visar på detta. Bytesvärdets källa kan därför, menar han, betraktas som mänskligt arbete som sådant.³⁷

Ekonomerna ger här enligt Marx sitt bidrag till vetenskapen. Men det är emellertid:

inte tillräckligt att reducera den [varuanalysen] till ”arbete”, utan till *arbete* i den dubbelform i vilken det ena gången framställer sig som *konkret arbete* i varornas *bruksvärden*, andra gången som *samhälleligt nödvändigt* arbete som beräknas i *bytesvärde*.³⁸

Marx påpekar för Engels att ekonomerna utan undantag har förbigått ”det enkla”, att:

om varan måste besitta det dubbla bruksvärde och bytesvärde så måste även det i varan framställda arbetet besitta dubbelkaraktär, medan den blotta analysen av arbetet sans phrase som hos Smith, Ricardo etc. överallt stöter på oförklarligheter.³⁹

Här förefaller det för Marx vara närmast en självklarhet att varans dubbelkaraktär måste ha sin motsvarighet i det varuproducerande arbetets dubbelkaraktär. Är det så uppenbart?

Ekonomerna gör enligt Marx åtskillnaden i praktiken när arbetet ena gången betraktas kvantitativt och andra kvalitativt, men det faller dem inte in att ”arbetenas blott *kvantitativa åtskillnad* förutsätter deras *kvalitativa enhet* eller *likhet*, alltså reduceringen till *abstrakt mänskligt arbete*”.⁴⁰ Smith ”misstar det objektiva likställande av olika arbeten som samhällsprocessen våldsamt stadfäster för den subjektiva jämlikheten mellan de individuella arbetena”.⁴¹ I varuutbytet sker således en dubbel abstraktion: ett praktiskt och ett analytiskt likställande av olika arbeten till arbete som sådant.

Ricardo, arbetet och dess form

Arbetets kvantitet utgör Ricardos fokus, vars analys tar sin utgångspunkt i mänskligt arbete som sådant. Förståelsen av det varuproducerande arbetet förblir, menar Marx, dock ensidig och därför okritisk. Ricardo tar konsekvent sin utgångspunkt i arbetet och dess kvantitativa bestämning i tiden, vilket för Marx utgör grundval och utgångspunkt för kapitalismens ”Physiologie”, dess ”inre organiska sammanhang och livsprocess”.⁴² Vad gäller det värdebildande arbetets ”Character” undersöks inte detta närmare, vilket gör att Ricardo inte kan förstå ”*detta* arbetes sammanhang med *pengarna*, eller att det måste framträda som *pengar*”. Han ser inte ”den specifika form i vilken arbetet är ett element av värdet” och varför varan leder till pengarna, med resultatet en felaktig penningteori.⁴³

Vad vi ser är den vikt Marx fäster vid det värdebildande arbetets interna relation till pengarna, och det visar samtidigt på vikten av att åtskilja arbetet i så måtto att det betraktas konkret och bruksvärdeskapande respektive abstrakt och värdebildande. Ricardo ser arbetet ena gången konkret och andra abstrakt, men enligt Marx utan att medvetet relatera dem till och skilja dem från varandra. Återförandet av värde till arbete och tid förblir därmed ofullständigt och tvetydigt i det att arbetet fattas ensidigt och därför okritiskt.

Den politiska ekonomins vetenskaplighet

Ekonomerna ser alltså det varuproducerande arbetet dubbelt, men utan att relatera delarna till varandra riktigt. De intresserar sig främst för kvantitativa problem och har, om än ofullständigt, funnit värdets källa i arbetet och dess storlek i tid. Emellertid har de, menar Marx:

aldrig ens uppställt frågan varför arbetet framställer sig i *värdet*, och varför arbetets mängd, mätt i dess varaktighet i tiden, framställer sig i *värde-*

storleken? Former på vilka det står skrivet i pannen att de tillhör en samhällsformation där produktionsprocessen bemästrar människorna, [och] människan ännu inte produktionsprocessen [...].⁴⁴

Här uttrycks, menar jag, den kritik *par excellence* som Marx riktar mot ekonomerna. Ricardos negligering av form gör att han inte förstår varför ”det individuella arbetet genom sitt avyttrande (alienation) bara måste framställa sig som *abstrakt allmänt, samhälleligt* arbete”.⁴⁵ Överhuvudtaget blandar Ricardo ihop arbetsprodukten med dess varuform, menar Marx, och förstår inte att marknadsutbyte skiljer sig från byteshandel (*barter*); pengar är därför blott en teknisk anordning för utbytets underlättande. Detta sammanblandande har enligt Marx sin grund i teorins outtalade förutsättning: att det kapitalistiska produktions sättet för Ricardo utgör ”produktions sättet som sådant”.⁴⁶

Enligt Marx brister Ricardo på så sätt i ”Abstraktionskraft” och gör sina teoretiska felsteg på grund av ett bristande metodologiskt förfarande. Ricardos metod består i att han antar bytesvärdets bestämning av arbetstiden axiomatiskt, varefter han undersöker om övriga kategorier stödjer, motsäger eller modifierar detta.⁴⁷ Enligt Marx antar Ricardo i *Principles* första kapitel alla möjliga kategorier som givna för att deras överensstämmelse med värdelagen ska kunna påvisas, när han istället borde ha utvecklat dem. Följden blir att han behöver ”tillhandahålla vetenskapen före vetenskapen”.⁴⁸

Ricardo kritiseras för att på så sätt vara samtidigt för abstrakt och för lite abstrakt: å ena sidan går han inte tillräckligt långt när han betraktar värdet och samtidigt blandar in allehanda konkreta förhållanden, å andra sidan ”uppfattar [han] framträdelseformen *omedelbart, direkt* som den allmänna lagen visar sig eller framträder, utan att på något sätt *utveckla* den”. Den förra abstraktionen är ”allt för ofullständig”, medan den senare är ”en formell abstraktion” som, enligt Marx, ”i och för sig är felaktig”.⁴⁹

Den politiska ekonomins brister är uppenbara för Marx, men icke desto mindre har den sin ”vetenskapliga nödvändighet” i ämnets historia. Begränsningen utgörs av en brist som ”inte blott (formellt) visar sig i framställningssättet utan leder till felaktiga resultat, i det att den hoppar över nödvändiga mellanled och på ett *omedelbart* sätt söker bevisa de ekonomiska kategoriernas kongruens”.⁵⁰ Dessa ekonomer är forskare som, om än naivt, strävar efter objektivitet. De söker föra tillbaka yttre fenomen på deras inre sammanhang och lyckas genom det exempelvis upplösa bytesvärde i arbetstid. Men de intresserar sig inte för ekonomiska former och utvecklar inte kategoriernas teoretiska uppkomst, utan återför dem till en förutsatt utgångspunkt. Analysen utgör för Marx dock ”den nödvändiga förutsättningen för den genetiska framställningen; den verkliga gestalt-

ningsprocessens begripande i dess olika faser”.⁵¹ Ricardos bidrag består i att han försöker bringa reda i förhållandet mellan samhällets inre fysiologi och de framträdelse som iakttas på samhällets yta, vilket enligt Marx är vetenskapens allmänna *raison d'être*.⁵²

Pengar: det abstrakta arbetets framträdelseform

En brist i Ricardos värdeteori är enligt Marx att han inte ser relationen mellan arbete, värde och pengar och att han ser arbetet utan hänsyn till form. Hur framställer Marx själv pengarnas relation till det abstrakta arbetet?

Varuanalysen visar att varan är en enhet av bruksvärde och värde, konkret privatarbete och ”omedelbar samhällelig materiatur för abstrakt mänskligt arbete”.⁵³ Den är samtidigt en enhet av två motsatta poler – en omedelbar motsättning som måste utvecklas, påpekar Marx, så snart den inte enbart betraktas analytiskt. Denna utveckling får ingen rast och ro förrän varans motsättning tagit sig uttryck i en fördubbling i vara och pengar. Det är i utbytet som produkterna relaterar till varandra som varor och realiserar som värden.⁵⁴ Värdeformen uppstår således i relationen mellan vara och vara, där värdet uppträder i självständiggjord form som pengar, värdets ”adekvata framträdelseform” och ”materiatur för abstrakt och därför *lika* mänskligt arbete”.⁵⁵

Pengarna som värdemätare är det abstrakta arbetets nödvändiga framträdelseform. Privatarbetet måste omedelbart framställa sig i ”sin motsats, *samhälleligt* arbete”. Detta ”förvandlade arbete är framställt som dess omedelbara motsats *abstrakt allmänt arbete*”. Det framställer sig i en allmän ekvivalent och, anmärker Marx, först genom detta ”framställer sig det individuella arbetet verkligen som sin motsats”. Denna nödvändighet för privatarbetet att framställas som allmänt arbete är ”nödvändigheten av att varan framställs som pengar. I så måtto att dessa pengar tjänar som mått och som varans värdes uttryck i *pris* erhåller varan denna framställning”.⁵⁶ Ekvivalensformen mellan två varor får denna ”samhälleliga naturegenskap” att framstå som blott en naturegenskap; ett sken som förstärks när på marknaden en särskild varas – historiskt har det varit guldets – naturliga kroppslighet etableras som allmän ekvivalent, så att det ur jorden tycks komma ett material som den ”omedelbara inkarnationen för mänskligt arbete”. Det, understryker Marx, är ”pengarnas magi”, och ”*Penningfetischens gåta*” är på så sätt endast ”*själva varufetischens gåta* som blivit iakttagbar och bländande för ögat”.⁵⁷ Fetischkaraktären får ”verklighetens paradoxer” att nödvändigtvis uttrycka sig i ”språkparadoxer”: motsägelsen att privatarbete framträder som allmänt samhälleligt arbete

och personernas förhållanden som förhållanden mellan ting ligger enligt Marx i saken, inte i sakens språkliga uttryck.⁵⁸

Prisformen ger dessa motsägelser rum att röra sig

Eftersom det är den samhällsligt nödvändiga och inte den på en vara omedelbart nedlagda arbetstiden som bestämmer varans värde, införs ett osäkerhetsmoment för producenten huruvida den vara som producerats motsvarar sitt så att säga individuella värde.⁵⁹ Vad som ”igår tvivelsutan var den samhällsligt nödvändiga arbetstiden för produktionen av en aln linneväv”, förtydligar Marx, ”upphör idag att vara det” på grund av den ständigt växlande produktivetsnivån.⁶⁰ Arbetsdelning och varuutbyte fastställer bakom ryggen på samhällsagenterna omvandlingen av arbetsprodukt till vara och pengar, men i och med värdets bestämning i efterhand är det, påpekar Marx, ”en tillfällighet huruvida denna transsubstantiation lyckas”.⁶¹ Varans utveckling till pengar upphäver inte de motsägelser som gör arbetsprodukter till varor, utan skapar ”den *form* i vilken de kan röra sig”.⁶² Värdets realisering i pengar hindrar dock inte att kapitalisten beräknar priset i tanken före försäljningen under produktionen. På så sätt har producenten, skriver Marx, varorna som bruksvärden ”i lagerlokalen och som bytesvärde på samvetet”.⁶³

Det som enligt Marx utmärker kapitalismen är att det ”a priori inte sker någon medveten samhällslig reglering av produktionen”, utan det ”förnuftiga och naturnödvändiga sätter sig blott igenom som ett blint verkande genomsnitt”.⁶⁴ På marknaden, genom konkurrensens *bellum omnium contra omnes* verkar denna reglering först ”a posteriori som inre, stum, i varuprisernas barometerväxlingar iakttagbar, och för varuproducenterna som regellöst villkor överväldigande naturnödvändighet”.⁶⁵ Det är vetenskapens uppgift att spåra det väsen som motsägelsefullt framträder i detta effektivt verkande genomsnitt.

Värdets hegelska väsenslogik

Hur kan vi förstå pengarna som det abstrakta arbetets nödvändiga framträdelseform? Det leder tankarna till G.W.F. Hegels (1770–1831) utsaga att väsendet måste framträda i en annan form än sin egen.⁶⁶ Murray pekar specifikt på betydelsen av Hegels väsenslogik för Marx, ett mycket undersökt och omstritt område i Marxforskningen.⁶⁷ Denna relation kan här endast indikeras, men riktar blicken mot metodologin bakom Marx analys. Väsendet måste framträda, då det inte är något i sig självt utan reflekterat som pol i en relation som är dialektisk och intern, inte extern och enkelriktad som i traditionell uppfattning. Vad gäller det abstrakta arbetets relation till värde pekade Isaak I. Rubin på 1920-talet på att Marx här följer Hegel, enligt vilken innehåll inte är formlost utan har formen både

inom och utom sig.⁶⁸ Detta är en formfördubbling som Marx gör bruk av i värdeteorin: varan är dubbel, som bruksvärde och värde, och värdet är fördubblat i vara och pengar. Det abstrakta arbetets interna relation till pengarna gör att värdets substans inte ska förstås fysiologiskt.

Pengarna som det reala mänskliga samfundet

Genom pengarna kommer de borgerliga individerna att förhålla sig till varandra genom värdet; de blir ”abstrakt samhällliga personer” vars interindividualitet antar formen av ett ”Nexus rerum”, ett tingsligt sammanhang.⁶⁹ Det tar sig uttryck i att deras ”blott atomistiska förhållande framträder i deras *samhälleliga* produktionsprocess och därmed deras eget produktionsförhållande, oavhängig deras kontroll och deras medvetna individuella görande, i *saklig* gestalt till en början i att deras arbetsprodukter *allmänt* antar *varuform*”.⁷⁰ Det får, menar Marx, till följd att den enskilde har sin ”samhälleliga makt liksom sitt sammanhang med samhället i fickan”. Pengarna blir därmed till ”det *reala samfundet*” vilket, som yttre makt, dominerar individerna så att de ”behärskas av abstraktioner”.⁷¹

Tre instanser: enkelt arbete, arbetskraft, lönarbete

De som omfamnar en fysiologisk definition av abstrakt arbete anför skrivningen att alla arbeten kan reduceras till utgivande av arbetskraft: muskler, hjärna, nerver et cetera. Marx skriver detta på två ställen i det första kapitlet av *Das Kapital* och snarlika formuleringar återfinns även på andra ställen i verket och i *Kritik*.⁷² Här ska några skrivningar som vanligen inte anförs undersökas angående *enkelt arbete*, *arbetskraft* och *lönarbete* i syfte att försöka ringa in vad Marx avser med dylika karakteriseringar.

Arbetets enkelhet och likgiltighet

I *Kritik* skriver Marx angående det värdebildande arbetet att kvalitativt olika, konkreta arbetsslag kan reduceras till *enkelt arbete*. Skilda arbeten, som snickeri och sömnad, likställs som abstraktionen *allmänt mänskligt arbete* och, skriver Marx, ”*existerar* i det genomsnittsarbete som varje genomsnittsindivid i ett givet samhälle kan utträta”.⁷³ Det föreligger i praktiken i ett samhälles enkla arbete, som ekonomerna kallar *unskilled labour*, och utgör lejonparten av allt arbete i kapitalismen.⁷⁴ Detta arbete utgör ”ett bestämt produktivt utgivande av mänsklig muskel, nerv, hjärna osv.”, med andra ord en snarlik bestämning som i *Das Kapital* förefaller vara en definition av värdebildande abstrakt arbete, men som här avser en konkret, produktiv verksamhet.⁷⁵

I *Einleitung* skriver Marx att den enkla kategorin *arbete* blir en realitet först i det kapitalistiska produktionssättet, och det blir där ”inte blott i kategorin utan i verkligheten [...] ett medel till skapandet av rikedom överhuvudtaget”.⁷⁶ Detta förutsätter historiskt ett samhälle i vilket individerna enkelt kan röra sig mellan olika arbeten och där arbetets form är likgiltig för dem. Enligt Marx är denna omständighet tydligast förhanden i USA. Hur kan vi förstå Marx här? Det har tolkats som att kategorin *abstrakt arbete*, enligt skrivningarna i *Das Kapital*, här har realiserats och blivit *praktiskt sann*.⁷⁷

En snarlik skrivning återfinns i *Resultate* 1864, där USA anförs som exempel på ett samhälle där rörligheten mellan olika produktionssfärer och arbeten sker friktionsfriare än i Europa där skråbestämmelsernas skrankor gör arbetskraften mindre mobil. Denna rörlighet återspeglar samtidigt en likgiltighet hos arbetarna gentemot arbetets innehåll, eftersom målet är lönen, det vill säga pengar.⁷⁸ Arbetets abstraktion har alltså blivit praktiskt sann i det enkla, okvalificerade arbete som blott har lönen som mål. Det Marx har i åtanke här är lönarbetet, och som inferens är det även vad som avses i *Einleitung*.

*Rent mekanisk verksamhet:
arbetets abstraktion i den kapitalistiska produktionen*

Jämförs dessa skrivningar med en för vårt syfte viktig passage i *Grundrisse* erhålls ytterligare ett bidrag till bedömningen av vad Marx avser med arbetets abstraktion i detta sammanhang. Textstället utgör en försvarande omständighet när det gäller tolkandet av det värdebildande arbetet, men det bör undersökas, dels på grund av dess relation i uttrycksätt till de nyss anförda ställena, dels på grund av att det har åberopats för att visa på en definition av kategorin. Passagen rör utbytet mellan kapital och arbete, och Marx gör en logisk utveckling av dem som poler i en relation: kapitalet som sådant står mot arbetet som sådant, som levande arbetsförmåga. Detta arbete är bruksvärde för kapitalet, men inte vilket bruksvärde som helst, utan ”*bruksvärdet* för kapitalet självt”. Det är inte det ena eller andra arbetet, utan ”*arbete rätt och slätt*, abstrakt arbete; absolut likgiltigt gentemot sin särskilda *bestämmdhet*, men kapabelt till varje bestämning”.⁷⁹ Marx betecknar här otvetydigt arbetet *abstrakt*, men det han rör sig mot är bestämmandet av den *arbetskraft* som i kapitalismen, som lönarbete, antar varuform och inte det arbete som bildar värde.

Denna tolkning ter sig plausibel i ljuset av diskussionen om lönarbetares likgiltighet gentemot arbetets konkreta form i *Resultate* ovan och det praktiskt reella i den enkla kategorin *arbete* i *Einleitung*. Den är även plausibel i ljuset av en passage i *Das Kapital* där arbetskraften karakteriseras som den kapitalistiska rikedomens subjektiva källa, skild både från

”föremålsliggörande- och förverkligandemedel”, och som existerar ”abstrakt, i arbetarens blotta lekamlighet” som ”lönarbetare”.⁸⁰

En bit före *Grundrisse*-passagen resonerar Marx kring ett produktionsförhållande som

utvecklas renare och mer adekvat ju mer arbetet förlorar all konstkaraktär; dess färdighet blir något ständigt mer abstrakt, likgiltigt, och den blir mer och mer *rent abstrakt verksamhet*, rent mekanisk, därmed likgiltig gentemot sin form och indifferent verksamhet; blott *formell* verksamhet eller vad som är samma sak blott *stofflig* verksamhet överhuvudtaget, likgiltig gentemot formen. Det visar sig här vidare hur produktionsförhållandets särskilda bestämning, kategorin – kapital och arbete här – blir sann med utvecklingen av ett särskilt *materiellt produktionsätt* och på ett särskilt stadium för den industriella *produktivkraftens* utveckling.⁸¹

Med andra ord beaktas här en tendens Marx tycker sig se i kapitalismen – att arbetet allt mer förlorar sin hantverkskaraktär för att de facto bli ett allt mer abstrakt, formellt fabriksarbete. Det bör noteras att Marx i detta sammanhang inte talar om värde utan om kapitalistisk arbetsprocess; *abstrakt arbete* här är inte det samma som det arbete som utvecklas i början av *Das Kapital* och *Kritik* som värdets samhällliga substans.⁸²

I manuskriptet till bok tre liknar Marx denna nakna arbetsförmåga vid ett ”rent spöke”: arbete som sådant är ”en abstraktion” som ”för sig tagen överhuvudtaget inte existerar”. Produktiv verksamhet som sådan, som förmedlar ämnesomsättningen med naturen:

avkläder inte blott varje bestämd samhällig form och karaktär utan är, oavhängigt från samhället, från alla samhällen, självt befriat från sin bleka naturtillvaro och helt gemensam för de ännu inte samhällliga människorna, med dem på ett eller annat sätt samhälligt bestämda som livsytring och livsprövning!⁸³

Arbete existerar alltså inte empiriskt utan blott som förståndets spöklika abstraktion.

Produktion är alltid ett särskilt arbete, som att väva, en särskild produktionsgren, som textilindustri, eller totalitet som arbetsdelning och samhälligt totalarbete. I *Einleitung* påpekar Marx att det inte finns någon *produktion i allmänhet*, annat än som en ”förständig abstraktion” i så måtto att den lyfter fram vad olika epoker har gemensamt, som att individer producerar för varandra. Med andra ord att all produktion är samhällig. Det finns bestämningar som är gemensamma i historien, som tänkandet fixerar som allmänna. Produktionens allmänna betingelser är emellertid inget annat än abstrakta moment som inte möjliggör förståelsen av något specifikt produktionsätt. Dylka abstraktioner är giltiga, men betecknar

inte något historiskt specifikt utan blott det tautologiska att människan måste producera för sin fortlevnad.⁸⁴

I *Grundrisse* förefaller Marx dra mot tanken på en tendens för kapitalet att reducera arbetskraft till rent mekanisk rörelse. Det kan förstås som Marx lek med abstraktioner och empiriska tendenser att han spekulerar över en sammansmältning mellan en enkel kategori och okvalificerat arbete: *einfache Arbeit* betecknar därför både en kategori utan bestämmingar och ett arbete utan kvalifikationer. I *Resultate* är det alltså *lönarbetarens* likgiltighet mot arbetets innehåll som realiserats, i *Einleitung* är det samma likgiltighet som i *arbetets abstraktion* förverkligats i okvalificerat arbete och i *Grundrisse*, slutligen, är det kapitalets utveckling av arbetsprocessen till en *rent abstrakt verksamhet*. *Das Kapital* liknar dylika abstraktioner vid spöken utan empirisk existens. Det kan tyckas att vad Marx avser med abstrakt arbete är den arbetskraft som, likt lönarbete, antar varuform – att det således är lönarbete som bildar varuvärde.

Värdebildande arbete och lönarbete

Det har hävdats att *lönarbetet* är det värdebildande arbetet, och förstått så kan Marx anses konsekvent.⁸⁵ Som framgått är det inte fallet, även om lönarbete har med varuproduktion att göra. Hur hänger aspekterna ihop? Marx klargör relationen i manuskriptet till bok tre:

I värdebestämmandet handlar det om den samhällliga arbetstiden överhuvudtaget, det kvantum arbete som samhället överhuvudtaget har att förfoga över och vars relativa absorbering i de olika produkterna så att säga bestämmer deras respektive samhällliga vikt. Den bestämda form i vilken den samhällliga arbetstiden sätter sig igenom som bestämmande, i varornas värden etc. sammanhänger förvisso med arbetets form som lönarbete och den motsvarande formen för produktionsmedel som kapital, emedan först på denna basis blir *varuproduktionen* den allmänna produktionsformen osv.⁸⁶

Värdet bestäms av *samhälleligt nödvändig arbetstid*, inte av lönarbete. I praktiken hänger de dock samman genom att det först är i kapitalismen som varuutbyte är generellt genom att arbetsförmågan antar varuform som lönarbete.⁸⁷

I en fotnot till det första kapitlet ger Marx en av få dylika fingervisningar: det är där

inte tal om den *lön* eller det värde som arbetaren erhåller för till exempel en arbetsdag, utan om det *varuvärde* i vilket hans arbetsdag föremålsliggörs. Arbetarlönens kategori existerar överhuvudtaget ännu inte på detta steg i vår framställning.⁸⁸

Det arbete som bildar värde ska alltså hållas åtskilt från lönarbete och arbetskraft som har med konkret, levande arbete att göra.

Vad som utifrån dessa exempel kan ses är att lönarbete och värdebildande arbete hänger ihop historiskt och som kategorier, men att de inte ska sammanblandas. Arbetskraft och arbetsprocess är som abstrakta moment gemensamma för olika epoker; de är analytiska abstraktioner utan empirisk existens och har sin vetenskapliga giltighet, om än med givna gränser. Det kan därför inte vara ett fysiologiskt utgivande av arbetskraft som bildar värde, som en praktiskt verkande realabstraktion och enligt sin kategori *abstrakt arbete*. Dels är de intellektuella abstraktioner, dels kan fysiologiskt utgivande av muskler et cetera sägas ha förekommit genom hela historien och kan tänkas existera även i ett efterkapitalistiskt sammanhang och är därmed inte internt relaterat till kapitalismen. Abstrakt arbete är abstrakt eftersom dess konkreta, nyttiga aspekt har från-abstraherats; det är mänskligt – och därför samhällligt, på ett särskilt sätt – arbete eftersom det räknas som utgivande av mänsklig arbetskraft överhuvudtaget.⁸⁹

I den kanoniska formulering av det värdebildande arbetet som Marx infogar i den andra utgåvan av *Das Kapital* skriver han att arbete betraktat som utgivande av arbetskraft i fysiologisk bemärkelse – som lika eller abstrakt mänskligt arbete – bildar varuvärde. Betraktat som utgivande av fysiologisk arbetskraft i bestämd och ändamålsenlig form – som konkret nyttigt arbete – producerar det bruksvärde.⁹⁰ Hur ska då detta förstås?

När värdet betraktas frånses alla sinnliga egenskaper, allt det som utmärker varan som bruksvärde. Det gemensamma för kvalitativt olika bruksföremål kan därför enligt Marx inte vara någon fysisk eller dylik egenskap – som värde innehåller de inte en atom bruksvärde.⁹¹ Det samma gäller det varuproducerande arbetet: bortser man helt från det konkreta arbetet kvarstår blott egenskapen att vara ”lika mänskligt arbete, abstrakt mänskligt arbete”. Denna rest uttrycker endast ”att i dess produktion mänsklig arbetskraft utgivits [...]”. Som värden framstår varorna blott som kristaller av denna ”gemensamma samhällliga substans”.⁹² Likställs olika produkter som värdeföremål, likställs olika arbeten till abstrakt arbete – mänsklig arbetskraft som deras gemensamma samhällliga substans.

När man således bortser från det konkreta arbetets bestämdhet kvarstår alltså att det är ett utgivande av arbetskraft. Skradderi och väveri är kvalitativt olika arbeten men är båda ”produktivt utgivande av mänsklig hjärna, muskel, nerv, hand osv., och i denna bemärkelse båda mänskligt arbete”. Denna arbetskraft måste, hävdar Marx, ha utvecklats historiskt för att komma till uttryck i olika form. Varans värde ”framställer emellertid mänskligt arbete rätt och slätt, utgivande av mänsklig arbetskraft

överhuvudtaget”.⁹³ Alltså är det den kvalitativa karaktären *mänsklig arbetkraft överhuvudtaget* som bildar värde, inte den arbetskraft som utvecklats historiskt; vad det handlar om är reduceringen till ”kvaliteten mänskligt arbete”.⁹⁴ Tittar vi på den kanoniska definitionen igen ser vi att det är denna kvalitet som bildar *värde i allmänhet* – medan arbete i bestämd form framställer bruksvärde.

Arbetsproduktens gåtfulla karaktär, som Marx utvecklar i avsnittet om varans fetischkaraktär, uppstår ur varuformen själv – inte ur bruksvärdet; lika lite, poängterar han, ur värdebestämningarna ”betraktade för sig”. För det första [*erstens*], hur olika de konkreta arbetena än är, ”är det en *fysiologisk* sanning att de är funktioner av en specifikt *mänsklig* organism till skillnad från *andra* organismer, och att varje sådan funktion, oavsett dess innehåll och dess form, väsentligen är ett *utgivande* av *mänsklig* hjärna, nerv, muskel, sinnesorgan o.s.v.”.⁹⁵ För det andra, vad gäller bestämningen av detta arbetets mängd i tid, är det en fråga som, om än på olika sätt, intresserar varje samhälle, inte bara det kapitalistiska samhällets värdebestämning och -beräkning. Slutligen är allt arbete samhällligt i någon form.⁹⁶ Fysiologiskt arbete är således *en* av värdets bestämningar betraktad för sig.

Som vi har sett blir den enskildes arbete samhällligt genom utbytet av varor på marknaden i proportion till den samhällligt nödvändiga arbetstiden, uttryckt i pengar. Som värde är varan därmed ”koagulerad arbetstid”.⁹⁷ Värdets substans är mänskligt arbete som sådant, dess mått är samhällligt nödvändig arbetstid; den form som bestämmer dessa aspekter för varorna är deras värdeform, bytesvärde – pengar.⁹⁸ Allt det mystiska över produkterna när de uppträder som varor har med varuformen att göra – i grunden med det värdebildande arbetets ”specifikt samhällliga form”. Konkret arbete producerar det som *har* värde: produkter i varuform. Värde produceras inte av konkret arbete – exempelvis skrädderi – utan av ”abstrakt allmänt arbete”, en historiskt bestämd form av arbete som tillhör ”ett samhällssammanhang som skräddaren inte har tråcklat ihop”.⁹⁹

Med varuformen, och värdets mått och substans i tid – ”arbetets levande existens”¹⁰⁰ – blir den enskildes arbetstid allmän arbetstid: det arbete som föremålsiggörs i värdet är den enskildes arbete, skriver Marx i *Kritik*, det är ”*hans* arbetstid, men blott som arbetstid gemensam för alla, för vilken det därför är likgiltigt *vilken* enskilds arbetstid det är”. Den enskildes arbete och tid framstår inte som ”olika subjekts arbete, utan de olika arbetande enskilda framstår som blott organ för arbetet”.¹⁰¹ De arbetande underordnas på så sätt samhällets totala arbetstid, arbetstidens ”yttre måttstock”, och likställs som bråkdelar av denna totalarbetstid enligt kapitalismens blint verkande genomsnitt. Varuproducenterna blir på så sätt, skriver Marx i *Misère de la philosophie* 1847, till ”*tidens kadaver*”.¹⁰² Den

så att säga samhällseliga krökningen av den enskildes arbetstid till samhällseligt nödvändig arbetstid medför, menar jag, en ytterligare abstraktion från det konkreta arbetet.¹⁰³

Vi förstår nu Marx fysiologiska bestämning som *en* av värdets bestämningar. Det är dock inte Marx *definition* av kategorin abstrakt arbete. Den utgör ett *moment* i det värdebildande arbetets bestämning – det är en förståndets åtskillnad som i sig inte existerar. Abstrakt arbete är på så sätt inte någon egenskap hos det konkreta arbetet. I och med varuutbyte och värdeform, som ekvivalensform mellan i förlängningen alla varor, sker ett omslag i relationen mellan arbetets konkreta och abstrakta dimension. I ”Anhang” till utgåvan 1867 tydliggör Marx det mystiska med detta omslag: i värdeuttrycket ”gäller det abstrakt allmänna inte som egenskap hos det konkreta, sinnligt-verkliga, utan omvänt det sinnligt-konkreta som blott framträdelse- eller bestämd förverkligandeform för det abstrakt-allmänna”.¹⁰⁴ Privatarbetet besitter inte denna abstrakt allmänna karaktär, ”denna specifikt samhällseliga form abstrakt mänskligt arbete”.¹⁰⁵ Varor är, skriver Marx angående fetischkaraktären, ”sinnligt översinnliga, eller samhällseliga ting”.¹⁰⁶

Murray hävdar att den fysiologiska bestämningen utgör Marx kategori *abstrakt arbete*, som därför behöver kvalificeras som *praktiskt abstrakt* arbete. Detta menar jag vara både onödigt och i förlängningen problematiskt, eftersom det blandar två slags abstraktioner av arbetet och tycks tillskriva lönarbetet statusen av värdebildande arbete. När Marx talar om värdets bildande ska abstrakt arbete förstås som en kategori med flera bestämningar, inte som *ett* av dess moment. Att sammanföra den fysiologiska abstraktionen i *Das Kapital* med det enkla arbetets kategori pekar därmed i fel riktning. Som kategori är abstrakt arbete en historiskt bestämd form av arbete – en förvänd och motstående abstrakt form av mänskligt arbete som formbestäms som värdebildande arbete. Utgivande av arbetskraft i allmänhet och samhällseligt nödvändig arbetstid i dess kvantitativa och kvalitativa aspekt är moment i denna kategori.¹⁰⁷

Marx, vetenskap och kritik

Utifrån analysen kan nu, som slutdiskussion och försök till rekonstruktion, Marx syn på vetenskaplighet skisseras och abstraktionernas roll enligt denna indikeras. Ekonomikritiken utgör för Marx ett vetenskapligt försök att revolutionera en vetenskap.¹⁰⁸ Projektet beskrivs som en ”kritik av de ekonomiska kategorierna” och ”den borgerliga ekonomins system kritiskt framställt”, tillika ”en framställning av systemet och genom framställningen en kritik av detsamma”.¹⁰⁹ Centralt i denna kritik är alltså det abstrakta arbetet. Ekonomins kategorier är de verkliga, kapitalistiska

förhållandenas abstraktioner och ”sanna endast så länge som dessa förhållanden består”. Enligt Marx är en dialektisk framställning därför endast riktig ”när den känner sina gränser”.¹¹⁰ I *Das Kapital* framställs detta som att ekonomins kategorier är ”samhälleligt giltiga, alltså objektiva tankeformer för produktionsförhållandena på *detta historiskt bestämda* produktionsätt, varuproduktionen” och ändamålsenliga i så måtto att de artikulerar de rubbade relationer som utmärker kapitalismen.¹¹¹ Kapitalet ska således inte förstås som ett ting utan som ”en bestämd historisk samhällsformation tillhörigt *produktionsförhållande*”.¹¹² Detta förhållande framställer sig som ett ting, som tillskrivs en specifik samhällelig karaktär, så att dessa rubbade förhållanden icke desto mindre framträder ”så som de är”.¹¹³

Abstraktionskraft

Hur kan vi närma oss samhälleliga fenomen som framträder förvänt, men faktiskt i form av ting? Framställningen i *Das Kapital* börjar med vara och pengar, kapitalets enklaste och mest abstrakta kategorier, som därifrån utvecklas allt rikare.¹¹⁴ Förståelsen av ekonomiska former fordrar att naturvetenskapens kemiska reagenser ersätts med vår ”Abstraktionskraft”, då ingen kemist ännu har funnit värde i en diamant, anmärker Marx.¹¹⁵ Varuanalysen är svår just för att den är enkel: i kapitalismen utgör arbetsprodukternas ”*varuform* eller varornas *värdeform* den *ekonomiska cellformen*” eller, tillägger Marx, ”som Hegel skulle ha sagt, *pengarnas i sig*”.¹¹⁶ Värdets bestämningar är dolda, outvecklade och abstrakta, och kan endast analyseras med viss ansträngning av denna abstraktionskraft.¹¹⁷ Analysens mål är att uppdaga det nödvändiga sammanhanget mellan värdets form, substans och storlek: pengar, mänskligt arbete och samhälleligt nödvändig arbetstid.¹¹⁸ Ekonomerna brast enligt Marx i denna abstraktionskraft och förmådde aldrig utveckla sina kategorier till begrepp. Han betecknar därför deras termer, vad jag vet genomgående, *kategorier*, inte *begrepp*, och deras teori beskrivs som begreppslos.¹¹⁹

Realabstraktion

Marx abstraktioner är som vi sett inte enbart analytiska. Varuutbyte ger upphov till en förvändning av mänskliga relationer som i fantasmagorisk form förmedlas av ting; det är varans fetischkaraktär, som uppstår ur det varuproducerande arbetets ”egendomliga samhälleliga karaktär” och skapar hos individerna en vardagslivets religion.¹²⁰ För att få en bild av hur det fungerar kan vi som analogi, säger Marx, ta oss till religionens värld: ”Precis som människan i religionen [behärskas] av sitt eget huvuds fuskverk, behärskas hon i den kapitalistiska produktionen av sin egen hands fuskverk”.¹²¹ Värdeabstraktionen verkar i kapitalismen på så sätt som en realabstraktion. Kapitalet är en samhällelig relation i ständig

rörelse och kapitalabstraktionen själv ska därför begripas som en "Abstraktion in actu", skriver Marx i ett manuskript till bok två.¹²² I kapitalismen är alltså individerna därför, som vi såg, de facto och inte blott i idén behärskade av abstraktioner.

Utgångskategorin: dialektisk metod och börjans problem

Som framgång förebär Marx Ricardo för att inleda teorin axiomatiskt och att omedelbart införa mer komplexa kategorier som prövas mot detta antagande, vilket fordrar en vetenskap före vetenskapen. Marx betecknar *Das Kapital* som en dialektiskt strukturerad "konstnärlig helhet".¹²³ Föremålet för en sådan helhet liknas vid en organism i vilken alla moment förutsätter varandra; det finns inte någon specifik kategori som förutsettningslöst kan inleda framställningen.¹²⁴ Det kunde förefalla naturligt att börja med *arbetet*, skriver Marx i *Grundrisse*, men det låter sig inte göras. För att utveckla kapitalbegreppet är det:

nödvändigt att utgå inte från arbetet utan *värdet* och till och med från det redan i cirkulationsrörelsen utvecklade bytesvärdet. Det är lika omöjligt att gå direkt från arbetet till kapitalet som att gå från de olika människoraser till bankiren eller från naturen till ångmaskinen.¹²⁵

En tillsynes enkel kategori som *arbete* visar sig som vi sett vara historiskt bestämd och ska förstås som konstituerad av två motstående dimensioner: en konkret dimension som har med människans relation till naturen att göra och en samhälleligt abstrakt som är knuten till kapitalismen.

En aspekt av en dialektisk framställning är att det till en början iögonfallande och enkla visar sig vara resultat av konkretare nivåer, så att förutsättningen själv, som en spiralrörelse, är bestämd.¹²⁶ Marx framhäver den ömsesidiga implikationen mellan de borgerliga kategorierna: inte ens värdets enklaste bestämning är reell utan konkurrens och världsmarknad vilka historiskt och begreppsligt är förutsättningar för kapitalismen – i *Das Kapital* skulle dessa kategorier icke desto mindre presenteras först i bok tre.¹²⁷ Kategorierna som framställer systemet ska följa den ordning de står till varandra i det konsoliderade borgerliga samhället, påpekar Marx, inte i den ordning de har uppstått historiskt.¹²⁸ De inledande raderna i *Das Kapital* och *Kritik*, att rikedom i kapitalismen framstår som en oerhörd varuanhopning, anger just denna förutsättning.¹²⁹ Från värdet leder presentationen till pengarna, vars fulländade gestalt är världspengar, där varans självständiga form träder emot den. Motsägelserna i värde- och penningformen leder i sin tur vidare till kapitalet.

Analysen av produktionsprocessens sammanhang är invecklad och fordrar ett utförligt arbete.¹³⁰ Forskningen, skriver Marx i efterordet till *Das Kapital 1872*,

har att i detalj tillägna sig stoffet, analysera dess olika utvecklingsformer och uppspåra dess inre samband. Först sedan detta arbete fullbordats kan den verkliga rörelsen tillfredsställande framställas. Lyckas detta och stoffets eget liv ideellt återspeglas kan det se ut som att man hade att göra med en konstruktion a priori.¹³¹

Först gedigen forskning låter kapitalismen framställas och återspeglas i ett begrepsligt system som förefaller a priori givet. Rationellt utförd är dialektiken revolutionär, hävdar Marx: den positiva förståelsen av det förhandenvarande visar samtidigt dess nödvändiga undergång och förstår varje form i dess förgänglighet.¹³² Det handlar om att ”genom kritik föra en vetenskap till den punkt där den kan framställas dialektiskt”, och då duger det inte att lättvindigt yttra sig om empiriska ting som måste studeras länge.¹³³ En vetenskaplig dialektik genererar kritisk kunskap om den historiska utveckling som ”själv producerar *emancipationens materiella betingelser*”.¹³⁴

Ett förslag till Marxläsning

Marx noterade att den metod han använt blivit föga förstådd, vilket redan de sinsemellan motstridiga tolkningarna gjort klart; något problematiskt med själva framställningsformen måste föreligga när även skärpta läsare missförstått dess arkitektur.¹³⁵ Dessa anmärkningar förefaller än idag ha sin giltighet.

Denna artikel har visat på att till synes enkla kategorier, som presenteras som och utvecklas till sin egen motsats, följer det analytiska arbetets gång där ensidigheter undersöks och leder vidare till mer komplexa enheter. Genom att närma sig en sak, och dess kategori, som den framträder vid första anblicken förleds läsaren lätt till vad som förefaller paradoxalt hos Marx själv. Det har att göra med att ett fenomen framträdelse på det kapitalistiska samhällets yta visar sig i förvänd form, något som Marx karakteriserar som fetischistiskt och förtingligat. Det han ämnar göra är att utveckla den faktiska paradox som ligger fördold bakom framträdelseformen. Han gör det genom att kritiskt-immanent utveckla ekonomernas motsägelsefulla kategorier till den punkt där de måste utvecklas till begrepp som både härbärgerar och upphäver dessa motsägelser. Resultatet blir att inte bara kritiker, utan varje läsare med bristande insikt i Marx metod lurats i de fällor som gillras av den dialektiska metod och framställningsform som ligger till grund för *Das Kapital*.

Genom att ta skrivningar på andra ställen i Marx verk och manuskript i akt, med fokus på hur kritiken av Ricardos arbetsvärdeteori adresseras, har jag försökt presentera framställningen i *Das Kapital* i ett klarare ljus. Snarlika skrivningar som dem som brukar anföras som definitionen av abstrakt arbete i fysiologisk bemärkelse återkommer i andra sammanhang

där Marx poängterar att detta slags abstraktion har med konkret arbete att göra. Marx betoning på det abstrakta arbetets interna relation till pengarna ger stöd för bedömningen både av det abstrakta arbetets samhälleliga bestämning och av Marx som konsekvent.

Det värdebildande arbetets abstraktion består av flera moment som var för sig inte utgör någon definition. Tagna tillsammans, och i sitt historiska sammanhang, konstituerar de det specifikt kapitalistiska arbete som bildar värde. Mänskligt arbete, kvantitativt bestämt av samhälleligt nödvändig arbetstid, vilket gör den enskildes arbete samhälleligt, måste framträda i form av pengar, och gör det i och med att varan säljs på marknaden – först då är det abstrakta arbetet konstituerat.

Det värdebildande abstrakta arbetet måste hållas isär från andra arbetets abstraktioner. Bestämningen *abstrakt allmänt* arbete, som används i *Kritik*, i brev och manuskript, kan förkortas *abstrakt arbete* då det inte råder någon tvekan om vad som avses. Marx behöll denna bestämning på ett ställe i *Das Kapital*.¹³⁶ Varför han i övrigt tagit bort denna karakterisering kan inte bestämt avgöras, men det ligger nära till hands att tolka det som ett exempel på viljan att både förenkla framställningen – och lätta dess hegelianska, filosofiska sänke – och så gott som möjligt dölja metoden. På så sätt kan framställningen i *Das Kapital* anses lyckad, i så måtto att den framstår som *a priori* given och spåren av dess genetiska uppkomst igenopade. Denna slutsats föreslår att kategorin *abstrakt arbete* bedöms konsistent och i enlighet med Marx framställningsstrategi, vilken bygger på en ambivalens hos kategorierna – inte så att Marx inte har grepp om dem utan att han spelar på de tvetydigheter som ligger i saken, praktiskt verkamt i kapitalismens förhållanden. Marx kategorier ska därför verkligen tolkas som Paretos fladdermöss: ömsom mus, ömsom fågel.

Noter

1. Karl Marx: *Marx-Engels Gesamtausgabe* [MEGA]. *Abteilung II, Teil 5. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Hamburg 1867* (Berlin, 1983) [*Kapital I 1867*]; MEGA II.6. *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Hamburg 1872* (Berlin, 1987) [*Kapital I 1872*]; MEGA II.7. *Le Capital Paris 1872–1875* (Berlin, 1989) [*Le Capital 1875*]. Det var dessa tre utgåvor av den första boken av *Das Kapital* som Marx själv var med om att ge ut; Marx tillskrev den franska utgåvan ett eget vetenskapligt värde, se "Avis au lecteur", i *Le Capital 1875*, 690. Analysen av *Kapital I* utgår från utg. 1867, som kan sägas befinna sig i en mellanposition i förhållande till framställningen i *Kritik 1859* och *Kapital I 1872* och där mer av metodologiska och framställningsteoretiska anmärkningar återfinns; för en diskussion om de olika versionerna av fr.a. det första kapitlet, se Hans-Georg Backhaus: "Zur Dialektik der Wertform" [1969], i densamme: *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur marx'schen Ökonomiekritik* (Freiburg, 1997); för en delvis avvikande tolkning, se Michael Heinrich: "Reconstruction or deconstruction? Methodological controversies about value and capital, and new in-

sights from the Critical edition”, i Riccardo Bellofiore & Roberto Fineschi (red.): *Re-reading Marx. New perspectives after the Critical edition* (Basingstoke, 2009), 83–84; även Sven-Eric Liedman: *Karl Marx. En biografi* (Stockholm, 2015), 470–474.

2. Liedman: *Karl Marx*, 14. Liedman har efter att ha arbetat med Marx i drygt femtio år skaffat sig tillräckligt med kritisk distans till de ekonomiska, politiska och samhällseliga barometerväxlingarna för att kunna följa förekomsten av Marx namn i förhållande till konjunkturerna. Utöver biografien från 2015 har han t.ex. översatt och redigerat ett urval av Marx s.k. ungdomsskrifter (*Människans frigörelse*, Stockholm 1965) och ett urval av *Grundrisse* (*Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, Lund 1971) och båda har kommit ut i senare utgåvor.

3. Se Riccardo Bellofiore: ”A ghost turning into a vampire: The concept of capital and living labour”, i Bellofiore & Fineschi (red.): *Re-reading Marx*, 178; jfr Elena Louisa Lange: ”The critique of political economy and the ’New dialectic’: Marx, Hegel and the problem of Christopher J. Arthur’s ’Homology thesis’”, i *Crisis & Critique*, 3:3, 234–272, 243; Peter Osborne: ”The reproach of abstraction”, i *Radical philosophy*, nr 127, 2004, 21–28; Alberto Toscano: ”The culture of abstraction”, i *Theory, culture & society*, 25:4, 2008, 57–75; densamme: ”The open secret of real abstraction”, i *Rethinking Marxism*, 20:2, 2008, 273–287.

4. Se Paul Mattick jr: *Business as usual. The economic crisis and the failure of capitalism* (London, 2011), 9.

5. Se Geoffrey Kay: ”Why labour is the starting point of Capital”, i Diane Elson (red.): *Value. The representation of labour in capitalism* (London, 2015 [1979]); Backhaus: ”Zur Dialektik der Wertform”.

6. . Se Anders Ramsay: ”Marx? Vilken Marx?”, i *Fronesis*, nr 28, 2008, 88–104.

7. Marx: *Le Capital* 1875, 9.

8. Nicole Pepperell: ”The bond of fragmentation. On Marx, Hegel, and the social determination of the material world”, i *borderlands e-journal*, 10:1, 2011, 1–20, 7.

9. Vilfredo Pareto: *Les systèmes socialistes: Cours professé à l’université de Lausanne. Tome II* (Paris, 1902), 332. Sociologen Bertell Ollman hänvisar till Paretos liknelse, se densamme: *Dance of the dialectic. Steps in Marx’s method* (Urbana, 2003), 4.

10. Se Marx brev till Engels den 27 juni 1867, i *Marx-Engels Werke [MEW]. Band 31. Briefe Oktober 1864–Dezember 1867* (Berlin, 1965), 313.

11. Patrick Murray: *Marx’s theory of scientific knowledge* (New Jersey, 1990), xx; densamme: ”The new giant’s staircase”, i *Historical Materialism*, 13:2, 2005, 61–83; densamme: ”Avoiding bad abstraction. A defense of co-constitutive value-form theory”, i *Critique of political economy*, 1, 2011, 217–248, 226; se Christopher J. Arthur: *The New dialectic and Marx’s Capital* (Leiden, 2004), kap. 4; Geert Reuten: ”An outline of the systematic-dialectical method: Scientific and political significance”, i Fred Moseley & Tony Smith (red.): *Marx’s Capital and Hegel’s Logic. A reexamination* (Chicago, 2015).

12. Helmut Reichelt: ”Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt?”, i Carl-Erich Vollgraf et al (red.): *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge 1996. Geschichte und materialistische Geschichtstheorie bei Marx* (Berlin, 1996). Se Marx brev till Engels den 9 dec. 1861, i *MEW 30. Briefe Januar 1860–September 1864* (Berlin, 1974), 207.

13. Att vi nu kan läsa en egentlig Marx enligt Marx är en uppfattning som framförs av Bellofiore & Fineschi i den redaktionella inledningen till deras *Re-reading Marx*, 1; ang. behovet av både rekonstruktion, dekonstruktion och konstruktion, se Heinrich: ”Reconstruction or deconstruction?”; jfr densamme: *Die Wissenschaft vom Wert. Die*

Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition, 7 uppl. (Münster, 2017 [1991]), 24–26.

14. Karl Marx: *MEGA II.1. Ökonomische Manuskripte 1857–1858* (Berlin, 2006) [*Grundrisse 1858*]; *MEGA II.2. Ökonomische Manuskripte und Schriften 1858–1861* (Berlin, 1980) [*Kritik 1859*]; delar av manuskripten från 1861–1863 gavs 1905–1910 ut av Karl Kautsky som ”Theorien über den Mehrwert” och refereras i denna artikel som *Theorien*. 1844 års ekonomisk-filosofiska manuskript finns i Marx: *MEGA I.2. Werke, Artikel, Entwürfe. März 1843–August 1844* (Berlin, 1982). Om att läsa Marx bakåt, se Bellofiore: ”A ghost turning into a vampire”, 179. I denna artikel, som presenterar en undersökning av ett specifikt område i Marx teori, läses texterna snarare tillsammans än bakåt.

15. Se Murray: *Marx’s theory of scientific knowledge*, kap. 10. Även Antonio Negri: *Marx beyond Marx. Lessons on the Grundrisse* (New York, 1991), övers. Cleaver et al, kap. 3, framhäver betydelsen av fr.a. bestämda abstraktioner; Murray gör ingen hänvisning till Negri.

16. Marx: ”Einleitung 1857”, i *Grundrisse 1858*, 21: ”eine verständige Abstraction”; 26: ”vom Denken als allgemeine fixirt”; ”keine wirkliche geschichtliche Produktionsstufe begriffen ist”.

17. Se Murray: *Marx’s theory of scientific knowledge*, 122. Medan Murray pekar på förekomsten av båda abstraktionsslagen hos Marx, menar t.ex. Richard Gunn att Marx utmärks av att uteslutande arbeta med bestämda abstraktioner, se densamme: ”Against historical materialism. Marxism as first-order discourse”, i Werner Bonefeld et al (red.): *Open Marxism. Volume II. Theory and practice* (London, 1992), 17.

18. Alfred Sohn-Rethel: *Geistige und körperliche Arbeit. Zur Epistemologie der abendländischen Geschichte* (Weinheim, 1989), 12; detta knyter an till Marx: *Kapital I 1867*, 46. Som bl.a. Reichelt har visat förekom beteckningen ”realen Abstraktion” hos sociologen George Simmel; Reichelt: ”Die Marxsche Kritik ökonomischer Kategorien. Überlegungen zum Problem der Geltung in der dialektischen Darstellungsmethode im ’Kapital’”, paper [<http://www.marx-gesellschaft.de/Texte/ReicheltGeltung.pdf>]; Simmel: *Gesamtausgabe Bd 6. Philosophie des Geldes* (Frankfurt a.M., 1989), 57; Simmel nämns inte av Sohn-Rethel. Detta slags abstraktion nämns inte i *Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bd 1:A–C* (Darmstadt, 1971–2007), red. J. Ritter.

19. Marx brev till Engels den 24 aug. 1867, i *MEW 31*, 326; brev till Engels den 8 jan. 1868, i *MEW 32. Briefe Januar 1868–Mitte Juli 1870* (Berlin, 1974), 12: ”in der Tat das ganze Geheimnis der kritischen Auffassung”.

20. Marx: *Kapital I 1867*, 22: ”der Springpunkt, um den sich das Verständniß der politischen Oekonomie dreht”.

21. Se t.ex. Geert Reuten: ”The difficult labor of a theory of social value: Metaphors and systematic dialectics at the beginning of Marx’s *Capital*”, i Fred Moseley (red.): *Marx’s method in Capital. A reexamination* (New Jersey, 1993), 102.

22. Marx: *Kapital I 1872*, 80: ”rein gesellschaftlich”; *Le Capital 1875*, 55; ”Ergänzungen”, i *MEGA II.6*, 41; jfr *Kapital I 1872*, 104.

23. Marx: *Kritik 1859*, 115: ”eine spezifisch gesellschaftliche Form der Arbeit”; *Kapital I 1867*, 50.

24. Marx: *Kapital I 1867*, 74: ”nur als abstrakt allgemeine Arbeit gilt”; se även *Kritik 1859*, 115. Karakteriseringen som ”abstrakt allmänt” arbete förekommer mig veterligen endast på detta enda ställe i den första boken av *Das Kapital*, till skillnad från dess mer frekventa förekomst i *Kritik 1859*, i brev och i manuskript; i ”Anhang” till *Kapital I 1867*, 634, förekommer emellertid ”das abstrakt Allgemeine”.

25. Marx: *Kritik 1859*, 123: ”in dieser Form zu gesellschaftlicher Arbeit”.
26. Marx: *Kapital I 1867*, 44: ”eine *physiologische* Wahrheit”; jfr 24, 41. All emfas i citat är i denna artikel i originalet, om inte annat anges.
27. Marx: *Kapital I 1872*, 79–80: ”Alle Arbeit ist einerseits Verausgabung menschlicher Arbeitskraft im physiologischen Sinn und in dieser Eigenschaft gleicher menschlicher oder abstrakt menschlicher Arbeit bildet sie den Waaren-Werth. Alle Arbeit ist andererseits Verausgabung menschlicher Arbeitskraft in besondrer zweckbestimmter Form und in dieser Eigenschaft konkreter nützlicher Arbeit producirt sie Gebrauchswerthe”; jfr Christopher J. Arthur: ”The practical truth of abstract labour”, i Riccardo Bellofiore et al (red.): *In Marx's laboratory. Critical interpretations of the Grundrisse* (Chicago, 2013), 115.
28. Werner Bonefeld: ”Abstract labour: Against its nature and on its time”, i *Capital and Class*, 34:2, 2010, 257–276.
29. Michael Heinrich: ”Monetär värdeteori – pengar och kris hos Marx”, i *Fronesis*, nr 28, 2008, 105–132; Riccardo Bellofiore: ”A monetary labor theory of value”, i *Review of radical political economists*, 21:1–2, 1989, 1–25. En föregångare till denna tolkning är den ryske ekonomen Isaak I. Rubin (1886–1937) som på 1920-talet skrev en bok om Marx värdeteori, som kom att bli betydelsefull i Marxreceptionen när den kom i engelsk övers. 1973; se densamme: *Essays on Marx's theory of value*. Övers. Samardzija & Perlman (Montréal, 1973 [1924]). En tysk övers. utifrån den engelska, densamme: *Studien zur Marxchen Werttheorie*. Övers. Neusüss-Fögen (Frankfurt am Main, 1973). Se även Isaak I. Rubin: ”Abstract labour and value in Marx's system” (övers. Gilbert), i *Capital and Class*, nr 5, 1978 [1927], 109–139. För biografisk och teoretisk diskussion, se Ivan Boldyrev & Martin Kragh: ”Isaak Rubin: Historian of economic thought during the stalinization of social sciences in Soviet Russia”, i *Journal of the History of economic thought*, 37:3, 2015, 363–386.
30. Se Axel Kicillof & Guido Starosta: ”On materiality and social form: A political critique of Rubin's value-form theory”, i *Historical Materialism*, nr 15, 2007, 9–43. En liknande uppfattning har Guglielmo Carchedi: ”The fallacies of 'New dialectics' and value-form theory”, i *Historical Materialism*, nr 17, 2009, 145–169. Heinrich benämner dylika tolkningar *substantialistiska*, se densamme: ”Reconstruction or deconstruction?”, 90–92. Denna uppfattning påminner om – om än utan att referera till – den ryske ekonomen Isaak K. Dasjkovskij (1891–1972) som på 1920-talet deltog i diskussionerna i dåvarande Sovjetunionen om värde och arbete i Marx teori; se densamme: ”Abstract labour and the economic categories of Marx”, på sajten *libcom.org* (övers. Rodman), 2012 [1927] [<https://libcom.org/library/abstract-labour-economic-categories-marx-isaak-dashkovskij>] Han kritiserade Rubin på liknande grunder som dagens substantialister och menade att Rubins uppfattning var ren formalism. Dasjkovskij (med annan stavning) nämns i den ovan anförda artikeln av Boldyrev & Kragh. Rubin bemöter kritik från Dasjkovskij i den tredje upplaga av essäerna om Marx värdeteori [1928] som ligger till grund för den eng. övers. Det pekar på en vetenskapsuppfattning som står emot Rubins och den moderna Marxforskningens hegelianska fattning genom ett positivistiskt grundat vetenskapsideal. Detta sammanträffande kan inte utvecklas i denna artikel.
31. Marx: *Kritik 1859*, 133: ”der unmittelbaren natürlichen Thätigkeit der Individuen”. Som Diane Elson påpekar i ”The value theory of labour”, i Elson (red.): *Value. The representation of labour in capitalism*, 138, karakteriserar denna sammanblandning även dagens diskussion om det abstrakta arbetet karaktär.

32. Bonefeld: "Abstract labour", 258; han åberopar Rubin: *Essays on Marx's theory of value*, 135; se även Heinrich: *Die Wissenschaft vom Wert*, fr.a. 208–215. En uppfattning i linje med Heinrich och Bonefeld företräds i Sverige av Anders Ramsay: se "Marx? Vilken Marx?"

33. Murray kallar detta "Rubin's dilemma", se densamme: "Marx's 'Truly social' labour theory of value: Part I. Abstract labour in Marxian value theory", i *Historical Materialism*, 6:1, 27–66, 52–56. Enligt Murray bestämmer Marx konsekvent det värdebildande arbetet som en samhällelig kategori, men tillstår att vi finner olika slags abstrakt arbete hos Marx, vilket fordrar två begrepp: fysiologiskt respektive *praktiskt abstrakt* arbete. Det senare konstruerar han utifrån framställningen i *Das Kapital* och en formulering i "Einleitung 1857", se densamme: "Avoiding bad abstractions", 226; "Marx's 'Truly social' labour theory of value pt I", 43. Även idéhistorikern Moïse Postone hävdar att Marx är konsekvent med denna kategori; se densamme: *Time, labor, and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory* (Chicago, 2003 [1993]), kap. 4.

34. Joseph Schumpeter: *Capitalism, socialism and democracy*. 3:e utg. (New York, 1950), 22–23; jfr Henryk Grossmann: *Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik* (Frankfurt, 1969 [1941]), 7–8; Backhaus: "Zur Dialektik der Wertform"; Murray: *Marx's theory of scientific knowledge*, 134–135; Simon Clarke: *Marx, marginalism, and modern sociology. From Adam Smith to Max Weber* (London, 1991), 2 uppl, kap. 4.

35. Marx: "Einleitung 1857", 39; se Adam Smith: *An inquiry into the nature and causes of the Wealth of nations* (Indianapolis, 1981 [1776]), se fr.a. bok I, kap. V.

36. David Ricardo: *The works and correspondence of David Ricardo. Volume 1. On the principles of political economy and taxation* [1817], red. Sraffa (Indianapolis, 2004), 11, hela citatet kursivt i originalet. Schumpeter menar att *Principles* är den svåraste bok som skrivits i ekonomiämnets historia, inte bara att förstå och tolka utan även att rättvist bedöma, se densamme: *De ekonomiska doktrinernas historia till sekelskiftet* (övers. Byttner) (Stockholm, 1957 [1914]), 95. *Principles* anses mer logiskt rigorös och renare i sin teoretiska framställning än *Wealth of nations*, men fick ändå stå tillbaka för den senares popularitet, se Clarke: *Marx, marginalism and modern sociology*, kap. 2, fr.a., 39–43.

37. Ricardo: *Principles*, 22; jfr Adam Smith: *Wealth of nations*, 49.

38. Marx: *MEGA II.4.1. Ökonomische Manuskripte 1863–1867. Teil 1* (Berlin, 1988) [*Resultate 1864*], 67: "genügt nicht sie auf 'Arbeit' zu reduciren, sondern auf *Arbeit* in der Doppelform, worin sie sich einerseits als *konkrete Arbeit* im *Gebrauchswert der Waaren* darstellt, andererseits als *gesellschaftlich nothwendige Arbeit* im *Tauschwerth* berechnet wird". Detta manuskript är känt idag under namnet *Resultate*, "det felande sjätte kapitel" som skulle utgöra övergången mellan den första och den andra boken av *Das Kapital*.

39. Marx till Engels den 8 jan. 1868, i *MEW* 32, 11: "das Einfache [...], daß, wenn die Ware das Doppelte von Gebrauchswert und Tauschwert, auch die in der Ware dargestellte Arbeit Doppelcharakter besitzen muß, während die bloße Analyse auf Arbeit sans phrase wie bei Smith, Ricardo etc. überall auf Unerklärliches stoßen muß".

40. Marx: *Kapital I 1867*, 48n: "daß bloß *quantitativer Unterschied* der Arbeiten ihre *qualitative Einheit* oder *Gleichheit* voraussetzt, also ihre Reduktion auf *abstrakt menschliche Arbeit*".

41. Marx: *Kritik 1859*, 136f: "versieht die objektive Gleichung, die der Gesellschafts-proceß gewaltsam zwischen den ungleichen Arbeiten vollzieht, mit der subjektiven Gleichberechtigung der individuellen Arbeiten"; jfr Ricardo: *Principles*, 20.

42. Marx: *MEGA II.3.3. Zur Kritik der politischen Ökonomie (Ms 1861–1863)* (Berlin, 1978) [*Theorien 3*], 817: ”seines innren organischen Zusammenhangs und Lebensprocesses”.

43. Marx: *MEGA II.3.4. Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863)* (Berlin, 1979) [*Theorien 4*], 1324: ”die spezifische Form, worin die Arbeit Element des Werths ist”; jfr *Theorien 3*, 815–816; *Kapital I 1867*, 43–44n.

44. Marx: *Kapital I 1867*, 49: ”niemals auch nur die Frage gestellt, warum sich die Arbeit *im Werth* und das Maß der Arbeit durch ihre Zeitdauer in der *Werthgröße* darstellt? Formen, denen es auf der Stirn geschrieben steht, daß sie einer Gesellschaftsformation angehören, worin der Produktionsprozeß die Menschen, der Mensch noch nicht den Produktionsprozeß bemeistert”.

45. Marx: *Theorien 3*, 1126: ”die individuelle Arbeit nur durch ihre Entäusserung (alienation) als *abstract allgemeine, gesellschaftliche* Arbeit darstellen muß”.

46. Marx: *Theorien 3*, 1142n: ”die Produktionsweise schlechthin”; jfr 1148.

47. Marx: *Theorien 3*, 816.

48. Marx brev till Kugelmann den 11 juli 1868, i *MEW 32*, 553: ”die Wissenschaft vor der Wissenschaft liefern”; för dylika problem vid inledandet av ett dialektiskt vetenskapligt system, se G.W.F. Hegel: ”Womit muß der Anfang der Wissenschaft gemacht werden?”, *Wissenschaft der Logik I. Werke 5* (Frankfurt a.M., 2014), 65–79; Lange: ”The critique of political economy and the ’New dialectic’”, 264–265; Pepperell: ”The bond of fragmentation”, 4–6; Rüdiger Bubner: ”Logik und Kapital. Zur Methode einer ’Kritik der politischen Ökonomie’”, i *Dialektik und Wissenschaft* (Frankfurt a.M., 1973), 64–65.

49. Marx: *Theorien 3*, 759: ”die Erscheinungsform nun *unmittelbar, direkt* als Bewähr oder Darstellung der allgemeinen Gesetze auffaßt, keineswegs sie *entwickelt*”; ”zu unvollständig”; ”ist sie formale Abstraction, die an und für sich falsch ist”; jfr 840, 1063, 381, 1142. Vi kan fr.a. i Marx manuskript se ett antal olika slags abstraktioner tillskrivas ekonomer och socialister som felaktiga, vilka varken kan eller ska katalogiseras här.

50. Marx: *Theorien 3*, 816: ”wissenschaftliche Nothwendigkeit”; ”nicht nur in der Darstellungsart (formell) zeigt, sondern zu irrigen Resultaten führt, weil sie nothwendige Mittelglieder überspringt und in *unmittelbarer* Weise der Congruenz der ökonomischen Categorien unter einander nachzuweisen sucht”.

51. Marx: *Theorien 4*, 1453, 1499: ”die nothwendige Voraussetzung der genetischen Darstellung; des Begreifens des wirklichen Gestaltungsprocesses in seinen verschiedenen Phasen”.

52. Marx: *Kapital III*, 712; jfr *Theorien 3*, 817; *MEW Bd 32*, 553.

53. Marx: *Kapital I 1867*, 54: ”*unmittelbar gesellschaftliche Materiatuur abstrakter menschlicher Arbeit*” (hela det citerade stycket är kursivt i originalet).

54. Marx: *Kapital I 1867*, 54, 51, 53.

55. Marx: *Kapital I 1867*, 56: ”Adäquate Erscheinungsform”; ”Materiatuur abstrakter und daher *gleicher* menschlicher Arbeit”.

56. Marx: *Theorien 4*, 1322: ”ihr Gegentheil, *gesellschaftliche* Arbeit; diese verwandelte Arbeit ist als ihr unmittelbares Gegentheil *abstrakt allgemeine Arbeit*”; ”stellt sich die individuelle Arbeit wirklich als ihr Gegentheil dar”; ”die Nothwendigkeit der Darstellung einer Waare als Geld. So weit dieß Geld als Maaß dient und als Ausdruck des Werths der Waare im *Preis* erhält die Waare diese Darstellung”; jfr *Kritik 1859*, 156.

57. Marx: *Kapital I 1867*, 59: ”die unmittelbare Incarnation aller menschlicher Arbeit”;

”die Magie des Geldes”; ”Das Räthsel des Geldfetischs”; ”das sichtbar gewordne, die Augen blendende Räthsel des Waarenfetischs selbst”.

58. Marx: *Theorien* 4, 1323: ”das Paradoxen der Wirklichkeit”; ”in Sprachparadoxen ausdrückt”.

59. I bok tre förekommer den analytiska bestämningen *individuell värde*, se t.ex. *Kapital III*, 257. Det är hos Marx läran om konkurrensen som förser med svaret på hur motsägelsen mellan den enskilda konkreta varans bytesvärde och varans marknadsvärde som alikvot del av varumassan kan begripas, se Marx: *Kritik 1859*, 139; *Kapital I 1872*, 315. Det är ett centralt problem som dock inte kan utvecklas i den här artikeln.

60. Marx: *Kapital I 1867*, 68: ”Was gestern zweifelsohne gesellschaftlich nothwendige Arbeitszeit zur Produktion einer Elle Leinwand war, hört heute auf es zu sein”.

61. Marx: *Kapital I 1867*, 69: ”zufällig, ob diese Transsubstantiation gelingt”.

62. Marx: *Kapital I 1867*, 65: ”die Form, worin sie sich bewegen können”.

63. Marx: *Kritik 1859*, 122: ”auf dem Speicher und als Tauschwerth auf dem Gewissen”; jfr Reuten: ”The difficult labor of a theory of social value”, 108.

64. Marx brev till Kugelmann den 11 juli 1868, 553: ”keine bewußte gesellschaftliche Regelung der Produktion stattfindet”; ”Vernünftige und Naturnothwendige setzt sich nur als blindwirkender Durchschnitt durch”.

65. Marx: *Kapital I 1867*, 350–351: ”[...] als innre, stumme, im Barometerwechsel der Marktpreise wahrnehmbare, die regellose Willkühr der Waarenproducenten überwältigende Naturnothwendigkeit”.

66. G.W.F. Hegel: *Werke 8. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften I* (Frankfurt a.M., 2014 [1817]), 261.

67. Patrick Murray: ”The necessity of money: How Hegel helped Marx surpass Ricardo’s theory of value”, i Moseley (red.): *Marx’s method in Capital*. Bubner har påpekat att Marx förhållande till Hegels komplexa väsenslogik ska ses som analogi och inte ett tillämpande, se densamme: ”Logik und Kapital”, 72; jfr Backhaus: ”Zur Dialektik der Wertform”. För en översiktlig diskussion om väsen-framträdelse etc., se Liedman: *Karl Marx*, 476–481; om dylika begreppspar i allmänhet genom filosofins historia, se densamme: *Stenarna i själen. Form och materia från antiken till idag* (Stockholm, 2006). För en diskussion kring Marx relation till Hegels *Logik* i dagens Marx-forskning, se Moseley & Smith (red.): *Marx’s Capital and Hegel’s Logic*. För en avvikande uppfattning, som tar Marx på orden att han brutit med Hegel, se t.ex. Heinrich: *Die Wissenschaft vom Wert*, kap. 5.1–2, ”Reconstruction or deconstruction?”, 75; Paul Mattick jr: ”Marx’s dialectic” (1993), i Moseley (red.): *Marx’s method in Capital*.

68. Rubin: ”Abstract labour and value in Marx’s system”, 134, 136; se Hegel: *Enzyklopädie I*, 264–265.

69. Karl Marx: ”Urtext”, i *MEGA II.2*, 19: ”abstrakt gesellschaftliche Personen”.

70. Marx: *Kapital I 1867*, 59: ”Das bloß atomistische Verhalten [...] in ihrem gesellschaftlichen Produktionsprozeß und daher die von ihrer Controle und ihrem bewußten individuellen Thun unabhängige, sachliche Gestalt ihrer eignen Produktionsverhältnisse erscheinen zunächst darin, daß ihre Arbeitsprodukte *allgemein* die *Waarenform* annehmen”.

71. Marx: *Grundrisse 1858*, 90: ”trägt seine gesellschaftliche Macht, wie seinen Zusammenhang mit der Gesellschaft, in der Tasche mit sich”; 150: ”das *reale Gemeinwesen*”, 96: ”von Abstraktionen beherrscht”.

72. Det brukar hänv. till analysen av arbetsprocessen i *Das Kapital* som den probersten som behövs för att få en bild av vad Marx avser med abstrakt arbete, se t.ex.

Geoffrey Kay & James Mott: "Concept and method in Postone's *Time, labor and social domination*", i *Historical Materialism*, 12:3, 2004, 169–187, 185; Murray: "Marx's 'truly social' labour theory of value I", 45–48; Heinrich: *Die Wissenschaft vom Wert*, 214. Det räcker därför här att tillföra en anm.: Marx anger att arbetsprocessen "till att börja med" (*zunächst*) betraktas "i sina *abstrakta* moment, oavhängigt varje *bestämd historisk form*" som en process mellan människa och natur: Marx: *Kapital I 1867*, 129: "zunächst in seinen *abstrakten* Momenten, unabhängig von jeder *bestimmten gesellschaftlichen Form*"; i *Kapital I 1872*, 192, har Marx tagit bort "*abstrakten* Momenten" och denna karakterisering förekommer i denna utg. först på s. 198. Den eng. utg.: *Capital. Critique of political economy. Volume one* (London, 1976), övers. Fowkes, 283, översätter *zunächst* till "first of all", och Kay anför inom citattecken "first of all" i "Abstract labour and capital", i *Historical Materialism*, 5:1, 1999, 255–280, 255; motsv. gäller den svenska utg.: *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken* (Lund, 1969), övers. Bohman, 153. Jfr *Kapital I 1867*, 413. Utgivande av arbetskraft betecknar arbete som ett abstrakt moment där historisk form fränses, och utgör en analytisk, allmän abstraktion. Ett fysiologiskt utgivande av arbetskraft har på så sätt med bruksvärden att göra – genom historien och är därmed inte utmärkande för kapitalismen: jfr Marx *Kapital I 1867*, 120; Reuten: "The difficult labor of a theory of social value", 92; Murray menar att det hos Marx förekommer tre aspekter som tillsammans konstituerar värdebildande arbete, varav två är allmänna abstraktioner och en är en historiskt bestämd abstraktion: 1. arbetets allmänna begrepp, som är det arbete som genom historien interagerar med arbetsmedel och -material; 2. det abstrakta arbetets *allmänna begrepp*, som är en analytisk reducering till fysiologisk arbetskraft; och 3. det *praktiskt abstrakta arbete* som Murray betecknar som det historiskt specifika varuproducerande arbetet. Genom att se skillnaden mellan dessa aspekter och hur de bidrar till det värdebildande arbetets bestämning, samt med specificeringen av den kapitalistiska aspekten *praktiskt abstrakt* arbete, argumenterar Murray för att Marx framställning är konsistent, se Patrick Murray: "Marx's 'truly social' labour theory of value: Part II. How is labour that is under the sway of capital *actually* abstract?", i *Historical Materialism*, 7:1, 99–136, 99–102; densamme: "Avoiding bad abstractions", 221; jfr Arthur: "The practical truth of abstract labour", 115–117; Rubin: "Abstract labour and value", 114.

73. Marx: *Kritik 1859*, 110: "*existirt* in der Durchschnittsarbeit, die jedes Durchschnitts-Individuum einer gegebenen Gesellschaft verrichten kann".

74. Jfr John Stuart Mill: *Principles of political economy* (utan ort, 2012 [1848]), 333, 350, 362.

75. Marx: *Kritik 1859*, 110: "eine bestimmte produktive Verausgabung von menschlichem Muskel, Nerv, Gehirn u.s.w." I *Kapital I 1867*, 25, bestäms denna abstraktion från arbetenas kvalitativa egenskaper som att produkterna som värden har samma "*kvalitet* [som] *mänskligt arbete*" / "die *Qualität menschlicher Arbeit*". Mänskligt arbete som sådant är alltså för Marx en kvalitativ bestämning betraktat isolerat från dess kvantitativa bestämning; jfr Heinrich: *Die Wissenschaft vom Wert*, 210–211, som gör en annan tolkning av detta avsnitt, men poängterar att åtskillnaden mellan enkelt och abstrakt arbete tydliggjorts i den andra utg. 1872.

76. Marx: "Einleitung 1857", 39: "nicht nur in der Categorie, sondern in der Wirklichkeit als Mittel zum Schaffen der Reichthums überhaupt geworden".

77. Se Dasjkovskij: "Abstract labour and the economic categories of Marx"; Kicillof & Starosta: "On materiality and social form"; denna karakterisering utgör alltså även ett element i Murrays *praktiskt abstrakta arbete*.

78. Marx: *Resultate 1864*, 103–104, 88n.

79. Marx: *Grundrisse 1858*, 218: ”*der Gebrauchswert des Capitals selbst*” (emfas även på bestämd artikel i originalet); ”*Arbeit schlechthin*, abstract Arbeit [...] absolut gleichgültig gegen ihre besondere *Bestimmtheit*, aber jeder Bestimmtheit fähig”. Karakterisering ”kapabelt till varje bestämning” genljuder av Adam Smith, jfr Marx: ”Einleitung 1857”, 39.

80. Marx: *Kapital I 1867*, 461–462: ”Vergegenständlichungs- und Verwirklichungsmitteln”; ”abstrakte, in der bloßen Leiblichkeit des Arbeiters”; ”*als Lohnarbeiter*”.

81. Marx: *Grundrisse 1858*, 217: ”desto reiner und adaequater entwickelt, je mehr die Arbeit allen Kunstcharakter verliert; ihre besondere Fertigkeit immer mehr etwas Abstraktes, Gleichgültiges wird, und sie mehr und mehr *rein abstrakte Thätigkeit*, rein mechanische, daher gleichgültige gegen ihre besondere Form indifferente Thätigkeit wird; *blos formelle Thätigkeit* oder was dasselbe ist *blos stoffliche*, Thätigkeit überhaupt, gleichgültig gegen ihre Form. Hier zeigt es sich denn wieder, wie die besondere Bestimmtheit des Productionsverhältnisses, der Kategorie – Capital und Arbeit hier – erst wahr wird mit der Entwicklung einer besondern *materiellen Weise der Production* und einer besondern Stufe der Entwicklung der industriellen *Productivkräfte*”; jfr 482.

82. Jfr Arthur: ”The practical truth of abstract labour”, 103, som gör en annan tolkning och relaterar abstraktioner här till kapitalets formbestämning av den levande arbetskraften som värdebildande abstrakt tid. En tolkning av *abstrakt arbete* som den kapitalistiska arbetsprocessens reducering av de olika arbetsslagen till ett utgivande av ren arbetskraft görs t.ex. av Harry Braverman: *Labor and monopoly capital* (New York, 1988 [1974]), 125, 220; även David Gleicher: ”A historical approach to the question of abstract labour”, i *Capital and Class*, nr 21, 1983, 97–122; jfr Heinrich: *Die Wissenschaft vom Wert*, 210–211.

83. Marx: *Kapital III*, 843–844: ”blosses Gespenst”; ”entkleidet nicht nur jeder bestimmten gesellschaftlichen Form und Charakters, sondern selbst in ihrem blassen Naturdasein, unabhängig von der Gesellschaft, allen Gesellschaften enthoben, und dem überhaupt noch nicht gesellschaftlichen Menschen gleich gemeinsam mit dem irgendwie gesellschaftlich bestimmten als Lebensäußerung und Lebensbewahrung”.

84. Marx: ”Einleitung 1857”, 23, 21, 26: ”eine verständige Abstraction”; se anm. i ”Dialektisk metod...”; jfr *Grundrisse 1858*, 393; *Kapital I 1872*, 523; brev till Kugelmann den 11 juli 1868, i *MEW* 32, 552–554.

85. Detta är fallet med t.ex. Claudio Napoleoni som i *Smith Ricardo Marx* (New York, 1975), 109, argumenterar för att Marx kategori abstrakt arbete är konsekvent när vi förstår det som lönarbete: ”abstract labour is wage labour in opposition to capital”; jfr Bellofiore: ”A ghost turning into a vampire”, 180; Riccardo Bellofiore & Robert Finelli: ”Capital, labour and time”, i Riccardo Bellofiore (red.): *Economics: A reappraisal. Vol. I. Method, value and money* (Basingstoke, 1997). Det förefaller vara denna karakterisering av arbetets abstraktion som ligger till grund för Liedmans förståelse av kategorin *abstrakt arbete* som *arbetskraft*, som i lönarbetets form är abstrakt så som varandes ”arbetets bytesvärde”, se densamme: *Karl Marx*, 450, 480, 451; jfr Henrik Jung: ”Kritik: Karl Marx. En biografi, av Sven-Eric Liedman”, i *Ord&Bild*, nr 2, 2016, 111–115. Det är även i denna uppfattning som Murray tycks hamna med hans *praktiskt abstrakta* arbetes samhälleliga konstituering: de arbetare vars arbete är praktiskt abstrakt, med andra ord de arbetare som producerar värde, arbetar för lön och producerar i syfte att generera profit till kapitalisten; se Murray: ”Marx’s ’truly social’ labour theory of value I”, 45; även densamme: ”Marx’s ’truly social’ labour

theory of value II", 111–119; densamme: "Avoiding bad abstractions", 229n, där han icke desto mindre påpekar att idén att abstrakt labour "being performed" hamnar fel; jfr Arthur: "The practical truth of abstract labour", 103, som uttrycker det vagt med bestämningen "waged labour"; Bonefeld: "Abstract labour". Vi finner även en formulering i ett manuskript till bok två som tycks göra gällande det, Karl Marx: *MEGA II.11. Manuskripte zum zweiten Buch des "Kapitals" 1868–1881* (Amsterdam, 2008) [*Kapital II*], 646.

86. Marx: *Kapital III*, 901: "In der Werthbestimmung handelt es sich um die gesellschaftliche Arbeitszeit überhaupt, das Quantum Arbeit, worüber die Gesellschaft überhaupt zu verfügen hat und deren relative Absorption durch die verschiedenen Producte gewissermassen deren respectives gesellschaftliches Gewicht bestimmt. Die bestimmte Form, worin sich die gesellschaftliche Arbeitszeit als bestimmend durchsetzt, im Werth der Waaren etc, hängt allerdings mit der Form der Arbeit als Lohnarbeit und der entsprechenden Form der Productionsmittel als Capital zusammen, als nur auf dieser Basis die *Waarenproduction* allgemeine Form der Production wird u.s.w."

87. Se Marx angående Aristoteles i *Kapital I 1872*, 91–92; jfr "Anhang 1867", 635–636. Denna historiska omständighet gjorde att Aristoteles inte kunde förstå arbetets dubbelzijdighet som parallell till varan som bruks- och bytesföremål. Det grekiska samhället hade nämligen slaveriarbete och arbetskrafternas olikhet som sin grund.

88. Marx: *Kapital I 1867*, 25n: "vom *Lohn* oder Werth die Rede ist, den der Arbeiter etwa für einen Arbeitstag erhält, sondern vom *Waarenwerth*, worin sich sein Arbeitstag vergegenständlicht. Die Kategorie des Arbeitslohns existirt überhaupt noch nicht auf dieser Stufe unsrer Darstellung".

89. Jfr Marx: "Anhang 1867", 630.

90. Marx: *Kapital I 1872*, 79–80; se ovan.

91. Marx: *Kapital I 1872*, 71–72.

92. Marx: *Kapital I 1872*, 72: "gleiche menschliche Arbeit, abstrakt menschliche Arbeit"; "daß in ihrer Produktion menschliche Arbeitskraft verausgabt [...] ist"; "gemeinschaftlichen gesellschaftliche Substanz".

93. Marx: *Kapital I 1867*, 24: "produktive Verausgabung vom *menschlichem* Hirn, Muskel, Nerv, Hand u.s.w., und in diesem Sinn beide *menschliche* Arbeit"; "aber stellt menschliche Arbeit schlechthin dar, Verausgabung *menschlicher Arbeitskraft* überhaupt".

94. Marx: *Kapital I 1867*, 25: "die *Qualität menschlicher Arbeit*" (hela stycket kursivt i originalet). En arbetskraft som måste ha utvecklats historiskt kan logiskt sett inte vara den mest abstrakta, enklaste bestämmningen.

95. Marx: *Kapital I 1867*, 44: "für sich selbst betrachtet"; "es ist eine *physiologische* Wahrheit, daß sie Funktionen eines specifisch *menschlichen* Organismus im Unterschied von *andern* Organismen sind, und daß jede solche Funktion, welches immer ihr Inhalt und ihre Form, wesentlich *Verausgabung* von *menschlichem* Hirn, Nerv, Muskel, Sinnesorgan u.s.w. ist"; jfr *Kapital I 1872*, 102.

96. Marx: *Kapital I 1867*, 44–45; jfr *Kritik 1859*, 110; "Einleitung 1857", 22.

97. Marx: *Kritik 1859*, 110: "*festgeronnener Arbeitszeit*" (hela stycket kursivt i originalet); cit. i *Kapital I 1867*, 21.

98. Jfr Marx: *Kapital I 1867*, 21; *Kritik 1859*, 109–110.

99. Marx: *Kritik 1859*, 115: "specifisch gesellschaftliche Form"; "abstrakt allgemeine Arbeit"; "einem Gesellschaftszusammenhang, den der Schneider nicht eingefädelt hat"; jfr "Vorwort 1859", 100; Arthur: "The practical truth of abstract labour", 107.

100. Marx: *Kritik 1859*, 109: "das lebendige Dasein der Arbeit".

101. Marx: *Kritik 1859*, 112: "seine Arbeitszeit, aber nur als allen gemeine Arbeitszeit, für die es daher gleichgültig, die Arbeitszeit *wessen* Einzelnen sie ist"; 110: "als Arbeit verschiedener Subjekte, sondern die verschiedenen arbeitenden Individuen erscheinen vielmehr als bloße Organe *der Arbeit*".

102. Marx: *Grundrisse 1858*, 193: "äußrer Maaßstab"; Karl Marx: *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de Proudhon* [1847]: "*la carcasse du temps*" [<https://www.marxists.org/francais/marx/works/1847/06/km18470615.htm>], hämtad 180424. Denna skrift är ännu inte utkommen i *MEGA*, men kommer att publiceras i avd. I, bd 5.

103. Jfr Marx: *Theorien 4*, 1316, 1322 där Marx skriver att den samhälleligt nödvändiga arbetstiden är en bestämning som har att göra med *värdestorleken*; det är å ena sidan riktigt, men innebär, menar jag, även en formförändring av det värdebildande arbetet genom att uttrycka motsättningen mellan privatarbete och samhälleligt arbete.

104. Marx: "Anhang 1867", 634: "gilt das abstrakt Allgemeine nicht als Eigenschaft des Konkreten, Sinnlich-Wirklichen, sondern umgekehrt das Sinnlich-Konkrete als bloße Erscheinungs- oder bestimmte Verwirklichungsform des Abstrakt-Allgemeinen". Se Murray: "The necessity of money", 52–54; Reuten: "The difficult labor of a theory of social value", 96–98.

105. Marx: *Kapital I 1867*, 41: "diese spezifisch gesellschaftliche Form abstrakter menschlicher Arbeit", se även Rubin: "Abstract labour and value", 119–120.

106. Marx: *Kapital I 1872*, 103: "sinnlich übersinnliche, oder gesellschaftliche Dinge", jfr "Anhang 1867", 637; *MEGA II.6*, 39. Jfr Hegel: *Phänomenologie*, 127–129; G.W.F. Hegel: *Wissenschaft der Logik II. Werke 6* (Frankfurt a.M., 2014), 158, en terminologisk överensstämmelse som inte kan utvecklas här.

107. Den interna relationen mellan värdets substans och den samhälleligt nödvändiga arbetstiden ville Marx uttryckligen framhäva i den andra utgåvan av *Das Kapital*, se "Nachwort 1872", i *Kapital I 1872*, 700; i *Kritik* skriver Marx att det är *arbetstiden* som är värdets substans och immanenta mått, se *Kritik 1859*, 154; i *Das Kapital* framgår det omvänt som att bara den samhälleligt nödvändiga arbetstiden räknas som värdebildande, se *Kapital I 1867*, 20. För innebörden av *moment*, se Reuten: "The difficult labor of a theory of social value", 92.

108. Marx brev till Kugelmann den 28 dec. 1862, i *MEW* 30, 640.

109. Marx brev till Lassalle den 28 feb. 1858, i *MEW* 29, 550: "*Kritik der ökonomischen Kategorien*"; "das System der bürgerlichen Ökonomie kritisch dargestellt"; "Darstellung des Systems und durch die Darstellung Kritik desselben"; jfr Marx brev till Becker den 17 april 1867, i *MEW* 31, 541.

110. Marx: Marx brev till Annenkov den 28 dec. 1846, i *MEW. Bd 27. Briefe Februar 1843–Dezember 1851* (Berlin, 1963), 457: "nur solange Wahrheiten sind, wie diese Verhältnisse bestehen"; Marx: "Urtext", i *MEGA II.2*, 91: "nur richtig ist, wenn sie ihre Grenzen kennt".

111. Marx, *Kapital I 1867*, 47: "gesellschaftlich gültige, also objective Gedankenformen für die Produktionsverhältnisse *dieser historisch bestimmten* gesellschaftlichen Produktionsweise, der Waarenproduktion".

112. Marx, *Kapital III*, 843: "einer bestimmten historischen Gesellschaftsformation angehöriges *Produktionsverhältnis*".

113. Marx, *Kapital I 1872*, 104: "als was sie sind"; jfr *MEGA II.6*, 40.

114. Jfr Marx: "Einleitung 1857", 36.

115. Marx: "Vorwort 1867", i *Kapital I 1867*, 12; *Kapital I 1867*, 50–51.

116. Marx: "Vorwort 1867", 12: "*die Waarenform* des Arbeitsprodukts oder *die Werthform* der Waaren die *ökonomische Zellenform*"; *Kapital I* 1867, 28n.
117. Marx: *Kapital I* 1867, 28. Det kan ses som ett exempel på David Humes kategori "distinction of reason", vilket Murray har lyft fram; se Hume: *A treatise of human nature* (New York, 2005 [1738]), 24–25; Murray: "Marx's 'Truly social' labour theory of value", 36–37, Murray kopplar dock inte *Abstraktionskraft* till *distinction of reason*.
118. Marx: *Kapital I* 1867, 43, 51.
119. Marx: *Theorien* 4, 1499; *Kapital III*, 884. Redan i ett brev till fadern 1837 påpekar Marx att det är *begreppet* som förmedlar form och innehåll, en förmedling som ekonomerna inte fullt förmått begripa utan håller dem externt åtskilda, se Marx brev till fadern den 10 nov. 1837, i *MEW* 40. *Ergänzungsband: Schriften, Manuskripte, Briefe bis 1844. Erster Teil* (Berlin, 1968), 6; se Murray: *Marx's theory of scientific knowledge*, 9.
120. Marx: *Kapital I* 1872, 103: "dem eigenthümlichen gesellschaftlichen Charakter"; *Kapital III*, 852.
121. Marx: *Kapital I* 1867, 500: "Wie der Mensch in der Religion vom Machwerk seines eignen Kopfes, so wird er in der kapitalistischen Produktion vom Machwerk seiner eignen Hand beherrscht"; jfr "Anhang 1867", 638.
122. Marx: *Kapital II*, 646.
123. Marx brev till Engels den 31 juli 1865, i *MEW* 31, 132: "ein artistisches Ganzes".
124. Liedman pekar i *Karl Marx*, 396–399, på organism-metaforens tvetydighet; jfr Arthur: *The new dialectic*, kap. 2, 4.
125. Marx: *Grundrisse* 1858, 183: "nöthig, nicht von der Arbeit, sondern vom *Werth* auszugehn und zwar von dem schon in der Bewegung der Circulation entwickelten Tauschwerth. Es ist ebenso unmöglich direkt von der Arbeit zum Capital überzugehn, als von den verschiednen Menschenracen direkt zum Banquier oder von der Natur zur Dampfmaschine"; även i Karl Marx: *MEGA II. 3.1. Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861–1863)* (Berlin, 1976) [*Theorien* 1], 28.
126. Se Marx: *Resultate* 1864, 24; jfr Bubner: "Logik und Kapital", 63–69; Bellofiore & Finelli: "Capital, labour and time".
127. Se Marx: *Grundrisse* 1858, 554, 534; jfr *Kapital I* 1867, 102.
128. Marx: "Einleitung 1857", 42.
129. Marx: *Kapital I* 1867, 17; jfr *Kritik* 1859, 107.
130. Marx: *Kapital III*, 385–386.
131. Marx: "Nachwort 1872", 709: "hat den Stoff sich im Detail anzueignen, seine verschiednen Entwicklungsformen zu analysieren und deren innres Band aufzuspüren. Erst nachdem diese Arbeit vollbracht, kann die wirkliche Bewegung entsprechend dargestellt werden. Gelingt dies und spiegelt sich nun das Leben des Stoffs ideell wider, so mag es aussehn, als habe man es mit einer Konstruktion a priori zu thun".
132. Marx: "Nachwort 1872", 709.
133. Marx brev till Engels den 1 feb. 1858, i *MEW* 29, 275: "durch Kritik eine Wissenschaft erst auf den Punkt bringen, um sie dialektisch darstellen zu können"; Marx brev till Engels den 25 feb. 1859, i *MEW* 29, 404.
134. Marx brev till Schweitzer den 24 jan. 1865, i *MEW* 16. *September 1864–Juli 1870* (Berlin, 1962), 28: "die selbst *die materiellen Bedingungen der Emanzipation* produziere"; jfr brevet till Engels den 30 april 1868, i *MEW* 32, 75.
135. Marx: "Nachwort 1872", 704; Marx brev till Kugelmann den 13 okt. 1866, i *MEW* 31, 534.
136. Marx: *Kapital I* 1867, 74.

Abstract

The burning mirror as myth and artefact. About an artefact in the collections of the Army Museum. Olov Amelin, PhD in Intellectual History, Museum Director, The Nobel Museum, Stockholm, Sweden, o.amelin@telia.com

The Army Museum's collections include a unique burning mirror. There is no equivalent in any other museum collection in the world. It was long claimed that the mirror came to Sweden as a war trophy from Prague in 1648. Most recently, in 2006, the Czech historian Beket Bukovinska made this claim and presented a number of circumstances in support of her thesis. This text tests this thesis and describes the burning mirror, which has taken on the air of a mythical artefact. Burning mirrors have appeared in stories since classical antiquity, when Archimedes is claimed to have destroyed a fleet at Syracuse with the help of burning mirrors. Their ability to create high temperatures and thereby melt metal gave the mirrors an obvious place in the alchemist's laboratory during the early modern period. We can now safely trace this mirror's history to the university in Greifswald in 1751. Prior to this, its past is speculation or cloaked in uncertainty. The desire to insert this odd artefact into different historical contexts likely has led to interpretations based on weak historic foundations. This text uses the artefact biographical method, which today has a strong foothold among researchers interested in our material cultural heritage. Through the mirror's more than 400-year history, we can follow how it has been included in a variety of narratives.

Keyword: Scientific instrument, burning mirror, artefact biography

Brännspegeln som myt och objekt

Om ett föremål i Armémuseums samlingar

OLOV AMELIN*

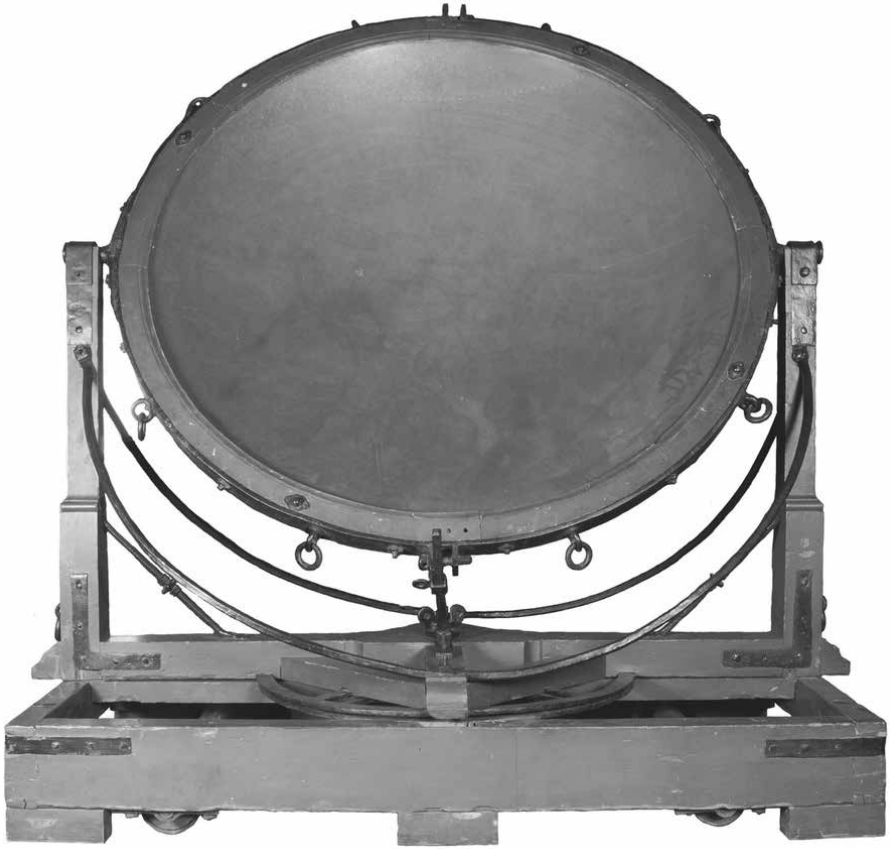
Inledning

I mars 2009 öppnade en av de största utställningar som någonsin gjorts om Galileo Galilei.¹ I samband med invigningen träffade jag professor emeritus Albert van Helden, Rice University. Van Helden är en ledande Galileiforskare och expert på tidigmodern vetenskapshistoria som intresserat sig för vetenskapliga instrument. Han frågade mig om en stor brännspegel som han förstått finns i Stockholm. Och visst kände jag till den – en imponerande spegel med märkliga optiska egenskaper.²

En brännspegel är en konkav spegel, formad som en grund skål. Formen gör att infallande ljus samlas i en brännpunkt eller ett koncentrerat område där man kan uppnå ansenliga temperaturer. Redan tidigt i kemihistorien var brännspegeln, med vars hjälp man kunde smälta metall, ett instrument i laboratoriet. Dess optiska egenskaper har också väckt fascination. Beroende på var man befinner sig i förhållande till spegelns brännpunkt så ger den upphov till förstörade spegelbilder eller förstörade upp- och nervända bilder. Brännspeglar tillverkades ofta av metall. Antingen hamrade man fram formen eller gjöt spegeln i önskad form.

Den tjeckiska historikern Beket Bukovinská har beskrivit spegeln i Armémuseums samlingar i Stockholm och presenterat trovärdiga bevis för att den kunde vara tillverkad i Italien omkring år 1600 för Rudolf II:s kuriosakabinett. Bukovinská argumenterar i sin artikel "Existuje 'mio specchio grande' Giovanniho Antonia Maginiho?"³ för att spegeln tillverkats av italienaren Antonio Magini och att den togs som krigsbyte i Prag 1648 för att sedan hamna i Sverige. Men spåren av spegeln är fler och mer motsägelsefulla än vad Bukovinská har antagit och vägen till Stockholm

Filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, museichef, Nobelmuseet i Stockholm, o.amelin@telia.com

Brännspegel i Armémuseums samlingar, AM. 010167, spegelns diameter ca. 1950 mm.

både längre och krokigare. Avsikten med denna text är att följa Bukovinská och om möjligt bekräfta eller dementera hennes tes. Jag vill dessutom pröva möjligheten att se hur ett föremål som placeras i olika kontexter och tidsperioder omdefinieras och omtolkas. Brännspegeln har, kan man säga, blivit del av olika narrativ. Emma Hagström Molins avhandling *Krigsbytetts biografi. Om byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet* (2015) har varit en viktig inspirationskälla, inte minst den objektbiografiska metod hon använt. Hon beskriver en:

metodologi som tar fasta på hur föremål och samlingar existerar i föränderliga tillstånd: i varande och i rörelse, från ett rum till ett annat, från en tid till en annan. Tillvägagångssättet måste kunna synliggöra transformationer och gradvisa omtolkningar av föremålen genom att följa deras egna temporaliteter⁴

I min beskrivning av brännspegeln prövas myt mot verklighet. Brännspeglar i allmänhet, och spegeln i Armémuseum i synnerhet, har varit föremål för spekulation om användning och ursprung. Syftet är att bidra med en grundligare beskrivning av föremålets historia och att använda ett angreppssätt som kombinerar föremålsforskningens sökande efter proveniens med funktion genom den metod som Molin använder och som hon i sin tur hämtat från arkeologiska och etnologiska studier.⁵

Utställningen om Galilei markerade att det var 400 år sedan han för första gången riktade ett teleskop mot himlavalvet. Galilei bekräftade Kopernikus teori att planeterna kretsade kring solen och inte, som den rådande doktrinen angav, att jorden var universums medelpunkt. Den heliocentriska världsbilden tog därmed ett stort kliv framåt – men det skulle dröja innan den var allmänt accepterad. Galilei fick betala ett högt pris för sin frispråkighet och sattes i husarrest. Att lansera vetenskapliga teorier kan vara farligt, i synnerhet om man gör det i orostider och om frågan lika mycket handlar om vem som har tolkningsföreträde. Motreformationen pågick som bäst, inkquisitionen hade bråda tider. Nio år senare skulle en grupp protestanter slänga ut tre katoliker från fönstren i den stora borgen i Prag, vilket därmed eldade på den rådande konflikten om makt och religion och snart ledde till det trettioåriga kriget.

Brännspeglar i Prag

Rudolf II:s konstkabinett förvarades i Pragborgen (Pražský hrad) och var en av de enskilt största samlingar av vetenskapliga instrument, etnografika och konstföremål vid denna tid. Mot slutet av sin regeringstid drabbades kejsaren av tilltagande psykisk sjukdom, och makten övertogs alltmer av brodern Matthias som formellt tillträdde som tysk-romersk kejsare då Rudolf II dog i januari 1612. Den nye kejsaren lät flytta delar av kabinettet till Wien. Fram till år 1648 då Westfaliska freden slöts förvaltades kabinettet av Rudolf II:s tronföljare – vid tiden för freden var Ferdinand III kejsare.

I början av fredsåret var fortfarande stora delar av kabinettet kvar i Prag. Men mitt i sommaren, den 16 juli 1648, gjorde den svenska generalen Hans Christoff Königsmarck (1605–1663) något av en kupp när han överraskande intog Prags så kallade lillsida med kejsarborg, flera adelsfamiljers slott och ett antal kloster.⁶ Krigsbytet från attacken blev enormt och stora skatter skickades till Stockholm och drottning Kristina. Men delar av bytet behölls av de deltagande officerarna och tog andra vägar genom Europa. Idag kan vi få en uppfattning om det plundrade konstkabinettets storlek och omfång genom ett antal inventarieförteckningar, återfunna i svenska arkiv på 1850-talet och upprättade åren 1607–1611, 1621 och i

samband med krigsbytet år 1648. Samlingen var stor, med tusentals föremål fördelade på en rad salar och rum.

År 1852 publicerade den österrikiske prästen, historikern och hävdatecknaren Beda Dudik (1815–1890) sin bok *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*.⁷ Dudik hade i uppdrag att kartlägga Mährens historia (Mähren utgör tillsammans med Böhmen dagens Tjeckien) och reste därför 1851 till Sverige för att söka efter skrifter, tagna som krigsbyte under trettioåriga kriget. År 1855 gjorde han en liknande resa till Rom där han sökte efter skrifter som förts dit av drottning Kristina, denna gång med inriktning både på Böhmens och Mährens historia. År 1878 besökte Dudik återigen Sverige och denna gång kunde han föra med sig ett antal skrifter som den österrikiska och svenska regeringen genom byteshandel utväxlade.

Ett viktigt resultat av Dudiks resor till Sverige och Italien var upptäckten av tre inventarier över konstkabinettet i Prag.⁸ Förteckningen beskriver innehållet i fyra stora valv i Pragborgen på Hradčany: den Nya och den Spanska salen, Rustkammaren och det Kejsrerliga Scriptoriet. Det ger en inblick i samlingarna under åren 1576–1648, från den konstälskande kejsar Rudolf II fram till Ferdinand III. Rariteter ”speglar uppfinningsrikedomen och skickligheten hos människan, såväl som den utforskade skaparkraften i naturen”, och Dudik räknar upp en lång rad föremål och konstverk för att ge en bild av samlingarnas mångfald, däribland vetenskapliga instrument, jord- och himmelsgloben och – i det här sammanhanget det mest intressanta – brännspeglar.⁹ I ett försök att uppskatta krigsbytet talar Dudik om ”7 millioner”. Det förblir dock oklart vilken valuta han refererar till. Han påstår vidare att bara värdet på de i Prag erövrade kontanterna var större än totalkostnaden för den svenska armén (oklart om Dudik menar per år eller något annat), vilket ger ytterligare en fingervisning om att bytet var stort.

En del av de erövrade föremålen hamnade på Skoklosters slott, däribland vapen från Rudolf II:s rustkammare och flera ur. Överlämnandet av kabinettet i Prag skedde under brutala former och i ett brev från Königsmarck till Axel Oxenstierna beskrevs hur skattmästaren Miseron under hot om tortyr tvingades upprätta listor med föremål för Oxenstierna och drottning Kristina samt överlämna originalinventariet och nycklarna.¹⁰

Dudik hänvisar till tre inventarier. Ett av dessa, som rimligen är ”Original-inventar”, återfinns han på Skokloster slott. Det bör beskriva samlingarna som Königsmarck och hans trupper fann dem i juli 1648. Ett inventarium (B) återfanns också i Karl Gustav Wrangels papper, skrivet den 10–12 september samma år. Och som Dudik utbrister: ”Welcher Contrast!” I augusti hade, enligt Dudik, omkring 65 vagnslaster med guld,

silver, ädelstenar med mera fraktats via Leipzig och Dömitz till Wismar. Där adderades stora boksamlingar och konstskatter från andra adelsbyggnader och kloster i Prag. Inventariet B innehåller fortfarande betydande skatter, men med krigsherrens logik så var allt som enkelt kunde transporteras det som först lämnade Prag och det saknas därför i detta inventarium. Ett tredje inventarium (C) som Dudik återfann i Kungliga Bibliotekets samlingar i Stockholm upprättades år 1652 och listar på 152 folioark alla föremål som nådde Stockholm och drottning Kristina.¹¹

Som Bukovinská visat återfinns åtskilliga speglar i de tre inventarierna, men inte någonstans kan vi entydigt peka ut att man syftar på den stora spegeln som idag återfinns i Armémuseums samlingar. Plana speglar förväxlas med brännspeglar och Bukovinská själv lockas att identifiera en av manshöjd stor spegel som den eftersökta spegeln, trots att man ingenstans nämner att det skulle röra sig om en brännspegel, eller en rund spegel. Man kan konstatera att det uppenbarligen är frestande att skriva in denna spegel i ett historiskt narrativ där den inte hör hemma.

Men Bukovinska hävdar att det finns andra starka belägg för att spegeln ingick i Rudolf II:s samling. Giovanni Antonio Magini (1555–1617) var astronom/astrolog, matematiker, kartograf och instrumenttillverkare. År 1588 blev han i konkurrens med Galileo Galilei utnämnd till professor i matematik i Bologna. Magini intresserade sig för konkava och konvexa speglars egenskaper och publicerade *Breve instruzione sopra l'apparenze et mirabili effetti dello specchio concavo sferico* (1611). I Antonio Favarios verk *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Keplero e di altri celebri astronomi e matematici dei secoli XVI e XVII con Giovanni Antonio Magini* (1886) kan vi följa Maginis mellanhavanden med hovet i Prag, en inte helt friktionsfri relation.

Magini hade i början av 1600-talet tillverkat flera konkava speglar och uppenbarligen haft framgång med att både sälja dessa och utveckla den optiska teorin kring speglarna. Fascinationen för optik var stor vid den här tiden, men mytbildningen var också omfattande och konkava speglar ansågs ha spelat en nyckelroll både för att upptäcka fienden och för att tillintetgöra deras fartyg.¹² Brännspegeln var något av renässansens hemliga vapen, idéer som underblåstes bland annat av myten om Arkimedes som sades ha tillintetgjort en flotta vid Syrakusa med hjälp av just brännspeglar.¹³

År 1602 lät Magini trycka *Theorica speculi concavi sphaerici* i vilken han räknar upp alla fenomen som kan iakttas med hjälp av konkava speglar, alltifrån möjligheten att smälta bly, att samla ljuset från en låga och att höra ljud som reflekterats i spegeln, till mera fantasifulla egenskaper som att känna kylan från is som reflekterats i spegeln eller känna skillnaden mellan den reflekterade värmen under vinter och sommar.¹⁴

Magini hade vid den här tiden kontakt med hovet i Prag. Enligt honom själv dedicerade han en tabell över Saturnus och Jupiters rörelser till Rudolf II och arbetade med de hittills största speglarna han tillverkat, varav en skulle säljas till kardinal Odoardo Farnese och den andra till Rudolf II.¹⁵ Som mellanhand använde Magini Tycho Brahes svärson, Frans Tengnagel.

I brevväxlingen anger Magini också storleken för sin spegel: ”Jag gör två [speglar], med en större del av sfären [sfäriskt segment], deras radie är två och en halv fot, av en storlek som aldrig någon tidigare har sett, de väger minst 80 pund styck.”¹⁶ Här är Magini inte helt enkel att förstå. Han beskriver sina speglar som delar av en sfär, dvs. som om man skurit av ett stycke av en tennisboll nära den ena sidan och belagt insidan med ett speglande material. Den radie han pratar om har Bukovinska tolkat som radien på den stora cirkel som är omkrets på den från tennisbollen avskurna delen. Radien anges till 2,5 fot eller 960 mm, vilket skulle ge en diameter på 1920 mm. Detta kan vi jämföra med måtten på spegeln på Armémuseum där ytterkantsmättet är 1950 mm. Innermättet, innanför dess träram är 1720 mm. Själva gjutgodsets storlek bedömer jag vara ca 1900 mm. Vikten är däremot svårare att förstå eftersom ett bolognesiskt pund är 361 gram. Berättar han om en tillverkning av speglar med en diameter på nästan två meter som skulle väga knappt 30 kg? Det stämmer inte alls med vad spegeln i Armémuseum väger – en cirka 3 kvadratmeter stor gjuten bronsskål med en godstjocklek på ungefär 16 mm väger omkring 800 kg!¹⁷ Magini uppger i ett senare brev vikten för en spegel med diametern två fot (76 cm) till just 80 pund, vilket är fullt rimligt.¹⁸

Här tar historien en ny vändning. Jag presenterade mina mätresultat vid Scientific Instrument Commissions årliga konferens som 2014 hölls i Tartu, Estland. Vetenskapshistorikern Christine Lehman som arbetar med en bok om brännspeglars användning inom kemin under 1600- och 1700-talet uttryckte en viss skepsis till att Armémuseums spegel skulle vara tillverkad av Magini. Hon hänvisade i sin kritik till den franska utgåvan av Maginis arbete från 1620, där han beskriver speglarnas användning och teori. Maginis hänvisning till speglarnas diameter och radie var inte, som Bukovinska och jag själv antagit, till själva spegelns radie, utan till den sfär av vilken spegeln är en del. Magini skriver: ”Trots att två av speglarna är olika, så har de samma krökning [*concavité*] och utgör ett segment av samma sfär, de kommer att ha samma diameter, halva diameter och centrum”.¹⁹ Bukovinskås kanske främsta belägg för att spegeln på Armémuseum skulle ha tillverkats av Magini faller därmed. Radien skulle i så fall vara den sträcka som i exemplet med tennisbollen ovan går från bollens centrum till dess kant/yta. Den radie som uppges till 2,5 bologne-

siska fot, en knapp meter, innebär att spegeln har en brännvidd på 48 cm – att jämföra med spegeln på Armémuseum som har en brännvidd på ca 4 m. Vikten på 80 bolognesiska pund (28,9 kg) är plötsligen fullt rimlig, till skillnad från den flera hundra kilo tunga spegeln i Stockholm. I sitt ännu opublicerade arbete om Maginis speglar beskriver Christine Lehman fyra speglar tillverkade av Magini från 1604 och framåt. Ingen av dem är i närheten av storleken på den spegel som jag försöker spåra.

Brännspeglarna i Prag är trots detta intressanta. Deras plats i Rudolf II:s kuriosakabinett säger något om det narrativ i vilket de är inskrivna. Magiska, svårförklarliga och med egenskaper som kom till användning i det alkemiska laboratoriet, eftersom metaller kunde smältas när solens strålar samlades i spegeln. Spegeln i Armémuseum har många gånger varit en del av den berättelsen. Låt oss därför fortsätta att följa Maginis mellanhavanden med hovet i Prag.

Att Magini i slutet av 1604 levererade en stor brännspegel till Prag framgår av ett brev som Tengnagel skrev till Magini den 20 november samma år. I brevet bekräftade han att spegeln anlant till staden tre dagar tidigare, det vill säga den 17 november.²⁰ Därefter förefaller problemen ha hopat sig. Magini fick inte betalt och tonen blev allt mer irriterad i följande brevväxling. Samtidigt fortsatte Magini att tillverka mindre speglar som han sålde till flera olika beställare. Uppenbarligen var hans tillverkning väl känd, och speglarna och deras optiska egenskaper var något som diskuterades flitigt i hans brevväxling.²¹ År 1620 publicerades ”*Breve istruttione*” (1611) i fransk översättning.

Magini ansträngde sig i många år för att försöka få betalt av hovet i Prag. I en spännande brevväxling med Galilei återkom han i ärendet och försökte använda Galilei som mellanhand i en eventuell vidareförsäljning till hertigen av Florens – han verkar alltså ha gett upp hoppet om att någonsin få betalt och vill helt enkelt ha tillbaka spegeln. Den 28 september 1610 skrev han till Galilei:

Vad gäller mina konkava och konvexa speglar som jag ägnat Hans Majestät Kejsaren [Rudolf II] så är det sant att jag erhållit tretusen daler, men om jag beräknar priset för min andra spegel, som jag skickade honom redan för 7 år sedan och även dedikationen av mina tabeller för Merkurius och Jupiters konjunktion år 1603, så har Hans Majestät fortfarande en skuld till mig på mer än 1000 daler [...] Jag har idag för avsikt att skriva till hans Excellence Ambassadören Fuccari, som skall göra känt hos Kejsaren, att om inte all ersättning erlagts före oktobers utgång så kommer jag känna mig fri att disponera spegeln som jag behagar.”²²

Magini fortsatte därefter sin dialog med Galilei och bad honom förmedla uppgifter om speglarnas kvaliteter, storlek och pris, men återkom också till den uteblivna betalningen – uppenbarligen kände han sig lurad.²³

Som vi sett så håller inte kopplingen mellan Armémuseums spegel och Maginis speglar, men kan spegeln i Armémuseum ändå komma från krigsbytet i Prag? Det finns ingen entydig post som kan kopplas till det vi söker och Bukovinskás antagande får därmed anses som felaktigt. Kopplingen till Prag blir därmed en spekulation utan stöd i arkiven.

Brännspegeln i Greifswald

År 1748 tillsattes Axel Löwen (1686–1772) som generalguvernör över Pommern och blev samtidigt kansler för universitetet i Greifswald.²⁴ Löwen var en ärrad militär och valdes 1746 in som ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien i Stockholm, men han förefaller inte ha gjort något som helst avtryck under sin tid där. Stralsund var säte för den svenska guvernören i Pommern och posten hade innehafts av flera personer med kopplingar till krigsbytet i Prag. Främst av dem Carl-Gustaf Wrangel som var generalguvernör 1648–1650 och 1661–1676 och också lät bygga ett slott inne i Stralsund.

Att stora mängder krigsbyte samlades i Stralsund var inte förvånande. Wrangel skeppade föremål och konst till Sverige och sitt slott Skokloster vid Mälaren, men man får anta att mycket blev kvar på slotten i Stralsund och på Rügen där han avled. Axel Löwens residens i Pommern med samlingar och bibliotek blev också det ryktbart och beskrevs i olika texter.²⁵ I Pommersche Bibliotek år 1751 stod följande att läsa:

Herr Excellensen Generalguvernören och Cancellarius Magnificus för denna Akademi herr Baron Axel von Löwen har nyligen genom en särskild funktion från högst densammes oförtröttlige nådiga försorg [...] då Herr Excellensen från sitt ojämförliga förråd av Matem. och Fysikal. instrument, överlämnat en brännspegel av metall av aktningsvärd storlek för att brukas av vår lärare i experimental fysik, hr Prof. Mayer, med det nådiga villkor att man genomför försök, både för att berika naturläran och att låta den studerande ungdomen använda spegeln. Brännspegeln förtjänar en egen beskrivning, som kommer ges vid ett annat tillfälle.²⁶

Någon ytterligare beskrivning av brännspegeln har dock inte publicerats.

Den professor Mayer som hänvisas till i texten var Andreas Mayer (1716–1782) som från 1741 var professor i matematik och astronomi och från 1749 professor i fysik vid universitetet i Greifswald. Mayer valdes in i Kungl. Vetenskapsakademien 1752 (året efter att han tagit emot brännspegeln). En vecka senare, den 25 april, levererade han sitt inträdestal om inrättandet av ”Konst- och Handtverks-Scholor”.²⁷ Väl tillbaka i Greifswald bedrev Mayer flitig korrespondens med akademiens sekreterare Per Wilhelm Wargentín och i Greifswald spelade Mayer en nyckelroll för

universitetets utveckling och vetenskapliga status. Vid sidan av sin vetenskapliga gärning var han också arkitekt för universitetets nya huvudbyggnad.²⁸

Brännspegeln tas således i bruk i upplysningstidens historiska kontext. Glömd är alkemin och brännspegelns mytiska egenskaper som vapen. Brännspegeln som instrument blir del av ett universitets experimentella instrumentuppsättning och inte en märkvärdighet i en kejsares kuriosa-kabinett. I tidens anda sätts nyttan i främsta rummet; med experiment och kunskapsutveckling ska riket byggas. Mayer är en viktig person i det här sammanhanget. Han var elev till Christian Wolff, filosof och matematiker, vars idéer präglade den tyska universitetsmiljön fram till romantikens intåg. Wollffianismen, som denna filosofiska inriktning kom att kallas, predikade grundläggande upplysningstankar parat med idéer från Leibnitz och Descartes. Den fick ett mycket starkt fäste i Uppsala som en framgångsrik filosofisk doktrin under en stor del av 1700-talet. Nyttan underströks då Axel Löwen överlämnade spegeln till Greifswalds Universitet.

Brännspegeln i Roslagen

Axel Löwen blev kvar i Stralsund ända till sin död 1772, och sannolikt stannade brännspegeln kvar i Greifswald eller Stralsund till dess att Löwens kvarlevor skulle transporteras till Sverige för att gravsättas i familjegraven i Frötuna kyrka, Norrtälje. Hans grav kom att smyckas på ett något originellt sätt. I Upplands Fornminnesförenings tidskrift från 1871 beskrevs gravkoret på följande sätt:

Vid kyrkans södra sida är förenadt med densamma ett vackert tornbeprydt grafkor nu tillhörigt grefliga släkten Löwen. Den största märkvärdighet det innehåller är den stora brännspegel som der förvaras hvilken lär vara en af de större som finnas. Hans diameter är 5 fot 9 tum. Hvilken skada att han ej förvaras på något ställe, som bättre kunde skydda honom för anfrätning; om han ej redan är förstörd deraf, torde det dock ej dröja länge förr än det inträffar, så framt han ej föres till ett annat förvaringsrum. Här finnas äfven tvänne kanoner och tvänne mörsare, liggande på sina lavetter; de hafva denna inskrift: Axelio Löwen senatoriæ dignitatis pignus Amoris ordines Sveciæ 1741 (Till riksrådet Axel Löwen som ett bevis på tillgifvenhet af Sveriges Ständer 1741).²⁹

Familjen hade alltså låtit transportera brännspegel, kanoner och mörsare till en landsortskyrka i Uppland och ställt upp dem som gravdekoration för sin anfader.

Kanonerna flyttades från kyrkan år 1808 men detta var ingen självklarhet, i synnerhet inte som Carl Axel Löwen också ville flytta bort bränn-

spegeln. I februari samma år träder kyrkoherden och prosten Christopher O. Humble in i handlingen och skriver ett upprört brev till domkapitlet i Uppsala. Med detta dras spegeln in i sin sista strid, med prosten Humble på ena sidan och hovet, en adelsläkt och ingen mindre än Sveriges främsta vetenskapsman, Jöns Jacob Berzelius, på den andra. Utgången kan verka given. Humble skriver:

Då högvälborne Herr Grefve Carl Axel Löwen haft det besynnerliga infall att få ur Löwiska Grefveliga och Friherrliga Graf-Choret här uti Frötuna kyrka uttaga den dit af hans Förfäder insatte Bränn-Spegel, har jag ansedt min pligt vara detsamma neka, af den grund at Herr Grefven icke kunde upta Fullmakt därtill af hela Löwiska Familjen, som även i anledning af Kongl. Cancelli Collegii Bref af d. 23 Juli 1753 där förteckningar på sådanna merkvärdiga Monumenter anbefalles skola till Cancelli Collegium insändas, vilket tydligen visar att de såsom tjänande till berömlige Mäns åminnelse och kyrkornas prydnad, icke utan tillåtelse ifrån högre Ort böra bortflyttas eller rubbas.³⁰

Mot slutet av brevet anlägger Humble en mer försonlig ton där han ber om råd från Domkapitlet och ber dem ”gunstigast mig underrätta, huru jag mig förhålla skal, i den händelse vidare försök göres till denna öfver hela Riket vidtbekante BrännSpegels bortförande; vilket eljest förebäres skola ske i det ändamål, at göra honom brukbar och för Riket gagnelig.”³¹

I mars 1808 beslöt Domkapitlet att ställa sig bakom Prosten Humble: ”berörda brännspegel är till Frötuna kyrkas prydnad och berömliga mäns åminnelse i kyrkan insatt och således såsom kyrkans egendom att anses, bör densamma icke förr få därifrån bortflyttas än tilstånd dertil från Högre ort upvisas”.³² Resultatet av denna skriftväxling känner vi: Brännspegeln blev kvar, men genom kungligt brev så kunde kanonerna flyttas. Relationen mellan familjen Löwen och kyrkan, företrädd av prosten Humble, får nog beskrivas som ansträngd efter dessa turer. Den 16 december 1815 skrev domkapitlet till kungen och frågade om kanonerna som man nu ville ha tillbaka till kyrkan. Detta fick Carl Axels änka Gustafva att ryta ifrån. I ett svavelosande brev beskriver hon hur hon ombesörjt transport av kanonerna tillbaka till Frötuna efter det att de förvarats på en ”annan af Familjens egendomar i Sörmland” men, kanske viktigast, att hon vidtagit alla dessa åtgärder inte för att hon blivit ålagd att göra så och ”alldeles icke därtill föranledd af Prosten Humbles [...] icke svalnade iver för bevarandet af min Familjes tillhörigheter, och icke heller af fruktan att af någon af de anropade auktoriteterna kunna bli ålagd, att på något visst rum förvara min och min familjes egendom, utan endast af önskan, att undvika ett onödigt krånge”.³³

Parallellt fick Humble en annan och betydligt delikatare fråga på sitt

bord. Den 5 februari år 1816 skrev Jöns Jacob Berzelius: ”rörande Hans Kongl. Höghet Prins Oskars yttrade önskan att få köpa den uti Frötuna Kyrka befintliga stora Brännspegel, för att deraf göra en skänk åt Kongl. Vetenskaps Academiens Instrumentsamling”.³⁴ Oskar var 16 år när brevet skrevs och undervisades i kemi och naturlära av Berzelius. Det skulle dröja ett par år innan Berzelius blev Vetenskapsakademiens ständige sekreterare, men kronprinsens lärare borde ha ingett viss respekt. Berzelius brev andas entusiasm och knappast någon tvekan om att det skulle vara möjligt att flytta spegeln. Han ger till och med Humble i uppdrag att mäta och undersöka den:

at tillika fråga herr Prosten på vad sätt detta physiska instrument emot vederbörlig ersättning för dess värde, skulle kunna från Frötuna kyrka utbekommas, för at kunna användas till sin ursprungliga bestämmelse. För min egen del tror jag mig kunna tillägga at H.K. Höghet torde önska at få köpa detta instrument för at deras göra en skänk åt Kgl. Vetenskapsakademiens Instrumentsamling. [---] Om det icke faller sig för besvärligt skulle jag anhålla at Prosten täcktes vara god och mäta Spegelns diameter, samt från ett tvärt däröver spänst Snöre, mäta dess djup till midtpunkten, hvaraf sedan dess focal-distance med lätthet kan uträknas. Är dess polityr mycket förderfvad af tiden, och dess inre yta full af små håligheter?³⁵

Humble svarade:

Jag har alltid ansedt underligt, at et sådant konststycke som Brännspegeln skulle ställas på et sådant ställe; En piece som verkligen skulle pryda ett Konst Cabinette och göra nytta vid en Vettenskaps Academie. Detta är min personliga tanke och skal jag varföre så mycket[?] hos mig stå medverka till det gjorda förslagetets vinnande, men såsom ämbetsman vågar icke annorlunda utlämna honom än på Kongl. Majts. nådiga tillåtelse.³⁶

Humble reser hinder, kyrkans gravkor lämnas inte i fred, men han har än så länge ärkebiskopen i ryggen.³⁷ Man anar att Humble fruktade att bli av med kyrkans kanske märkligaste utsmyckning, den som satt hans lilla församling och kyrka på kartan. Biskopen, som fått en kopia på Humbles brev, reagerade snabbt och förklarade att han ställde sig bakom Humbles svar, men menade att han skulle föreslå för församlingen att spegeln inte såldes utan i enlighet med prinsens önskan ställdes till Vetenskapsakademiens förfogan och införlivades i instrumentsamlingen så länge akademien hade bruk för den. I Humbles svarsbrev till Berzelius framgår att han hörsammat Berzelius i dennes önskan om att få spegeln uppmätt, och Humble bifogar ett par snören som han använt för sin mätning.

I Frötuna kyrkoarkiv finns en avskrift av ett uppläst yttrande av assessorn J. A. Paqualin som skvallrar om att frågan beretts av den juridiskt

utbildade assessorn.³⁸ Han menar att gravprydnaden snarare tillhör familjen Löwen än kyrkan och att prissättningen för spegeln bör överlätas till prinsen. Humble måste ha gnisslat tänder. Paqualin var uppenbart lierad med grevinnan Löwen, och nu fanns också Berzelius med i gruppen som ville avlägsna föremål från gravkoret.

Inte blev situationen bättre när en släkting till Humble, en student Brändström, sällade sig till gruppen som menade att spegeln borde få en annan, mera ändamålsenlig placering. Han hade på eget initiativ mätt upp spegeln bara några veckor innan Berzelius brev anlände: ”Som jag å nämnde Spegels dimensioner gjorde mina anteckningar, mera par curiosité än för att i någon Scientifik afsigt begagna min undersökning och jag dersom; vid detta tillfälle ej ägde för mitt ändamål till handa, något annat instrument än en vanlig tumstock, så följer det af sig sjelf att min mätning ej kan anses vara med en fullkomligaste stränghet gjord”.³⁹ Men Brändströms resultat har på Humbles initiativ ändå förmedlats till Berzelius. I vad som kanske kan skyllas på ungdomlig iver så skriver Brändström till sin farbror: ”Wisst är att denna i sitt slag märkvärdiga och till och med präktiga fynd [?] mera förtjente att vara placerad uti någon Lärd Societets Instrumentkammare, än såsom den nu, så till sägandes är begravnen uti en aflägsen Kyrko Graf Chor, där den för de flästa äger litet eller intet värde”. Det måste ha varit minst sagt irriterande att läsa för Humble.

I ett brev till ärkebiskopen i Uppsala den 21 mars är Berzelius tydligare. Han har då själv besökt Frötuna och inspekterat spegeln och dessutom träffat prosten Humble. Berzelius vill skynda på processen och upprepar att spegeln förtjänar ett bättre öde. Han ifrågasätter Humbles motstånd mot att flytta spegeln från gravkoret och frågar ärkebiskopen vilket stöd som kan finnas för Humbles ståndpunkt. Berzelius vill ha ett snabbt svar så att den ca 800 kg tunga spegeln kan transporteras på släde.⁴⁰

Humble sökte råd och direktiv från domkapitlet i Uppsala, fortfarande osäker om vem som skulle betraktas som ägare men samtidigt mån om kyrkorummets helgd. Han skrev (8 och 23 mars) till sin vän konsistorienotarien Jonas Ulric Almqvist som den 27 mars 1816 refererade det svarsbrev som ärkebiskopen skickat till Berzelius där biskopen beskriver hur Berzelius: ”tillskrev H. Erkebisk. om dess Besiktning af Brännspegeln, med begäran att H. Erkebisk. ville upplysa, huruvida Författningarne om Antiqqviteter i kyrkorna, kunde lägga hinder i vägen för H.K.H. prins Oscar att få begagna berörda Brännspegel”. Ärkebiskopen kan inte se att Humbles motstånd har stöd i gällande lagar och regler för äldre föremål i kyrkor. Spegeln kan inte anses vara ett historiskt monument, kyrkan kan inte hävda äganderätt och spegeln kan inte heller kopplas till den donation som familjen Löwen gjort till kyrkan och dess gravkor. Ärkebiskopen

konstaterar att det inte förefaller finnas några hinder för kronprinsen att överta spegeln.⁴¹

Med detta skulle man kunna tro att striden var över – att spegeln kunde avhämtas och gravkoret få stå utan kanoner och spegel. Men så blev det inte. Frågan rann ut i sanden. År 1825 lämnades, som beskrivits ovan, kanonerna tillbaka och när prosten Humble åtta år senare avled stod gravkoret intakt. Möjligen minskade Berzelius intresse när han fick se spegeln: stor, otymplig och med en sfärisk form.

Brännspeglar användes av kemister runt om i världen. Under andra halvan av 1700-talet hade man lyckats smälta platina med en smältpunkt på 1772 grader med hjälp av brännspeglar. För en kemist bör därför en spegel av dessa dimensioner ha varit lockande att få införliva i instrumentförrådet. I en artikel av Arne Holmberg (1950) antyds det att det var familjen Löwen som utnyttjade kronprinsens intresse för att få draghjälp i tvisten om kanonerna.⁴² Det låter alltför långsökt. Berzelius var sannolikt intresserad för egen del, och att spegeln inte omnämns i Vetenskapsakademins protokoll, som Holmberg påpekar, är inte konstigt. Berzelius var ledamot, men agerade som professor och lärare till kronprinsen.

Avslutning

Spegeln i Frötuna hade kommit till Roslagen via svenska Pommern. Den hade möjligen flyttats från Europas kanske ståtligaste kuriosakabinett till instrumentsamlingen vid ett universitet och vidare till ett kyrkorum där dess funktion var en helt annan. Från verktyg till symbol, från nytta till åminnelse av en svunnen tid. När Berzelius och Humble såg sina avbilder i den åldrade spegelytan var det den andliga, religiösa världens värnande om en individs minne som ställdes mot vetenskapens nytta. En sinnebild av de romantiska strömningar som växte sig allt starkare under det tidiga 1800-talet, med betoning av individen och ett ärofyllt förflutet. I ett sista försök att återge spegeln dess plats som ett nyttigt vetenskapligt instrument misslyckades Berzelius. Brännspeglens symboliska värde som minne av fornstora dar då Sveriges armé plundrade Europas skattkammare var starkt. Ställd inför den av tiden anfrätta spegelbilden måste Berzelius ha sett en antikvitets och symbol. Det var ett starkt narrativ i vilket spegeln var inskriven. Därvid blev det.

År 1888 införlivades spegeln i Artillerimuseums (nuvarande Armémuseums) samlingar efter att man året innan fått tillåtelse av greve Carl Axel Vilhelm Löwen att flytta spegeln från Frötuna kyrka. Denna gång utan segslitna diskussioner. I samband med flytten renoverades och målades stativet i artilleriets blå färg. På Artillerimuseum ställdes spegeln ut åtminstone fram till slutet av 1970-talet. Därefter hamnade den i

museets magasin i Frihamnen, och det var också där jag fann den när jag började mina efterforskningar. Tillsammans med Armémuseums konservator Christina Tegnér kunde jag undersöka spegeln i detalj. Att den är gjuten syns relativt tydligt på dess opolerade baksida. Som beskrivits av andra var materialet det man brukar kalla spegelbrons eller klockmetall, det vill säga en bronslegering som med hjälp av olika tillsatser (arsenik, bly, antimon) ger en silverfärgad metallegering. Att skapa ett perfekt klotsegment var inte svårt. Med hjälp av en lång pendel (i vårt fall 8 meter) kunde en perfekt sfärisk form uppnås i sand eller något annat formbart material. Den sfäriska formen valdes för att den var så mycket enklare att tillverka, trots att man visste att en parabol gav ett bättre fokus. Den formen var dock svårare att uppnå med enkel teknik.⁴³

Gjutgodsets tjocklek har Tegnér mätt på en punkt till 16 mm. Stativet är en konstruktion av trä och järnsmide. När det tillverkats är omöjligt att ge svar på. Trädetaljerna byttes helt eller delvis ut i samband med flytten till museet, vilket upptäcktes då vi försökte göra en C14-datering av trädetaljer på stativet. Mätningen visade att träet var ca 140 år gammalt – alltså ganska väl sammanfallande med flytten. Ett försök att datera järnet i stativet gjordes också, dock utan användbart resultat.⁴⁴

Vid undersökningen av spegeln hittades en stämpel inslagen i smidet. Märket har inte kunnat återfinnas i tillgänglig litteratur.⁴⁵ Två block i mässing hör till, katalogiserade tillsammans med brännspegeln, som ska ha använts då man justerat spegelns vinkel.

Man kan spekulera i varför spegeln hamnade i dåvarande Artilleriemuseums samlingar. Spelade legenden om Arkimedes användning av brännspeglar mot flottan i Syrakusa en roll? Sannolikt. Spegelns trädetaljer har målats med samma färg som kanonlavetter och myten om brännspegelns funktion som vapen var väl känd. Schürer von Waldheim skriver: ”Det lär ock blivit antydt, att den skulle härstamma från tiden omkring 1720, då förfärdigad i ändamål att förmedelst densamma uppbränna de ryska krigsfartyg, hvilka vid den tiden på härjningståg nalkades Roslagens kuster.”⁴⁶ Även Carl M. Kjellberg som skriver om spegeln på 1890-talet är inne på samma spår: ”Slutligen vilja vi nämna, att det ej synes orimligt, att amiralen Herman Fleming bekommit spegeln af Dr. Kristina för att användas vid flottan, ty man synes begagnat dylika pjäser till att söka sticka fartyg i brand, med vad framgång vilja vi dock lämna osagdt”.⁴⁷

Att man med en brännvidd på fyra meter skulle kunna använda spegeln som vapen är förstås fria fantasier. Men det är värt att notera (vare sig det är författarens egen idé eller en skröna han för vidare) att myten om

brännspegeln som vapen ännu i slutet på 1800-talet är så pass levande att spegeln införlivas i Artillerimuseets samlingar och stativet får bära samma färg som det krigsmateriel man annars samlade.

Ännu finns några spår kvar att följa. Hur hamnade spegeln i Axel Löwens händer? En genomgång av arkivalier knutna till honom skulle möjligen kunna ge ytterligare svar på frågan. Men det skulle vara som att söka efter en nål i en höstack. Kan arkiven i Greifswald och Stralsund kanske ge fler svar? Det har inte varit möjligt att i den här undersökningen göra det arkivarbetet, och chanserna att hitta något i Stralsund är troligen inte så stora. Ett världskrig ändrade radikalt förutsättningarna eftersom bombningarna 1944 förstörde Axel Löwens bibliotek i Stralsund.⁴⁸

1966 genomfördes en stor utställning om drottning Kristina på Nationalmuseum. Den tidens samlade expertis hade ställt samman ett stort antal föremål, böcker och arkivalier från hela Västeuropa och skapat det hittills mest ambitiösa försöket att i utställningens form beskriva Kristinas tid vid makten och hennes liv i Rom.⁴⁹ Bland glober av Bürgi och armillarsfärer av Habermel ställdes brännspegeln ut.

Idag har spegeln blivit ett museiföremål. Den är återigen utställd på Armémuseum som exempel på krigsbyte. Flera hundra år har gått sedan den tillverkades och den har gjort avtryck i dokument under denna långa tid. Nu kan vi analysera spegeln med nya metoder som dock än så länge lagt förhållandevis lite kunskap till vad som gått att utläsa ur arkiven. Dagens digitala hjälpmedel har gjort ett källmaterial på sju olika språk möjligt att dechiffrera, och sökningar i databaser har lett till arkivfynd och kopplingar mellan personer och föremål som annars hade varit omöjliga att hitta. Till den tidigmoderna perioden, upplysningstiden och romantiken kan vi lägga vår egen tid. Brännspegeln som vapen, instrument och kuriositet har hållit intresset för föremålet vid liv.

Noter

1. *Galileo. Images of the universe from antiquity to the telescope*, Florens, Palazzo Strozzi, 13 March–30 August 2009.

2. Brännspegel, AM. 010167, diameter ytterkant 1950 mm, innermått (-träram) 1720 mm, brännvidd ca. 4000 mm (0,25 dioptrier), radie för den sfäriska spegelns kurvatur ca. 8000 mm. Stativets mått; br. 1180 mm, l. 2420 mm, höjd till axel 1550 mm. Spegeln kan vinklas uppåt och nedåt. Till spegeln hör två block av mässing, AM.059859 - 60. Stativet är tillverkat av trä och järn. Spegeln är gjuten i s.k. spegelbrons.

3. Beket Bukovinská: "Existuje 'mio specchio grande' Giovanniho Antonia Maginiho?", *Pictura Verba Cupit: Sborník Príspevku Pro Lubomíra Konecneho, Beket Bukovinská a Lubomír Slavícek* (red.), (Prag 2006).

4. Emma Hagström Molin: *Krigsbytets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala Univer-*

sitetsbibliotek och Skokloster Slott under 1600-talet (Göteborg, Stockholm, 2015), 30.

5. Se ex. *Scientific instrument society bulletin* för instrumenthistoriska artiklar. För den objektbiografiska metod som bl.a. Molin hänvisar till se ex. Ian Hodder: *Entangled. An archeology of the relationships between humans and things* (2012). Ett annat exempel är Neil MacGregor: *A history of the world in 100 objects* (London, 2010). Från början ett radioprogram producerat av BBC och British Museum som senare blev både bok och utställning.

6. Klaus-Richard Böhme: "Hans Christoff Königsmarck" i *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 21, (Stockholm 1975-1977), 778.

7. Beda Dudik: *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte* (Brünn, 1852). Om Dudiks resor i Sverige och Italien se Emma Hagström Molin, "Skattjakten. Beda Dudiks sökande efter Mährens historia i Stockholm och Rom 1851-1853" i Ingrid Svensson och Ulf Jacobsen (red.), *Biblis* nr 77 (2017).

8. Beda Dudik: "Die Rudolphinische Kunst- und Raritätenkammer in Prag" i Anton Ritter v. Perger (red.), *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, (Wien 1867).

9. *Ibid.*, 33.

10. *Ibid.*, 33-34.

11. Inventariet är skrivet av Kungl. Museiintendent Raphael Trichet, Marquis du Fresne: "Inventaire des Raritez qui sont dans le cabinet des antiquitez de la Sérénissime Reine de Suède, Fait l'an 1652" Stockholm, Kungliga Biblioteket. Inv. No. A 4. Förteckningen över konsten återges i Olof Granberg (red.) "Appendice II," i *La Galerie de Tableaux de la Reine Christina de Suede Ayant Appartenu Auparavent a L'Emperuer Rodolphe II Plus Tard aux Ducs D'Orleans*, (Stockholm, 1897).

12. Eileen Reeves: "Complete inventions. The mirror and the telescope" i Sven Dupré, Rob van Gent, Albert Van Helden, Huib Zuidervaart (red.) *The origins of the telescope* (Amsterdam, 2010).

13. Sven Dupré, "Mathematical instruments and the 'theory of the concave spherical mirror' Galileo's optics beyond art and science", i *Nuncius. Journal of the history of science*, vol. 15:2 (2000), 583.

14. *Ibid.*, 551-558. I texten visar Dupré att författaren till texten var Ettore Ausonio, fysiker och matematiker i Venedig – vilket Magini också nämner i sitt förord. Professor Sven Dupré menar att texten möjligen var menad som en instruktionsbok för hur de brännspeglar som Magini tillverkade skulle användas, *ibid.*, 568.

15. Antonio Favaro: *Carteggio inedito di Ticone Brahe, Giovanni Keplero e di altri celebri astronomi e matematici dei secoli XVI e XVII con Giovanni Antonio Magini* (Bologna 1886).

Giovanni Antonio Magini: *Briefve instruction sur les apparences et admirables effets du miroir concave sphérique / Composé en Italien par Jean Antoine Maginus* (Paris, 1620), 7.

16. *Ibid.*, 163, Bukovinska, 427: "A farne fare due solamente di maggior porzione di sfera, il cui semidiametro fosse di piedi due e mezzo, ma di tal grandezza che non ne fossero stati forse veduti de'simili altrove, se bene pesavano circa 80 libre l'uno."

17. I samband med en flytt av spegeln år 2013 vägdes spegeln inklusive stativ till 843 kg. Gjutgodsets tjocklek på spegeln är ca 16 mm, men varierar över ytan (mätning gjord 2018 av konservator Christina Tegnér och författaren).

18. Brev från Magini till Hertigen av Mantova, 14 januari 1609 i Favaro: *Carteggio inedito* [...], 448.

19. Antonio Magini, *Briefve instruction sur les apparences et admirables effets du miroir concave spherique* (Paris 1620), 10: & partant bien que deux Miroirs foient inegaux, pou-

rueu qu'ils ayent une mesme concavité & soient la portion d'une mesme Sphere ils auront mesme diametre demi diametre & centre.

20. Favaro *Carteggio inedito*, 285–286.

21. *Ibid.* se ex., 171f.f., 320, 448.

22. *Le opere di Galileo Galilei: Edizione Nazionale*, vol X, brev nr. 400, Antonio Magini till Galileo Galilei 28 september, 1610 (Florens, 1900), 437–438.

23. Bukovinská, 426 ff., *Le opere di Galileo Galilei: Edizione Nazionale*, vol X (Florens, 1900), Brev nr 400, 404, 408, 414 och 444, Magini till Galileo, 10 januari 1612 i Favaro, *Carteggio inedito*, 458–459.

24. Nils F Holm: "Axel Löwen", *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 24, 580 (1982–1984).

25. *Ibid.* Se även J.G.L Kosegarten: *Geschichte der Universität Greifswald* (Grifswald, 1856–1857), 294. Konstkabinettet omnämns också i en resehandbok från 1842: Theodor von Kobbe, och Wilhelm Cornelius: *Wanderungen an der Nord- und Ostsee* (Leipzig 1842), 106.

26. Carl Johann v. Dähnert: *Pommersche Bibliothek* vol. 2, (Stralsund, 1751), 167–168; Se även Ivar Seth: *Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637–1815* (Uppsala, 1952), 205. Andreas Önnersfors: *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815* (Lund, 2003), 242.

27. Andreas Mayer: *Tal om Konst- och Handtverks-Scholors inrättande hållit för Kongl. Vetenskaps Academiens Den 25. April. 1752* (Stockholm, 1752).

28. Andreas Mayer: "Om Greifswalds Stads Geographiska belägenhet" i *Kungliga Vetenskapsakademiens Handlingar XVII* (Stockholm, 1759).

29. Karl Arvid Klingspor: "Anteckningar under resor i Uppland" i *Upplands Fornminnesförenings tidskrift*, vol.1:2 (Stockholm 1871–76), 22.

30. Wilhelm Schürer von Waldheim: "Upplysningar och handlingar om kanonerna och brännspegeln, vilka förr förvarats i Löwenska grafven i Frötuna kyrka" i *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift bd 3* (Uppsala 1894–1896), 41.

31. *Ibid.*, 45.

32. Brev från Domkapitlet till prosten Humble, mars 1808. Frötuna kyrkoarkiv, övriga handlingar i Stockholms stadsarkiv.

33. Wilhelm Schürer von Waldheim: 43–44, brevet skrivet i Uppsala den 24 februari, dock utan årsangivelse.

34. Arne Holmberg: "En optisk dyrgrip. Brännspegeln i armémuseum; Jöns Jacob Berzelius och brännspegeln i Frötuna kyrka", i *Föreningen Armémuseivänner, Meddelande XI*, Kungl. Armémuseum, (Stockholm 1950), 104. Holmberg skriver att Berzelius brev är förkommet – brevet återfanns av författaren 2012 i Stockholms stadsarkiv.

35. Jöns Jacob Berzelius till Christopher O. Humble, 5 februari 1816, Frötuna kyrkoarkiv, Handlingar ang. kyrka och kyrkogård, vol. 3 i Stockholms stadsarkiv.

36. Odaterat brevutkast, Humble till Berzelius, Frötuna kyrkoarkiv, Handlingar ang. kyrka och kyrkogård, vol. 3 i Stockholms stadsarkiv.

37. Ärkebiskop vid denna tid är Jacob Axelsson Lindblom, professor skytteanus i Uppsala och ledamot av Svenska Akademien.

38. Sockenstämmans protokoll, den 17 mars år 1816 i Frötuna Kyrkoarkiv, Sockenstämmans och sockennämndens protokoll och handlingar, vol. 2, Stockholms stadsarkiv.

39. Odaterat brev, Brändström till Humble, Frötuna kyrkoarkiv, Handlingar ang. kyrka och kyrkogård, vol. 3 i Stockholms stadsarkiv.

40. Berzelius till ärkebiskop J.A. Lindblom 21 mars 1816, Linköpings stiftsbibliotek.

Ref finns i Maria Planck och Nils Goborn, *Ärkebiskopen J.A. Lindbloms korrespondenter* (Linköping, 1949), brevet återgivet i Arne Holmberg, 105-106.

41. Wilhelm Schürer von Waldheim, 46. Den juridiska termen inlags få eller Inlagsfå är detsamma som deponerat gods.

42. Arne Holmberg, 107-109.

43. Om tekniska detaljer se Otto Ahlström: "En Optisk Dyrgrip-Brännspegeln i Armémuseum; Några tekniska synpunkter" i *Föreningen Armémuseivänner, meddelande XI*, Kungl. Armémuseum (Stockholm 1950), 110-112.

44. C14-dateringarna gjordes av Uppsala Universitet, Ångströmlaboratoriet, i januari 2011. Järnet daterades till 5361 BP, vilket antyder att även järndetaljer bytts ut, kanske i samband med flytten till Armémuseum eller senare. Den höga åldern innebär att det finns stenkol i järnet.

45. Patrik Möller: *Svenska Järnstämplor, sammanställd efter Kungl. Patent- och registreringsverkets upplaga från 1918* (Gamleby, 1987).

46. Wilhelm Schürer von Waldheim, 44.

47. Carl M Kjellberg: "Brännspegeln, som förr förvarades i Frötuna kyrka, ett pragerbyte" i *Upplands Fornminnesförenings tidskrift*, nr 17 (Uppsala 1895), 166. Kjellberg gör antagandet att spegeln kommit till Sverige 1649 med de övriga föremålen från Prag. Han gör gällande att Löwen skulle ha fått sina föremål från Prag, från familjen Fleming. Jag har inte funnit några belägg för att så var fallet.

48. Fritz. Adler: "Stralsund 1947" i *Fornvännen*, 1948, 157.

49. *Christina, Queen of Sweden – a personality of European civilisation, Nationalmusei Utställningskatalog 305* (Stockholm 1966).

Abstract

Truth and obedience. Carl Christoffer Gjörwell as publicist and propagandist. Mathias Persson, PhD in the History of Science and Ideas, Researcher at the Department of Economic History, Uppsala University, Sweden, mathias.persson@ekhist.uu.se

The publicist Carl Christoffer Gjörwell (1731–1811) was an important figure in the Swedish eighteenth-century public sphere. Besides collecting and disseminating news, he served as a propagandist for first the ruling Hat Party, then King Gustav III (1746–1792). This article highlights Gjörwell's double function as publicist and propagandist by investigating how he represented Gustav III at the beginning and at the end of the ever-more autocratic monarch's reign; more specifically, the renderings of Gustav's *coup d'état* (1772) and the war against Russia (1788–1790). On a more general level, the analysis explores an oft-neglected facet of the early modern public sphere, namely the presence of the powers that be in the expansive media landscape. In so doing, the study contributes to the ongoing revision of Jürgen Habermas' thesis about an autonomous and oppositional public sphere, which has rightfully been criticised for not recognizing the substantial role played by the state.

Keywords: Carl Christoffer Gjörwell, King Gustav III, propaganda, media

Sanning och lydnad

Carl Christoffer Gjörwell
som gustaviansk propagandist

MATHIAS PERSSON*

Publicistik och propaganda

Carl Christoffer Gjörwell den äldre (1731–1811) var en av den nymornade svenska offentlighetens mest betydelsefulla aktörer, trots att bristande affärssinne och dålig lönsamhet tenderade göra hans periodiska skrifter kortlivade.¹ Han förenade tidningsutgivning med propagandaverksamhet i makthavarnas tjänst. Publicistiken och propagandan utgjorde poler i ett spänningsförhållande som denna artikel ämnar klarlägga genom en analys av hur några av hans periodika gestaltade Gustav III (1746–1792) i början och slutet av den alltmer maktfullkomliga konungens regering. Nedslag görs i rapporteringen om två viktiga tilldragelser: statsvälningen 1772 och det ryska kriget 1788–1790.²

Genom att ta fasta på Gjörwells rojalistiska propaganda kan artikeln belysa en ofta förbisedd sida av den tidigmoderna offentligheten, nämligen statsmaktens närvaro i det expanderande medielandskapet. Hur kom statsrognheten till uttryck i hans tidningar? Vilka teman och spörsmål låg i linje med den gustavianska regimen? I vad mån ifrågasatte Gjörwell makten? Undersökningen är ett led i den fortgående revisionen av Jürgen Habermas tes om en autonom, oppositionell och egalitär borgerlig offentlighet, som med rätta tillskrivits en utopisk slagsida och kritiserats för att inte ha tagit hänsyn till att staten utövade ett avsevärt inflytande på det tidigmoderna offentliga rummet.³ Keith Michael Baker har apropå 1700-talets Frankrike framhållit att de auktoritativa begreppen ”allmänheten” och ”den allmänna opinionen” var politiska konstruktioner och verktyg för olika krafter i ett samhälle definierat av en absolutism i kris; appeller till dessa storheter kanaliserade och stöpte om anspråk som inte längre kunde hanteras inom ramarna för de nedärvda politiska institutionerna.⁴

* Filosofie doktor i idé- och lärdomshistoria, forskare vid Institutionen för ekonomisk historia, Uppsala universitet, mathias.persson@ekhist.uu.se

Bakers iakttagelser kan utsträckas till det gustavianska Sverige, som påminde om Frankrike såtillvida att en autokratisk regent kämpade för legitimitet och mot politiska rivaler på den offentliga scenen.

Gjörwell lämpar sig utifrån sina intima och segslitna kopplingar till makthavarna väl för den förhandenvarande studien. Han gick vid upprepade tillfällen de mäktigas ärenden, vilket gynnade honom ekonomiskt, och stod länge nära det härskande hattpartiet som han sympatiserade med och tidvis öppet tog ställning för. Gjörwell flyttade dock liksom ett flertal andra desillusionerade hattar inemot frihetstidens slut över sina politiska lojaliteter till monarken. Han slöt sedermera upp bakom Gustav III:s så kallade revolution och kom att uppvisa en negativ attityd till frihetstiden. Hovet ogillade och ringaktade visserligen Gjörwell men tvekade inte att begagna sig av honom när det bedömdes vara nödvändigt, som under kriget mot Ryssland.⁵ Gjörwells hängivenhet gentemot Gustav III var däremot djupgående och varaktig. Han publicerade redan 1772 en apologi för statsvälvningen och fortfor att tala om riksräddaren Gustav efter konungens död 1792.⁶ Det finns här skäl att erinra om den traditionalistiska och reformistiska upplysningsvariant som tidigare forskning identifierat i Sverige och Östersjöområdet.⁷ Gjörwell – som kallats en av ”den svenska upplysningens märkesmän” och förknippats med kunskapsorienterad och lärd upplysning – kan utan problem inordnas i denna strömning, vilken reflekterade de litterära aktörernas politiska och sociala villkor.⁸

Gjörwells publicistiska roll har inte alldeles rättvisande utmålats som ”referentens och utgivarens”, för även om han hämtade stoff från andra tidningar gjorde han egna tillägg och satte sin prägel på innehållet, inte minst genom själva sovringsprocessen.⁹ Gjörwell var ingalunda unik i detta sitt *modus operandi*. En av hans utländska vänner, Göttingenprofessorn August Ludwig von Schlözer (1735–1809), gick till väga likadant i sina periodika, där sällningen av nyheter inte sällan styrdes av ideologiska och politiska preferenser, medan han sökte påverka läsarna genom strategiska kommentarer.¹⁰ Gjörwell och Schlözer är att likna vid filter lika mycket som arkivarier; det material som passerade igenom dem röjer åtskilligt om både den enskilde utgivaren och utgivningens förutsättningar.¹¹

Med propaganda avses i Garth S. Jowetts och Victoria O'Donnells efterföljd överlagda, systematiska och ideologiskt färgade försök att manipulera mottagaren i en riktning som svarar mot avsändarens intention.¹² Termen kan kanske tyckas anakronistisk, men är på intet vis ovanlig inom det tidigmoderna forskningsfältet och har på svensk botten använts förtjänstfullt av Anna Maria Forssberg, vars arbeten i likhet med denna artikel faller tillbaka på Jowett och O'Donnell. Hennes monografi *The story of war* (2016) undersöker 1600-talets kyrkliga tacksägelsedagar, som

utgjorde arenor för en officiell krigspropaganda kännetecknad av selektivitet och partiskhet.¹³ Den tidigmoderna statliga propagandan går att föra till vad Bernd Sösemann betecknat som myndigheternas ”medbestämmande” (*Mitsprache*) i offentligheten – en aktiv och omedelbar inblandning som skilde sig från mer traditionella former av ingrepp, som censur, övervakning och beskydd.¹⁴ I det följande görs en distinktion mellan två typer av propaganda som båda syftar till att utmejsla och mobilisera gemenskaper: stabiliserande och förenande ”integrationspropaganda” och destabiliserande och antagonistisk ”agitationspropaganda”. Integrationspropaganda är attraktiv för regeringar och agitationspropaganda för regeringsmotståndare. Den senare tilltalar emellertid också regimer som befinner sig i krig eller strävar efter att kullkasta det bestående.¹⁵

Fastän Gjørwell har diskuterats av en lång rad forskare väntar han ännu på att få sin ”stora berättelse” skriven.¹⁶ Gjørwells publicistiska värv har mestadels uppmärksamrats i översiktsverk som *Den svenska pressens historia* (2000–2003) och i artiklar, framför allt av Ingemar Oscarsson. Oscarsson uppehåller sig vid Gjørwells propaganda men begränsar sig till utländska fora, som inte utforskas mera i detalj, samt till en kort tidsperiod och specifik publikation under frihetstiden. Stig Boberg tar upp Gjørwells propagandainsats under det ryska kriget utan att erbjuda någon ingående granskning av den. Krigsrapporteringen ges en mer utförlig behandling i Anne Bergs avhandling *Kampen om befolkningen* (2011) som närmar sig Gjørwell med utgångspunkt i det sena 1700-talets ”statspatriotism”: ”ett officiellt och systemreproducerande nationsprojekt” där det föreställda fäderneslandet var en monarki animerad av enighet. Berg inlåter sig delvis på samma tematik som den föreliggande artikeln men rör sig med en annan tidsintervall och ett annat perspektiv och källmaterial.¹⁷ Det begränsade intresset för Gjørwells gustavianska propaganda ter sig desto märkligare med tanke på monarkens akuta medvetenhet om värdet av propaganda och hans ansträngningar att sprida en fördelaktig bild av sitt styre inom och utom riket.¹⁸ Till exempel intog den kungliga propagandan en framträdande position i olika mediala sammanhang under kriget mot Ryssland.¹⁹ Statsledningen nöjde sig inte med att formulera egna rojalistiska budskap utan anlätade externa talesmän som Gjørwell, den ekonomiske skriftställaren Johan Fischerström (1735–1796) och historikern Sven Lagerbring (1707–1787). Till det kom ”mer eller mindre spontana rojalistiska verk” från gemene man.²⁰ Dessa bör räknas till det statliga medbestämmandet i offentligheten, eftersom de korresponderade mot överhetens agenda, gynnade och bejakades av Gustav III samt rörde sig med motiv som ytterst härrörde från statsledningen.

Gjørwell presenterade sig på en och samma gång som ”granskande Journalist” och sannskyldig undersåte. Han antog devisen ”Sanning och

lydnad” som gick ut på att tidningsutgivaren skulle viga sin gärning åt sanningen som hävdatecknare och åt lydnaden som undersåte. De kungliga tryckfrihetsförordningarna ålade krönikören att hålla sig till vad som var sant, men det var en lika helig plikt att förete ”en *lydadtig Penna*, d. ä. [det är] icke föra den emot Lagarne, icke emot sin Konung, icke emot sine Medundersåtare”.²¹ Oscarsson har gjort gällande att lydnaden eller statslojaliteten genomgående bestämde sanningen eller nyhetsförmedlingen och att kritiska synpunkter bara återfinns i Gjörwells brevväxling, medan Boberg menat att Gjörwell kunde förhålla sig självständigt till den kungliga propagandan.²² Min studie av rapporteringen om statsvälvningen och det ryska kriget kastar ljus över denna fråga och befördrar förståelsen av såväl Gjörwells som den gustavianska pressens hållning till makthavarnas agenda.

Artikeln skärskådar dels *Almänna tidningar* (1770–1772) och dess fortsättning *Nya almänna tidningar* (1773), där statsvälvningen hade en framskjuten plats, dels *Krigstidningar för året 1789* – ett bihang till en ny publikation med namnet *Almänna tidningar* (1788–1789) som började utkomma i juli och fullt ut ägnades åt den pågående konflikten. Analysen koncentreras till framställningarna av Gustav III:s maktövertagande under månaden närmast efter detsamma, 19 augusti–19 september 1772, och till januari 1773, eftersom nyåret föranledde tankar om Sveriges tillstånd och höstens händelser. Undersökningsperioden omfattar även ett par månader, 28 juli–29 september, av kriget, då nyhetsbevakningen kretsade kring tre större drabbningar: slaget vid Parkumäki (21 juli), slaget vid Öland (26 juli) och det första slaget vid Svensksund (24 augusti). De texter tidningarna återgav ses som beståndsdelar i en korpus präglad av förmedlaren Gjörwells preferenser och ambitioner i den gustavianska regimens skugga. Det har av tids- och utrymmesskäl inte varit möjligt att fästa avseende vid andra publikationer han utgav i samband med statsvälvningen och det ryska kriget, vid stoffets diffusion och reception eller vid de övergripande publicistiska och politiska konjunkturen.

Samtidens rojalistiska bild av Gustav III kombinerade det tidigmoderna idealet om den gode fursten som en landsfader och ett dygdemönster med idealiseringar av Gustav som upplyst, patriotisk, hjältemodig, välgörande och älskad av undersåtarna. Enligt den kungliga propagandan hade han befriat sitt rike och återupprättat en korrekt relation mellan folk och monark från tiden före det karolinska enväldets införande 1680. Gustaviansk ordning, samdräkt, trygghet och sann frihet kontrasterades mot frihetstida söndring, självsvåld och adelstyranni. Den positivt laddade termen frihet hade liksom det offentliga samtalet blivit en konstant i Sveriges politiska liv, men frihet handlade efter statsvälvningen inte längre om riksdagens oavhängighet från kungamakten utan om nationellt

oberoende och frånvaron av aristokratiskt förtryck genom ett statskick som knöts till Gustav Vasa och Gustav II Adolf.²³ Den dynastiska, moraliska och symboliska affiniteten med dessa föregångare var ett stående inslag alltifrån Gustav III:s födelse, och hans status som ”den tredje Gustaven” var central i det gustavianska politiska språket och för hans självuppfattning.²⁴ Som nästa avsnitt åskådliggör står samtliga element att finna i Gjørwells periodiska skrifter. Undersökningen sönderfaller i två avsnitt som fokuserar på integrationspropaganda respektive agitationspropaganda och följs av en avslutande sammanfattning.

Integration. Det gustavianska Sverige

Gjørwells representationer av statsvälvningen var hårt vinklade och stiliserade. Statskuppen omtalades för första gången i *Almänna tidningar* 21 augusti 1772, ett par dagar efter att den ägt rum, varvid periodikan meddelade att Gustav III:s agerande gjorde honom till den främste av de tre Gustaver som styrt landet.²⁵ Idén om den tredje Gustaven utgjorde ett frekvent inslag i alla tre tidningarna. Det hette att Gustav Vasa berett Sverige frihet, att den lika store Gustav II Adolf grundlagt dess lycksalighet och att Gustav III skulle komma att utföra stordåd och bli mer framstående än sina båda förfäder. Vasaättlingen besatt de heroiska dygder som utmärkte hans älskade furstesläkt och hade i likhet med Gustav Vasa förlöst oskulden och äran från våldet och grymheten. Han var till och med den riksräddande företrädarens överman, eftersom han redan i början av sin regering utträttat det största av värv.²⁶ Det är tydligt att Gustav III parallelliserades med den utkorade hjälten Gustav II Adolf, som vid sin tronbestigning måst ta itu med utländsk illistighet och menlig inhemsk splittring men likafullt lyckats forma sin tid och skaffa tillbaka rikets anseende. Hans minne eggade den tredje Gustaven, som betraktade honom som ett föredöme.²⁷

Gjørwell rekapitulerade konungens tal från 19 augusti, där han distanserade sig från enväldsmakt och slog fast att han ville gå i de tidigare Gustavernas fotspår genom att tillämpa det regeringssätt som rätt före ”den förhatliga Souverainitets-tiden” (det karolinska enväldet). Gustav III liknades härvidlag vid kejsaren Augustus, medan svenskarnas bemötande av statsvälvningen framstod som en parallell till romarnas reaktion på principatets inrättande. I ett annat sammanhang fick läsarna veta att det romerska folket älskat friheten men tvingats utse en diktator för att komma till rätta med växande egenmäktighet och laglöshet. Denne hade så småningom nedlagt sitt ämbete, och Gustav uppgavs ha för avsikt att inte heller behålla otillbörligt mycket makt.²⁸ Avståndstagandena från allenastyre kan fattas som försök att gjuta olja på vågorna i ett ovant och

osäkert politiskt läge med en ung och jämförelsevis obeprövad monark vid statsrodret.

Föreställningen om den tredje Gustaven gjorde det möjligt att frambesvärja samhörighet mellan folk och regent genom att placera in dem i en gemensam historisk kontinuitet som skänkte djup och legitimitet åt regimen och dess göranden. Landet uppmanades till samma mod och kynne som under Gustav Vasa, då det kuvade och misshandlade folket fått gudomligt påbjuden hjälp. Sverige anno 1772 var analogt med reformationstidens: ”Du Hjältens Ättling skådar. Försynen lika mild Dig nu Din räddning bådär [. . .] En GUSTAF Himlen skänkt, at Dig ur vådan föra.” Invånarna genomströmmades fortfarande av det gamla blodet; svenskarna skulle återuppliva sina stora förfäders ära samt uppväcka hågkomsten av de förutvarande Gustavernas tidevarv och odödliggöra deras visa lagar.²⁹ Den förståndiga och lyckobringande regeringsform som undersåtarna värdsamt mottagit av Gustav III sades vara ”werkeligen Urgammal”, överensstämma med namnarnas styrelsesätt och ha varit tagen ur bruk i drygt nittio år, alltså sedan det karolinska enväldets lanserande. Statsvälvningen hade rehabiliterat den konstitution som inneburit välsignelse och sällhet under frihetskampen och riksfrälsaren Gustav Vasa och hjälten Gustav II Adolf. Under rubriken ”Kungörelse” hävdade Gjørwell själv att Gustav III väsentligen återintroducerat Gustav II Adolfs regeringsform.³⁰ Under kraftmätningen med Ryssland var Gustav II Adolf den givna referenspunkten. En redogörelse för ett operastycke om honom stipulerade att han älskats av sitt rojalistiska och patriotiska folk, vilket bett Gud bevara konungen och stått redo att försaka sig för honom. Publiken bad likaså för sin värdige suverän Gustav III som varje dag riskerade livet ”både til hans Rike och hans Person”.³¹ *Krigstidningar* proklamerade att ”det gamla, mäktiga och stridbara Svithiod” sökte ”återvinna sit fornda Namn, det Rum uti Europa och Historien, som en *Ny Gustaf* vil återgifva *Svenska Nationen*”. Alla samtida svenska soldater tillönskades ”deras Lott och Minne” som gått i krig för Sveriges självständighet under Gustav II Adolf, vilken lagt fast den riktiga, men längre fram förvanskade, gränsen mot det ryska riket.³²

Gjørwells periodika vinnlade sig om att stabilisera och harmoniera det gustavianska Sverige genom att karakterisera det som ett land av samförstånd i rojalismens tecken. *Almänna tidningar* berättade om den hyllningsed som ackompanjerade statsvälvningen och om hur ständerna enats kring och svurit trohet till den nya regeringsformen.³³ Svenskarna anmodades att samlas runt sin räddare, landsfader och hjälte Gustav III, vars exempel uppmuntrade dem till endräkt: ”Nu. Uprättas. Fäderneslandet. Värjes. Riket. Återställes. Friheten. Banlyses. Sjelfsväldet. Quäfvas. Partier. Uplifvas. Enighet. Fredas. Oskuld. Belönas. Förtjenster”. Det var deras

Almänna Tidningar.

N:o 184. Stockholm, Fredagen, d. 21 Aug. 1772.

Stats-Nyheter.

Stora Britannien.

Sriasansfalterne förfäktas; och en ny Förfärlning af Orlogs-Skepp utrustas i Portsmouth, som viderbrjelligen skal affsejla til Amiral Dennis Fjerdre i Medelhafvet, hvilken Besätthware tillika får nya Instructioner. Tillika öfvers 6 Regementen til fot marschfärdiga, för at transporteras öfver til Gibraltar och Minorca. Dese ansalter spås så mycket mera nöddiga, som en stor Spansk Flotta ligger seglfärdig i Ferrol, och en Spansk Armee står utanför Gibraltar, som under Ögonen af Känningen dagel gör sina Exercitier. Och i allmänhet äro Dredres afståndne til samel. Regementerne i hela Riket, at ingen Officerare el. Soldat får vermitteras. Detta kallat Lord North, at behåra Freden, icke at löpa des behållande med Försmars-Werkets inskränkung och en senastäm Administration; ty, hvilken Medborgare hi drager icke af hjertat det yttersta, för Kædreslandets Hjälpständighet och värdje. Icke mindre upmärksamhet höser Regeringen för Ostindien, dels i anseende til den tilltagande Kranjiska Krigshytan därhi, dels för misshälligheterna in uti Landet på Coromandeliska Kusten. För god ordnings hållande har Compagniet tillfett 2 nya Öfver-Befälningmän, under namn af Supervisörer uti General-Wonkon och St. Stuart, samt tvådanne Under-Visningsmän, Controllörer kallade. De äro sette öfver alla Compagniets Räder och Berjente, uti all hvad Krigshändend, Borgerliga Styrelsen och Handeln beträffar, och utså jär-

flita Instructioner, til at öfkläffa alle Nijborer, och afhjelpa Indvarnes Sagan i sin Medborgares Ödrannit, på det Uagelkationens rätta Caractere må komma åter i dagen, och förörkretta de samma de Indiska Kolklagens både Förtroende och Högagting.

Wittetbet.

Öfver d. 19 Aug. 1772, hwars Namn är MAGNUS.

MAGNUS fuit GUSTAVUS omine Clarus & PRIMUS;
ALTER nec minor Illo.
TERTIUS attamen Illis MAXIMUS certo erit.
C. F. M.

Imitation.

I Manhems Konga-Bok Två GUSTAVS Namnet bära,
Som bägge varit Folks Behag, och Thronens Ära;
Hvem af dem varit Skörr, ej verlden ense är;
Men at EN Störraz ges, den TREDJE visar här.
M. V.

*) Se Hamb. Corresp. N. 127, för d. 8 Aug.

skyldighet att prisa Gud och att välsigna och uppoffra sig för den förste medborgaren Gustav, som grep sig an stora och hälsosamma författningar, danade "Swenskar och Patrioter" och tryggade den rätta friheten genom att göra undersåtarna dygdiga, samhällstillvända och förtroliga med varandra. En ny och gudabenådad tidsålder väntade efter att konungen eliminerat partierna, fått till stånd lugn och sällhet samt botat rikets smärta och bringat dess forna dagar åter.³⁴ Nya *almänna tidningar* fastställde att

det patriotiska alternativet och lösningen på Sveriges problem bestod i att inbyggarna förenades kring Gustav och gav konungen vad som tillkom honom. Tidningen kungjorde att undersåtarna vördade sin ömme fader, välsignade hans födelsedag och stämde upp i en samfällid lovsång till Försynen och riksbefriaren Gustav III. De lystrade unisont till den furste som lättade deras börda, för efter att ”den lågande Oenighets-facklan” släckts och osämjan hos ett folk söndrat av ”Parti-Andans yrsel” förjagats, brann svenskarna av patriotism och lojalitet enbart gentemot sin monark.³⁵

Konsensus och enhällig uppslutning bakom Gustav III utgjorde iögonenfallande teman även i *Krigstidningar* som förkunnade att inget folk var mer villigt att slåss med sin konung och för sitt fädernesland än det svenska, att krigsmakten ådagalade enighet och alltigenom verkade för honom och fäderneslandet samt att Sveriges tyska territorier besjälades av ”et enda Sinne för Gustaf och et gemensamt Mod emot Rikets Fiende”.³⁶ Den idealiserade samstämmigheten mellan regent och undersåtar nådde sin högsta potens i det ovannämnda operareferatet:

Få Tidevarf kunna visa en vackrare *Förening* emellan *Svea-Konung* och *Svea-Folk*, än det närvarande. Aldrig har någon Konung varit lifligare älskad än GUSTAF III. Denna *Almänhetens Kärlek* är *Konungens Belöning* för sin Möda, Upmuntran under sina så svåra och mångfaldiga Riksbekymmer; det blir ej Efterverldens lott allena at göra Honom Rätt: Svea-Folk, åt sig sjelf lämnat, vägrar aldrig sit Hjerta och sin Arm åt en Konung, som förtjenar at vinna det ena, förstår at bruka den andra. Detta bevises af förflutna och innevarande Årets Händelser.³⁷

Texten anmälde att en häftig ömhet förbehållslöst yttrade sig under konungens bortavaro, som endast gjorde honom än mer avhållen, och att folket hängivet delade hans faror och överallt följde honom med sina välsignelser. Gustavs officiella framträdanden demonstrerade att kärleken till monarken var lika intensiv bland dem som inte kunde strida för honom eller bidra till att lätta hans börda.³⁸

Gjörwells tidningar återkom ofta till Gustav III:s gudomliga sanktion, ett motiv som satte hans styre på stadig grund och förstärkte den integrerande visionen om en rikstäckande ödesgemenskap mellan konungen och hans undersåtar. *Almänna tidningar* förklarade att Gustav var Guds jordiska avbild och jämte Herren gav tyngd åt sin spira, att han skickats av himlen och berett den sitt verk, att statsvälvingen åtnjöt gudomligt understöd och att konungen nu ostört fick smaka himmelsk nåd och att Gud använde sig av honom för att lägga om och läka Sveriges sår.³⁹ Gustav III deifierades rentav när det konstaterades att han var stor nog att utgöra samhällets skyddsgud och att en regent vars hjärta var så likt Guds med goda skäl kunde kallas en gud. En återgiven dikt anförde i samma anda,

KRIGS- TIDNINGAR

FÖR

Året 1789.

STOCKHOLM,

Tryckt hos Controlleuren C. G. CRONLAND,

1789.

och med allusion på härdvunnen rojalistisk symbolik, att konungen var lik solen och spred ljus över berg och dalar, det vill säga över hög som låg.⁴⁰ *Nya almänna tidningar* höll likaledes Gustav för att vara ett himlens verktyg. Gud hade bevekt av de vanmäktiga och betryckta svenskarnas klagan tänt hans dyrbara livsljus och sänt den store fursten – vars prov på ”GUSTAVERS DYGD” redan före tronbestigningen skvallrat om himmelsk nåd – till deras undsättning, varpå denne ”genom en synlig Försynens Hand” inlett ett nytt, lyckligt skede med vidsträckt och klar utsikt.⁴¹ *Krigstidningar* relaterade segern vid Parkumäki till Gud och uteblivna ryska härjningar på Gotland till såväl himmelskt beskydd som Gustav III:s vakenhet och kraftfulla försvarsanstalter. Gjörwell publicerade ett

antal böner för Gustav, hans yngre bror hertig Karl (senare Karl XIII, 1748–1818), fäderneslandet, seger och dem som kämpade för riket och konungen. Efter Parkumäki önskade sig gemene man enligt uppgift att Herren skulle avstyra alla onda föresatser, omge monarken med goda män och se till att ”en snar, beständig och ärorik Fred” kunde uppnås. Periodikan förenade vid ett tillfälle utvaldhetstanke och patriotism med lutherskt patos:

Du Konungars Konung! bevara Din Smorda, som i Dit Namn vågar sit dyra lif för et älskat Fädernesland! var Honom en Sköld för de ljugande Dödar och styrk Honom med Din allgjörande Magt, at resa sit Baner på Fiendens störtade murar! Helga Honom til et Redskap, som i Din stad skal bevara det urgamla Land, hvilket bekänner Dit Uppenbarade Ord; skingra ifrån Honom alla stormar af Oenighet och Missförstånd, och lät Hans Krona blomstra af sällhet och förnöjelse!⁴²

Ytterligare ett propagandatema hänförde sig till den självupppoffrande, djärve och patriotiske riksräddaren Gustav III. *Krigstidningar* framhävde hans deltagande i krigföringen, inte minst genom rapporter om att han utsatte sig för fientlig eld och livsfara i kampen mot en överlägsen, destruktiv och hjärtlös motståndare.⁴³ *Almänna tidningar* angav att Gustav med Guds goda minne trotsat det outhärdliga enväldssök medborgarna pålagt varandra, frälst dem från egenmäktighetens långvariga börda och omintetgjort deras fruktan att riket skulle ”vräka vind för våg, På villervallans Haf”. Han hade äventyrat allt för att rycka undersåtarna ur snaran, återställa Sveriges svunna lycka och reparera den av självsväld sargade friheten, som efter statsvälvningen återtagit sin traditionella lagbundna och lyckliga skepnad.⁴⁴ *Nya almänna tidningar* deklarerade att konungen med ledning av Gud rätt upp situationen på bästa sätt och utan blodsutgjutelse. Han hade helat ett fördärvat tidevarv och räddat landet vid en tidpunkt då obalans och armod förelåg, ingenting var som det skulle och hans kärlek undertrycktes. Det hämnade och förlossade Sverige hade återfått hälsan och visade potential för storhet; de svårigheter som i ett halvt sekel hållit tillbaka riket hade betvingats under det att dess självständighet och sanna frihet återupprättats.⁴⁵ Tidningen hemföll åt detaljerade skildringar av händelserna kring 19 augusti 1772, en dag förbunden med glädjetårar och glädjerop till himlen. Den framförde på apologetiskt manér att regenten förgäves och till ständernas förtrytelse sökt ena folket och bistå fäderneslandet inom ramarna för frihetstidens system, innan han nödgats handla och till folkets förundran och makalösa glädje övervunnit fördärvet och förtrycket. Sanningen och dygden hade manifesterat sig genom Gustav, som tack vare sin svenska bakgrund kunnat anamma de kvaliteter som gjorde honom älskad och aktad av undersåtarna.⁴⁶

Almänna tidningar och *Nya almänna tidningar* beskrev allegoriskt hur lejonet Gustav III uppfyllt av solens värme och styrka utplånat ”Tvådrägts-Hydran”, hur den förtvivlade Svea förmått honom att riskera sitt liv eftersom hon var ”för god, at vara träl”, hur dygden glömde sina suckar och flätade hjälten Gustavs kransar samt hur en skön ung kvinna blivit bovars rov och varit nära döden då himlen skaffat så att en stor och heroisk prins fritagit henne. Prinsen övervägde att behålla flickan men ville inte späda på hennes ålderstigne fars sorg och förde istället hem henne, vilket fick bygdens folk att skrika sig matt av glädje och lovorda den som dragit mön ur ”lastens mordska garn”.⁴⁷ Historien avsåg av allt att döma Gustav III:s formella försakande av kungligt envælde, ämnet för texter som tillkännagav dels att konungen var en fäderneslandets och frihetens vän som förunnat folket makt, dels att han med yttersta storsinhet och ädelmod tyglat självsväldet utan att träda friheten förnär, fastän han haft fria händer.⁴⁸

Agitation. Frihetstiden och Ryssland

Gjörwell förmedlade inte bara integrationspropaganda utan även agitationpropaganda riktad mot den temporala antitesen som utgjordes av frihetstiden och det rumsliga hotet Ryssland, vilka spelade en viktig roll i formerandet av den gustavianska självbilden. Det var vanligt att hans tidningar misskrediterade frihetstiden och kontrasterade den ofördelaktigt mot perioden efter statsvälvningen.⁴⁹ *Almänna tidningar* utmålade Sverige som ett Israel plågat av oreda, självsväld, pressande nöd, gudlösa skakningar av rikets grundval och en förtryckande ondska, innan Gustav med Guds hjälp befriade och förbättrade det. Föresatserna bakom den frihetstida författningen må ha varit de bästa, men epoken hade likafullt uppvisat rasande partianda, mordisk hämnd och arrogant egenkärlek, vilken gått i spetsen för ”Afgrundens Foster” och hetsat hederliga medborgare till hänsynslösa omstörtningar.⁵⁰ Det mångväldiga, onda och rabiata ”SIELFSVÄLDS TROLLET” hade gjort ett sista försök att kväsa konungen och lagen, samtidigt som det allmänna bästa legat under offerkniven och mörkret och agget varit värre än någonsin. Den vise och kärleksfulle monarken lyckades dock åstadkomma frid genom att dra sitt svärd mot lasten och bestraffa ”Ilskans verktyg” med nåd. Han slet landet ur egenmäktighetens klor och krossade aristokraternas välde, skonade folket från tvång och lidande, återupplivade den döende friheten och rätade upp den nedtryckta dygden. Om det föregående tidevarvet varit en sorgtyngd falsk guldålder, kännetecknades det nya av ymniga glädje- och lättnadsyttringar. Sverige hade lösts från våld och ”Alt, hvad Sämjans Bild förkrossat” till förmån för ett lyckligt tillstånd av endräkt, hörsamhet och laglydnad.⁵¹ Dikotomin mellan då och nu fick inte sällan en metaforisk utformning;

frihetstidens storm, mulnad, dimma, mörker och natt ställdes i motsats till den gustavianska tidens klarhet, lugn, sol, ljus och dag.⁵²

Nya almänna tidningar omfattade mer systematiska uppgörelser med frihetstiden, vars makthavare anklagades för såväl strävanden efter enväldsmakt som ett faktiskt och långtgående envælde som inneburit ”verklig Träldom”. Den tillmättes fördärv, partivälde, orättvisa, gudlöshet, tvedräkt, girighet, hämndlystnad, arrogans, fanatism, hat, förljugenhet, korruption, egennytta och underlåtenhet att leva upp till regeringsformens honnörsord: självständighet, ordning och frihet. Sveriges ära och oberoende hade satts på spel, regeringssättet blivit osammanhängande och onaturligt och jämvikten i statsstyrelsen hade försvunnit. Ständerna var behäftade med självsvald, egennytta, maktlystnad och partihämnd, betedde sig våldsamt, bedrägligt, lagvidrigt och orättfärdigt, gynnade utländska makter, försakade sina åligganden, överträdde sina befogenheter och gjorde sig skyldiga till allvarliga kränkningar av rättigheter. Deras ansatser att expropriera förmögnas egendom lände till att den helt elementära äganderätten nästintill upplöstes, tyranni hotade och riket stod inför sin snara undergång. Motsättningarna gavs en historisk förankring när periodikan uppgav att svenska släktfejder om makten och ”Oks läggande under Frihetens namn” alltid förekommit. Det var inte sällsynt att ”en blodig Dolk” måttats ”mid i Sköten af et söndrat Fädernesland” då en nådig och stor regent, en Gustav, inte varit för handen.⁵³ Statsvälvningen inleddes vidare i en universell historisk cykel, där kungamakt urartade i tyranni och ersattes av aristokrati, eller demokrati, som till sist förföll i självsvald, vilket återigen aktualiserade autokrati. Inget annat förslog nämligen mot en avsigkommen republiks laster och oredor än ett välgörande och lagbundet kungligt envælde, en förändring som för det samtida Sveriges del låg i linje med varje suverän stats heligaste rätt att avgöra sitt eget regeringssätt. Svenskarna hade dessutom aldrig tagit till sig ”det egenteligen fria eller Republicanska Regerings-sättet” som inte lämpade sig för deras land eller sedvänjor. Regeringsformen var monarkisk ända fram till 1720, och omslaget till republikanskt styre saknade folkligt stöd eftersom inget tyranni varit tillstädes sedan unionstiden.⁵⁴

Under kriget vändes propagandan av naturliga skäl mot den ryska fienden, som i likhet med frihetstiden destabiliserades på ett symboliskt plan och fungerade som en identitetsskapande antites. Ryssland representerades till och med i likartade termer som det frihetstida Sverige när landet tillskrevs egenskaper som förtryck, träldom, tyranni och fragmentiserande partier.⁵⁵ Det ryska riket framställdes som en krigisk och omoralisk makt med målsättningen att tränga sig in i Finland och marginalisera Sverige på samma vis som Polen; de lömska och mordlystna ryssarna traktade efter att göra våld på svenskarnas självständighet och frihet och

förslava dem. Gjørwell menade i en egenhändig författad kommentar att den ryska regeringen bröt mot ”sjelfve Heders-Lagerne”.⁵⁶ Konflikten var helt och hållet motståndarens fel, och det hette att Gustav III förolämpats, hade tillräckliga skäl, måste värna sina rättigheter med vapenmakt och förde ett berättigat nödvärnskrig för såväl Sveriges som andra länders räkning.⁵⁷ *Krigstidningar* laborerade därtill med ett motsatsförhållande mellan civilisation och barbari. Tidningen gjorde gällande att Gustav III vittnat om den humanitet och godhet civiliserade stater observerade i krig och att han betett sig hövligt mot en rysk officer som behandlat svenska krigsfångar väl. Ryssarna hade emellertid inte återgäldat artigheten, utan deras aggression mot parlamentärerande svenskar föranledde konungen att ge sig in i en diatrib om ”det vanliga sjelfsväldet hos desse barbariske och odisciplinerade Horder”. Ett brev han lät avsända till den fientlige befälhavaren med en begäran om respekt för krigslagarna besvarades, trots att de svenska sändebuden mottogs vänligt, med ett ”häftigt Manifest” som inbegrep ”förgripeliga Tilmälen” och ovederhäftiga anklagelser om kungligt auktoriserat sjöröveri. En fotnot från Gjørwell hävdade dels att Gustavs ovilja att utfärda så kallade kaparbrev åskådliggjorde hans ädelmod och mänsklighet i krigföringen, oaktat att ryska sjörövare länge trakasserat svenska handelsskepp, dels att monarkens välvilja och nåd kom till uttryck i hans milda förfarande med krigsfångarna, som avlönades bättre än kronans svenska arbetare.⁵⁸

Den gustavianska identiteten och den ryska fienden konstruerades inte minst i och genom rapporter om olika bataljer, där den egna sidan konstant framträdde i en gynnsam dager. *Krigstidningar* innehöll ofta goda nyheter om den svenska krigsmakten. Läsekretsen fick veta att armén oupphörligen gav upphov till ärofulla och lyckliga underrättelser, att ett ädelt folk som frivilligt stred för sin fädernesjord enkelt besegrade ”de tvungne hopar” och att flottan vunnit allom kända segrar.⁵⁹ Betydande utrymme ägnades åt större träffningar, som slaget vid Öland, vilket ansågs ha varit såväl gruvligt som nöjsamt och vackert. Den svenska flottan uppbringade visserligen inte några ryska skepp men gjorde flera av dem manöverodugliga, vartill kom att svenskarna slogs som lejon och uppträdde som om de skulle på bröllop. Ryssarna var däremot ovilliga till drabbning, för de måste inledningsvis jagas ikapp och drog sig till sist ”hals öfver hufvud undan”. Flottbefälhavaren hertig Karl gestaltades som stridslysten, djärv och handlingskraftig och de starkare ryssarna som fega. Han hade inför utsikten av deras förenande med en andra flottstyrka valt att avbryta förföljandet av dem ”sedan alla möjliga försök varit gjorde, at bringa en öfverlägsen fiende til en decisive Action”.⁶⁰

Krigstidningar diskuterade förvisso bakslag för den egna sidan men tonade som regel ned dessa genom att förminska dem, åberopa förmildrande

omständigheter och redovisa svenska framgångar. Apropå slaget vid Parkumäki förklarade tidningen att svenskarna trots initiala motgångar hade fördrivit ryssarna och vunnit en fullkomlig seger. Den konstaterade att ingen fiende skulle ha undkommit om inte det svenska kavalleriet varit utmattat, förtecknade de ryska och de väsentligt blygsammare svenska förlusterna och informerade om ett antal militära landvinningar i samband med bataljen.⁶¹ I det första slaget vid Svensksund hade svenskarna tvingats till reträtt men också varit uthålliga och modiga i en tretton timmar lång strid mot en tre gånger så stark fiende. Även om ingendera parten undgick förluster var den svenska flottan i gott skick till skillnad från den ryska. Svenskarna hade slutligen jagat bort ryssarna och skulle ha rönt en strålande seger om dessa inte utsatt dem för korseld och ”med den största Mans-spillan” aktiverat sundets försänkning. Reträtten verkar ha varit särskilt angelägen att hantera, för *Krigstidningar* påpekade att den föll sig helt naturligt med tanke på slagets utgång, att den föregicks av en batalj med få motstycken och att den var en av ”de mäst hedrande” och ”et Mästerstycke” i militärhistorien.⁶²

Gjörwells propagandistiska funktion framgick kanske som tydligast när *Krigstidningar* bemötte motståndarens version av slaget vid Öland. Periodikan ironiserade över ett referat som ”paraderat uti Utländske Tidningar, med all den fullständighet som vanligen utmärker Ryska Krigs-Rapporter, och med all den Trovärdighet dem merendels åtföljer”. Den ryska beskrivningen avfärdades som skryt och osanning, sades ha framkallat löje i Sverige och tillbakavisades med en besk utsaga från ett ögonvittne. Samtidigt slogs det fast att de egna förlusterna varit små och att den obenäga fienden drivits på flykten.⁶³

Avslutning. Lydnad och sanning

Gjörwells periodiska skrifter framstår överlag som kanaler för regimvänlig propaganda, givet hans förhärskande tendens att ta parti för Gustav III och ansluta sig till dennes självbild. Konungen föreställdes som den gudomligt sanktionerade och riksräddande tredje Gustaven, en patriotisk, heroisk och dygdig förlösare av ett nytt och lyckosamt tidevarv, vilket tillerkändes ljus, samförstånd, ordning, säkerhet och äkta frihet. Underåtarna meddelades älska och vörda sin regent, som rekonstruerat en länge åsidosatt men adekvat relation mellan folk och furste utan att för den skull införa autokrati. Envälde associerades istället med frihetstiden, som hölls för att ha varit en era av mörker, söndring, oreda, självsvald, förtryck och falsarier. Krigsrapporteringen gick ut på att legitimera och försköna den svenska krigsinsatsen och på att svartmåla den förment ociviliserade fienden Ryssland. De apologetiska framställningarna av statsvälvningen och

det ryska kriget saknade varje tillstymmelse till ifrågasättande av makten, så även under det mer antiroyalistiska 1780-talet. Detta styrker Ingemar Oscarssons tes att Gjørwell inte publicerade kritik mot statsledningen och att sanningen/nyhetsbevakningen resolut underordnades lydningen/statslojaliteten.⁶⁴

Gjørwells publicistiska gärning formades i hög grad av det kungligt dominerade politiska systemet. Hans periodika medverkade till att etablera, konsolidera och bevara det gustavianska svenska riket, inte minst genom att frammana en rikstäckande gemenskap som kunde mobiliseras för och av tronen, varför dessa går att kategorisera som språkrör för stabiliserande och förenande integrationspropaganda. Tidningarna kan också sägas ha kommunicerat agitationspropaganda som likaledes bidrog till att skapa en royalistiskt definierad identitet, eftersom de polemiserade mot och misskrediterade frihetstiden och Ryssland, vilka fick göra tjänst som det gustavianska Sveriges konstitutiva motpoler. Gjørwell passar sålunda dåligt med Habermas autonoma och oppositionella borgerliga offentlighet, men desto bättre med modeller som beaktar statsmaktens närvaro i det offentliga rummet. Genom att studera Gjørwell och andra publicister som exponenter för makthavarnas medbestämmande i den tidigmoderna offentligheten, kan förståelsen av denna kompletteras och nyanseras – med ett rikare och mer rättvisande begrepp om det förflutna som följd.

Tack

Ett varmt tack riktas till Wahlgrenska stiftelsen, vars ekonomiska stöd gjort artikeln möjlig.

Noter

1. För Gjørwells verksamhet och betydelse, se Lars Lindholm: ”Carl Christoffer Gjørwell” i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 17 (1967–1969); Ingemar Oscarsson: ”Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809)” i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.): *Den svenska pressens historia*, 5 vols (Stockholm, 2000–2003), I, 114–115; Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria*, 4 vols (Stockholm, 1978–1981), III, 85–90; Jakob Christensson: *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm, 1996), 25, 63, 65.

2. Den kontroversiella Förenings- och säkerhetsakten (1789), som förstärkte kungamakten avsevärt, hade erbjudit en ännu bättre fallstudie om inte politiska hänsyn fått Gjørwells inhemska rapportering att tryta. Stig Boberg: *Kunglig krigspropaganda* (Göteborg, 1967), 61. Jämför Ingemar Oscarsson: ”Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan. Gjørwell som Sverigerapportör till utlandspressen” i *Presshistorisk årsbok* 2001, 62.

3. Jürgen Habermas: *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (Cambridge, Mass., 1989 [1962]), 14–31, 50. För det utopiska anslaget, se Ann Öhrberg: *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommu-*

nikation i svenskt 1700-tal (Höör, 2014), 16; James Kuzner: "Habermas goes to Hell. Pleasure, public reason, and the republicanism of *Paradise Lost*" i *Criticism* 51:1 (2009), 110. För offentligheten och statsmakten, se T. C. W. Blanning: *The culture of power and the power of culture. Old Regime Europe 1660–1789* (Oxford, 2002), 12, 181; Eckhart Hellmuth & Wolfgang Piereth: "Germany, 1760–1815" i Hannah Barker & Simon Burrows (red.): *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760–1820* (Cambridge, 2002), 86; David A. Bell: "The 'public sphere', the state, and the world of law in eighteenth-century France" i *French historical studies* 17:4 (1992), 918–919, 933–934.

4. Keith Michael Baker: "Defining the public sphere in eighteenth-century France. Variations on a theme by Habermas" i Craig Calhoun (red.): *Habermas and the public sphere* (Cambridge, Mass., 1992), 192.

5. Peter Hallberg: *Ages of liberty. Social upheaval, history writing, and the new public sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm, 2003), 261; Lindholm: "Carl Christoffer Gjörwell"; Ingemar Oscarsson: "'Rikets Frihet, Borgerlig Frihet, Skrif-Frihet'. Gjörwell och *Den politiske Aristarchus* 1769–72" i Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.): *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm, 2003), 315–321; Oscarsson: "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan", 50.

6. Carl Christoffer Gjörwell: *Berättelse, om det märkvärdiga, som tildragit sig i Stockholm, ifrån d. 19 til och med d. 21 aug. 1772* (Stockholm, 1772); Hallberg: *Ages of liberty*, 269.

7. Christensson: *Lyckoriket*, 12, 40; Patrik Lundell: *Pressen i provinsen. Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund, 2002), 28–29, 79, 92; Lisbet Koerner: "*Daedalus hyperboreus*. Baltic natural history and mineralogy in the Enlightenment" i William Clark, Jan Golinski & Simon Schaffer (red.): *The sciences in enlightened Europe* (Chicago, 1999), 389; Knut Ove Eliassen: "Introduction" i Håkon With Andersen m. fl. (red.): *Aemula lauri. The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters, 1760–2010* (Sagamore Beach, 2009), x–xii.

8. För Gjörwell som upplysningssman, se Christensson: *Lyckoriket*, 10, 22, 100.

9. Lindholm: "Carl Christoffer Gjörwell"; Oscarsson: "Med tryckfrihet som tidig tradition", 116; Lindroth: *Svensk lärdomshistoria*, 86–87.

10. Mathias Persson: "Transferring propaganda. Gustavian politics in two Göttingen journals, 1776–1793" i Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej (red.): *Eighteenth-century periodicals as agents of change. Perspectives on Northern enlightenment* (Leiden, 2015), 94–95.

11. Schlözer jämförs med en arkivarie i Martin Peters: *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)* (Münster, 2003), 222.

12. Garth S. Jowett & Victoria O'Donnell: *Propaganda and persuasion* (Thousand Oaks, 1999 [1986]), 6, 11. Jämför Oliver Thomson: *Easily led. A history of propaganda* (Stroud, 1999), 5.

13. Anna Maria Forssberg: *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm, 2005), 31–33; Anna Maria Forssberg: *The story of war. Church and propaganda in France and Sweden, 1610–1710* (Lund, 2016), 13, 18–19, 22. Se även Joan Michèle Coutu: *Persuasion and propaganda. Monuments and the eighteenth-century British empire* (Montreal, 2006); Pasi Ihalainen: *Protestant nations redefined. Changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch and Swedish public churches, 1685–1772* (Leiden, 2005); Joad Raymond: *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain* (Cambridge, 2003).

14. Bernd Söseman: "Einführende Bemerkungen zur Erforschung der Geschichte der Medien und der öffentlichen Kommunikation in Preußen" i Bernd Söseman (red.): *Kommunikation und Medien in Preussen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Stuttgart, 2002), 15.

15. För integrationspropaganda och agitationspropaganda, se Stanley B. Cunningham: *The idea of propaganda. A reconstruction* (Westport, 2002), 66; Carlos F. Noreña: *Imperial ideals in the Roman West. Representation, Circulation, Power* (Cambridge, 2011), 18; Jacques Ellul: *Propaganda. The formation of men's attitudes*, eng. övers. (New York, 1973) [1965], 70–79.

16. Oscarsson: "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan", 41. Gjørwell har figurerat i ett antal studier, som Anne Bergs *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar, ca 1780–1860* (Uppsala, 2011), Stig Bobergs *Kunglig krigspropaganda* (1967), Jakob Christenssons *Lyckoriket* (1996), Sten Högnäs *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen* (Lund, 1988), Lars Lindholms *Johan Hinric Lidén. Lärdd och resenär* (Uppsala, 1978), Ann Öhrbergs *Samtalets retorik* (2014), Andreas Önnersfors *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815* (Lund, 2003) och artikelförfattarens avhandling *Det nära främmande. Svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792* (Uppsala, 2009). Det senaste tillskottet till forskningen är Stefan Ekmans "Dären, den dygdige medborgaren och den skadlige filosofen. Carl Christopher Gjørwells bilder av Rousseau i *Den Svenska Mercurius 1755–1765*" i Jennie Nell & Alfred Sjödin (red.): *Kritik och beundran. Jean-Jacques Rousseau och Sverige 1750–1850* (Lund, 2017).

17. Oscarsson: "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan" (2001); Oscarsson: "Rikets Frihet, Borgerlig Frihet, Skrif-Frihet" (2003); Boberg: *Kunglig krigspropaganda*; Berg: *Kampen om befolkningen*, kapitel 2, för statspatriotismen, se 57–59, 77, för Gjørwells krigsrapportering, se 59–63.

18. Mikael Alm: *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm, 2002), 53; Hallberg: *Ages of liberty*, 234–239, 259–260, 281; Annie Mattsson: *Komediant och riksförrädare. Handskriftscirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010), 54–59; Magnus Nyman: *Press mot friheten. Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786* (Uppsala, 1988), 91–92; Marie-Christine Skuncke: *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm, 1993), 241, 270, 276, 281; Henrika Tandefelt: *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors, 2008), 16.

19. Skuncke: *Gustaf III*, 281.

20. Mattsson: *Komediant och riksförrädare*, 54; Hallberg: *Ages of liberty*, 255–256.

21. "Til läsaren [II]", *Krigstidningar för året 1789* (KT), 218–219; "Til läsaren [I]", KT, 2–3. En ingång till Gjørwells egen syn på relationen mellan sanning och lydnad är hans försanthållande att han som undersåte var förpliktad att bibringa den internationella pressen sannfärdig och någorlunda detaljerad information och att korrigera uppgifter från okunniga, ogina eller antagonistiska källor i utländska periodika; detta var hans "Sätt att lyda och tjena". "Til läsaren [I]", KT, 2–3.

22. Oscarsson: "Svensk 1700-talsjournalistik på den europeiska arenan", 51, 63; Boberg: *Kunglig krigspropaganda*, 143.

23. Skuncke: *Gustaf III*, 36, 166, 241, 252, 272, 274, 281; Mattsson: *Komediant och riksförrädare*, 55–56; Hallberg: *Ages of liberty*, 233–234, 251–252, 263–265, 267, 277–278. För utförliga behandlingar av den gustavianska regimens självbild och propaganda, se Mikael Alms *Kungsord i elfte timmen* (2002), Jennie Nells *Vivat vår monark! Carl*

Michael Bellmans panegyrik över Gustaf III 1771–1792 (Lund, 2011) och Henrika Tandefelts *Konsten att härska* (2008).

24. Skuncke: *Gustaf III*, 79, 175, 251, 272; Nell: *Vivat vår monark*, 69–70, 72; Mattsson: *Komediant och riksförrädare*, 55, 152–153.

25. "Imitation", *Almänna tidningar* (AT) nr 184, 21/8 1772.

26. "Öfversättning, af: MAGNUS fuit GUSTAVUS & c. [...]", AT nr 190, 28/8 1772; "Til Hans Majestät Konungen [...]", *Nya almänna tidningar. Första delen. För månaderna januarius, februaryus och martius, år 1773* (Stockholm, 1773), 5–6, 8; "Swar på den i Almänna tidningarne [...] införde granskning [...] öfwer et til Konungens lof nyligen hållit tal. (Slutet. [...])", *Nya almänna tidningar* (NAT), 172–173.

27. "Til Hans Majestät Konungen [...]", NAT, 7–8; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [III]", NAT, 70.

28. "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [III]", NAT, 70; "Bref [...] rörande Hr Abbe Michelessis nyligen utkomne Berättelse [II]", NAT, 124–125.

29. "Skalde-qwäde. En wälgörande konung, betragtd den 19 august. 1772. Til Sverige", AT nr 205, 15/9 1772; "Swenska tankar, öfwer d. 19 augusti 1772 [...]", AT 208, 18/9 1772.

30. "Tal, hållit, af hr mag. Pehr Carlsson", AT nr 209, 19/9 1772; "Til Hans Majestät Konungen [...]", NAT, 8; "Kungörelse", AT nr 191, 29/8 1772.

31. "Berättelse om skådespelet, på Stora Kongl. Theatren i Stockholm, den 19 augusti år 1789", KT, 193–196.

32. "Stralsund", 20/7, KT, 120; "Berättelse om skådespelet", KT, 197–198.

33. "Nya hylnings-eden, den 21 aug. 1772", AT nr 187, 25/8 1772; "Sverige", AT nr 185, 22/8 1772.

34. "Sten-stil. Ristad den 25 aug. 1772", AT nr 189, 27/8 1772; "Reflexion, öfwer föregående Kgl. förordning", AT nr 191, 29/8 1772; "Tal, hållit af frih[erre]. Carl Hjerta [...]", AT nr 200, 9/9 1772; "Nya hylningen", AT nr 203, 12/9 1772.

35. "Bref [...] rörande Hr Abbe Michelessis nyligen utkomne Berättelse [III]", NAT, 142; "Til Hans Majestät Konungen [...]", NAT, 5–6; "På Hans Maj:ts Konungens födelse-dag, den 24 jan. 1773", NAT, 171–172.

36. "Stockholm", 1/8, KT, 112; "Louisa", 20/7, KT, 95; "Stralsund", 20/7, KT, 118. Se även "Utdrag utur *Veckobladet för Gefleborgs-län* [...] rörande: beväringen uti samma län och staden Gefle [...]", KT, 228; "Berättelse, om försvars-anstalterne på Gothland", KT, 233–237; "Utdrag af et bref, dat. Kongl. svenska hög-qvarteret i Högfors uti ryska Finland", KT, 284. Jämför Berg: *Kampen om befolkningen*, 60–63.

37. "Berättelse om skådespelet", KT, 193.

38. *Ibid.*, 193–194. För folkets kärlek till Gustav III, se även "Wenersborg", 25/8, KT, 255.

39. "Skål, den 19 aug. 1772", AT nr 190, 28/8 1772; "Öfwer d. 19 och 21 aug. 1772", AT nr 191, 29/8 1772; "Öfwer d. 19 aug. 1772; ifrån landet", AT nr 188, 26/8 1772; "Öfwer d. 19 aug. 1772", AT nr 197, 5/9 1772; "Nya hylningen, firad i Götheborg [...]", AT nr 203, 12/9 1772; "Sann-saga, den 19 aug. 1772 [...]", AT nr 192, 31/8 1772; "Tal, hållit, af hr mag. Pehr Carlsson [...]", AT nr 209, 19/9 1772.

40. "Öfwer d. 19 och 21 aug. 1772", AT nr 191, 29/8 1772; "Tal, hållit d. 8 sept. 1772 uti Stockholms consistorio [...]", AT nr 207, 17/9 1772; "En wälgörande konung", AT nr 205, 15/9 1772. För den solsymbolik som omgav tidigmoderna monarker, se Skuncke: *Gustaf III*, 36, 78, 80.

41. "På Hans Maj:ts Konungens födelse-dag, den 24 jan. 1773", NAT, 171-172; "Öfwer den 24 jan. 1773", NAT, 181-182; "Til Hans Majestät Konungen [...]", NAT, 5.
42. "Wenersborg", 25/8, KT, 255; "Marstrand", 25/8, KT, 255-256; "Berättelse, om försvars-anstalterne på Gothland [...]", KT, 236; "Malmö", 29/8, KT, 239; "Nyköping", 26/8, KT, 255; "Fahlun", 22/8, KT, 207.
43. För konungen och krigföringen, se till exempel "Kymenegård" 10/8, KT, 174-175; "Kymenegård", 13/8, KT, 192; "Lovisa", 6/9, KT, 270. För hans närvaro på slagfältet, se "Lovisa", 6/9, KT, 270; "Wexiö", KT, 240. Se även "Lovisa", 24/7, KT, 126; "Kongl. Maj:ts skrifvelse til des regering uti Stockholm, rörande sjöslaget vid Swensksund", KT, 225; "Utdrag af et bref, dat. Kongl. svenska hög-qvarteret i Högfors uti ryska Finland", KT, 281.
44. "Öfwer den 19 augusti 1771 [sic]", AT nr 186, 24/8 1772; "Tal, hållit af frih[erre]. Carl Hjerta [...]", AT nr 200, 9/9 1772.
45. "Stockholm", NAT, 191-192; "Skara", NAT, 56; "Til Hans Majestät Konungen [...]", NAT, 5; "Öfwer den 24 jan. 1773", NAT, 182.
46. "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen, år 1772 [I]", NAT, 54; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [II]", NAT, 59; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [III]", NAT, 68-71; "Bref [...] rörande Hr Abbe Michelessis nyligen utkomne Berättelse [II]", NAT, 124-125.
47. "Sinnebilder", NAT, 28; "Öfwer den 24 jan. 1773", NAT, 183; "Öfwer d. 19 och 21 aug. 1772", AT nr 191, 29/8 1772; "En wälgörande konung", AT nr 205, 15/9 1772; "Sann-saga, den 19 aug. 1772", AT nr 192, 31/8 1772.
48. "Skål, sunnen [...] på Stadshuset i Stockholm, d. 5 sept. 1772", AT nr 200, 9/9 1772; "Swenska tankar", AT 208, 18/9 1772; "Swar på den i Almänna tidningarne [...] införde granskning", NAT, 172-173.
49. Se till exempel "Skålar, i anledning af d. 21 aug. 1772", AT nr 187, 25/8 1772; "Skål, den 19 aug. 1772", AT nr 190, 28/8 1772; "Reflexion, öfwer föregående Kgl. förordning", AT nr 191, 29/8 1772; "Sång-stycke", AT nr 197, 5/9 1772; "På Hans Maj:ts Konungens födelse-dag, den 24 jan. 1773", NAT, 171.
50. "Tankar, yttrade d. 19 aug. 1772", AT nr 191, 29/8 1772; "Skål, den 19 aug. 1772", AT nr 190, 28/8 1772; "Öfwer d. 19 och 21 aug. 1772", AT nr 191, 29/8 1772; "Tal, hållit, af hr mag. Pehr Carlsson", AT nr 209, 19/9 1772.
51. "Swenska tankar", AT 208, 18/9 1772, 1772; "Sång-stycke", AT nr 197, 5/9 1772.
52. "Öfwer d. 19 aug. 1772; ifrån landet", AT nr 188, 26/8 1772; "Öfwer d. 19 aug. 1772", AT nr 197, 5/9 1772; "Skalde-bref, til öfwersten och commendeuren friherre Sprengtporten [...]", AT nr 201, 10/9 1772; "Swenska tankar", AT 208, 18/9 1772; "En wälgörande konung", AT nr 205, 15/9 1772; "Götheborg", NAT, 24; "Stockholm", NAT, 192.
53. "Bref [...] rörande Hr Abbe Michelessis nyligen utkomne Berättelse, om swenska revolutionen i aug. 1772 [III]", NAT, 138-142; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [II]", NAT, 59, 61-62; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [I]", NAT, 53-54; "Götheborg", NAT, 22.
54. "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [I]", NAT, 51-52; "Berättelse, om den i Swerige timade regements-förändringen [II]", NAT, 62-63.
55. "Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [II]", KT, 85; "Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [III]", KT, 101;

”Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [IV]”, KT, 108;
 ”Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [V]”, KT, 150.

56. ”Stralsund”, 20/7, KT, 118–119; ”Nyköping”, 26/8, KT, 255; ”Utdrag af et bref, dat. Kongl. svenska hög-qvarteret i Högfors uti ryska Finland, d. 30 julii 1789”, KT, 281. Jämför Berg: *Kampen om befolkningen*, 59–60.

57. ”Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [V]”, KT, 148;
 ”Stralsund”, 20/7, KT, 119. Se även ”Marstrand”, 25/8, KT, 256.

58. ”Utdrag af et bref, dat. Kongl. svenska hög-qvarteret i Högfors uti ryska Finland”, KT, 281–284.

59. ”Louisa”, 20/7, KT, 95; ”Wexiö”, KT, 240.

60. ”Utdrag af et bref [...] rörande sjöslaget d. 26 julii 1789 [...]”, KT, 169–171;
 ”Underdånig berättelse om förloppet af bataillen, emellan Kongl. Maj:ts flotta [...] och ryska flottan [...] den 26 julii 1789”, KT, 242–248. Se även ”Stockholm”, 8/8, KT, 128.

61. ”Berättelse, om svenska trouppernes seger vid Parkumäki uti Savolax, den 21 julii 1789”, KT, 201–203; ”Berättelse, om svenska trouppernes seger vid Parkumäki uti Savolax, den 21 julii 1789 [II]”, KT, 209–210.

62. ”Kongl. Maj:ts skrifvelse til des regering uti Stockholm, rörande sjöslaget vid Swensksund [...]”, KT, 225–228; ”Kongl. Maj:ts nådiga bref til öfver-amiralen grefve Ehrenswärd”, KT, 241; ”Lovisa”, 6/9, KT, 269–270; ”Borgo”, 8/9, KT, 272.

63. ”Berättelse om sjöslaget, den 26 julii 1789”, KT, 203–207; ”Carlsrona”, 23/8, KT, 224.

64. Den allmänna kritiken av Gustav III tilltog i styrka under 1780-talet. Christensson: *Lyckoriket*, 136, 138. Gjørwell noterade att utsikterna under 1789 nästan överallt blivit sämre och ”Sinnena så väl Regenter och Undersätare emellan, som inom Medborgare uti en och samma Stat, så ovanligen, så olyksaligen söndrade”. Det finns ingen anledning att anta att den dystra betraktelsen syftade på Sverige; utifrån ordalydelsen bör hans måltavla snarast ha varit franska revolutionen. En förutsägelse om att den ryska adeln med bravur skulle komma att försöka öka sin frihet hade kunnat tolkas som en inlindad kritik av Gustav III:s styre om det inte vore för varningsord om ett polskt läge då inte ”Monarchien, sammanhållen af en Enda hand, kunde befalla”. ”Til läsaren [II]”, KT, 218; ”Anmärkningar, öfver nuvarande politiska tilståndet uti Ryssland [III]”, KT, 102.

Miscellanea

IO. BARCLAVVS

Natus 23. Januarij.
1582.

Obijt 12. Augusti.
1621.

Gente Caledonius Gallus natalibus hic est
Pomani Romano qui docet ore loquij.

D. du Menètier pinxit C. Mellan sculp.

H. Grotius

Tidigmoderna nationalkaraktärer

John Barclay och folken i Europa

BO LINDBERG*

I forskningen om nationalismen har det länge betonats att den är en modern företeelse, beroende av industrialisering, nya medier och medborgarrätt som förelåg först under 1800-talet. Åsikten har drivits i en önskan att motverka essentialistiskt anstrukna tolkningar av nationen som en given entitet verksam historien igenom. På senare tid har man i och för sig med nya ögon börjat uppmärksamma uttrycken för nationstänkande och nationell identitet före moderniteten, men nationalismen som utvecklad ideologi med sambandet mellan stat och nation som bärande princip förblir reserverad för 1800-talet.

Forskningen om Europa-idéns och den europeiska identitetens historia uppvisar ett liknande mönster. I kontrast till försöken att ge den europeiska gemenskapen en lång historia genom att blåsa upp betydelsen av enstaka förekomster av orden "européer" eller "Europa" under medeltiden, har forskningen framhållit att ett Europa-begrepp inte föreligger förrän på 1500-talet, då medvetandet om andra världsdelar blev klarare. Det har även satts i fråga om ett det fanns ett mentalt medvetande om Europa före 1700.

Här skall jag uppmärksamma en nylatinsk text med bäring både på nationalismen och Europas identitet: John Barclays *Icon animorum* från 1614. Jag har då och då stött på den i svenskt akademiskt källmaterial från 1600-talet som jag undersökt i andra ärenden. Den skulle kunna bli avstampen för ett projekt, men sådana blir inte alltid av. Jag nöjer mig här med en presentation av texten för Lychnos läsare, med ett minimum av referenser.

Icon animorum uttrycker inte nationalism i betydelsen favorisering av det egna landet, tvärtom. Men otvetydigt handlar den om nationalkaraktärer,

* Professor em. i idé- och lärdoms historia i Göteborg, bolindberg@gmail.com

om Europas folk och deras seder och egenskaper. Där finns också en ansats till en idealt färgad föreställning om Europa som helhet sammansatt av olikheter. *Icon animorum* kullkastar inte rådande åsikter om nationalismens och Europa-idéns historia. Men den är ett vittnesbörd om tidig-moderna föreställningar och stereotyper om Europa och dess folk och tillika en påminnelse om varaktigheten hos dessa. Den har dessutom ett begreppshistoriskt och språkligt intresse däri att den sätter tidig-moderna latinska ord på för idéhistorikern välbekanta teman och begrepp.

John Barclay (1582–1621) var en migrerande europé, skotte till bördan men född och uppvuxen i Frankrike som katolik. Han tycks ha rest en hel del i Europa redan under ungdomsåren. 1606 blev han bosatt i England, där han gick kungen, Jakob I, till handa i diplomatiska och opinionsbildande ärenden. Diplomatiske missioner förde honom till olika länder i södra Europa. På 1610-talet försvagades hans position vid hovet i London och han sökte då beskydd och uppehälle på annat håll, först i Frankrike men från 1616 i Rom, där han välkomnades trots att han på engelskt uppdrag kritiserat påvemakten och givit ett negativt porträtt av italienerna i *Icon animorum*.

Idéhistoriskt kan Barclay beskrivas som humanist i senrenässansens slutskede; i sin oklara nationstillhörighet liknar han tidigare berömda humanister som Erasmus och Luis Vives. Hans språk var latin, men han var inte professionell akademiker, snarare litteratör; i slutorden av *Icon animorum* kritiserar han de lärde som lever mer bland resterna av det förgångna än i samtiden. Barclay är mest känd för succén *Argenis* (1621) som med sin genomtänkta intrig var ett steg i romangenrens utveckling; med sin monarkiska och antiaristokratiska tendens var den länge också omtyckt läsning för anhängarna av stark kungamakt. *Icon animorum* är likaså en text som drar åt skönlitteraturen. Den saknar lärda referenser och sågs som satirisk; i senare utgåvor infogades den som del fyra i Barclays *Euphormionis Lusini Satyricon*, en delvis självbiografisk berättelse om Euphormio Lusinus resor och upplevelser i olika länder. Med satir menas här humoristiska inslag, inklusive anekdoter; satir vid den här tiden var inte så förknippat med polemiskt håån som numera. Vad som är humor och allvar i *Icon animorum* är inte alltid lätt att avgöra.

Icon animorum betyder ordagrant 'avbildning av själarna'; 'själsspegel' skulle kunna vara en översättning till 1600-talssvenska. Det är rättvisande; skriften handlar nämligen inte bara om nationalkaraktärer utan också om enskilda människors, eller snarare människotypers, egenskaper och beteenden. Barclay skriver om egenskaperna och böjelserna hos olika åldrar: barndom, ungdom, mannaår och ålderdom och vidare om olika lynnen: de briljanta, de kvicka, de oförvägna och stolta, de försiktiga och tillbakadragna samt de entusiastiska som saknar uthållighet. Ett kapitel

IOANNIS
BARCLAI

Icon Animorum.

FRANCOFVRTI,
Apud Danielelem & Daudem Au-
brios, & Clementem Schleichium:

ANN O M. DC. XXV.

ägnas affekter som härrör ur kärleken, ett annat den psykiska dispositionen hos tyranner respektive legitima härskare och hos valda kungar och sådana som ärvt sina kronor. Även olika sociala och professionella kategorier får sina egenskaper beskrivna: adel, hovfolk, ämbetsmän, präster, rika och fattiga.

Men resten av boken, litet mer än hälften, handlar om nationalkaraktärer. Sammanslagningen av nationella och individuella karaktärer i samma skrift kan förbrylla, men syftet är att skapa ett slags psykologisk kompetens att skilja mellan vad som är vederbörande folks seder och de enskilda individernas. När man kommer till ett land skall man veta vad som är att vänta av folket där och vad det finns anledning att vara rädd för. Men genom insikten om individernas olika karaktärstyper förstår man vad som beror på folket och vad som beror av individen. Detta resonemang låter så Barclay leda till vad vi kan kalla nationell självinsikt och vidsynthet. Ingen är så blint fäst vid sitt ursprungsland att han inte kan hitta fel i sitt fädernesland. Bort med den hejdlösa favoriseringen av den egna nationen och avunden mot andra. Låt oss erkänna våra fel och glädjas åt förtjänsterna hos andra (Barclay 86:1–10).

Barclay är alltså inte ute i något patriotiskt eller nationsförhållande syfte. Han är resenären som vill upplysa, uppbygga och samtidigt roa. Han följer också sin princip i beskrivningarna av de olika europeiska folken så till vida att han framhåller både fel och förtjänster, åtminstone vad gäller länderna i Västeuropa.

Teorier

Att tillskriva en främmande befolkning man kommer i kontakt med olika egenskaper torde vara en allmänmänsklig etnografisk kunskapsakt. I antiken fanns klichéer om joniers lyxbegär, kretensares lögnaktighet, numidiens trolöshet och siciliens påhittighet, om atenare som snara till vrede men lätta att blidka, om kartager som råa och melankoliska o.s.v. I 1500- och 1600-talens Europa stimulerades fabrikationen av sådana schabloner av de ökade kontakterna mellan alltmer konturfasta stater. Det blev intressant att markera skillnader mellan länder. Det kom till uttryck i kartor över Europa, i tablåer med bilder av representanter för de olika länderna och i listor över deras förmenta egenskaper. Ofta var sådana karaktäriseringar alldeles godtyckliga, men ibland var de relaterade till de antika teorierna från Hippokrates, Aristoteles och Ptolemaios om klimatets och geografins inverkan på folkens lynne.

Dessa teorier gavs under 1500-talet ny kraft av främst Jean Bodin, det senare 1500-talets viktigaste statsteoretiker. Teorierna byggde på dikotomier mellan naturgivna kvaliteter som kyla och värme, fukt och torra,

kuperad terräng och slättland och mellan mänskliga kategorier som kraft och vekhet, råhet och förfining, hantverk och teori, frihet och despotism. Motsatsparen relaterades till väderstrecken norr och söder; dessutom antogs en mellanzon där de goda blandningarna av dikotomierna frodades. Bodin antydde att Frankrike tillhörde just en sådan mellanzon. Men hans teori var inte fosterländsk och han var egentligen inte ute efter att beskriva nationerna i och för sig. Hans syfte var snarare praktiskt samhällsvetenskapligt: kunskap om folkens "natur" var viktig för dem som skulle styra, tygla eller erövra. Det var en föreställning hämtad från Tacitus och andra antika författare som han gjorde teori av.

Barclay har inte mycket av detta. Han åsätter inte folken godtyckliga etiketter såsom skedde i de schematiska tablåerna och listorna. Inte heller har han Bodins politiska syfte. Men klimatläran förekommer i ett av de begrepp han lägger till grund för sina beskrivningar, vad han kallar 'landets ande'.

Landets ande

Med 'landets ande', på latin *spiritus patriae* eller *regionis*, avser Barclay landets naturgivna beskaffenhet, d.v.s. de geografiska, topografiska och klimatiska omständigheterna. Denna ande, som är speciell för varje region, lägger in landets vanor och begär i människorna så snart de föds, menar Barclay. (84:16f) Landets ande är grundläggande och beständig. De för landet specifika egenskaperna förblir desamma hos varje folk genom alla förändringar i seder och tänkesätt, på samma sätt som en maträtt behåller sin fundamentala smak oavsett vilka kryddor man tillför den (84:17–20).

Inverkan av landets ande är emellertid oklar. Å ena sidan tillskrivs geografiska och klimatiska omständigheter högst rimliga effekter på landets levnadsvillkor: Italien är bergigt och hett vilket gör att skördarna torkar, medan klimatet är gynnsamt i Frankrike och England; här handlar det om yttre betingelser för ekonomi och seder. Å andra sidan åstadkommer klimatet permanenta psykiska egenskaper hos människorna. I Nederländerna – *Germania inferior* som vid den här tiden innefattade dels den holländska republiken i norr, dels de spanska Nederländerna i söder – är invånarna begivna på dryckenskap på grund av det dystra klimatet. Samtidigt gör de skiljaktiga politiska förhållandena i Nederländerna att folket i norr påtagligt skiljer sig från det i söder. I republiken är de flitiga och driftiga i handel och hantverk och äger lärda snillen. I landets södra delar däremot har den spanska överhögheten skapat en mer hovlik livsstil hos de förnäma som bland annat yttrar sig i en måttlös lust för rang och titlar (146–148).

Tidsandan

Denna politiskt betingade skillnad mellan de norra och södra Nederländerna kan hänföras till det andra av de två begrepp Barclay lanserar, nämligen tidsandan. Varje tid, konstaterar han, har sin tidsanda (*genius saeculi*) som böjer människornas sinnen mot vissa intressen och verksamheter. (80:5) Tiden genomgår cykliska växlingar: en krigisk tidsålder övergår i en fredlig, folket blir republikanskt sinnat i stället för monarkiskt, kulturen blomstrar för att sedan tyna bort i barbari. Tidsandans skiftningar illustrerar Barclay med renässanshumanisternas berättelse om bildningens skiftande historia sedan antiken. Greklands storhet bestod i skulpturens, poesins och retorikens blomstring – filosofin säger Barclay ingenting om. Den följdes av Roms glans under Augustus, sedan en begynnande förkonstling under Nero, accelererat förfall under soldatkejsarna och slutlig undergång genom folkvandringarna; därefter följde en viss uppräckning under medeltiden, men den hämmades av skolastikens sterilitet och disputationsraseri. (80–84) Först renässansen – Barclay använder förstås inte våra epoktermer – har inneburit ett uppsving, kulturellt men också politiskt och militärt: krigen förs med större skicklighet igen – möjligen är Barclay ironisk här. Men snart kan det åter bära utför och en råare tidsanda följa; Barclays historieteori är cyklisk och lämnar inte utrymme för något definitivt framsteg. (84:10–12) Tidsandan är diakron: dess verkningar följer på varandra i tidsföljd och tycks gälla hela Europa. Men exemplet med den synkrona skillnaden mellan republikansk anda i de norra Nederländerna och monarkisk i de södra tyder på att tidsandan antas förklara även samtidiga förhållanden i enskilda länder.

Barclay upprepar det antika temat om cyklisk förändring som humanisterna reaktiverat och elaborerat. Men han är bland de första, möjligen den förste, att använda termen tidsanda. Den finns inte i romerskt och medeltida latin, men ordet *genius* låg i tiden och var införd i engelskan. Francis Bacon talar i *The advancement of learning* 1605 om *the literary genius of every age*, alltså den vetenskapliga andan i varje tid. Barclays term avser i första hand de historiska omständigheter som påverkar folkets lynne. Men han antyder också upplevelsen av en mer diffus, och positiv, samtidskänsla som kan relateras till hans begrepp om tidsandan; flera gånger talar han om vad som utmärker ”vår tid” och är modernt.

Det som styr tidsandan är ödet. Nedgången för grekerna berodde på att ödet flyttade någon annanstans, och förändringen till det sämre under romartiden kan inte ha åstadkommit av ”annat en helig kraft, som jag nästan vill kalla ödet (*fatum*)” (82:2). Gud och Försynen blandas inte in. Barclays historiesyn är synbarligen sekulär. Frånvaron av religionen i hans text är anmärkningsvärd, religionen var ju det stora konfliktämnet i dåtidens

Europa. Barclay hade själv skrivit mot påvens politiska maktanspråk. *Icon animorum* tillkom i glipen mellan två stora religiöst motiverade konflikter: holländarnas kamp mot Spanien, där ett stillestånd inträdde 1609, och trettioåriga kriget som började 1618. Barclay talar en passant om ”oss kristna” i motsats till turkar och judar men nämner annars inte religionen som på många håll i Europa var den avgörande identitetsgivande faktorn, viktigare än nationstillhörigheten. Sannolikt har han undvikit ämnet därför att det var så kontroversiellt. Frånvaron av Gud i hans resonemang om tidsandan kan ha samma grund, men den ligger å andra sidan i linje med det stråk av sekularitet och kosmopolitism som de antikinspirerade renässanshumanisterna etablerat inom kristendomens ram. Hur som helst är tystnaden om religionen ägnad att göra texten mindre kontroversiell.

Nationalkaraktär

Barclay använder inte ordet nationalkaraktär. Ordet *character* var i bruk, men tills vidare bara med avseende på enskilda individers egenskaper. ’Nationalkaraktär’ tycks ha fått ett genombrott med David Humes essä ”On national characters” 1748. Barclay har olika latinska ord, oftast *indoles gentis* men också *genius gentis* och *ingenium populi*. Nytt var begreppet inte. Det låg nära till hands, man hade ju tidigare talat om olika folks egenskaper. Bodins teori om vikten av att de styrande kände till folkens natur etablerade begreppet i den politiska litteraturen. Tysken Christoph Besold gav 1619 ut en skrift, *De natura populorum* (Om folkens natur), med referenser till både Bodin och Barclay.

Barclays folkbegrepp är vagt. Orden för folk är flera i texten. De står oftast för invånarna i landet, oftast *gens*, ibland *populus* (däremot inte *natio*) men kan också avse det lägre folket (*vulgus* eller *plebs*) till skillnad från de förnåma. Barclay har ofta anledning att skilja mellan de högre och lägre samhällsskikten, vilket var naturligt i ett ståndsindelad samhälle. Däremot kombinerar han sällan ett nationsadjektiv med folk, d.v.s. han talar sällan om tyska, engelska eller italienska folket som kollektivsingular, utan om de olika ländernas invånare: spanjorernas seder, Frankrikes resurser och dess invånares karaktär, Italien och italienarnas lynne. Trots att karaktärsbegreppet överförts från individuella personer till folket, så blir inte folken de helgjutna subjekt med tillskriven inre karaktär som man skulle göra dem till i 1800-talets nationalistiska ideologi.

Humanitet

Ett frekvent begrepp hos Barclay är humanitet. Det är ett honnörsord, *humanitas*, snarare än ett reflekterat begrepp. Betydelsen har i hans användning

en spännvidd från medmänsklig barmhärtighet till ostentativ artighet, men den vanligaste innebörden kan översättas med förfining, d.v.s. de språkliga, sociala och moraliska kvaliteter som fordras för ett belevat och civiliserat umgänge.

Detta är den vanliga innebörden av *humanitas* under renässansen, som inte så mycket betonade den filantropiska innebörden av människovärde och jämlikhet som humanitetsbegreppet har fått i nutiden. Umgänget är viktigt; Barclay har ett begrepp, *humanitatis commercia*, utbytet av humanitet (86:13). Ordet *commercium* betyder socialt umgänge men har också sin kommersiella betydelse. Den kommersiella konnotationen är knappast en tillfällighet; på ett ställe låter han förstå att det var genom handeln som humaniteten spreds i det antika Grekland. (96:22–26) Den tanken hade framtiden för sig: sambandet mellan kommers och fredlig civilisering blev ett återkommande tema på 1700-talet. Graden av civilisering är för Barclay ett mått på humaniteten, och det är underförstått att vissa delar av världen och av Europa är mer civiliserade och humana än andra. *Humanitas* i denna betydelse är det latinska ordet för det som under 1700-talet skulle bli *civilité* och civilisation. Motsatsen till humanitet är barbari.

För modern uppfattning är språket starkt förknippat med nationalkaraktären. Herder och hans efterföljare såg i språket folkandens mest innerliga uttryck, och i nutiden är språket en identitetspolitisk faktor av stor betydelse. Också på 1600-talet var det nationella språket ett viktigt studieobjekt för de lärda som sökte sin nations ursprung i historien. Men Barclay gör ingen koppling mellan språk och nation. Han talar om språk på ett par ställen, men då gäller det latinet och inte nationalspråken: italienarna är inte så bra på att tala latin och spanjorernas ambition att skriva lärda verk på folkspråket är betänkelig.

Dessa anmärkningar skall kanske ses som utslag av godmodig satir och inte tas så allvarligt, men Barclays vurm för latinet bör också relateras till hans humanitetsbegrepp. Rätt använt latin var enligt humanistisk norm ett tecken på bildning, d.v.s. att man förhöjt sin mänsklighet genom att behärska det förebildliga latinska språket. När Galilei skrev om astronomi på italienska istället för latin ansåg Kepler det vara *crimen laesae humanitatis*, vilket inte betydde brott mot mänskligheten som det kommit att göra i modern folkrätt, utan förbrytelse mot bildningsnormen. Den åsikten vittnar om humanistiskt högmod men rymmer också ett ideal om en gemensam bildning som förenar de lärde över gränserna. Barclays markeringar till förmån för latinet kan sättas in i samma värdekomplex som Keplers mer arroganta kommentar till Galileis språkval. Barclays framställning av nationalkaraktärerna i Europa, ett projekt som innebär att han beskriver skillnaderna mellan folken, är kombinerad med en tendens

att se Europa som en världsdel av olika nationer som tillsammans ändå utgör en enhet. Latinet är symbol för den gemenskapen.

Europa

Man kan diskutera huruvida denna tendens är avsiktlig eller något som utan författarens avsikt uppstår när man skall skildra komponenterna i en större antagen enhet. I en intressant uppsats 2017 argumenterar Isabella Walser för det förra alternativet. Barclays perspektiv är paneuropeiskt, hävdar Walser; hon talar om Barclays Europa som en *unitas multiplex* (mångfaldig enhet) bestående av nationer som är olika men likvärdiga. Ordet Europa är påtagligt frekvent i Barclays text, och hans beskrivning av tidsandans förvandlingar ger bilden av ett gemensamt europeiskt kulturarv. Nationerna skildras med både förtjänster och fel, och de kompletterar varandra, ekonomiskt i någon mån, men också genom sina egenskaper. Bejakandet av diversitet och mångfald är nedlagt i Barclays sätt att närma sig sin uppgift, menar Walser: han redovisar en upplevelse av det vackra landskapet kring Greenwich i England och sluter av den att det är omväxlingen i det som behagar; om allt är likadant, blir det tråkigt, hur skönt det än var. Det är inte floderna, bergen, fälten, skogarna var för sig som förnöjer honom utan växlingen i intrycken från dessa, som livar betraktaren och förhindrar att han blir uttråkad (78:8–13). På samma sätt kan vi i folkens seder betrakta naturens rikedom där hon i människokroppen inlagt så många vanor och varierande själsyttringar (88:3–5). Detta bestämmer enligt Walser Barclays beskrivning av ett övernationellt Europa, en färgrik mosaik av skiljaktiga nationer av samma värde.

Till denna tolkning kan läggas Barclays förhållningssätt till världen utanför Europa. Stora delar av den är barbariska till sina seder eller under barbariskt styre, medan andra, som underförstås vara värda att ha kontakt med, som Persien och Kina, ligger långt bort och isolerar sig. Han avstår emellertid från att beskriva andra delar av världen; det skulle bara tillfredsställa en banal nyfikenhet och inte tillföra något till den jämförande kunskap om seder och moral Barclay är ute efter. Barclay avgränsar Europa från den övriga världen, men hans Europa-bild är inte expansionistisk eller kolonial, snarare defensiv. Turkarna är ett alltjämt ett hot som genom sina erövringar på Balkan tvingat det kvalificerade kulturutbytet (*praecipua humanitatis commercia*) mellan människor västerut (86–88).

Den bedömningen kan bekräfta bilden av Europa som en exklusiv enhet präglad av fruktbar ömsesidighet mellan beståndsdelarna. Walser har fog för sin tydning av Barclay men driver den enligt min mening för långt. När Barclay väl beskriver folken i Europa fördunklas bilden av den mång-

faldiga enhet av likvärdiga folk som de spridda programmatiska föresatserna i inledningen av hans text utlovar.

Europas folk

Vad har då John Barclay att säga om de europeiska nationernas karaktär? Han skriver utförligare om de länder han är mest bekant med, och det sammanfaller i stort sett med den relativa betydelsen av dessa länder i dåtidens Europa. Frankrike och England behandlas först, sedan Tyskland, inklusive kejsarriket och även Nederländerna, därefter Italien och Spanien. Tyngdpunktsförskjutningen i Europa från medelhavsområdet till nordväst som ägt rum under 1500-talet blir tydlig. Nationerna i öster – Ungern, Balkanområdena, Polen och Ryssland får mindre uppmärksamhet, och än mindre de skandinaviska folken i norr.

Mycket av det intressanta i Barclays skildring kommer sig av att han skriver som resenär, med en snarast turistisk blick. Flera gånger kommenteras standarden på värdshus och bostäder, vilka underförstås vara ett kriterium på graden av civilisering (fast han använder inte *humanitas* här). Beträffande Rom kommenterar han närvaron där av kolonin av unga män från andra länder som är ute på sin grand tour; de utgör en egen landsgemenskap (*patria*) i staden. Han tyngs inte av de lärda teorierna om klimat och karaktär och uppehåller sig inte vid ländernas historiska ursprung. En del av hans omdömen om Europas folk är svåra att känna igen. Men flera kan relateras till från historien bekanta eller allttjämt levande föreställningar.

Humanitas är ett genomgående kriterium i Barclays karaktäristiker, med de nyanser i betydelsen som redan angivits: civiliseringsgrad, bildning, förfining, även modern och sofistikerad kan man lägga i ordet. Fransmännen – som överlag får de bästa vitsorden – är gästfria och välvilliga mot främlingar. De är eleganta i hållning, rörelser och gester. De visar också en hövlighet som inte är förställd och beräknande. Frankrike är en helgedom ”för mänsklig förädling” (*templum humanitatis* 94:24), konkluderar Barclay, kanske ironiskt, uttrycket ger bibliska associationer.

Tyskland å andra sidan är inte så civiliserat överallt; bostadsstandarderna är låga och levnadssättet osnyggt. Den lärda kulturen är inte sofistikerad och består mer i kvantitet än kvalitet. De skriver mer än de läser. Deras tankekraft är dunkel (*vis mentium opaca*) men stark och tål oändlig möda. Adelsmännen är inbiliska och besitter föga av modern förfining (*humanitatem nostri saeculi*); språkbruket är gammaldags och åsikterna omoderna (134:27–32). Om spanjorerna heter det likaså, att deras lärdom är gammaldags och snarast barbarisk.

Men humaniteten och civiliseringen kan också vara yttre sken. Barclay

anmärker apropå italienarna att barbarisk grymhet är vanlig i länder där graden av civilisering (*humanitas*) anses vara högre, och han talar också, med antydning till kritik, om fransmännens ostentativa förfining (*humanitatis pompa*).

Delvis i kontrast till förfining och fåfång kultivering omtalas gammaldags enkelhet i seder och beteenden som dygder. Tyskarna håller på gamla seder, de är rättframma och hatar förställning och hemlighetsmakeri. Spanjorerna håller likaså fast vid gamla vanor och förfädernas lynne, och de uthärdar utan knot törst, hunger och motgångar. Prisandet av dessa dygder tillhör den antika och särskilt romerska repertoaren och står i viss motsättning till den bildade förfiningen. Den innebär också att egenskaper som främst är till finnandes i befolkningens bredare lager uppskattas – här får nationalkaraktern tillfälligtvis en social dimension i en försmak av 1800-talets romantisering av det enkla folket. Den kommer till synes också apropå den mångomtalade spanska stoltheten; den förekommer i hela befolkningen, menar Barclay, som berättar en anekdot om en gammal gumma för att belägga detta.

Den mest komplexa beskrivningen ger Barclay av italienarna. De har förlorat den forna storheten från romarriket och de gamla sederna finns inte kvar. De kan förvisso vara humana och värtaliga, men när de avskyr någon döljer de sin aversion och lägger den kränkning de upplevt på minnet. Ibland är de tillmötesgående bara för att kunna hämnas. De är också lättstötta och långsinta och tål knappt skämt. I det politiskt splittrade landet är ”själarna blandade” i sin vacklan mellan begäret efter den frihet människorna alltjämt ser skenet av och den tunga makten hos de furstar de tvingats ta sin tillflykt till (58–160). Barclays ganska dystra skildring ger ett tidigt uttryck för den föreställning om *decadenza* d’Italia som skulle förstärkas under 1600-talet allt efter som Frankrike tog över rollen som förebild för Europas eliter.

Folken i östra och norra Europa behandlas mer kortfattat i ett enda kapitel. Här blir uppgifterna och omdömena mer entydigt negativa och vittnar om att han inte anser dessa utkantsområden lika civiliserade som länderna västeröver.

Det ungerska folkets lynne är svårt att bestämma eftersom landet drabbats av den turkiska erövringen och därför inte fått behålla sina seder. Lantbefolkningen är förvildad och har förlorat sin lantliga enkelhet så att man numera riskerar att bli rånad om natten. Magnaterna är rika och behåller mycket frihet trots att de lever i en monarki. Mest av allt bryr de sig om att bevaka sina privilegier (180).

Polackerna råkar illa ut i Barclays beskrivning. De lever i ett slättland där nordanvinden inte hindras av berg, om vintern fryser floderna och solen står lågt. Deras liv är hårt i ett omilt klimat, och folkets seder är inte

formade efter "vår tids behag" (*ad nostri saeculi venustatem*); sinnena är därför ibland råa (184:13). Om folkkaraktären uttalar han sig påfallande negativt. Polackerna är "födda till en grymhet och ett självsvald som de kallar frihet". Som exempel anges bruket att den som mördat någon blir skuldfri om han lägger en summa pengar på liket, en barbarisk ordning som polackerna inte lyckats göra sig av med. De skulle inte värdera mänskligt liv så lågt om de inte, drivna av sin karaktär, ansåg mord vara en lindrig förbrytelse (184:29). Barclay kommenterar också den polska adelns notoriska frihetsvurm. De inte bara hatar att vara slavar utan också att lyda under landets rättvisa och legitima lagar. Adeln har skaffat sig förmåner som gör det möjligt för dem att ostraffat skada varandra, eftersom kungen inte har rätt att tygla dem (186:1-4).

Om polackerna är försvurna åt frihetstörsten är ryssarna å andra sidan ett folk "fött till slaveri". Visserligen blir de upphetsade vid varje tecken på frihet, men om de hålls nere är de fogliga och accepterar oket. De erkänner sitt slaveri och att härskaren fritt förfogar över både människor och gods (186). Barbariet i Ryssland är kompakt. Folket är okunnigt, bara ett fåtal kan sina böner till Gud (188:4-5). De super svårt och håller kvinnorna i fångenskap. Barclay återger en makaber anekdot om en tysk invandrare som gifte sig med en rysk kvinna, som snart började sörja. Tillfrågad varför beklagade hon sig över att hon inte fick den aga varmed mannens välvilja mot kvinnorna bekräftas i Ryssland. Tysken häpnade först men gav henne sedan mer än hon begärt, så mycket att han till slut slog ihjäl henne (188:21-190:9).

Om de skandinaviska länderna har Barclay inte mycket att säga. De undgår emellertid i stort sett de kommentarer om barbari som kommer folken i öster till del. I stället, och det är intressant, erinrar han om att länderna i norr är det område varifrån stora folk, ryktbara både för sin talrikhet och sina segrar, fordom svepte ned över Europa. Cimbrer, teutoner, goter och vandaler kom därifrån och drabbade Italien, Libyen, Spanien och delar av Frankrike. Längre fram följdes de av nordmän, vilka ockuperade Britannien och förhärjade Frankrike med eld och svärd (190:11-23).

Barclay syftar här på berättelsen om det gotiska uttåget ur det folkrika Skandien ut över hela Europa – alltså det som blev huvudnumret i den svenska götiska historiemyten under stormaktstiden – men också på senare rörelser norrifrån ned i Europa, inklusive vikingatågen. De nordiska länderna har alltså ett skräckinjagande men ändå ärofullt förflutet. Här skymtar den klassiska klimatlärans föreställning om de kraftfulla och även frihetsälskande folken i norr som genomgående i historien varit erövrare. Dock undrar Barclay ironiskt hur det kommer sig att befolkningsöverskottet som föranledde invasionerna från norr upphört och att man

numera däruppe i stället anstränger sig för att få tillskott söderifrån. Den förklaring han anger är att det var den ofruktsamma jorden och frånvaron av laster som fick dem att avla många barn, vilka måste skickas ut för att finna försörjning. Men numera super de och har förlorat sin gamla alstringskraft (190:24–31).

Barclay har till sist också ett kapitel om två nationer som i hans tid var påtagligt närvarande på Europas territorium men stod utanför den kristna gemenskapen.

Turkarna är ett barbariskt folk, fastslår Barclay från början, ”fött att förstöra städer, industri och vetenskap”. Dess framgång beror mer på ”våra”, d.v.s. européernas, fel än egen förtjänst. Vad de själva åstadkommit är resultatet av barbariskt våld, en myckenhet människor och sträng disciplin (196:1–3). Barclay redogör för den turkiska expansionens historia och för olika turkiska institutioner och seder, såsom de kristna fångar som ges ämbeten men samtidigt görs till eunucker, och elitkåren janitscharerna. Barclays grundton är negativ, men han påpekar också att turkarna bygger hus åt fattiga och främlingar som en gård av mänsklig barmhärtighet. Inte heller kristna, som de brukar kalla hundar, är uteslutna från dessa mänskliga välgärningar (*opera humanae miseracionis*, 204:22–28). Här används ordet human i sin filantropiska innebörd.

Judarna ägnar Barclay bara en sida. De är geografiskt spridda och saknar eget land, de är duktiga på handel och rika genom skamlöst räntetagande. Överallt är de underordnade och har därför blandade seder; till sin egen karaktär som de envist håller fast vid, har de lagt anden i det land där de är födda och bor. Barclay tycks göra en ansats att förstå judarnas situation när han säger att ett skäl för deras underordnade ställning är att de inte tillåts bära vapen och äga jord. Men han kritiserar inte detta förhållande utan gillar det och reproducerar även några negativa stereotyper om judiskt beteende (214–216).

Kommentar

Vilka reflexioner, idéhistoriska och samtidsrelaterade, föranleder ett nedslag i en historisk text som Barclays? Att artikulerade idéer om nationalkaraktärer fanns redan då, är idéhistoriskt sett ett trivialt konstaterande men inte ointressant i ljuset av att liknande tankar fått ny aktualitet i dagens Europa. Från professionell idéhistorisk synpunkt väcker texten frågor om skillnaden mellan Barclays begrepp om nationalkaraktärer och de teorier som kom med Herder och andra mot slutet av 1700-talet, då tidsandan blev till historiefilosofi och folken fogades in i mänsklighetens evolution, samtidigt som språken blev folkkaraktärens viktigast manifestation. Ett givet undersökningsobjekt är vidare Barclays inflytande. Hans

skrift kom ut i flera utgåvor och i översättningar. Polackerna publicerade 1648 en vederläggning av hans beskrivning av deras land. Kapitlet om turkarna gavs ut separat i Nürnberg 1684. Flera gånger finner man honom som sagt åberopad i svenska dissertationer från 1600-talet. Textens språkdräkt är också värd uppmärksamhet: att han skriver på latin, ett nylatin som uttrycker tidskänslan hos den tidiga moderniteten.

Ur EU-perspektiv är den mångfaldstanke som Isabella Walser identifierar hos Barclay otvivelaktigt av intresse. Föreställningen om maktbalans mellan staterna i Europa skulle ta form under 1600-talet, men den positivt fattade mångfald i seder och kultur Walser ser ansatser till är anmärkningsvärd. Dock innefattar den inte Östeuropa. De barbariska inslag Barclay pekar på i de länderna har inte någon plats i en harmonisk europeisk konsert av det slag som Isabella Walser tecknat. Barclay ansluter till, eller befinner sig snarare i början av, en negativ beskrivning av länderna i Öst som började redan på 1500-talet och som under upplysningstiden blev till en grundmurad berättelse om det annorlunda, mindre civiliserade Östeuropa.

Över huvud taget ger läsningen av Barclays text en stark förnimmelse av kontinuitet: mycket i hans beskrivningar känns igen från senare århundraden och till en del också i vårt eget. Några av hans karaktäriseringar bekräftar välbekanta tidig-moderna stereotyper. Spanjorernas stolthet synes ha varit en visa i europeiska elitkretsar. Den polska adelns frihetsbehov och obstruktion av en central statsmakt skulle under 1600-talet symboliseras av dess beryktade *liberum veto* i riksdagen, vilket ledde till landets olycka under 1700-talet. Att ryssarna var barbarer ifrågasattes knappast av någon förrän de blev en makt att räkna med under Peter den store.

Längre varaktighet har schablonen om fransmännens elegans och esprit haft. Stereotypen grundlighet och dunkelhet med åtföljande brist på finess tycks vara föregripen i omdömena om tyskarna. Om ryssarna inte längre hålls för barbarer, så ligger däremot påståendena om orientalisk despotism i Ryssland i linje med den i vår tid spridda uppfattningen att det saknas en demokratisk tradition i landet. Annars är spåren av Barclays påståenden om Europas länder mer igenkännbara i Europa före andra världskriget än i dagens, där eliterna samordnas och populärkulturen blir alltmer uniform.

Däremot känns obalanserna i dagens Europa igen i Barclays beskrivningar. Västeuropas länder är ledande, Östeuropa är, med dagens språkbruk, mindre utvecklade och Italien har förlorat sin makt. Så är det i grunden alltså. Turkiet var den stora skrällen på Barclays tid, idag mindre så, men ändå problematiskt. Judarna är sedan andra världskriget inte längre en stor folkgrupp i Europa, och orsaken till det är till betydande del den månghundraåriga attityd Barclay reproducerar.

Detta är en ohistorisk läsning av Barclay, eftersom den tar fasta på det i historien som är likt och bekräftar bilden av samtiden. Men kontinuitet, att strukturer trots alla förändringar finns kvar, är nu en gång en dimension av historien.

Bibliografisk not

Jag har läst Barclay i Mark Rileys moderna utgåva av *Icon animorum* (Leuven: Leuven University Press 2013). Den innefattar också den samtida engelska översättningen från 1631 av Thomas May. Sidhänvisningarna i min text avser denna utgåva, efter kolon anges ibland raden. Litteraturen om Barclay är stor, men *Icon animorum* har inte rönt mycket uppmärksamhet. Ett undantag är Isabella Walsers uppsats i *History of European Ideas* (2017): ”Unitas multiplex. John Barclay’s notion of Europe in his *Icon animorum* (1614)”, som jag diskuterar. – Om 1500- och 1600-talets nationella schabloner, se Joep Leersen, *National thought in Europe. A cultural history* (Amsterdam: Amsterdam University Press 2006) 53–65. – Jean Bodin skriver om folkens naturer i *De republica libri sex* (Francoforti: Wechelii vidua 1593) bok V: kap. 1, 767–819. – Om Zeitgeist, se *Historisches Wörterbuch der Philosophie* vol. 12, 2004, 126f. – Om religion och nation som identitetsgivare, Michael Maurer, ”Nationalcharakter in der frühen Neueit. Ein mentalitätsgechichtlicher Versuch”, i *Transformation des Wirgefühls Studien zum nationalem Habitus*, hg. von R. Blomert, H. Kumics & A. Treibel (Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1993). – Uppgiften om Keplers kommentar till Galileis språkval ges av E.J. Dijksterhuis, ”Talstrijd in de geschiedenis der wetenschap”, i *De Gids, Algemeen cultuel maandblad* 122 (1959): 1, 311, 321. – För en sammanfattning av europeiskt resande på 1500- och 1600-talen, se Ola Winberg, *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680* (Uppsala: Uppsala universitet 2018) 39–50. – Om synen på Östeuropa under 1700-talet, Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The map of civilisation on the mind of the enlightenment* (Stanford: Stanford University Press 1994).

Tema:
Internationalisering

Theme:
Internationalising
the Swedish Human Sciences
in Theory and Practice,
1920–1970

Humanvetenskaplig internationalisering som ideal och praktik

En introduktion

KIRSTI NISKANEN & PER WISSELGREN

”Internationalisering” är ett flitigt använt ord inom den svenska universitetsvärlden och forskningspolitiken. Med sin ensidigt positiva laddning är det något som få tar avstånd ifrån och de flesta omhuldar eller förespråkar. Samtidigt kan det vara notoriskt svårt att nagla fast dess mer exakta innebörd, just för att det ofta åberopas som en allmän och självklart bejakansvärd strävan.

”Humanvetenskap” är å andra sidan, än så länge, en betydligt mindre frekvent använd term, åtminstone på svenska. Engelskans *human sciences* och franskans *les sciences humaines* är jämförelsevis betydligt mer vanligt förekommande som samlingsbeteckning för den grupp av humanistiska och samhällsvetenskapliga vetenskaper som studerar människan och hennes situation. Ett skäl till denna skillnad i språkbruk hänger säkerligen samman med den svenska fakultetsindelningens administrativa åtskillnad av humaniora och samhällsvetenskap, en ordning som varit rådande sedan 1964 och numera ofta tas för given.

Historiskt finns dock all anledning att problematisera naturaliserade kategorier som ”humaniora” och ”samhällsvetenskap”, lika väl som att kritiskt granska till synes ”molnliknande” – fluffiga och fritt svävande – uttryck som ”internationalisering”. Detta är också vad vi avser att göra i detta temablock av *Lychnos*. Den traditionella historieskrivningen rörande humaniora och samhällsvetenskaperna har ofta utgått från det nationellt disciplinära, trots att humaniora och samhällsvetenskap delvis har en gemensam historia och rymmer viktiga internationella och transnationella aspekter.

Temanumrets övergripande syfte kan därför beskrivas som att belysa humanvetenskaplig internationalisering som ideal och praktik. Centrala

frågor som behandlas rör det internationella och det nationella som komplementära — och i något enstaka fall motstridiga — principer, samt hur olika materiella villkor, organisatoriska praktiker och intresser med tillhörande strategier bidrog till skapandet av nya humanvetenskapliga discipliner och forskarideal. Underteman som berörs är relationen och skillnaden mellan det internationella och det transnationella; relationen mellan humaniora och samhällsvetenskap; disciplinäritet och tvärvetenskap som ideal och praktik; amerikansk samhällsforskning som modell och influens; frågan om internationalisering över huvud taget kan styras fram.

Temablocket inkluderar fem bidrag, varav fyra artiklar och en avslutande kommentar. De fyra kronologiskt ordnade artiklarna spänner över ett halvsekel, från 1920-talet och en bit in på 1970-talet, medan den avslutande kommentaren förlänger perspektivet både framåt och bakåt i tid.

Den inledande artikeln är skriven av Kirsti Niskanen och analyserar Rockefellerstiftelsens stöd till internationalisering av svensk humanvetenskaplig forskning under 1920–1950-talen med särskilt avseende på stiftelsens evalueringspraktiker och de normativa forskarideal som premierades.

Den andra artikeln, av Anders Pedersson, analyserar internationalisering med utgångspunkt i den svensk-amerikanske kriminologen Thorsten Sellin och dennes vistelse i Sverige under läsåret 1946–1947, och belyser därigenom formeringen av ett specifikt humanvetenskapligt kunskapsfält i spänningen mellan internationellt och nationellt.

I den tredje artikeln förflyttas fokus till den transnationella nivån och UNESCO:s avdelning för samhällsvetenskaper, vars internationaliseringsarbete under perioden 1950–1955 leddes av Alva Myrdal. I artikeln analyserar Per Wisselgren Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism i jämförelse med några andra samtida former av internationalism.

I den fjärde och sista artikeln belyser Hampus Östh Gustafsson internationaliseringstemat genom att beskriva och analysera diskussionen kring humanistisk forskning i Sverige utifrån ett antal konferenser och debatter från slutet av 1950-talet till 1970-talet och hur ett undantagsnarrativ om humanioras särställning successivt tar form.

I temablokets avslutande kommentar knyter Thomas Kaiserfeld samman trådarna i de fyra artiklarna, dels genom att forskningsmässigt contextualisera dem i ett bredare idéhistoriskt sammanhang, dels genom att lyfta fram och diskutera några av de förenande tematikerna i ett mer samtida forskningspolitiskt sammanhang.

Temablocket har sin upprinnelse i en session anordnad vid Svenska historikermötet i Sundsvall 2017. Inte minst de inspirerande diskussionerna i anslutning till sessionen väckte idén till detta temablock. Därför: ett stort tack till er som deltog i diskussionerna i Sundsvall, men också till

Katarina Leppänen för redaktionellt understöd och till temablokets åtta anonyma granskare!

Privat forskningsfinansiering, bland annat Rockefeller Foundation (RF), spelade en viktig roll i internationalisering av forskning i Europa. De filantropiska idealen uttrycks i RF:s logotype. Källa: Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, NY.

Abstract

Opportunity structures and excellence. Rockefeller Foundation's support for internationalization of Swedish social science research between the 1920s and the 1950s. Kirsti Niskanen, Professor in History, Associate professor in Gender Studies, Department of History, Stockholm University, Sweden, kirsti.niskanen@historia.su.se

American private foundations played a special role in the internationalization of European social science research during the inter-war years. Especially the Rockefeller Foundation (RF) brought forward its reform-oriented vision of the social sciences by awarding large grants to centers of excellence in Europe, among them *Socialforskningsinstitutet* in Stockholm. This article studies a specific, in-academic aspect of this form of internationalization, namely the foundation's evaluative culture and how the funding helped to create opportunities for academic advancement. *Excellence* and *impersonality* were the key features in the foundation's cultural script in the selection of fellows. The assessment criteria were pragmatic: researchers would have a good position to return to after the scholarship stays, be able to present recommendations from leading senior researchers and commit to returning to their home departments. The evaluation process had some resemblance of peer review, although evaluations were made internally, without collegial assessment by external experts. By long-standing and close contacts with trusted scholars, the aim was to create a basis for informed assessments of the quality of the various research environments and the researchers involved in them. The funding helped to open and widen the contact surfaces with international research and to the creation of transnational research communities where stays abroad, international contacts and networks served as an academic qualification. The funding thus contributed to the homogenization of social science research. The foundation's outwardly friendly but practically dismissive attitude to women as scholars, based on a traditional view of the relationship between women and men, strengthened the already skewed gender structures in academia.

Keywords: Social sciences, Rockefeller Foundation, internationalization, academic excellence, transnationalism, gender

Möjlighetsstrukturer och excellens

*Rockefeller Foundations stöd till internationalisering
av svensk samhällsvetenskaplig forskning
under 1920–1950-talen*

KIRSTI NISKANEN*

Internationalisering av samhällsvetenskaplig forskning under 1900-talets första del kan studeras från olika synvinklar. Den kan studeras som utvecklingen av kontakter mellan forskare över nationella gränser och som cirkulation av idéer, människor, forskningsresultat och vetenskapliga identiteter som dessa förbindelser ledde till. Internationalisering kan studeras som historien av de akademiska institutioner och nätverk – konferenser och disciplinbundna organisationer – vilka fungerade som mötesplatser för kommunikation och idéutbyte över nationsgränserna. Samhällsvetenskapernas transnationella rum formades också av intellektuell migration, frivillig såväl som påtvingad, och av de politiskt skapade internationella organ – Nationernas Förbund, Förenta Nationerna och deras sidoorganisationer – som skapades under mellankrigstiden och efter andra världskriget.¹

Privata institut och stiftelser – framför allt den amerikanska filantropin – spelade en speciell roll i dessa internationella utbyten genom att initiera och finansiera forskning. De två största internationella forskningsfinansierarna i Europa under 1900-talets första del var Rockefeller Foundation (RF) och Carnegie Corporation (CC). De bidrog båda starkt till samhällsvetenskapernas transnationalisering. Särskilt RF förde fram sin reformorienterade vision av samhällsvetenskap genom att bygga upp och bevilja stora anslag till excellenscentra i Europa, till exempel till *London School of Economics*, *Institut Scientifc de Recherches Economiques et Sociales* i Paris, *Deutsche Hochschule für Politik* i Berlin samt, i Norden, bland andra

* Professor i historia, docent i genusvetenskap, Historiska institutionen, Stockholms universitet, kirsti.niskanen@historia.su.se

till *Socialforskningsinstitutet* i Stockholm. I de filantropiska projekten ingick även stöd för att bygga upp internationella institut och organisationer, till exempel *Graduate Institute of International Studies* i Genève, som till stor del finansierades med medel från Rockefellerfären, och *Academy of International Law* i Haag, som erhöll stora anslag från CC.²

RF:s intresse att bygga upp och stödja europeisk samhällsvetenskaplig forskning var ett uttryck för filantropisk internationalism. Främjandet av en fredlig internationell ordning genom forskning och undervisning i internationella relationer var ett centralt inslag när de vagt formulerade filantropiska idealen – ”att göra gott” och ”förbättra människans villkor” – fördes ut från USA till Europa efter första världskriget. Formandet av en internationell samhällsvetenskaplig expertis var, i sin tur ett medel för att skapa denna nya internationella ordning. Eftersom internationella relationer som disciplin ännu inte institutionaliserats tilldelades samhällsvetenskaperna en speciell roll i skapandet av en transnationell expertis, som den brittiska historikern Katharina Rietzler påpekat.³

I praktiken innebar studier av internationella relationer ekonomiskt stöd till forskning och undervisning i samhällsvetenskapliga discipliner som nationalekonomi, sociologi, statsvetenskap, historia och internationell juridik. Jag ska i denna artikel undersöka en specifik, inom-akademisk aspekt av denna form av internationalisering, nämligen den evalueringskultur som utvecklades inom RF för att avgöra vilka forskare och forskningsmiljöer som skulle tilldelas ekonomiskt stöd. Jag fokuserar särskilt på de *möjlighetsstrukturer* som finansieringen skapade och som bidrog till att öppna vägen till akademiska positioner vid universitet och högskolor mellan 1920- och 50-talen.

Undersökningen bygger på forskning om primärmaterial i Rockefellerstiftelsens arkiv, norr om New York. Jag har i en tidigare artikel visat hur RF-finansieringen bidrog till att den samhällsvetenskapliga forskningen vid Stockholms högskola byggdes upp från en mycket blygsam nivå till en fungerande forsknings- och undervisningsmiljö mellan 1920- och 40-talen. När RF startade sin satsning 1925 bestod högskolans samhällsvetenskapliga (fasta) personal av två professorer (Gustav Cassel och Gösta Bagge) och en docent i nationalekonomi. När stiftelsen avslutade sitt program- och infrastrukturstöd i slutet av 1930-talet, hade högskolan fått ett socialvetenskapligt institut med tillhörande bibliotek, professorer i statsvetenskap och statistik samt, utanför och i utkanten av samhällsvetenskapen, i praktisk filosofi och psykologi. Den sociologiska forskningen och undervisningen var under uppbyggnad och studentantalet i samhällsvetenskapliga ämnen växande.⁴ Under 1940- och 50-talen fortsatte RF sedan att ge stöd till enskilda forskare och miljöer som ansågs strategiska för uppbyggandet av nya kunskapsområden: sociologi vid Stockholms högskola och

vid Uppsala och Lunds universitet, folkhälsovetenskap, ekonomisk historia, internationella relationer, internationell ekonomi och områdesstudier. Efter andra världskriget beviljades enstaka anslag även till svensk humanistisk forskning – till amerikansk litteratur och romanska språk.⁵

Möjlighetsstrukturer, excellenskriterier och ”script” i evalueringskulturen

Forskningsfinansiering och ledarskapsuppdrag är exempel på resurser som skapar möjlighetsstrukturer i akademien. Termen syftar på individernas möjlighet att röra sig och utvecklas i sociala organisationer. Tillgång till utmaningar, möjligheter att tillägna sig kompetenser som leder till vidare kvalifikationer samt professionella belöningar i form av ansvar, makt och befordran, är exempel på resurser som möjliggör uppåtriktad rörlighet i sociala organisationer.⁶ De nationella forskningsråden grundades i Sverige först under 1940-talet.⁷ Privata finansieringskällor, bland dem RF, spelade därför en viktig roll när nya discipliner och forskningsområden skapades mellan 1920- och 1950-talen – årtionden då kvinnor långsamt tog plats i forskning och högre utbildning. Dessa finansieringsformer skapade nya ekonomiska strukturer på universiteten, vilket Pieter Huistra och Kaat Wils har visat i en undersökning av en annan filantropisk organisation, the Belgian–American Educational Fund. De påverkade genom selektions- och evalueringsprocesser vad som uppfattades som bra och viktig forskning och vilka som betraktades som riktiga, goda vetenskapspersoner. De bidrog därmed till att öppna vägen till akademiska positioner.⁸ Jag ska i denna artikel utgå från den lilla grupp forskare, de cirka 40 samhällsvetare och humanister, som erhöll de prestigefulla forskarstipendier som RF beviljade mellan 1925 och 1960. Syftet med Rockefellerfinansieringen var att skapa framtida akademiska ledare. Alla aktiva forskarstipendiater var män. Över 90 procent av dem avslutade sin bana som professorer, på andra ledande positioner vid universitet och högskolor, eller vid svenska eller internationella myndigheter och organ. Hur gick RF:s evalueringsprocesser till? Hur bidrog de till att vaska fram stipendiater som visade sig bli framtida akademiska ledare?

För att ge relief åt RF:s evalueringskultur granskar jag den i ljuset av sociologen Michèle Lamonts arbete om hur peer review-systemet fungerar vid ett antal amerikanska forskningsråd som hon studerat. Lamont visar att utvärderingarna fungerar som processer vilka är djupt emotionella, kulturellt inbäddade och påverkade av utvärderarnas sociala identitet.⁹ Det gäller i allt väsentligt även RF:s evalueringsprocesser, även om stiftelsen inte tillämpade det slags formaliserade peer review-förfarande som Lamont analyserar. Ett gemensamt drag för både RF och forsknings-

råden i Lamonts undersökning var dock att föreställningar om och definitioner av *excellens* spelade en central roll i bedömningarna.

I Lamonts undersökning definierades excellenskriterierna med utgångspunkt i forskningsansökan (projektbeskrivning inklusive bibliografi och tidtabell), information om den sökande (biografisk skiss, personlig presentation, curriculum vitae med publikationslista och annan relaterad information) och övrigt material (rekommendationsbrev och liknande). Hon använder Erving Goffmans begrepp *script* för att analysera hur dessa kriterier viktades mot varandra för att avgöra vilka ansökningar som klassificerades som excellenta. Termen *script* syftar på att individer – eller i detta fall en organisation som RF – inte uppfinner excellensmått på nytt utan att bedömningarna bygger på delade konventioner som underlättar interaktionen mellan de individer som deltar i det sociala samspel som bedömningsprocessen är.¹⁰

RF:s utvärderingsförfarande kan karakteriseras som icke-meritokratiskt, förankrat i praxis och framdiskuterat inom stiftelsen mellan 1920- och 1940-talen. Förfarandet var inom RF:s samhällsvetenskapliga division inbäddat i en epistemisk kultur, enligt vilken forskningen skulle vara induktiv, empirisk, samhällsnyttig och helst bedrivs i forskarteam.¹¹ Tillsammans med RF:s interna regler skapade denna kultur den kontext inom vilken selektionen av stipendiater ägde rum. Beskrivningar av urvalskriterierna finns i spridda interna dokument inom stiftelsen.¹² Dessa presenterades 1946 i en handbok som sammanfattade erfarenheter och praktiker som RF tillämpat vid val av stipendiater sedan stipendieprogrammen påbörjades på 1920-talet. Handboken skrevs av Walter Weaver, direktör för stiftelsens naturvetenskapliga division mellan 1932 och 1955. Den naturvetenskapliga divisionen var, tillsammans med den medicinska, stiftelsens största mätt i termer av utbetalade anslag och beviljade stipendier. Som dess direktör var Walter Weaver därför en inflytelserik, policyskapande ledare inom RF.¹³

Handboken består av tre delar: ”Förhandlingar med grupper eller personer som söker stöd”, ”Kommentarer beträffande förfrågningar” och ”Allmänna rekommendationer”. Den var ett konfidentiellt, otryckt dokument, avsett att guida stiftelsens tjänstemän i evalueringsarbetet. Boken delades till stiftelsens centraladministration och till RF:s övriga divisioner (medicin, samhällsvetenskap, folkhälsa och humaniora). De selektionsprinciper som beskrivs i den och de rekommendationer som ges är i stora drag identiska med interna regler som beskrivs i utvärderingar och dokument inom de samhällsvetenskapliga och humanistiska divisionerna. Min slutsats är därför att handboken ger en god bild av RF:s evalueringskultur, de konventioner som styrde urvalsprocesserna och de egenskaper, kompetenser och värderingar som de kommande RF-forskarna förväntades

omhulda och uppvisa. Jag börjar med en kort bakgrundsinformation innan jag går över till att analysera RF:s evalueringskultur med hjälp av handboken.

Bakgrund – de 40 stipendiaterna

RF:s forskningsstöd bestod av två delar: infrastrukturstöd för att bygga upp institut för forskning och undervisning (byggnader, bibliotek, forskningsprogram) samt forskarstipendier, avsedda för vistelser vid utländska lärosäten. Dessa två former var samordnade i betydelsen att större infrastruktur- och forskningsanslag ofta beviljades till forskare som gjort bra ifrån sig under stipendievistelserna eller till deras heminstitutioner.¹⁴ RF-finansiering skapade även viktiga indirekta effekter. Större forskningsanslag och infrastrukturstöd från stiftelsen var alltid förknippade med krav på medfinansiering från lokala källor. På detta sätt gav RF-medlen upphov till institutionella mekanismer som främjade tvärvetenskapliga samarbeten som, genom kombinationer av anslag, lockade inhemska donatorer och aktörer att stödja forskning. I Sverige samarbetade RF med akademiker, med regeringen (ecklesiastikdepartementet) och med lokala myndigheter. Till exempel donerade Stockholms stad tomtmark i centrala staden till Stockholms högskolas olika institutioner som byggdes med RF-medel.¹⁵ Genom denna form av samarbeten erhöll RF-stipendierna ett slags semiofficiell status, vilket gjorde att det för enskilda forskare var prestigefyllt att ha blivit finansierad med RF-medel.

Enligt RF:s egna utvärderingar hörde stipendieprogrammen till stiftelsens mest lyckade stödformer.¹⁶ Programmen var talangskapande och fostrade fram en internationell gemenskap av samhällsforskare, sammanfattade Roger F. Evans, vice-ledare för stiftelsens samhällsvetenskapliga division 1954.¹⁷ Femton år tidigare, 1939, hade en annan av RF:s ledare, Tracy B. Kitteridge, gjort en grundlig utvärdering av RF:s stöd till samhällsvetenskaplig forskning. Han kunde då konstatera att stipendierna hade ett gott rykte i vetenskapssamhället eftersom en stor andel av stipendiaterna snabbt hade erhållit tjänster och positioner på universiteten eller blivit ansvariga för de institut som RF stödde. Mellan 1924 och 1939 hade stiftelsen beviljat cirka 600 stipendier till samhällsvetare i olika regioner (Storbritannien och dess kronkolonier, Västeuropa, Nordeuropa, Tyskland, Italien och Central- och Östeuropa). I genomsnitt hade nästan två tredjedelar av dessa uppnått ”erkända” positioner inom sina forskningsfält. Var fjärde hade blivit professor och ytterligare en tredjedel hade uppnått andra universitetspositioner. I de nordiska länderna var denna andel ännu högre, med över 70 procent Rockefellerforskare i erkända positioner.¹⁸

Tabell 1. Svenska Rockefeller Foundation stipendiater i samhällsvetenskap och humaniora, 1925–1960. Positioner (akademiska och andra) i slutet av karriären

Position	Antal	Andel
Professor vid universitet i Sverige	25	63
Professor vid universitet utomlands	4	10
Ledarskapsposition (eller motsvarande) vid svenska eller internationella myndigheter och organisationer	8	20
Politisk karriär	1	2
Information saknas	2	5
Totalt	40	100

Källa: Rockefeller Archive Center (RAC), Sleepy Hollow, New York, RF, Rb 10, Fellowship recorder cards.

Sett över en längre period, 1925–1960, var de tidigare svenska Rockefellerstipendiaterna ännu mer framgångsrika, vilket framgår av tabell 1 ovan. Huvuddelen av stipendierna inom samhällsvetenskap hade beviljats till nationalekonomer och sociologer.¹⁹ Som grupp betraktad var dessa forskares akademiska framgångar anmärkningsvärda. Mer än 60 procent (25 av 40 stipendiater) blev professorer vid svenska universitet och högskolor. Tio procent (fyra forskare) erövrade professurer utomlands och 20 procent (åtta forskare) uppnådde ledarskapspositioner vid svenska eller utländska myndigheter eller organisationer.

Utvärderingskultur

– excellens, opersonlighet och personliga kontakter

Hur bidrog då stipendierna och utlandsvistelserna till att öppna vägen till möjlighetsstrukturer vid universiteten? Tracy B. Kitteridge konstaterade i en intern rapport 1942 att det självklart skulle vara absurt att påstå att RF-forskarna uppnått sina positioner enbart på grund av stipendievistelserna. Knappast någon kan dock förneka att de haft stor betydelse när forskarna valt forskningsfokus och att stipendierna bidragit till framgång, skrev han vidare.²⁰ Detta är uppenbart för flera av de mest framgångsrika svenska stipendiaterna.

Här är det viktigt att uppmärksamma att stipendierna inte utannonserades i öppen konkurrens. Ansökningar kunde endast göras efter rekommendation av betrodda, seniora forskare som RF hade kontakt med i de olika lokala forskningsmiljöerna i Europa. I identifieringen av lämpliga

stipendiekandidater spelade RF:s tjänstemän en central roll. De besökte de forskningscentra som RF stödde minst en gång per år, även oftare om det ansågs nödvändigt. Besluten om stipendietilldelning och forskningsanslag låg i händerna på tjänstemännen enligt, vad Robert Kohler har kallat det, ”ett beskyddarsystem”.²¹

Två inslag var centrala i RF:s interna evalueringskultur: excellens och opersonlighet – det senare uppfattat som ambitionen att sätta personliga åsikter inom parentes och komma ihåg att en RF-tjänsteman ansvarade för sina beslut inför kollegor och inför stiftelsens förvaltare. Ett uttalat mål för RF:s stipendieprogram var, som jag nämnde tidigare, att utbilda framtida akademiska ledare.²² Excellens var stiftelsens honnörssord, i jämförelse med andra forskningsfinansiärer: medan andra finansiärer kunde diskutera i vilken mån de skulle ge stöd åt forskare och stipendiater vid normalfördelningskurvans mellandel, skulle RF enbart befatta sig med dess övre del, det vill säga med de odiskutabelt bästa, slog Weaver fast i handboken.²³

Vad ingick då i det *script* som tillämpades inom RF? Beträffande Lamonts första kriterium – forskningsansökan och formella kriterier – betraktades dessa som mindre viktiga. Stipendieprogrammets fokus var inte forskningen eller forskningsansökningarna i sig utan forskarna och deras personliga egenskaper. De sökande – de som uppmanats att söka ett stipendium – fyllde vanligen i en blankett med personliga uppgifter, information om utbildning och arbetsplats, tilltänkt plan för utlandsvistelsen, uppgifter om hälsotillstånd och namn på referenspersoner. Blanketten var en inkörsport men spelade en mindre roll i bedömningen. I stället identifierades stipendiekandidater genom tjänstemännens personliga möten med de sökande och deras lärare och mentorer i hemmiljöerna. ”Jag upptäcker sällan en lovande yngling när jag sitter på mitt kontor”, skrev exempelvis Joseph H. Willits, ledare för RF:s samhällsvetenskapliga division, 1944. Han svarade på brevet från en kollega, Walter Stewart vid Princeton, som undrat hur stiftelsen gick till väga för att hitta de forskare som skulle beviljas finansiering.²⁴ Willits svar är arkiverat med andra handlingar som handlar om RF:s stipendiepolicy, och de råd och anvisningar han ger är identiska med de som presenteras i handboken.²⁵ Inom RF hade med tiden utvecklats en skepsis mot skriftliga rekommendationer som bedömningsgrund, det vill säga mot ”övrigt material ” (Lamonts tredje kriterium). I handboken avrådde Weaver tjänstemännen uttryckligen från att förlita sig på sådana. De var opålitliga av flera skäl: Personer som skrev rekommendationer hade sällan överblick över alla de kriterier som var relevanta från RF:s synvinkel. Brevskrivarna kunde också av personliga skäl lockas till att uttala sig positivt om sökande som de visste inte var tillräckligt kvalificerade och ge goda rekommendationer eftersom ”stiftelsen ändå

hade så mycket pengar”. Den genomsnittliga referenspersonen var i allmänhet varken tillräckligt kritisk eller frank utan utgick från att eftersom andra kandidater var uppbackade av sina mentorer, så var det på sin plats att hålla tyst om den sökandes brister och begränsningar och beskriva honom i rosigt skimmer.²⁶

Återstår alltså Lamonts mellersta kriterium – personlig information om de sökande. Eftersom syftet var att skapa akademiska ledare i olika nationella miljöer hade stiftelsen på erfarenhetsbasis utvecklat en uppsättning bedömningsgrunder som visat sig relevanta och pålitliga. I dessa ingick att stipendiaterna skulle ha en bra tjänst eller position att återvända till efter vistelsen och att de hade blivit rekommenderade av betrodda, seniora forskare i hemmiljön (”kandidaterna ska inte erbjuda sig själva”). De måste också presentera en genomtänkt plan för utlandsvistelsen och ha tillräckliga språkkunskaper (både skriftliga och muntliga) i det landets språk som de ville åka till. Slutligen förutsattes stipendiaterna återvända till hemmiljön efter vistelsen.²⁷ På 1940-talet infördes till och med ett särskilt blad i stipendieansökan där de sökande skriftligen förband sig att återvända till heminstitutionen efter utlandsvistelsen. Dessa kriterier innebar sammantaget att kandidaternas vägar till akademiska positioner var utstakade. Stipendiaterna som hade upptäckts och plockats upp av sina handledare och mentorer och godkänts av RF fick tillgång till utlandsvistelser, till de internationella kontakter och nätverk vistelserna var avsedda att leda till och till en tjänst eller någon annan position i hemmiljön.

Utöver dessa kriterier innehöll RF-scripten subtila, icke-uttalade krav, där stiftelsens särskilda vetenskapssyn och RF-tjänstemännens personliga omdöme om stipendiaterna påverkade utfallet. Diskussionerna om hur stipendiebesluten fattades är oftast inte dokumenterade. Jag har dock träffat på ett sådant beslut i RF:s arkiv beträffande svenska sökande, nämligen bedömningen av urbanhistorikern Folke Lindbergs ansökan 1950. Hans fall är intressant eftersom det ger en bild av en krock mellan olika kunskapskulturer och vetenskapssyn – mellan den empiriskt inriktade historikertradition som Lindberg företrädde och Rockefellerstiftelsens förväntningar på problemorienterad och samhällsrelevant forskning.

Folke Lindberg var docent i historia vid Stockholms högskola och förstandare för Stadshistoriska institutet. 1949 sökte han medel för att studera stadsplanering i USA. I samband med ansökan intervjuades han av Edward F. D’Arms, Humanistiska divisionens vice-ledare. Liksom de flesta av RF:s höga tjänstemän var D’Arms akademiker. Han hade disputerat vid Princeton, undervisat i klassiska studier vid flera universitet och tjänstgjort som utbildningsledare inom den amerikanska försvarsmaktens Civil Affairs Division, innan han efter andra världskriget blev anställd vid RF.²⁸

D'Arms avslag Lindbergs ansökan efter intervjun eftersom han inte var nöjd med dennes uppförande och prestation. I sin arbetsdagbok skriver D'Arms att Lindberg för det mesta upprepade sådant som redan stod i ansökan och att han inte hade något att tillägga som var nytt, intressant eller gjorde intryck. På frågan varför han var intresserad av stadshistoria och vilket bidrag studierna i USA skulle ge till den svenska urbanhistoriska forskningen, kunde Lindberg inte svara. Han verkade närmast fullkomligt bestört över att frågan över huvud taget kunde ställas, noterar D'Arms. Han påpekar att han tog sig tid med intervjun och gav Lindberg flera chanser att förklara varför en undersökning om framväxten av städer i USA skulle ha intresse för dagens historieforskning. Denne hade dock inget annat att erbjuda än att upprepa det faktum att han ville komma till USA och studera framväxten av amerikanska städer. Till Lindbergs fördel talade hans ålder, omkring 37 år, och att hans engelska var ganska bra, noterade D'Arms. Men, avslutar han, Lindberg saknar fantasi och han gör inte ett starkt eller behagligt intryck.²⁹ Händelsen visar hur viktigt det var för enskilda forskare att vara väl förberedda och vara orienterade i vilka kompetenser, färdigheter och värderingar stiftelsen förväntade sig av stipendiaterna. Två år senare var Lindberg uppenbarligen bättre rustad. Han beviljades då ett litet anslag (650 dollar) från RF för två månaders vistelse i USA för att studera metoder i urbansociologi.³⁰

Moraliska kvaliteter och kön

RF:s fokus på excellenta forskare och på egenskaper som originalitet och kreativitet ligger nära tanken om vetenskaplig genialitet. Alla forskare förväntades inte vara genier men genitanken var en underström i anslagspolicyn. RF var mycket angelägna om att stödja sina främsta forskare och var stolta över deras framgångar. Vilka RF-forskare som blivit Nobelpristagare noterades noggrant i stiftelsens interna handlingar.³¹ RF var samtidigt inte beredda att stödja vilka genier som helst. Ensamma genier göre sig icke besvär, var handbokens budskap. Stiftelsen var intresserad av excellenta personer som kunde locka till sig unga forskare, arbeta i team och fungera som vetenskapliga ledare. Därför spelade de sökandes moraliska kvaliteter och förmågan till självreglering ("self management") en viktig roll i bedömningarna, något som också Michèle Lamont noterat.³² Som exempel på brist på dessa egenskaper anförde Weaver en anekdot om en forskare som var ett geni och en av de ledande i världen på sitt område (växtgenetik). Mannen misskötte dock sin hygien ("he doesn't take baths") och svor så förfärligt att ingen ville arbeta med honom. Följaktligen hade han inga elever och inte heller något jobb.³³

Bedömningen av forskarnas personliga kvalifikationer ledde Weaver,

något överraskande, till att diskutera kvinnors roll i vetenskapen. Kvinnor förknippades i RF-scripten med äktenskap och gifta kvinnor förväntades inte arbeta. Stiftelsen hade inte några fördomar gentemot kvinnliga forskare, försäkrade Weaver. RF:s särskilda intresse att utbilda framtida akademiska ledare rimmade dock illa med tanken att ge stipendier och bevilja anslag till kvinnor på grund av risken att de gifte sig. En attraktiv och intelligent kvinna förväntades ha hälften så lång tid som aktiv akademiker än en man med samma kvalifikationer. En kvinna måste kunna visa upp betydligt bättre meriter än genomsnittet för att väga upp äktenskapsrisken.³⁴

Opersonlighet

– att kultivera omdöme genom närhet

Det andra viktiga inslaget i RF:s evalueringskultur var, som jag nämnde tidigare, förmågan att göra opartiska bedömningar. Personliga samtal och förstahandsintryck genom platsbesök – i motsats till informationsinhämtning genom brevväxling och ”inköp [av forskare] från en katalog” som Weaver uttryckte det – var stiftelsens viktigaste arbetsmetod vid selektion av stipendiater och mottagare av forskningsmedel. Förmågan att vara *operonlig* i kontakten med de sökande och i förhållande till de miljöer som tjänstemännen rörde sig i var avgörande vid identifieringen av excellens.³⁵ *Operonlighet* kan tolkas som ett slags objektivitetskriterium för RF-tjänstemännen. Den var en gruppegenskap med kollektiva normer som utgick från att subjektiva åsikter hade en korrumpierande inverkan på bedömningarnas kvalitet. Genom att vara operonliga skulle tjänstemännen utveckla ett omdöme, sätta sina subjektiva åsikter inom parentes och begränsa de individuella karakteristikerna och avvikelserna i bedömningarna.³⁶

Det nära samröret med forskningsmiljöerna förutsatte gott omdöme, något som betonades som en viktig komponent i RF-scripten. Omdömet utvecklades genom erfarenhet och gemensamma konventioner. En stor del av handboken handlar om konkreta förhållningsregler för tjänstemännens beteende, från hur de ska lämna besked om anslagsbeslut (det ska alltid ske skriftligt) till hur de ska bete sig i sociala sammanhang och hur de ska kultivera sitt omdöme. Tjänstemännen reser i affärssyfte, betonar Weaver i handboken. En gyllene regel är att de ska vara lyhörda och eftertänksamma och undvika intrycket att personlig kännedom – vänners vänner, tidigare anslagstagare, personer som råkar vara geografiskt tillgängliga – och subjektiva bedömningar och känslor påverkar granskningen av miljöer och personer. Tjänstemännen ska inte låta sig berusas av maktkänsla och de ska inte bete sig som jultomtar som kommer med en packe checkar till sina platsbesök. Umgänget med och i forsknings-

miljöerna var en känslig balansgång. Tjänstemännen beordrades att visa återhållsamhet vid representation gällande val av restauranger, mat och dryck och inte ta emot gåvor eller låta sig bjudas på dyra middagar eller andra förmåner. Samtidigt skulle de inte dra sig för att bli hembjudna till forskarna. Tvärtom – hembesök kunde ge värdefull information om de sökande och bidra till att skapa personliga sociala relationer som var enkla, naturliga och vänliga. Poängen, enligt handboken, är att det överhuvudtaget inte ska råda någon som helst tvivel om stiftelserepresentanternas integritet och opåverkbarhet. Stiftelsens kontorsutrymmen ska vara modesta – de är i själva verket ofta mer anspråkslösa än de forskares kontor som byggts med RF-medel, noterade Weaver. Tjänstemännen ska vara noga med hur de uttrycker sig i samtal med stipendiekandidaterna och deras överordnade. Öppna frågor är att föredra: ”Fråga inte om ... är en bra kandidat”, eller ”Vad tycker du om denna person?” instruerar handboken. Ställ i stället öppna frågor i stil med ”Vilka tycker du är framstående kandidater inom ...”, ”Vilka är de mest lovande männen, säg mellan 25 och 35, intresserade av ...” eller ”Vilka kommer att bli ledare inom ...?”.³⁷ Tjänstemännen ska vara uppmärksamma på såväl goda försäljare, de som kan sälja in vilket projekt som helst, och på motsatsen – forskare som är blyga, anspråkslösa eller förtegnade eller som är ointresserade, inte förstår värdet av pengar och hur pengar kan gynna deras forskning. Tjänstemännen ska även, i extrema fall, ha förmågan att uppmärksamma forskare som är trumpna eller som tar strid mot idén att ”någon med vulgärt mycket pengar” förväntar sig kunna ta deras tid i anspråk och ha idéer om vad de ska göra.³⁸ Handboken betonar även att det är viktigt att vara uppmärksam på att stipendie- och anslagsbesluten skapar prejudikat. Vid anslagsbeslut ska tjänstemännen alltid fråga sig: Hur många lika bra grupper eller personer finns det som på grund av anspråkslöshet, geografiskt avstånd eller okunskap inte har närmat sig RF? Vilket socialt rättfärdigande finns det att godkänna ett visst projekt och förbise andra? Och när de som inte fått anslag flockar sig vid dörren – vad ska vi svara?³⁹

Samtidigt som tjänstemännen instruerades att hålla distans till de forskare och miljöer de umgicks med, var det väsentligt att umgås med stipendiekandidater och skapa känslan av närhet med betrodda, ledande personer vid de forskningscentra som stiftelsen stödde. Eller, som Joseph Willits uttryckte det i brevet till sin kollega: ”Resor, spioner, möten och ’just hanging around’” var hans viktigaste metod för att identifiera nya, unga talanger.⁴⁰ Konsten var, enligt handboken, att långsamt bygga upp nära och förtroendefulla relationer med kloka och sakliga vetenskapsmän och tala med dem om de unga männen så kontinuerligt och allmänt att varje tjänsteman kunde bygga upp sin egen depå av objektiv och pålitlig information.⁴¹

Beträffande platsbesöken så skulle de ha en informell karaktär. De skulle inte annonseras i förväg för att undvika att miljöerna och forskarna förberedde en uppvisning inför RF. Men de skulle inte heller ske alldeles oväntat för att undvika pinsamma överraskningar. Enligt handboken ska istället tjänstemannen tillkännage en ungefärlig tidpunkt för besöket och meddela att han ”ska titta förbi” på institutionen eller laboratoriet i fråga någon gång under vistelsen i landet. Vid dessa besök ska tjänstemannen sedan bete sig otvunget och ledigt och undvika formella intervjuer. Han ska sätta sig med yngre forskare, gärna en i taget, bjuda på en cigarrett och ställa ett par inledande frågor som gör att kandidaten snabbt känner sig avslappnad. Diskussionen ska sedan handla om arbetet, om utbildningen och också om forskarnas familjer.⁴² Tanken med att genomföra platsbesöken på ett genomtänkt sätt, och tillämpa taktiken av distans och närhet, är att RF-tjänstemännen ska få fram ett antal listor på betrodda vetenskapsmän, rådgivare, stipendiekandidater och på presumtiva akademiska ledare i de olika miljöerna. Eller, som det står i handboken: ”Med tiden framträder pålitliga fakta ur dimman”.⁴³

Internationalisering, möjlighetsstrukturer och evaluering med drag av kollegial bedömning

RF:s handbok öppnar stiftelsens slutna evalueringskultur för insyn. Vid selektion av stipendiat utvärderade stiftelsen inte bara kandidaternas kompetens och personliga egenskaper utan också forskningsmiljöernas förmåga att absorbera de blivande stipendiaterna och bereda dem karriärmöjligheter. Forskare som umgicks med RF-tjänstemännen var, kan vi förmoda, införstådda med att umgänget hade professionella syften. Vad de kanske inte fullt ut insåg var hur systematiskt utvärderade de själva och deras miljöer faktiskt blev. Platsbesöken dokumenterades för internt bruk i dagböcker som tjänstemännen var ålagda att föra, med syfte att notera förstahandsintrycken och tradera information till kollegor och till stiftelseadministrationen.⁴⁴

I stora drag tillämpades samma förfaringssätt vid alla de forskningscentra där RF verkade som finansiär. Finansieringen bidrog till att öppna och vidga kontaktytorna med internationell forskning och till att skapa transnationella forskargemenskaper där internationella forskningsvistelser, kontakter och nätverk fungerade som en akademisk merit. Den bidrog därmed också till homogenisering av samhällsvetenskaplig forskning.

Från dagens perspektiv är det möjligt att se att de evalueringsprocesser som RF utvecklade på erfarenhetsbasis hade vissa drag av kollegial bedömning. Genom långvariga och nära kontakter med experter och betrodda forskare i olika akademiska miljöer var syftet att skapa underlag för upp-

lysta bedömningar av miljöernas kvalitet och av forskarna som rörde sig i dem. Förfarandet har vissa likheter med systemet med expertpaneler som forskningsråden senare kom att tillämpa. Samtidigt är det viktigt att notera att all utvärdering gjordes internt inom RF och att det inte handlade om en öppen process av kollegial bedömning med utomstående experter, som den Michèle Lamont studerat.⁴⁵ Genom sin kapacitet att fatta anslagsbeslut utövade RF:s tjänstemän därmed, som bland annat Robert Kohler och Melinda Baldwin påpekat, en enorm makt över vilken forskning som skulle bedrivas.⁴⁶

Historiska studier om samhällsvetenskaperna har ofta anammat ett nationscentrerat perspektiv och accepterat nationella traditioner som en mer eller mindre självklar analysram, påpekar Johan Heilbron, Nicolas Guilhot och Laurent Jeanpierre. Det har lett till den paradoxala konsekvensen att de nationella förhållandena i sig har blivit ofullständigt undersökta.⁴⁷ RF-finansieringen vid svenska universitet och högskolor kan ses som ett exempel på detta. Den röda tråden över tid i evalueringsprocesserna var det dynamiska samspelet mellan anslagsgivare och anslagstagare. Från högskolornas och universitetens sida handlade det om entreprenöriellt inriktade akademiker som skapade en gemensam plattform för de disciplinära och filantropiska agendorna. (Vid Stockholms högskola t.ex. nationalekonomen Gösta Bagge, zoologen John Runnström och historikern Magnus Mörner, vilka alla beviljades både stipendier och infrastrukturanslag.) Från stiftelsens sida handlade det om dess tjänstemän – ett litet kader av funktionärer – som på fältet formade innehållet i RF:s forskningspolicy. Det yttersta syftet med granskningarna var att skapa förtroende mellan de två sfärerna och skydda stiftelsens pengar och dess rykte. RF:s uttalade policy sedan 1910-talet var att så långt som möjligt undvika publicitet kring anslagsgivningen. Policyn ansågs bidra till känslan av utsökthet och till att befästa det förtroende och den respekt som stiftelsen åtnjöt bland akademiker.⁴⁸ Anspråkslösheten garanterade, med andra ord, stiftelsefinansieringens strålgång. Den kanske också har bidragit till att RF-finansieringens effekter ännu inte till fullo blivit undersökta.

Den här studien visar att RF-finansieringen grep in i lärosätenas ekonomier och tjänstestrukturer och skapade möjlighetsstrukturer för unga forskare. Den skapade tillgång till befördran, positioner, internationella nätverk och fortsatta forskningsanslag, vilka fungerade som meriter och dörröppnare i konkurrensen om tjänster. I små discipliner, som kunde bestå av endast en handfull personer och få fasta tjänster, kunde stipendierna därför ha långtgående konsekvenser. Stiftelsens utåt sett vänliga men i praktiken avvisande attityd gentemot kvinnor som forskare, baserad på en traditionell syn på relationen mellan kvinnor och män, förstärkte akademins redan sneda könsstrukturer.

Noter

1. Johan Heilbron, Nicolas Guilhot och Laurent Jeanpierre: "Toward a transnational history of the social sciences" i *Journal of the history of the behavioral sciences*, 44:2 (2008), 146–160; Earlene Craver: "Patronage and the directions of research in economics: The Rockefeller Foundation in Europe, 1924–1938" i *Minerva* 24:2–3 (1986), 205–222; Roger L. Geiger: "American foundations and academic social science, 1945–1960" i *Minerva*, 26: 3 (1988), 315–341; Christian Fleck: *A Transatlantic history of the social sciences. Robber barons, the Third Reich and the invention of empirical social research*, London 2011; Pieter Huistra – Kaat Wils: "Fit to travel. The exchange program of the Belgian American Educational Foundation. An institutional perspective on persona formation" i *BMGN – Low Countries Historical Review* 131:4 (2016), 112–134; Kirsti Niskanen: "Snille efterfrågas! Rockefeller Foundation, forskarpersona och kön vid Stockholms högskola under mellankrigstiden", *Scandia* 83:2 (2017), 11–40.
2. Heilbron, Guilhot, Jeanpierre,: "Toward a transnational history", 157; Katharina Rietzler:, "Experts for Peace: Structures and motivations of philanthropic internationalism in the United States and Europe", i Daniel Laqua (red.): *Internationalism reconfigured: Transnational ideas and movements between the world wars* (London 2011), 45–65.
3. Rietzler: "Experts for piece", 48.
4. Niskanen: "Snille efterfrågas", 11–40.
5. Rockefeller Archive Center (RAC), Sleepy Hollow, NY: RF Rb 10, Fellowship recorder cards; Niskanen: "Snille efterfrågas", 22.
6. Rosabeth Moss Kanter, *Men and women of the corporation*, (New York, 1977); Elin Kvande: "Doing Gender in Organizations – Theoretical Possibilities and Limitations", i Ewa Gunnarsson et al.: *Where have all the structures gone? Doing gender in organizations. Examples from Finland, Norway and Sweden* (Stockholm, 2003); Anna Wahl et al: *Det ordnar sig. Teorier om organisation och kön* (Lund, 2001).
7. Aant Elzinga: "Universities, research and the transformation of the state in Sweden", i Sheldon Rothblatt & Björn Wittrock (eds): *The European and American university since 1800* (Cambridge 1993), 207–209.
8. Huistra – Wils: "Fit to Travel", 112–134.
9. Michèle Lamont: *How professors think. Inside the curious world of academic judgment* (Cambridge, Massachusetts, 2009), 1–20.
10. Lamont: How professors think, 159–201.
11. RAC, RF, Rb 1.1. Box 10, Folder 104, Memorandum.
12. Till exempel RAC, RF, R.G. 1.2, box 50, folder 384; RAC, RF, Cox and Reece, series 1, box 17, folder 386; RAC, RF, R.G. 1.2, sub-series 100 ES, box 49, folder 376 och folder 379; RAC, RF, R.G. 1.2, sub-series 100 ER, box 49, folder 374 ("Survey of fellowships in the humanities 1933–1948").
13. Tack till Michael Barany som vid konferensen "Funding bodies and late modern science", organiserat av Cultural History Research Group and Descartes Centre, Utrecht University, i december 2017, gjorde mig uppmärksam på handboken i RF:s arkiv.
14. Niskanen: "Snille efterfrågas", 16.
15. RAC, RF, R.b. 1.1., Box 10, Folder 104, Rockefeller Foundation till Sven Tunberg 15/4 1931, John van Sickle till Gösta Bagge 20/5 1931, Sven Tunberg till Rockefeller Foundation 3/7 1931; Niskanen: "Snille efterfrågas", 19–20.

16. RAC, RF, R.G. 1.2. Social Science Fellowship Program in Europe – Rockefeller Foundation 1924–1938.
17. RAC, RF, R.G. 1.2., series 100 ES, box 49, folder 379.
18. RAC, RF, RG Cox and Reece, Box 17, Folder 386.
19. RAC, Sleepy Hollow, New York, RF, Rb 10, Fellowship recorder cards.
20. Tracy B. Kitteridge till JHW, 19/1 1942, RAC, RF, R.G. 1.2., Box 49, Folder 378.
21. Robert Kohler: *Partners in science: Foundations and natural scientists, 1900-1945* (Chicago, 1991), 68–70.
22. RAC, N.S. Notes on officers' techniques (härefter: N.S. Notes), Rockefeller Archive Center (RAC), RF, RG 3.1, series 915, box 2, folder 13, 31–33.
23. N.S. Notes, 33.
24. RAC, RF, R.G. 1.2, subseries 100ES, box 49, folder 379.
25. Ibid.
26. N.S. Notes, 20.
27. N.S. Notes, 32–33.
28. Edward d'Arms, nekrolog, <http://www.nytimes.com/1991/05/03/obituaries/edward-f-d-arms-87-executive-and-teacher.html>, 2018-01-26.
29. RAC, RF, R.G. 1.2., 800 S: Sweden, University of Stockholm, Lindberg Folke.
30. Ibid. D'Arms var felinformerad om Folke Lindbergs ålder. Lindberg var född 1903 och var alltså omkring 47 (inte 37) vid intervju tillfället.
31. RAC, RF, R.G. 1.2., 800 A, Sweden: Nobel Prize 1979, List of Nobel Prize Laureats who had any form of RF assistance, 1901–1978, prepared by Jane Allen 22 May 1979; Niskanen: "Snille efterfågas", 31–33.
32. Lamont: *How professors think*, 194–198.
33. N.S. Notes, 29.
34. N.S. Notes, 30.
35. N.S. Notes, 4, 13.
36. Lamont: *How professors think*, 4. Om objektivitet som en gruppegenskap i publiceringsprocesser, se t.ex. Alex Czisar: "Objectivity in print", i F. Padovani et al (red.), *Objectivity in science* (Boston, 2015), 145–169; om "communitarian objectivity", se t.ex. Lorraine Daston: "Objectivity versus Truth" i *Revista de filosofia* 24:1 (2001), 11–21.; N.S. Notes 4.
37. N.S. Notes, 2–6, 14–16, 20–22.
38. N.S. Notes, 5.
39. N.S. Notes, 23.
40. Joseph Willits till Walter Stewart 28/1 1944, RAC, RF, R.G. 1.2., sub-series 100ES, box 49, folder 379.
41. N.S. Notes, 20.
42. N.S. Notes, 17–18.
43. N.S. Notes, 21.
44. N.S. Notes, 13.
45. Lamont: *How professors think*, 22–52, 107–158.
46. Kohler: *Partners in science*, 68–70; Melinda Baldwin: "How 'real science' became peer reviewed, Controversies over refereeing at funding bodies in the Cold War US", paper presenterat vid konferensen "Funding bodies and late modern science", Cultural History Research Group and Descartes Centre, Utrecht University, 30 november – 1 december 2017.
47. Heilbron, Guilhot & Jeanpierre: "Toward a transnational history", 147.
48. N.S. Notes, 41.

Abstract

Thorsten Sellin and Swedish criminology. Sociologization, disciplinization and Americanization. Anders Pedersson, PhD in History of ideas and science, Senior lecturer in sociology, Department of Sociology and Work Science, University of Gothenburg, Sweden, anders.pedersson@lir.gu.se

The main aim of the article is to investigate the relation between a national and an international sphere from the perspective of the history of social science, with special focus on the history of criminology. To achieve that aim this article narrows in on the visit to Sweden by one specific individual important to Swedish criminology. World renowned American sociologist and criminologist, Thorsten Sellin, spent the academic year of 1946/47 in Sweden, invited and financed by the Swedish government. I analyze his activities in Sweden and by examining how an authority in international criminology presented himself and his science to a Swedish audience I am given the opportunity to raise questions concerning what internationalization can entail. I analyze this process of internationalization of Swedish criminology, which Sellin's visit to Sweden represent, through three concrete manifestations, which I have chosen to call sociologization, disciplinization and Americanization. It's shown in the article how Sellin brought new dimensions into Swedish criminology while at the same time his ability to do so was dependent on the characteristics of the Swedish context. Sociologization, disciplinization and Americanization of Swedish criminology was processes already set in motion when Sellin arrived, but I argue that Sellin's activities on Swedish soil accelerated those processes. I conclude therefore that internationalization always also has to be understood as re-nationalization.

Keywords: History, history of criminology, history of sociology, history of social science, Thorsten Sellin

Sociologisering, disciplinering, amerikanisering

Thorsten Sellin och svensk kriminologi

ANDERS PEDERSSON*

Under sensommaren 1946 anlände den amerikanske kriminologen Thorsten Sellin till Stockholm för att inleda en ettårig vistelse på svensk mark. Händelsen uppmärksammades i pressen och hade förannonserats sedan flera månader tillbaka. Äntligen skulle en världsledande samhällsvetenskaplig forskare spendera en längre tid i landet!¹ Den föreliggande undersökningen riktar fokus mot just denna Sellins vistelse i Sverige under läsåret 1946/47 och avser därmed att belysa frågan om en nationell vetenskaps internationella dimensioner.²

I dag kan vi se tillbaka på mer än ett halvt sekel under vilket den kriminologiska vetenskapen i ett internationellt perspektiv dominerats av amerikanska forskare. Detta är inte minst fallet sett från en svensk horisont. Det syns i läroböcker, och bland vinnarna av det prestigefyllda Stockholm Prize in Criminology – som delats ut sedan 2006 – är mer än hälften verksamma i USA.³ Att kriminologin domineras av teorier och praktiker som är framvuxna i en specifik vetenskaplig, politisk och kulturell miljö har givetvis konsekvenser för vetenskapens problembeskrivningar, utgångspunkter, perspektiv, material med mera. Det finns anledning att undersöka bakgrunden till det amerikanska inflytandet och belysa hur det i praktiken kom till stånd och vad det innebar. Denna undersökning är ett litet bidrag till ett sådant omfattande projekt.

Den amerikanska dominansen inom kriminologin – precis som inom en rad andra samhällsvetenskaper – går att spåra tillbaka till tiden efter andra världskrigets slut, och det är mot denna period denna uppsats riktar sitt intresse. Perioden var en brytningstid för svensk samhällsvetenskaplig forskning, en brytning som på många sätt kan representeras av omorienteringen från en europeisk mot en amerikansk intellektuell miljö. Syftet

* Filosofie doktor i idé- och lärdoms historia, Göteborgs universitet, anders.pedersson@lir.gu.se

med undersökningen är dels att analysera en tidig fas av den amerikanska kriminologins inflytande på det svenska fältet, dels att problematisera relationen mellan det nationella och det internationella i utvecklingen av ett vetenskapligt fält. Detta syfte kan brytas ner i ett antal frågeställningar: Hur kan Sellins närvaro ses som en del i en internationalisering av svensk kriminologi? Vilka intressen drev på denna internationalisering? Vilka förändringar ansågs kunna komma till stånd genom Sellins samverkan med en svensk kriminologisk miljö? Hur förankrades och verkade Sellin intellektuellt, institutionellt och politiskt? Syfte och frågeställningar pekar sedan vidare mot bredare vetenskapshistoriska problematiker och ger undersökningen omedelbar relevans för primärt tre forskningssammanhang.

Det första är det kriminologihistoriska fältet. Sedan några decennier finns en tydlig ambition att även analysera perifera länders nationella traditioner och inte minst att undersöka de nationella kriminologiernas koppling till det internationella sammanhanget.⁴ I relation till detta kan föreliggande undersökning bidra med nya perspektiv, då Sellins vistelse i Sverige kan betraktas som en skärningspunkt mellan det nationella och det internationella. Därmed kommer undersökningen, trots dess tydliga begränsning i tid och rum, att bidra till en fördjupad förståelse för såväl den svenska som den internationella kriminologins historia.

Det andra sammanhanget som undersökningen ansluter till är samhällsvetenskapernas historieskrivning. En livaktig forskning på området, såväl i Sverige som internationellt, har bidragit till ökad förståelse av samhällsvetenskapernas relation till sådant som samhällets modernisering, välfärdsstatens upprättande och utformning samt det komplexa förhållandet mellan politik och vetenskap.⁵ En analys av Sellins vistelse i Sverige bidrar, genom en väl avgränsad fallstudie, till möjligheten att både fördjupa och att problematisera den tidigare forskningen.

Slutligen berör undersökningen om Sellins vistelse i Sverige den historiska forskningen som gäller vetenskapens internationella dimensioner. Inom det vetenskapshistoriska fältet tar frågor om både kunskapens plats och dess rörelse allt större utrymme. Här finns två delvis motstridiga tendenser, där den första menar att kunskap alltid måste förstås lokalt och situerat, medan den andra menar att kunskapens grundläggande modus är att den förflyttas.⁶ James Secord, en förkämpe för att se vetenskap som kunskap i rörelse, har försökt formulera en typ av sammansmältning av de två motstridiga tendenserna genom att formulera saken som "[i]t's not so much a question of seeing how knowledge transcends the local circumstances of its production but instead of seeing how every local situation has within it connections with and possibilities for interaction with other settings".⁷ Sellin och hans vistelse i Sverige utgör ett utmärkt föremål för

en analys av hur en lokal situation kopplas samman och interagerar med en vidare kontext. Föreliggande studie bör alltså ses som ett bidrag till en pågående diskussion om vetenskapens samtidiga situering och rörelse.

Undersökningen bidrar således till att belysa vidare problemområden genom att ta fasta på en enskild auktoritets närvaro på en begränsad plats under en begränsad tid. Utgångspunkten är att det aktuella fallet är ett exempel som pekar bortom sig självt. Men det är också ett erkännande av det faktum att mobiliseringen av enskilda forskare – eller snarare enskilda forskare som representanter för olika teorier, praktiker, idéer och förhoppningar – inte sällan spelar en ansenlig roll i etablerandet och upprätthållandet av vetenskapliga fält. För ett litet land i den kriminologiska periferin var mobiliseringen av enskilda internationella auktoriteter ett verktyg för en kursändring inom den vetenskapliga och politiska miljön. Men vad avses i detta sammanhang med internationalisering?

Internationalisering

Internationalisering är inte vägen till ett tillstånd eller något som går att uppnå, utan förstås i den här undersökningen som en pågående process, och som sådan har den inget givet mål eller syfte.⁸ Sett ur det perspektivet kan internationalisering diskuteras på åtminstone tre sätt. För det första kan begreppet hänvisa till ett upprättande av ett internationellt vetenskapsanhållande där en vetenskap går från att ha varit en eller flera lokala angelägenheter till att bli en internationell företeelse med konferenser, tidskrifter och så vidare.⁹ För det andra kan det avse den process varmed en nationell vetenskap förankras i en internationell miljö och därmed når internationell spridning.¹⁰ För det tredje kan det innebära den process genom vilken vad som betraktas som en nationell angelägenhet eller företeelse tydligt påverkas av internationella impulser.¹¹ I någon mening berörs alla tre aspekter i föreliggande undersökning, där Sellin verkar som en länk mellan det nationella och internationella. Samtidigt innebär mitt fokus på hans vistelse i Sverige att undersökningen främst riktar sig mot den tredje aspekten av internationalisering, den genom vilket ett nationellt sammanhang förändras av en internationell dimension.

Det är i sammanhanget viktigt att understryka två saker. För det första, i studien av Sellins vistelse i Sverige intresserar jag mig för relationen mellan det internationella och nationella, inte främst för transnationella processer. Det vill säga, Sellin studeras inte bara som utländsk utan också som världsberömd, föredömlig och representant för ett vetenskapligt sammanhang som inte bara låg bortom utan också ovanför den svenska miljön.¹² För det andra, begreppet internationell används i undersökningen främst som ett analytiskt begrepp, vilket sätts i arbete för att beteckna de

strävanden, processer och effekter som pekade mot en sfär ovanför det nationella. I det historiska materialet finns begreppet, men det intar ingen central position.

Internationaliseringen analyseras således i undersökningen genom att Sellin och hans vistelse i Sverige betraktas som en brännpunkt mellan det nationella och det internationella, mellan det lokala och det globala. Internationalisering är på många sätt frågan om just denna relation, och därmed kan processen inte undersökas i sig själv utan måste betraktas genom ett antal mer konkreta manifestationer.¹³ Jag har valt att närma mig denna problematik genom att fokusera på tre processer genom vilka det nationella och det internationella möttes i samband med Sellins vistelse: *sociologisering*, *disciplinering* och *amerikanisering*. Det är utifrån dessa processer som Sellins vistelse i Sverige kommer att diskuteras och analyseras, men innan vi kommer dithän måste den svenska kriminologins historiska relation till det internationella fältet kort sammanfattas.

Sverige och den internationella kriminologin

Det var inte med Sellin som en internationell strömning av kriminologin för första gången fördes in i ett svenskt sammanhang. Man kan med fog hävda att kriminologi åtminstone ett halvsekel tidigare etablerats som ett vetenskapligt fält i Sverige, just genom att inhemska politiska och administrativa problem kom att diskuteras med hänvisning till internationellt erkända vetenskapliga auktoriteter. I slutet av 1800-talet artikulerades den svenska kriminologiska kunskapsbildningen främst i relation till de internationella konflikterna mellan olika vetenskapliga ”skolor”, där franska och italienska forskare spelade ledande roller.¹⁴ Under 1900-talets första årtionden hade sedan de svenska kriminologiska aktörerna en mycket tydlig koppling till en internationell miljö som dominerades av tysk kriminologisk vetenskap.¹⁵ Den individinriktade, psykologiska och medicinska kriminologin – vars främsta rationalitet var den kriminalpolitiska nyttan och där läkarna intog huvudrollen – kom på så sätt enligt internationellt mönster att dominera det vetenskapliga samtalet om brott och straff i Sverige ända fram till andra världskriget.

Inom den svenska kriminologiska kunskapsbildningen fanns således från första början en internationell dimension. Och detta förhållande var inget exklusivt för Sverige. Michele Pifferi menar att en sådan internationell dimension var definierande för det kriminologiska projektet så som det tog sig uttryck under slutet av 1800-talet och under 1900-talets första årtionden. Han menar att det fanns en global dimension som delvis var en förutsättning för upprättandet av nationella kriminologier. En internationell, i någon mening abstrakt, vetenskap med universella ambitioner

vann konkretion genom att omformas i relation till en rad olika nationella miljöer. Dessa miljöer kom, på grund av institutionella arrangemang, politiska konfigurationer och intellektuella traditioner, att reproducera olika typer av kriminologisk vetenskap. Med Pifferis ord så var den moderna kriminologin ett resultat av ett möte mellan ”a globalizing movement and different national peculiarities”.¹⁶ Pifferi understryker därmed att när det medicinskt-juridiska paradigmen inom de nationella kriminologierna mattades av åren kring andra världskriget, skedde det till stor del genom att den internationella scenen förändrades. Mot bakgrund av detta ska Thorstens Sellins vistelse i Sverige läsåret 1946/47 därför inte betraktas som början på internationaliseringen av svensk kriminologi, utan som en del av en re-internationalisering där den internationella dimensionen fick en ny roll att spela. Denna internationalisering drevs fram av andra krafter och i en annan värld än den där det moderna kriminologiska projektet tagit sin början under 1800-talets andra hälft. Den värld som satts i brand av kriget och nu skulle byggas upp präglades av nödvändighet av kraftiga internationella förskjutningar.

Thorsten Sellin och hans vetenskap

Thorsten Sellin var sällsynt lämpad för att verka som en länk mellan det svenska och internationella i dessa förändringens tider. Han var nämligen svensk-amerikan. Han föddes i Örnsköldsvik 1896, men flyttade redan som tonåring till Amerika.¹⁷ År 1922 disputerade han i sociologi vid University of Pennsylvania och blev 1930 professor i sociologi vid samma lärosäte. Sellin kom att utöva stort inflytande på såväl amerikansk som internationell kriminologi. Han var en pionjär när det gällde förståelse av brottslighet som ett resultat av konflikter om normer och introducerade flera metodologiska innovationer på det kriminologiska fältet. Sellin var ett aktat namn även inom amerikansk samhällsvetenskap i en bredare mening, något som underströks av att han verkade som redaktör för *Annals of the Academy of Political and Social Science*, från 1929 fram till sin pensionering 1968. Även på äldre dagar var Sellin aktiv inom den kriminologiska vetenskapen. Han dog 1994, 97 år gammal.

Sellin publicerade det som kom att bli hans viktigaste verk, *Culture Conflict and Crime*, redan 1938.¹⁸ Det fick stort genomslag och innehöll en diskussion om kriminologin som vetenskap såväl som en teori om normer och normkonflikter. I boken markerade Sellin mot det juridiska brottsbegreppet. Det var orimligt, menade han, att kriminologin som vetenskap inte fritt skulle kunna definiera sitt forskningsobjekt utan vara helt beroende av den godtyckliga lagstiftningen. Vad som var straffbart skiftade i både tid och rum. Vad som, enligt Sellin, framgick när man betraktade

frågan om brottslighet på ett vetenskapligt sätt, var i stället att dess existens i grunden var en fråga om konflikter mellan olika historiskt och socialt specifika normer. Strikt taget var lagen som definierade en handling som ett brott bara uttryck för en norm på samma sätt som själva den brottsliga handlingen var uttryck för en annan, med skillnaden att den förra var en norm som omhulldades av dominerande intressen i samhället.¹⁹ Detta var en sociologisk förståelse av brottsligheten som implicerade en ny typ av kriminologi där normbrott och normkonflikter stod i centrum och där givetvis andra personer än dömda förbrytare måste bli föremål för undersökning. Detta försök att bryta med det juridiska brottsbegreppet – de lärda tvistar om hur framgångsrikt det egentligen var – framstod för vissa som ett genombrott inom den kriminologiska teorin och banade väg för den att bli en etablerad samhällsvetenskap.²⁰

Det var denna utpräglad sociologiska syn på kriminologi och brottslighet som Sellin börjat torgföra under 1930-talet. Den stod i bjärt kontrast mot de dominerande strömningarna inom svensk kriminologi, och det var kanske just därför en del hoppades kunna locka honom till Sverige.

De inledande kontakterna

Sellin verkar inte ha etablerat någon kontakt med den svenska samhällsvetenskapen under de första åren av sin karriär. Detta kom att ändras från och med 1938. Då inföll Delawarejubileet, tillfället då trehundraårsminnet av Sveriges första och enda koloni på den nordamerikanska kontinenten skulle firas med pompa och ståt, genom bland annat olika svenska aktiviteter på amerikansk mark.²¹

Sellin kom i det sammanhanget nämligen att, tillsammans med professorerna i nationalekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, Bertil Ohlin, verka som redaktör för ett temanummer om Sverige i *Annals of Political and Social Science*. Numret fick titeln *Social Problems and Policies in Sweden*, och bland skribenterna fanns några av tidens främsta svenska samhällsforskare representerade. Förutom att vara redaktör bestod Sellins insats av ett kortare förord. I detta uttrycktes en tydlig beundran för det forna hemlandets framgångar på det socialpolitiska området, och Sellin skrev in de svenska socialpolitiska ambitionerna i en moderniseringsprocess där en aktiv socialstat och en utvecklad samhällsvetenskap hade en stor roll att spela.²² Introduktionen avslöjade Sellins politiska prioriteringar, och framhållandet av Sverige som ett mönsterland inom kriminal- och socialpolitik skulle bli ett återkommande tema i hans författarskap de kommande decennierna. Delawarejubileet blev ur svenskt perspektiv en punkt där det internationella och det nationella möttes. Sellin tog med tidskriftsnumret den svenska socialpolitiken och samhällsvetenskapen till

en engelskspråkig publik, men jubileet blev också startpunkten för arbetet att ta Sellin och hans kriminologiska kompetens och auktoritet till Sverige.

En av dem som deltog vid jubileet var nämligen den socialdemokratiska riksdagsmannen och juristen Karl Schlyter, och uppenbarligen uppstod tycke mellan honom och Sellin tämligen omedelbart. Till att börja med bestod bekantskapen av att Sellin öppnade dörrar till olika kriminalpolitiska aktörer och institutioner i USA som Schlyter ville komma i kontakt med.²³ Det ter sig dock som att Schlyter ganska snart började se Sellin som en möjlig resurs för svensk kriminologi.

Karl Schlyter var en centralfigur i den kriminalpolitiska och kriminologiska rörelsen i Sverige. Han var inte själv forskare, men hade ett stort intresse för kriminologin och intog en central roll i de pågående kriminalpolitiska reformerna där fångvården skulle bli, sades det, både effektivare och humanare. Schlyter hade själv varit justitieminister i regeringen Hansson 1932–36, och på hösten 1938, samma år som han första gången träffade Sellin, utsågs han till ordförande i Strafflagberedningen – den kommitté som på regeringens uppdrag skulle förbereda en fullständig reform av strafflagen och som skulle komma att vara verksam ända fram till 1956. Schlyter menade att en rationell kriminalpolitik skulle grundas på vetenskap och att vetenskaplig kunskap sedan också skulle behövas inom den kriminalpolitiska förvaltningen. Schlyter hade en utpräglat individualpreventiv syn på kriminalpolitiken. Den skulle syfta till att förhindra den enskilde förbrytaren från att begå och återfalla i brott. Den kriminologi som främst främjades med sådana utgångspunkter var en klinisk kriminologi med basen i psykologi, psykiatri, socialmedicin och, i någon utsträckning, rasbiologi. Mot slutet av 1930-talet verkar dock Schlyter börjat anse att de sociologiska perspektiven skulle vara de centrala inom kriminologin.²⁴ Detta blev en tydlig konfliktyta då Sveriges dittills främsta kriminologer räknades till det medicinska fältet. Inte minst ifrågasatte det den position som Schlyters nära vän, rättspsykiatrikern Olof Kinberg, innehade. Sellins ankomst till Sverige sammanföll således med att det äldre kriminalbiologiska paradigmet redan var utmanat.

Schlyter ville inte involvera Sellin i den svenska kriminologin bara för sakens skull. Han ville dels att en internationell auktoritet skulle underbygga det svenska kriminalpolitiska projektet, dels att genom dennes närvaro befästa kriminologin i institutionellt hänseende. Till skillnad från i exempelvis USA hade inte kriminologin i Sverige någon naturlig hemvist inom de svenska universiteten. Den blygsamma forskning som bedrevs där var spridd över fakulteterna. Undervisningen var mycket sparsam. Kriminologins främsta fäste var därför inom utredningsväsendet där kriminologisk forskning genomfördes för att underbygga eller rättfärdiga reformförslag.²⁵ Detta var ett problem då svensk kriminologi därmed

kunde utpekas som en utpräglad politisk vetenskap som gick regeringens ärenden och som dessutom var beroende av dess välvilja.

Schlyter och hans allierade började i slutet av 1930-talet fundera på lösningar på problemet att den kriminologiska verksamheten utan tydlig akademisk förankring blev helt beroende av politiska konjunkturen. Schlyter själv önskade att en professur i kriminologi vid ett högre lärosäte skulle komma till stånd och invigde Sellin i planen. Sellin ville gärna hjälpa till och erbjöd sig att propagera för en sådan professur och även att i ett inledningsskede själv inta stolen under en kortare tid.²⁶ Schlyter bad honom att skriva en artikel i *Svensk juristtidning* i vilken behovet och nyttan av en kriminologiprofessur skulle lyftas fram.²⁷ Sellin accepterade uppdraget, men resultatet blev en mer teoretiskt driven artikel, "Vetenskapen och kriminalpolitiken", där han i stället lyfte frågan om kriminologin som vetenskap och dess relation till politiken.²⁸ Sellin själv tyckte detta var ett indirekt, men tydligt, inlägg rörande behovet av en professur.²⁹

Det verkar som att Schlyter redan 1939 låg i startgroparna för att få Sellin till Sverige, om inte för att uppbära en nyinstiftad professur så åtminstone för att visa vad en internationell kriminologisk auktoritet kunde bidra med på plats i landet. Men så kom andra världskriget och alla sådana planer fick läggas på is.

Finansiering av internationalisering

När kriget var över förelåg inte längre några logistiska hinder för Sellins besök, och målet för hans vistelse var tydligt formulerat: dels skulle Sellin föreläsa om vetenskapliga spörsmål, dels skulle han hjälpa Strafflagberedningen med dess arbete. Men det behövdes pengar. Det fanns inga medel avsatta vare sig inom universitet eller statliga utredningar för den typen av internationell expertis.

Ty att få en amerikansk professor till Sverige, om det så månne vara en professor som var svenskättling, var givetvis inte gratis, och Sellin kunde på hemmaplan inte heller komma och gå som han behagade. Han hade framför allt ett undervisningsuppdrag som band honom till amerikansk mark, och det var inte alls givet att universitetsledningen skulle släppa iväg honom på en ettårig resa vars främsta syfte var att han skulle upplysa sina efterkomna före detta landsmän. Här förefaller Sellins uppdrag att bistå Strafflagberedningen ha verkat blidkande, då ett sådant prestigeuppdrag också skulle ge viss glans till professorsnornas eget universitet. Den största frågan var därför ekonomisk. Sellin skulle behöva ersättas för den årslön han avstod från sitt lärosäte och även få alla de extrakostnader täckta som följde av en flytt av honom själv, hans fru och tre av hans barn.³⁰

Den kriminalpolitiska och kriminologiska rörelsen i Sverige fann för

gott att be den svenska regeringen om hjälp. Karl Schlyter, men även andra aktörer i och kring Strafflagberedningen hade kontakter med eller utgjorde själva den högsta politiska nivån och bör ha utövat påverkan. Tidigt 1946 beslutade regeringen att tillskjuta medel för att professorn i sociologi vid University of Pennsylvania, Thorsten Sellin, skulle kunna spendera ett år i Sverige. I sin motivering stödde sig ecklesiastikministern på en skrivelse från den svenska legationen i Washington. I denna underströks vilken tillgång Sellin skulle vara för Strafflagberedningen, men också att han i en vidare mening skulle kunna bidra till att hjälpa den i Sverige eftersatta kriminologin att utvecklas. Departementschefen fann att en längre vistelse av en sådan dignitär som Sellin skulle kunna ha god påverkan såväl politiskt som vetenskapligt, inte minst på grund av att den svenska sociologin ännu befann sig i sin linda.³¹

Vistelsen i Sverige

Så anlände då Thorsten Sellin i sällskap av sin fru och sina tre yngsta barn med båten *Drottningholm* till Stockholm den 2 augusti 1946.³² Ankomsten rapporterades om i flera tidningar och den hade även förannonserats med flera kortare intervjuer med Sellin. Han talade i dessa entusiastiskt om såväl den kriminologiska som den kriminalpolitiska delen av sin kommande vistelse och om de stora skillnaderna mellan Sverige och USA, men han slog också ett slag för en sociologisk kriminologi. Då utvecklingen under 1900-talet tydligt visat att brottsligheten förändrades i takt med att samhället gjorde det, var det sociologiska studiet av brottsligheten av största betydelse, underströk professorn.³³ Tidningarna kunde också berätta för sina läsare inte bara att den svensk-amerikanske professorn skulle understödja det kriminalpolitiska reformarbetet och föreläsa vid Stockholms högskola – och dessutom bevista Uppsala universitet, Lunds universitet och Göteborgs högskola om tid fanns – utan också att han redan hade ordnat ett boende. Den omskriva författaren Amelie Posse skulle upplåta en lägenhet till familjen Sellin.³⁴

Tiden var knapp för allt som skulle hinnas med, och Karl Schlyter skulle senare beklaga sig över att Sverige inte förmådde att göra mer av Sellins vistelse i landet, men faktum är att Sellin bedrev en tämligen aktiv och omfattande verksamhet under hösten 1946 och våren 1947.³⁵ Han föreläste, han skrev en rad artiklar, han lät sig intervjuas, han understödde Strafflagberedningens arbete och han deltog i förhandlingarna vid olika kriminologiska och kriminalpolitiska sammankomster. Genom denna verksamhet grep Sellin in i de processer jag valt kalla *sociologisering*, *disciplinering* och *amerikanisering*.

Sociologisering

Att Sellin främst sågs som sociolog, inte kriminolog, var uppenbart. Regeringen hade också tryckt på hans möjlighet att lämna bidrag till en gryende svensk sociologi som en orsak till att de välkomnade honom till landet. Ett av hans första uppdrag på svensk mark blev följaktligen att hålla föreläsningar med sociologisk inriktning. Under hösten 1946, med start i september, kunde den som så önskade bevista hans föreläsningsserie ”Grunddragen av den sociologiska kriminologien” som hölls i Stockholm högskolas lokaler på onsdagskvällarna.³⁶ Detta får betraktas som Sellins entré på den svenska scenen, och det var just denna föreläsningsserie som regeringen lyft fram i sin motivering till finansieringen av hans vistelse.³⁷

Den sociologiska inriktningen hos den besökande kriminologiska auktoriteten var viktig. Hans speciella kompetens ansågs fylla en påtaglig lucka inom den svenska kriminologin. Det var inte så att sociologiska perspektiv var okända för en svensk kriminologisk publik. Olof Kinberg hade under 1930-talet i flera böcker uppmärksammat det senaste från den amerikanska sociologin och gett det ömsom ris och ömsom ros.³⁸ Han hade även, tillsammans med bland andra den tyske landsflyktige sociologen Svend Riemer, i början av 1940-talet publicerat en stor studie om incest som gav utrymme åt sociologiska perspektiv.³⁹ Tydligt sociologiska utgångspunkter var också viktiga i *Undersökning av ligabrottsligheten*, som gavs ut av Centralförbundet för socialt arbete 1941.⁴⁰

Men för vissa var detta inte nog för att säga att det fanns en etablerad sociologisk kriminologi i Sverige. Schlyter själv var väldigt tydlig med detta. Han menade att det var uppenbart att det var inom sociologin som kriminologin hörde hemma och att det därför fick betraktas som en brist att den kriminologiska vetenskapen i Sverige bars upp av jurister och psykiatriker.⁴¹ I en forskningsansökan som Schlyter stod bakom, och som avsändes efter att regeringen beslutat att finansiera Sellins vistelse i Sverige, visades uppskattning för detta beslut. Det var viktigt för kriminologin och kriminalpolitiken i landet då Sellin stod för något nytt i ett svenskt sammanhang. ”Någon sociolog av facket har över huvud icke befattat sig med kriminologi”, som det krasst konstaterades om den svenska miljön.⁴² När Sellin väl var på svensk mark uttryckte juristen Nils Beckman inte bara beundran för Sellins kompetens och talaregenskaper, utan han hoppades också att Sellin som sociolog skulle kunna bredda ”de alltför ensidiga och därför föga fruktbara diskussionerna mellan jurister och läkare” som dominerade den svenska kriminologiska debatten.⁴³

I de skrifter som Sellin publicerade i Sverige i anslutning till sitt besök, lyfte han också en rad allmängiltiga sociologiska frågor som inte enbart var kopplade till frågor om brottslighet. Han diskuterade konsekvenserna av rörelsen från landsbygd till stad och stadens utveckling och differentie-

ring.⁴⁴ Han lyfte frågan om familjens struktur.⁴⁵ Även om han ansåg att inget mänskligt beteende, vare sig det var brottsligt eller inte, kunde förklaras av en enda vetenskap, var han tydlig med att utforskandet av sociala faktorer och omständigheter alltid måste inta en central plats i undersökningar av människan och samhället.⁴⁶

Nyttan av Sellin och hans sociologiska auktoritet för svensk kriminologi bör förstås i ljuset av de processer som samtidigt pågick rörande främjandet av sociologin i Sverige i en bredare mening. Arbete med att lyfta sociologin till en akademisk disciplin hade pågått sedan 1930-talet och fick tydlig utväxling under slutet av 1940-talet, då Sveriges första professur enbart tillägnad sociologi instiftades och Statens råd för samhällsforskning grundades. Man kan med Anna Larsson tala om ”det moderna samhällets vetenskap”.⁴⁷ Sociologin skulle stödja samhällsbyggande och samhällsplanering. Den tog fasta på att människans miljö påverkade denne samtidigt som miljön också var i ständig förändring. Därmed var normer och anpassning inget givet. Man behövde inte längre bara kunskap om avvikare utan också om normala människor och det konforma beteendet. Sociologi var en vetenskap som den efterkrigstida välfärdsstaten behövde i sin kunskapsproducerande arsenal, och det är i relation till denna rörelse som även det kriminologiska intresset för sociologi ska förstås. Thorsten Sellins vistelse var så sett en händelse som förebådade det moderna samhällets kriminologi.

Disciplinering

Det var således tydligt att Sellins vistelse i Sverige indikerade en närvaro av ett eftersatt sociologiskt perspektiv inom svensk kriminologi. På så vis fungerade internationaliseringen genom att ansluta till inhemska processer som samhällsbyggande, välfärdsstatens konsolidering och ett behov av nya typer av kontroll. Samtidigt fanns inget i vare sig Sellins vetenskap eller verksamhet som indikerade att kriminologin skulle bli sociologi och att psykiatri, socialmedicin och rättsvetenskap skulle slängas ut och ersättas av ”det moderna samhällets vetenskap”. Även om Sellin själv var sociolog, ägnade sig åt utpräglat sociologiska undersökningar av brottsligheten och propagerade kraftigt för ett sociologiskt brottsbegrepp, var han inte principiellt emot att se exempelvis medicinska discipliner som en del av det kriminologiska projektet, tvärtom. I den roll av introduktör och lärare i grundläggande kriminologiska spörsmål som Sellin intog under sin vistelse i Sverige blev detta tydligt på flera sätt.

Exempelvis hade en grupp yngre fängvårdstjänstemän 1946 grundat en tidskrift, *Tidskrift för kriminalvård*, vars syfte var att verka som ett forum för samtal om fängvårdens utveckling. Denna tidskrift tog tillfället i akt att göra bruk av Sellins närvaro i Sverige. Eller som Sellin själv uttryckte

det: ”I ett obehagligt ögonblick lovade jag redaktionen av denna tidskrift att skriva en kort bibliografisk artikel som kunde vara av nytta för den som vill mera ingående göra sig underrättad om den nyare kriminologiska litteraturen”.⁴⁸ I den följande bibliografiska diskussionen var Sellin inte snävt sociologisk. Även om det senaste med avseende på den i USA kriminalsociologiskt inriktade forskningen gavs stort utrymme, bereddes också plats åt psykiatriskt och rättsvetenskapligt vinklade undersökningar. Den tyskspråkiga kriminologins viktiga verk, som ju inte sällan hade en slagsida åt det medicinska och biologiska, lyftes fram som påbjuden läsning. Detta var en väldigt tydlig illustration av Sellins syn på vad som egentligen menades med kriminologi.

Han utvecklade denna syn i en artikel som 1947 publicerades i *Nordisk tidskrift för straffäret* under titeln ”Kriminologi och etiologisk forskning”. Kriminologi, påpekade Sellin, var ingen vetenskap i vanlig mening, utan snarare ett samlingsnamn på alla de vetenskapliga discipliner som ägnade brottsligheten sitt intresse. Brottsligt beteende var inget annat än mänskligt beteende, och då man inte ”kan tänka sig en enda vetenskap som kan anses innefatta förklaringen av hela det mänskliga beteendet, kan man ej hellre tänka sig en som omfattar ett mindre tvärsnitt av detta beteende”.⁴⁹ Visst kunde forskarna försöka konsolidera sig genom att söka ökad systematik, ökad kommunikation mellan olika discipliner och genom att helt enkelt öka vetenskapligheten i undersökningarna. Men någon autonomi skulle inte kriminologin kunna uppnå på det sätt sociologi, biologi eller psykologi gjort. Sellins avslutande ord i artikeln var samtidigt uppgivna och hoppfulla:

I allmänhet kan man säga att de tekniska hjälpmedel och tillvägagångssätt som utarbetats inom de olika vetenskaperna fått användning i forskningen som inriktat sig på brott och brottslingar, och att den kriminologiska forskningens framåtskridande huvudsakligen beror på de framsteg som görs inom de olika beteendevetenskaperna som ger den näring. Detta senare faktum förringar på intet sätt nödvändigheten eller nyttan av kriminologisk forskning. Brottsligheten som samhällsproblem och det brottsliga beteendets gåtor stå alljämt i behov av lösning.⁵⁰

Här illustrerades ett tydligt predikament, och Sellin accentuerade och artikulerade i och med detta också en diskussion som redan pågått i Sverige en tid rörande kriminologins plats bland de andra vetenskaperna vid rikets universitet: kriminologins styrka låg i att den innefattade ett otal olika perspektiv, vilket samtidigt var dess svaghet i och med att den därmed inte enkelt kunde knytas till en redan existerande disciplin. Jag vill mena att denna spänning, och den delvis resignerande hållning som Sellin visade på i sin artikel, var en del av konsolideringen av kriminologi

som självständig vetenskaplig disciplin i Sverige vid denna tidpunkt. Här visades förvisso på en kompromiss mellan olika intressens vilja att definiera kriminologin. Men den ofrånkomliga öppenhet som krävdes inom kriminologin i kombination med den sociologisering som Sellin förstärkte pekade – trots allt tal om en eklektisk vetenskap – i *praktiken* ut en plats och en riktning för den kriminologiska vetenskapen i Sverige. Och denna tydliga riktning var något som var nödvändigt för att kriminologin sinom tid skulle kunna bli ett akademiskt ämne bland andra.

Amerikanisering

Av de processer jag valt att betrakta internationalisering igenom är amerikanisering den minst specifika och mest undflyende. Särskilt i intellektuellt avseende är det ett alltför svepande begrepp för att precisera en tankeströmning eller en idé och dess position på det bredare vetenskapliga fältet. Skälen till att jag ändå talar i dessa termer är två: För det första för att Sverige fram till andra världskriget var utpräglat beroende av en internationell miljö dominerad av kontinentala kriminologer. Omstyrningen mot Amerika må efter kriget ha skett på delvis politiska grunder, men den gav intellektuella konsekvenser. Detta representerades inte bara av Sellin, utan av många fler aktörer inom såväl vetenskap som kultur och politik.⁵¹ För det andra för att vridningen mot Amerika och det amerikanska blev så påfallande i fallet Sellin, inte för att han var amerikan, utan på grund av att han var svensk-amerikan. Då han pratade och skrev flytande svenska blev den amerikanska dimensionen en naturlig del av argumentationen.⁵²

Vidare kan konstateras att amerikaniseringen i samband med Sellins vistelse var en aspekt av sociologiseringen och disciplineringen. Sociologi betraktades gärna som en amerikansk vetenskap. Såväl pressen som Sellin själv lyfte gärna det amerikanska samhällets särart när frågan om samhällsvetenskapen kom på bordet.⁵³ Disciplineringen av vetenskapen hörde samman med forskning och undervisning, och där lyfte Sellin, vid de nordiska kriminalistföreningarnas möte 1946, fram USA som ett föregångsland när det gällde kriminologin och slog fast ”att det knappast torde finnas ett land som i så stor utsträckning som Förenta staterna anammat kriminologien som läroämne i den högre undervisningen”.⁵⁴ Kombinerat med återkommande hänvisningar till amerikansk forskning och kriminalpolitisk praktik förstärkte detta intrycket av att USA för svensk kriminologi nu intog den position som riktmärke som Tyskland tidigare haft.⁵⁵

Det ska dock sägas att Sellin inte var präglad av den typ av amerikansk, strikt positivistisk sociologi som efter andra världskriget och uppbyggandet av en svensk sociologi kom att få så stor betydelse i Sverige.⁵⁶ Sellin stod delvis närmare en äldre tradition sprungen ur Chicagosociologin som

ägnade teori och kvalitativa undersökningar stort intresse. Amerikaniseringen bör i Sellins fall snarare förstås som ett framlyftande av modern samhällsforskning och dess kopplingar till samhällsbyggande och till nya typer av social kontroll som efterfrågades i de moderna samhällena. Amerika representerade det progressiva, det nya och framtiden. Sellins bidrag till amerikaniseringen av svensk kriminologi gick så sett i takt med den process i det svenska samhället där USA kom att ses som föredömet på en lång rad områden.⁵⁷

Efterdyningar

Sellins koppling till svensk kriminologi avslutades inte då han och hans familj satte sig på båten och for hem till USA sommaren 1947. Kontakterna fortsatte och Schlyter var ankarpunkten. Sellin och han hade fortsatt en omfattande privat korrespondens, men de genomförde också såväl vetenskapliga som politiska projekt tillsammans. Sellin bidrog till exempel med en omfattande introduktion och historisk bakgrund till första delen av den av Schlyter redigerade *Kriminologisk handbok*.⁵⁸ Men framförallt marknadsförde Sellin den svenska kriminalpolitiken för en internationell publik.

Sellin talade mycket gott, ibland översvallande, om Sverige och de nordiska ländernas arbete på de socialpolitiska och kriminalpolitiska områdena. Delvis var detta säkert en artighet mot hans värdar och landsmän, men det finns ingen anledning att tro att Sellin inte stod bakom sina uttalanden till stöd för det nordiska reformarbetet. Redan under sin vistelse i Sverige städslades han av Schlyter för att skriva en engelsk introduktion till *De nordiska kriminalistföreningarnas årsbok*, vilket han sedan gjorde en följd av år. Främst bestod introduktionen av en sammanfattning på engelska av de olika förhandlingar som ägt rum under året. Men det fanns rum för Sellins värderingar, bland annat sammanfattade han sitt besök i Sverige med orden "[t]his experience produced in [me] a great admiration for the work done, especially in Sweden, to shape a penal system consistent with the most advanced ideas on the treatment of offenders".⁵⁹ Rörande de nordiska föreningarnas samarbete konstaterade han att "[t]he four nations of northern Europe [...] have for many years provided excellent illustrations of carefully planned and executed improvements in the social field. They have also shown a great willingness to learn from each other".⁶⁰ Detta var också en typ av internationalisering där svensk kriminalpolitik, tätt förbunden med kriminologin, artikulerades om inte som världsledande så i alla fall nära på. Detta fortsatte, och i samband med att Strafflagberedningens slutbetänkande *Skyddslag* publicerades 1956 skrev Sellin på svenskt uppdrag en engelsk kommentar där

den svenska kriminalpolitiken framställdes som upplyst och progressiv.⁶¹ Roddy Nilsson påpekar att det inte går att underskatta Sellins betydelse för den mycket positiva bilden av svensk kriminalpolitik som fanns internationellt under många decennier.⁶² Sellin blev således på flera sätt en knutpunkt där Sverige och det internationella möttes. Karl Schlyter tog Sellin till Sverige och Sellin tog Sverige till världen.

Avslutning

I denna undersökning har Thorsten Sellins vistelse i Sverige 1946/47 använts som ett fall genom vilket frågor om relationen mellan det nationella och internationella har kunnat belysas. Jag har visat hur internationaliseringen i samband med Sellins besök skedde på bred front, såväl politiskt som institutionellt och intellektuellt. Politiskt bistod Sellin Strafflagberedningen i dess välfärdspolitiska mission. Institutionellt visade han på en typ av kriminologi som stod bortom det dagspolitiska och underströk vikten av en akademisk förankring av kriminologin. Intellektuellt breddade han genom sina sociologiska perspektiv det kriminologiska fältet och visade på alternativ till de dominerande psykiatriska och juridiska perspektiven. Jag har analyserat detta genom att relatera Sellins verksamhet till de tre processerna sociologisering, disciplinering och amerikanisering. Jag har visat dels att dessa inte var fristående och ensidiga skeenden utan snarare tätt sammanvävda aspekter av en bredare rörelse, dels att de inte påfördes utifrån utan snarare var processer som politiskt, institutionellt och intellektuellt redan var i rörelse i Sverige. Sellin grep in i, och i någon mening accelererade, dessa processer.

Sammantaget understryker undersökningen att internationaliseringen från första början var beroende av omständigheter på den nationella nivån, men den visar också att de nationella egenheterna alltid kan ges en internationell dimension. Mot bakgrund av Pifferis notering om samspillet mellan det lokala och globala i kriminologins konsolidering och vetenskapen om att kriminologin alltid i någon mån måste dikteras av nationella och lokala förhållanden, kan man konstatera att internationalisering alltid också är en nationalisering, eller snarare, en nationell konsolidering. Samtidigt har jag i undersökningen inte analyserat kausala förhållanden utan främst visat att det nationella och det internationella bör förstås i relation till varandra. Internationalisering är inte en kraft som strömmar ur något bortom eller utanför, utan den verkar alltid i lokala och konkreta praktiker. Samtidigt måste samhällsvetenskapen i den moderna och alltmer globala värld vi lever i, oavsett hur lokala och situerade dess verksamheter är, alltid förstås som en del av ett internationellt sammanhang.

Noter

1. Se t.ex. ”Lagexpert hit med ’Drottningholm’, hjälper till med ny skyddsbalk”, i *Dagens Nyheter*, 3 september 1946.

2. Sellins relation till Sverige har undersökts i rad arbeten. I Jan-Olof Sundell: *Karl Schlyter. En biografi* (Stockholm, 1998) beskrivs Sellins nära vänskap med kriminalpolitikern Karl Schlyter; i Roddy Nilsson: ”The most progressive, effective correctional system in the world? The Swedish prison system in the 1960s and 1970s”, i Thomas Uglewik & Jane Dullum (red.): *Penal exceptionalism? Nordic prison policy and practice* (London, 2012) analyseras Sellins roll som ambassadör för svensk fängvårdspolitik och i Anders Pedersson: *En fängslande vetenskap. Kriminologi i Sverige 1885–1965* (Göteborg, 2017) undersöks Sellins besök som ett tidigt led i den akademiska institutionaliseringen av svensk kriminologi.

3. Jerzy Sarnecki: *Introduktion till kriminologi*, 2:a uppl., (Lund 2009) och www.su.se/english/about/prizes-awards/the-stockholm-prize-in-criminology/prize-winners (hämtad 2018-05-20).

4. En viktig antologi är Peter Becker & Richard F. Wetzell (red.): *Criminals and their scientists. The history of criminology in international perspective* (Cambridge, 2006). Se vidare Bill Heberton & Susyan Jou, ”Conceptual Approaches to the Study of ‘National’ Traditions in Criminology”, i *International journal of law, crime and justice*, vol. 36, no. 2, 2008 för en diskussion om nationella traditioner och Nicole Rafter: ”Silence and memory in criminology”, i *Criminology*, vol. 48, no. 2, 2010 för en programmatisk text om kriminologins historieskrivning.

5. I ett svenskt sammanhang bör här lyftas fram Anna Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955*, (Umeå, 2001) och Per Wisselgren: *Samhällets kartläggare. Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*, (Stockholm, 2000) vilka båda, ur olika perspektiv på detta sätt närmar sig sociologins framväxt i Sverige.

6. Om vetenskapens plats se särskilt David N. Livingstone: *Putting science in its place. Geographies of scientific knowledge* (Chicago 2003) och om dess rörelse James Secord: ”Knowledge in transit”, i *Isis*, vol. 95, no. 4, 2004. Om denna skenbara motsättning inom det kriminologihistoriska fältet se Dario Melossi m.fl.: ”Introduction. Criminal questions: Cultural embeddedness and diffusion”, i Dario Melossi m.fl. (red.): *Travels of the criminal question. Cultural embeddedness and diffusion*, (Oxford, 2011).

7. Secord, ”Knowledge in transit”, 661.

8. Michael Kuhn & Doris Weidemann: ”Introduction”, i Michael Kuhn & Doris Weidemann (red.): *Internationalization of the social sciences. Asia – Latin America – Middle East – Africa – Eurasia*, (Bielefeld, 2010), 11–13. Se också Johan Heilbron, Nicolas Guilhot & Laurent Jeanpierre: ”Toward a transnational history of the social sciences”, i *Journal of the history of the behavioral sciences*, vol. 44, no. 2

9. Det tydligaste exemplet på det är i kriminologins fall upprättandet av de internationella kongresserna för kriminalantropologi som hölls återkommande under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, se Martine Kaluszynski: ”The international congresses of criminal anthropology. Shaping the French and international criminological movement, 1886–1914”, i Becker & Wetzell (red.): *Criminals and their scientists*.

10. Här är sättet som Lombrosos vetenskap spreds över jorden illustrativ, se t.ex. Nicole Rafter: ”Criminal anthropology. Its reception in the United States and the nature of its appeal”, i Becker & Wetzell (red.): *Criminals and their scientists*.

11. Här finns flera intressanta fall, särskilt avseende länder utanför Europa och USA, se Bill Heberton & Susyan Jou: "In search of criminological tradition. The development of criminology in Taiwan", i *Crime, law and social change*, vol. 44, no. 3, 2005.
12. För en diskussion om relationen mellan det transnationella och internationella se Heilbron, Guilhot & Jeanpierre "Toward a transnational history of the social sciences".
13. a.a.
14. Om den internationella konflikten se Marie-Christine Leps: *Apprehending the criminal. The production of deviance in nineteenth-century discourse* (Durham, 1992), 32–35. Om den svenska receptionen av denna konflikt se Pedersson: *En fängslande vetenskap*, 37–58.
15. För exempel på detta inom olika områden av kriminologin se t.ex. Christian Håthen: *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906–1931. Tre studier* (Lund, 1990) och Roger Qvarsell: *Utan vett och vilja. Om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Stockholm, 1993).
16. Michele Pifferi: "Global criminology and national tradition. The impact of reform movements on criminal systems at the beginning of the 20th century", i Thomas Duve (red.): *Entanglements in legal history. Conceptual approaches* (Frankfurt am Main, 2014), 545.
17. Den biografiska redogörelsen bygger där inte annat anges på Colin Goff & Gilbert Geis: "Thorsten Sellin: Culture conflict, crime and beyond", i Francis T Cullen. m.fl. (red.): *The origins of American criminology* (New Brunswick, 2011).
18. Thorsten Sellin: *Culture conflict and crime* (New York, 1938).
19. a.a., 21–23.
20. Goff & Geis: "Thorsten Sellin", 166 – 167.
21. Om jubileet se t.ex. Max Engman: "Dragkampen om Nya Sverige 1938", i *Historisk tidskrift*, vol. 111, 1991.
22. Thorsten Sellin: "Foreword", i *Annals of political and social science*, vol. 197, 1938, xi. För exempel på tidningarnas rapportering se "Blockhuset första svenska insatsen i USA", i *Svenska Dagbladet*, 19 juni 1938 och "Kring Amerikafestligheterna", i *Dagens Nyheter*, 1 juli 1938.
23. Riksarkivet: Strafflagberedningen 1938-1965, Del 1: Strafflagberedningens arkiv, vol. F10:2, dossier nr 30, brev från Thorsten Sellin till Karl Schlyter, 1 juli 1938. Om Karl Schlyter se Sundell: *Karl Schlyter*.
24. Om Karl Schlyters kriminalpolitiska filosofi se Sundell: *Karl Schlyter*, 248–262. Om den individualpreventiva utgångspunkten för svensk kriminalpolitik i allmänhet vid tiden se Roddy Nilsson: *Från cellfängelse till beteendeterapi: Fängelse, kriminalpolitik och vetande 1930–1980* (Malmö, 2013). Om svensk kriminologi under Karl Schlyters tid se Pedersson: *En fängslande vetenskap*.
25. Pedersson: *En fängslande vetenskap*, 185–187.
26. Riksarkivet: Strafflagberedningen 1938-1965, Del 1: Strafflagberedningens arkiv, vol. F10:2, dossier nr 30, brev från Thorsten Sellin till Karl Schlyter, 9 februari 1939. Sundell konstaterar att det aldrig var aktuellt att Sellin skulle inta stolen på permanent basis, Sundell: *Karl Schlyter*, 222–223.
27. Riksarkivet: Strafflagberedningen 1938-1965, Del 1: Strafflagberedningens arkiv, vol. F10:2, dossier nr 30, brev från Karl Schlyter till Thorsten Sellin, koncept, 23 maj 1939.

28. Thorsten Sellin: "Vetenskapen och kriminalpolitiken", i *Svensk juristtidning*, årg. 25, 1940.

29. Riksarkivet: Strafflagberedningen 1938-1965, Del 1: Strafflagberedningens arkiv, vol. F10:2, dossier nr 30, brev från Thorsten Sellin till Karl Schlyter, 2 oktober 1939.

30. De praktiska hindren för Sellins vistelse redogörs för i Riksarkivet: Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 3 maj 1946, handlingar till Prop. 273, skrivelse från Herman Eriksson vid svenska legationen i Washington till ecklesiastikministern, inkom 29 mars 1946.

31. Riksdagens handlingar 1946: Proposition nr 273, 439-441.

32. "Lagexpert hit med 'Drottningholm', hjälper till med ny skyddsbalk", i *Dagens Nyheter*, 3 september 1946.

33. "Amerikansk sociologiprofessor från Örnköldsvik svensk gäst", i *Svenska Dagbladet*, 19 augusti 1946 och "Från Amerika...", i *Svenska Dagbladet*, 3 september 1946.

34. "Känd USA-svensk föreläser här", i *Dagens Nyheter*, 7 augusti 1946.

35. Sundell: *Karl Schlyter*, 223.

36. "P.M.", i *Svenska Dagbladet*, 30 september 1946.

37. Riksdagens handlingar 1946: Proposition nr 273, 440-441.

38. Se särskilt Olof Kinberg: *Varför bli människor brottsliga. Kriminalpsykologisk studie* (Stockholm, 1935).

39. Olof Kinberg, Gunnar Inghe & Svend Riemer: *Incestproblemet i Sverige* (Stockholm, 1943).

40. *Undersökning av ligabrottsligheten. Utgiven av Centralförbundet för socialt arbete* (Stockholm, 1941).

41. Riksarkivet, Strafflagberedningen, Del 1: Strafflagberedningens arkiv, vol. F5:15, "Transumt av brev från K. Schlyter till O. Kinberg 5/8 1943".

42. Riksarkivet, Strafflagberedningen 1938-1965, Del 2: Karl Schlyters verksamhet utanför Strafflagberedningen, vol. F1:17, skrivelse till "Knut och Alice Wallenbergs fond", daterad 10 maj 1946.

43. "Thorsten Sellin 50 år", i *Svenska Dagbladet*, 26 oktober 1946.

44. Thorsten Sellin: "Den riskabla anonymiteten", i *Vi*, nr. 18, 1947.

45. *Svenska Dagbladet*, 20 augusti 1947.

46. Thorsten Sellin, "Kriminologi och etiologisk forskning", i *Nordisk tidsskrift för strafferet*, årg. 35, 1947.

47. Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap*

48. Thorsten Sellin: "Till vägledning för kriminologiska studier", i *Tidskrift för kriminalvård*, nr. 2-3, 1947, 33.

49. Sellin: "Kriminologi och etiologisk forskning", 148.

50. a.a., 158.

51. Erik Åsard (red.): *Det blågula stjärnbaneret. USA:s närvaro och inflytande i Sverige* (Stockholm 2016).

52. Sellin fick inte sällan beröm för att han talade så god svenska, se t.ex. "Thorsten Sellin 50 år", i *Svenska Dagbladet*, 26 oktober 1946.

53. Thorsten Sellin: "Obestämd dom och obestämd behandling", i *Svensk juristtidning*, årg. 32, 1947; Sellin: "Den riskabla anonymiteten" och *Svenska Dagbladet*, 20 augusti 1947.

54. *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok*, 1946/47, 344.

55. Våren 1947 handlade Sellins föreläsningar vid Stockholms högskola om "Samhällets åtgärder mot lagöverträdare" (notis utan rubrik, i *Svenska Dagbladet*, 23 januari

1947) i vilka han alldeles säkert använde gott om amerikanska exempel på samma sätt som i sina artiklar på området, se särskilt Sellin: "Obestämd dom och obestämd behandling".

56. Denna sociologi tog sig främst uttryck på svensk mark genom det myckna användandet av och hänvisande till den amerikanske forskaren Georg Lundberg, se Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap*, 106–107.

57. Åsard (red.): *Det blågula stjärnbaneret*

58. Thorsten Sellin: "Inledning. En historisk återblick", i Ivar Agge m.fl.: *Kriminologi. Kriminologisk handbok nr. 1* (Stockholm, 1955).

59. Thorsten Sellin: "Penal questions in the Northern countries", i *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok 1946/47*, xiii

60. Thorsten Sellin: "Aims and practices in penal treatment", i *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok 1947/48*, xiii. Se också Thorsten Sellin: "Some current issues in penal treatment", i *De Nordiska kriminalistföreningarnas årsbok, 1948/49*.

61. Thosten Sellin: *The protective code. A Swedish proposal* (Stockholm, 1957).

62. Nilsson: "The most progressive, effective correctional system in the world", 85.

Abstract

"Research on man and society must be internationalised". Alva Myrdal's social scientific internationalism, 1950–1955. Per Wisselgren, Ph.D. in History of Science and Ideas, Associate Professor of Sociology, Department of Sociology, Umeå University, Sweden, per.wisselgren@umu.se.

Early post-World War II international social science was marked by paradoxical tendencies. On the one hand it experienced a rapid expansion underblown by a new optimistic internationalism. On the other hand, many of the initiatives taken were increasingly affected by emerging Cold War tensions. Embedded in these cross-currents of internationalism and geopolitics, UNESCO's Department of Social Sciences (SSD) played a key role. The aim of this article is to analyze Alva Myrdal's social scientific internationalism during her term as Director of UNESCO's SSD, 1950–1955, in the context of other contemporary ideas on international social science. Empirically centred around fifteen key texts by Myrdal, the article argues: first, that a relatively distinct core in Myrdal's view on international social science can be discerned; second, that her social scientific internationalism by large were in line with the previous and dominating views within UNESCO's SSD, but also that Myrdal introduced and advocated a more interdisciplinary, applied and polycentric approach to international social science; third, that some discrete but important displacements can be discerned – in spite of the short period – over time.

Keywords: Alva Myrdal, social scientific internationalism, UNESCO, Department of Social Sciences, Cold War

”Forskningen om individ och samhälle måste internationaliseras”¹

*Alva Myrdals samhällsvetenskapliga
internationalism 1950–1955*

PER WISSELGREN*

Den 13 juni 1951 publicerade Alva Myrdal ett bokkapitel med den uppmanande titeln ”Forskningen om individ och samhälle måste internationaliseras”. Texten ingick i den festskrift till Tage Erlander som Myrdal och ett tjugotal andra vänner och medarbetare sammanställt inför hans 50-årsdag. Myrdal befann sig vid tidpunkten i början av sin remarkabla internationella karriär. Bakom sig hade hon en period som avdelningschef vid FN:s huvudkontor i New York med ansvar för sociala frågor. Nu var hon sedan ett knappt år tillbaka direktör för UNESCO:s avdelning för samhällsvetenskaper (*Department of Social Sciences, SSD*) i Paris, en post hon kom att stanna på i fem år innan hon skulle flytta vidare till New Delhi som envoyé och sedermera ambassadör. Som nybliven UNESCO-direktör tog hon nu tillfället i akt att – i Erlanders anda – framhålla ”forskningens grundväsentliga betydelse” och mer specifikt samhällsvetenskapernas potentiella roll för ”det samhälleliga *framstegsarbetet*”. Problemet var bara att samhällsvetenskaperna i jämförelse med naturvetenskaperna, som Myrdal uttryckte det, ”lider av hämmad cirkulation – vi har inte tillräcklig stimulans mellan forskningsgrenar, forskningsmetoder och mellan olika länder.” Lösningen var emellertid inte långt borta. Det som behövdes var helt enkelt en effektivare samordning, ”ett internationellt maskineri”, och det, förklarade Myrdal, ”är just vad Unesco avser att vara”.²

Under det påbörjade halvdecenniet fick Myrdal anledning att upprepat formulera sina tankar och visioner om den internationella samhällsvetenskapen, både i sin officiella roll som programdirektör och i mer semi-

* Filosofie doktor i idéhistoria, docent i sociologi, Sociologiska institutionen, Umeå universitet, per.wisselgren@umu.se.

officiella sammanhang. Därmed blev hon också aktivt delaktig i samtidens livaktiga diskussioner om samhällsvetenskapernas internationalisering i allmänhet och UNESCO:s insatser på området i synnerhet. Till bilden hör att decenniet efter andra världskriget var fyllt av motstridiga tendenser för den internationella samhällsvetenskapens del. Å ena sidan var det en tid av förnyad optimism och internationalism, med tillkomsten av Förenta Nationerna och ett flertal andra nya internationella organisationer. Å andra sidan var det en period präglad av tilltagande geopolitiska motsättningar och gryende kalla kriget-stämningar, där kort sagt förutsättningarna år 1950 drastiskt skilde sig från den situation som kom att råda 1955. Mitt i detta korsdrag av internationalisering och geopolitisering expanderade samhällsvetenskaperna som aldrig förr, såväl kvantitativt som geografiskt, och i anslutning till detta aktualiserades grundläggande frågor rörande den internationella samhällsvetenskapens gränser, former, innehåll och önskvärda inriktning.

Hur såg Alva Myrdal på dessa frågor? På vilka sätt förhöll sig hennes tankar och idéer om samhällsvetenskapernas internationalisering och UNESCO:s roll i sammanhanget till andra synsätt i samtiden? Och var hennes uppfattningar i huvudsak beständiga över tid eller går det att urskilja en förändring? Även om dessa frågeställningar forskningsmässigt kan inplaceras i skärningspunkten för tre numera förhållandevis breda och dynamiska forskningsområden – om Alva Myrdal, UNESCO respektive samhällsvetenskaperna under kalla kriget – saknas fortfarande en mer specifik undersökning av Alva Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism under hennes period som programdirektör för UNESCO:s samhällsvetenskapliga avdelning 1950–1955.³ Med ”samhällsvetenskaplig internationalism” avses här en form av ”vetenskaplig internationalism”, vilken i sin tur förstås som en underkategori av ”internationalism”.⁴ Utifrån denna begreppsliga inramning är syftet dels att analysera Myrdals position i relation till andra samtida samhällsvetenskapliga internationalismer, dels att identifiera eventuella idémässiga förskjutningar under perioden. Empiriskt utgår analysen från ett femtontal texter där Myrdal explicit behandlade temat.⁵ Argumentet utvecklas i fem steg: Först skisseras en bredare fond som situerar UNESCO inom efterkrigstidens landskap av olika former av internationalismer. Därefter ges en kort bakgrund till Myrdals samhällsvetenskapliga och internationella engagemang. I den tredje och fjärde delen analyseras Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism med avseende på likheter respektive skillnader i relation till andra samtida konceptualiseringar, medan förändringarna över tid undersöks i den femte delen.

UNESCO och efterkrigstidens internationalismer

När UNESCO bildades 1946, direkt efter krigsslutet, skedde detta i en tid av stark fredsoptimism. Även betraktad ur ett längre perspektiv på internationalismens idéhistoria framstår den tidiga efterkrigsperioden som unik. Glenda Sluga beskriver träffande åren mellan krigsslutet och kalla krigets inledning som ett "curiously utopian moment", då det blev på modet att vara "internationally-minded" och då "world government", "one world" och "international citizenship" blev till retoriska vardagsuttryck som för ett kort historiskt ögonblick rentav framstod som politiskt realistiska.⁶ Akira Iriye poängterar på motsvarande sätt att åren efter krigsslutet medförde en ny typ av internationell organisering då "a burst of activity occurred in many parts of the world". Och av de många nybildade internationella organisationerna, Förenta Nationerna inkluderad, var det ingen annan som, enligt Iriye, "better exemplified the renewed faith in worldwide cooperation than United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)".⁷

UNESCO blev också snabbt en mötesplats för allehanda internationalister. Bland dessa fanns hos det stora flertalet en uttalad tilltro särskilt till vetenskapens roll. Även om det vetenskapliga inslaget – S:et i UNESCO – tillkom i ett sent skede av organisationens tillblivelse, betonades redan i det programunderlag som distribuerades inför den första generalkonferensen i Paris vetenskapens universella karaktär: "Science is truly universal in the sense that its results are universally applicable and universally verifiable by any competent person, whatever his or her race or nationality". Också dess roll som progressiv samhällskraft framhölls med motiveringen att "scientific research and its application constitute by far the most important means of improving human welfare". I det avseendet tilldelades samhällsvetenskaperna redan från början en central uppgift. Franklin D. Roosevelt menade exempelvis i en ofta återropad fras: "Today we are faced with the preeminent fact that, if civilization is to survive, we must cultivate the science of human relationships".⁸

Inte desto mindre förekom viktiga nyansskillnader och implicita motsättningar, vilka ibland blossade upp till dispyter mellan olika slags internationalister. Jean Thomas, UNESCO:s interimistiska generaldirektör, var exempelvis en tydlig förespråkare av den idealistiska internationalism som var särskilt framträdande under UNESCO:s tidiga år. Enligt Thomas var människan en i grunden altruistisk och internationell varelse, varför krigets orsaker istället återfanns inom politiken.⁹ För UNESCO gällde det därför att höja sig över konflikterna mellan medlemsstaternas regeringar och istället erbjuda ett transnationellt forum för fristående intellektuella internationalister, en uppfattning som delades av UNESCO:s två första

generaldirektörer Julian Huxley och Jaime Torres Bodet.¹⁰ Denna idealistiska internationalism stod emellertid i bjärt kontrast till den realpolitiska internationalism som tvärtom förespråkade att UNESCO:s internationella samarbetssträvanden borde utgå från medlemsstaterna som minsta enhet och organiserande princip – en hållning som ihärdigt framhölls redan från start av den amerikanska UNESCO-delegationens ordförande Luther Evans, som sedermera efterträdde Torres Bodet, med en tydlig omsvängning som följd.¹¹ Med den idealistiska respektive realistiska internationalismen följde också två diametralt skilda synsätt på UNESCO som organisation, det vill säga om den skulle betraktas som en överstatlig eller en mellanstatlig organisation, där pendeln likaså slog över tydligt i och med Evans tillträde som generaldirektör.¹²

Bland de vetenskapliga internationalisterna gick en viktig skiljelinje mellan å ena sidan de som ansåg att vetenskapen hade ett egenvärde och förespråkade vetenskapens autonomi och å andra sidan de som hade en mer instrumentell kunskapssyn och ansåg att vetenskapens främsta uppgift bestod i att fungera som ett medel för internationalisering – en skillnad i inställning som av Aant Elzinga betecknats som ”autoletisk” respektive ”heteroletisk”.¹³ En annan distinktion gällde vetenskapens spatiala organisering och riktning, i termer av centrum och periferi, där vissa förespråkade en internationalisering i form av att de goda exemplen borde spridas från ett centrum ut i periferierna, medan andra tvärtom ville se en internationalisering ”underifrån”. En tydlig förespråkare för det sistnämnda synsättet var UNESCO:s energiske chef för den naturvetenskapliga avdelningen, Joseph Needham, som myntade den så kallade ”periferiprincipen”, vilken ledde till etablerandet av ett flertal regionalt spridda fältkontor (*field cooperation offices*).¹⁴

På den mer specifikt samhällsvetenskapliga nivån förekom likaså ett flertal skilda synsätt med tillhörande praktiker. En grundläggande åsiktskillnad som gav upphov till upprepade och segdragna diskussioner gällde själva benämningen av vetenskapsområdet. Där stod den anglosaxiska traditionens *social science* mot den kontinentala traditionens bredare vetenskapsbegrepp och franskans *sciences humaines*, vilket i sin tur implicerade skilda relationer och gränsdragningar gentemot humaniora och naturvetenskap, men också olika svar på frågan om vilka discipliner som ansågs särskilt föredömliga.¹⁵ Av UNESCO:s generaldirektörer betraktade exempelvis Huxley socialpsykologin som ”indispensable as a basis for any truly scientific sociology as well as for the successful application of the findings of social science”, medan Torres Bodet var mer engagerad i pedagogiska utbildningsfrågor och Luther Evans snarast uppvisade ett aktivt ointresse för samhällsvetenskaperna.¹⁶

När Alva Myrdal tillträdde som programdirektör för den samhällsveten-

skapliga avdelningen fanns emellertid redan ett upptrampat spår att förhålla sig till. Under de fyra föregående åren hade lika många föregångare passerat revy på posten. SSD:s förste tillförordnade chef under tillkomsten 1946 var Mahomed Bey Awad, en egyptisk geograf utbildad i London och Liverpool. Awad ersattes emellertid redan i början av 1947 av Arvid Brodersen, en norsk sociolog utbildad i Berlin och med erfarenhet från USA. Brodersen ledde avdelningens arbete under 2,5 år till augusti 1949, då han flyttade till New York för en professur i sociologi vid The New School for Social Research. Brodersens ersättare, den brasilianske antropologen Arturo Ramos, hann inte mycket mer än komma på plats innan han plötsligt och oväntat gick bort efter bara tre månader. I det läget ryckte den amerikanske sociologen Robert Angell in som avdelningschef från november 1949 fram tills dess att Alva Myrdal anlände till UNESCO-kontoret i Paris i augusti 1950. De fyra föregångarna hade med sina skilda disciplinära bakgrunder delvis olikartade synsätt och hjärtefrågor – men i praktiken blev det Brodersen och Angell som kom att sätta djupast avtryck på avdelningens inriktning i kraft av den längre tid som de hann verka på posten.

Även om Brodersen själv i efterhand betonade att den samhällsvetenskapliga avdelningens arbete under de första åren var i avsaknad av en tydlig plan och snarare kunde liknas vid "a 'shot-gun' approach, covering vast ground by minor attacks in many different directions", kan vi ändå urskilja två tydliga mönster rörande det samhällsvetenskapliga internationaliseringsarbetet.¹⁷ Det ena utgick från idén att organisera internationaliseringen utifrån "single-disciplined bodies", det vill säga med enskilda discipliner som styrande princip. Motiveringen som anfördes var att med en sådan grund förväntades internationella samarbeten kunna etableras "both easier of achievement as a permanent feature, and also in some respects more productive than that involving scholars from different disciplines".¹⁸ Utifrån denna internationaliseringsstrategi inrättades redan år 1949 tre internationella samfund – International Political Science Association (IPSA), International Sociological Association (ISA) och International Economic Association (IEA) – medan motsvarigheter för jämförande rättsvetenskap och psykologi bildades under de två följande åren.

Den andra internationaliseringsstrategin under Brodersens ledning, även den motiverad av pragmatiska skäl, gick ut på att avdelningen enrollerade några av samtidens främsta samhällsforskare, vilka gavs relativt fria händer och utifrån detta bidrog till att nätverken successivt vidgades. Eftersom de utvalda nyckelpersonerna nästan undantagslöst var stationerade i USA resulterade detta emellertid, som Perrin Selcer påpekat, i ett vetenskapligt kommunikationsmönster vilket utgick från den nordamerikanska samhällsforskningen – där socialpsykologin och *public administra-*

tion fungerade som ett slags disciplinära modeller – för att relativt enkelriktat förmedlas till Europa, via UNESCO:s huvudkontor i Paris, och vidare ut i världen.¹⁹ När Angell tog över förstärktes detta mönster ytterligare, med en ännu tydligare markerad disciplinär inriktning, en sociologisk twist samt en starkare betoning av den amerikanska samhällsforskningens centrala roll. Denna medvetet förstärkta centrum–periferi-relation uppfattades emellertid inte som ett problem, utan motiverades tvärtom av Angell som en åtgärd mot ett annat och allvarigare scenario: ”There is always the danger that an international secretariat will become isolated from the most dynamic currents of research”.²⁰

Myrdals väg till UNESCO

När Alva Myrdal påbörjade uppdraget som avdelningschef för SSD i augusti 1950 innebar detta för hennes egen del en flytt nedåt i den interna FN-hierarkin. Under det föregående uppdraget som chef för FN:s avdelning för sociala frågor vid högkvarteret i New York hade hon jobbat direkt under generalsekreteraren Trygve Lie och biträdande generalsekreteraren Henri Laugier. Därmed var hon den högst placerade kvinnan inom hela FN-organisationen – vilket hon förblev även som SSD-direktör.²¹ Även om skälen till den transatlantiska återflytten till Europa huvudsakligen var privata och familjerelaterade, var de arbetsuppgifter som väntade henne i Paris långt ifrån nya.²²

Det samhällsvetenskapliga engagemanget hade Myrdal med sig sedan mer än två decennier. Redan i slutet av 1920-talet hade hon, uppmuntrad av professorn i pedagogik vid Uppsala universitet, Bertil Hammer, påbörjat ett avhandlingsarbete om psykoanalytisk pedagogik. Kort tid därefter sökte och beviljades hon ett stipendium från Rockefellerstiftelsen i syfte att specialisera sig inom den amerikanska socialpsykologin för att vid hemkomsten, som hon skrev i ansökan, ”prove competent for holding an academic lectureship in psychology and theoretical pedagogics”.²³ Väl på plats i USA knöt hon mycket riktigt kontakter med flera av samtidens främsta socialpsykologer. Därmed kom hon samtidigt i kontakt med den samtida, omvitnat dynamiska, tvärvetenskapligt orienterade och praktiskt reforminriktade amerikanska samhällsforskningen. Detta möte förstärkte Myrdals övertygelse om samhällsvetenskapernas – särskilt i Sverige – utvecklade potential och hon såg framför sig en lista av framtida tänkbara forskningsuppgifter. ”Jag är fullkomligt exalterad över alla möjligheter här. Och längtar att komma hem och sätta i verket några av de planer jag har”, skrev hon exempelvis till svägerskan Elsa.²⁴ Tillbaka i Sverige gick emellertid Hammer plötsligt bort, vilket visade sig sätta stopp för avhandlingsplanerna och därmed den tänkta akademiska karriären –

men inte för tilltron till den moderna samhällsvetenskapen. Istället kom hon under 1930- och 1940-talet att energiskt kanalisera detta intresse i ett flertal andra, huvudsakligen utomakademiska och mer praktiskt reforminriktade sammanhang, först och främst i hennes och Gunnars gemensamma *Kris i befolkningsfrågan* (1934) men också i form av flera utredningsuppdrag, som rektor för Socialpedagogiska institutet och, enbart under dessa två decennier, mer än 400 kortare och längre texter.²⁵

Även om det internationella perspektivet fanns med och utvecklades redan i och med de första resorna till USA, England och Schweiz i slutet av 1920-talet, och sedermera resulterade i separata böcker om USA (1941) och England (1942), var det framför allt med andra världskriget som Myrdals internationella engagemang, i bland annat flyktingfrågan och fredsplaneringen, tog ordentlig fart. Redan 1944 framträdde en utpräglad internationalist, helt i tidens anda och delvis inspirerad av Wendell Wilkies ”succésbok ’One World’”, när hon i boken *Efterkrigsplanering* optimistiskt slog fast att: ”Det internationella idealet, som måste vara vårt, är att ge den nya världsordningen karaktären av en världsdemokrati.”²⁶ När det så blev dags för UNESCO:s första ordinarie generalkonferens i Paris i november–december 1946, fanns Alva Myrdal på plats som utsänd svensk observatör och kunde i sin rapport till den svenska regeringen ”rekommendera, att vårt land måtte ingå såsom medlem i UNESCO”.²⁷ Mindre känt är att hon då faktiskt även erbjöds ett uppdrag av Julian Huxley inom den nybildade organisationen.²⁸ Den gången tackade hon emellertid nej. Istället påbörjade hon i februari 1949 uppdraget vid FN.

Som avdelningsdirektör vid FN:s huvudkontor i New York hamnade Myrdal i en internationell nyckelposition med direkt inblick i samtidens stora internationella frågor. Hon blev därmed också en viktig röst att räkna med i de då pågående intensiva diskussionerna om olika former av – social, ekonomisk respektive teknisk – internationalisering, modernisering och utveckling.²⁹ Redan efter någon månad, i mars 1949, höll hon ett tal inför 500 utbildningsledare, däribland UNESCO:s nytillträdde generaldirektör Jaime Torres Bodet, på temat ”The Welfare of People and One World”. Där argumenterade hon för en internationalism med sociala förtecken och för behovet av en global social utveckling baserad på vetenskaplig kunskap och teknikens möjligheter. Det hela avrundades med slutorden: ”we cannot avoid that vision of one world, one world not only living in peace but working together for its common happiness”.³⁰

När Torres Bodet ett år senare på nytt försökte värva Alva Myrdal till UNESCO tackade hon ja, inte minst för att komma närmare Gunnar och barnen i Geneve.³¹ Vid det laget var Myrdal således inte bara väl införstådd med UNESCO:s tillblivelse, arbete och övergripande mål; dessutom hade hon tillägnat sig både en suverän överblick av FN:s hela byråkrati och

praktiska erfarenheter inifrån organisationen. I den meningen var hon mer än väl införstådd med uppdragets natur.

En internationellt samordnad och objektiv samhällsvetenskap

När Myrdal anlände till Paris den 28 augusti 1950 hade hon, på samma sätt som i New York, en mer eller mindre färdigformulerad vision från dag ett. Redan efter två veckor presenterade hon en intern tresidig promemoria där hon i tre strukturerade sektioner uttolkade för det första UNESCO:s huvudsakliga funktioner, för det andra dess programmatiska implikationer för den samhällsvetenskapliga avdelningens arbete samt för det tredje vilka specifika områden av aktiviteter som borde prioriteras. Under de följande månaderna förfinades dessa tankar och förankrades på samtliga nivåer, inte minst hos generaldirektören, innan hela programmet för den samhällsvetenskapliga avdelningen kunde antas av generalkonferensen i juli 1951.³²

Under det första halvåret var Myrdal formellt ”utlånad” av FN:s avdelning för sociala frågor. Anställningskontraktet med UNESCO undertecknades först den 15 januari 1951.³³ Tio dagar senare färdigställde Alva Myrdal ett fyrsidigt maskinskrivet manuskript rubricerat ”The Cost of National Isolation in the Social Sciences”. Texten hade, som den kommenterande påskriften avslöjar, en medvetet programmatisk inriktning: ”Notes for an editorial for the International Social Science Bulletin”. Samtidigt illustrerar manuskriptet Myrdals medvetenhet om betydelsen av att retoriskt anpassa budskapet efter sammanhanget, något som det kompletterande tillägget tydligt visar: ”Or for some speech; concrete examples to be added according to the need of the situation”.³⁴ Manuskriptet publicerades emellertid aldrig i den nämnda UNESCO-tidskriften, men väl i den inledningsvis nämnda festskriften till Tage Erlander i juni samma år. Och precis som tänkt kompletterades då de amerikanska och franska exemplen på föredömliga studier med några motsvarande inhemska exempel, däribland Stockholmskolans insatser inom nationalekonomin, den svenska forskningen om stads- och regionplaneringsproblem samt den utomakademiska samhällsforskning som ”tillkommit som en biprodukt av statistiska översikter, av utredningar för administrativa ändamål”.³⁵

Innehållet i övrigt var dock i princip detsamma i ”The Cost of National Isolation in the Social Sciences” och ”Forskningen om individ och sam-

Alva Myrdal i möte med medarbetarna vid UNESCO (*Idun*, 39/1955).

hälle måste internationaliseras". I den förstnämnda hette det exempelvis att UNESCO avsåg att fylla "a unique, but also an urgent, function, which can only be performed by an international organization: to try to overcome the national isolation in the social sciences".³⁶ I en tredje text från året därpå upprepades huvudbudskapet: "No branch of human knowledge stands in greater need of internationalization than that of the social sciences".³⁷ Och i ytterligare en text från 1952 talades det, återigen med naturvetenskaperna som förebild, om "the very retarded development of the social sciences".³⁸ Det förekom dock några positiva disciplinära undantag: ekonomi, psykologi, socialpsykologi, sociologi, statsvetenskap och *administration studies*. Men det fanns också särskilt negativa exempel. Dit hörde ämnet juridik som av Myrdal betraktades som en normativ disciplin vilken snarast "acted as a brake on the development of modern empirical social science".³⁹

Det uppenbara internationella föregångsexemplet var den amerikanska samhällsvetenskapen: "the social sciences can hardly be said to be a vital part of university life in any other country than the United States".⁴⁰ I en radiodebatt i amerikanska NBC underströk Myrdal att "the United States has done most along these lines".⁴¹ Och i ett tal från 1955 hävdade hon

rent av att: "Its advance in social science might be America's greatest gift to the art of international social welfare".⁴²

Internationalisering innebar således att de geografiskt spridda resurserna borde samordnas, eller "poolas", för att de goda exemplen skulle kunna spridas, gärna utifrån naturvetenskapernas mönster. I så fall vore det möjligt, menade Myrdal, "to promote the development of social science in all countries, and particularly in regions where its usefulness is still not fully recognized, in order to stimulate a scientific approach to social questions".⁴³ Detta var också, som Myrdal deklarerade i samband med den andra sociologiska världskongressen i Liège 1953, den samhällsvetenskapliga avdelningens dubbla huvudsyfte: "to gain a scientific understanding of man's social environment and to influence the course of events".⁴⁴

I det stora hela förblev Myrdals bärande tankar intakta under perioden. När boken *UNESCO and Its Programme XII: The Social Sciences* publicerades 1955, frammanade Myrdal i sin inledning – vilken delvis kan läsas som ett slags intellektuellt testamente från Myrdals UNESCO-period – målbilden av en internationell samhällsvetenskap som producerade "objective knowledge of concrete reality [...] to the solution of life's problem" kommunicerad genom "[t]he spread of scientific knowledge through the exchange of ideas and documentation, the standardization and improvement of terminology, and the devising of experimental methods that can be applied in several countries in order to obtain comparative data".⁴⁵ I dessa avseenden var Alva Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism – med dess empiriska, scientistiska och USA-centrerade orientering – relativt samstämmig med föregångarna Brodersens och Angells synsätt.

En tillämpad, tvärvetenskaplig och polycentrisk samhällsforskning

En fördjupad jämförelse visar emellertid samtidigt på åtminstone tre viktiga nyansskillnader och markerade kontraster mot Brodersens och Angells samhällsvetenskapliga internationalismer.

En första sådan skillnad bestod i att Myrdal i fråga om relationen mellan grundforskning och tillämpad samhällsforskning lade betydligt större vikt vid tillämpningsledet. För henne hade forskningen, som hon tydligt deklarerade vid ett par tillfällen, inget egenvärde: "Socialvetenskapen är knappast ett självändamål" och den samhällsvetenskapliga avdelningen är inte bara "concerned with research [...] for the sake of research, but with the use to which that research is put".⁴⁶ I den meningen förespråkade Myrdal en mer instrumentell eller heteroletisk kunskapsyn än både Brodersen och Angell.

I det andra avseendet förblev Myrdal hela tiden tydligt interdisciplinär i sin problemorienterade ansats. I programskriften från 1955 talade hon sig således varm för ”a multi-lateral approach by the various branches of the social sciences”. Detta för att åstadkomma en ”cross-fertilization” där det var viktigt att ”the various disciplines should no longer be divided into water-tight compartments”.⁴⁷ Mer konkret yttrade sig denna hållning i att den föregående disciplinbaserade organisatoriska infrastrukturen år 1952 kompletterades med inrättandet av en tvärvetenskapligt samordnande enhet, *International Social Science Council* (ISSC).⁴⁸

En tredje skillnad var att Myrdal introducerade en i grunden mer maktkritiskt baserad kunskapsgeografisk analys. Där Brodersen och Angell menade att den kunskapsmässiga snedfördelningen botades genom att forskare från centrum spred sina kunskaper till periferin, problematiserade Myrdal att det rådande kunskapsutbytet ”går praktiskt taget i en enda riktning: från de större till de mindre länderna, eller rentav i våra dagar: från de anglosaxiska länderna till resten av världen”. Detta mönster förstärktes ytterligare av de flöden av forskare som gick i motsatt riktning – från de små länderna till de stora – och därmed cementerade de rådande centrum–periferi-relationerna.⁴⁹ Av det skälet initierades under Myrdals direktörskap en satsning på regionala vetenskapskontor (*Regional Field Science Cooperation Offices*), vilket i praktiken innebar att samhällsvetenskaplig kompetens knöts till de regionala UNESCO-enheter som hade etablerats av den naturvetenskapliga avdelningen under Needhams ledning. För Myrdal var denna regionala satsning något som hon stolt framhöll som ”the big news in the years to come”.⁵⁰ Detta var också en avgörande skillnad mot föregångarna. I den jämförelsen baserades Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism på en mer polycentrisk och dialogisk modell där UNESCO spelade en nyckelroll genom ”att draga internationell uppmärksamhet till resultat som produceras i de spridda och ofta isolerade centra överallt i världen”.⁵¹

Mot en socialt välfärdsorienterad internationalism

Betraktat över tid är det möjligt att urskilja en diskret men viktig förskjutning från Myrdals texter i början av perioden när hon var ny på posten till de senare texterna. Överlag blev de ovan identifierade skillnaderna allt mer markerade. Visserligen rör det sig om ett relativt begränsat tidsspänn. Men det var fem händelserika år både för Myrdal – fyllda av flitigt resande, nya intryck och praktiska erfarenheter – och med avseende på den världspolitiska händelseutvecklingen. På det stora hela utvecklades Myrdals tänkande mot en mer polycentrisk samhällsvetenskaplig internationalism – en förändring som låg i linje med SSD:s mer allmänna om-

orientering under perioden, så som den uppmärksammats av Teresa Tomás Rangil, från en socialpsykologiskt baserad universalism mot en antropologiskt grundad kulturell pluralism.⁵²

För Myrdals del kan denna perspektivförskjutning dessutom dateras med viss precision och knyts till några specifika praktiska erfarenheter med direkta teoretiska implikationer för hennes samhällsvetenskapliga internationalism. En tidig indikator var när hon 1952 i mer kritiska ordalag talade om UNESCO:s ursprungliga idealism, med tillhörande universalism, som ett världsfrånvänt utslag av the "heyday of post-war optimism".⁵³ I en annan skrift från november samma år tog hon än tydligare avstånd från den nämnda universalismen: "It must be remembered that these sciences are not universal *per se*, as are the bases of physics and medicine". Samhällsvetenskaperna var istället intresserade av lokala omständigheter. "And because of their local origin, the findings of the social sciences are directly valid only for the particular community or society studied".⁵⁴

När Myrdal ett par månader senare, i januari 1953, deltog i en paneldebatt i New Delhi på temat "Gandhian outlook and techniques to the solution of tensions between and within nations", anlade hon inte bara en ovanligt pessimistisk syn på världsläget – med hänvisning till rådande konflikter i Korea, Nordafrika, Kashmir och den tilltagande geopolitiska spänningen mellan Väst och Öst – utan även en tydligt nedtonad tilltro till både vetenskapens och UNESCO:s möjligheter. Istället betonade hon betydelsen av att stärka "democracy at the grass-roots".⁵⁵ Än mer talande är dock den UNESCO-interna reserapport som Myrdal skrev i direkt anslutning till seminariet i New Delhi. I själva verket omfattade rapporten en längre resa till både Indien och Egypten under december 1952 till januari 1953, vilken i sin tur följdes av en längre "round-the-world trip" under april och maj till Pakistan, Thailand, Japan, Hawaii, Libanon och Israel. Men det var det indiska besöket som gjorde djupast avtryck, vilket Myrdal vittnade om i sin utförliga rapport till UNESCO:s dåvarande ställföreträdande generaldirektör John Wilkinson Taylor:

My travel could not have taken me to a country more appropriate than India at the present time for testing out our plans for social science studies related to economic and social change. [...] As nothing else could, a visit to this environment has also served as a realistic checking on the many activities in this direction, planned at desks in Paris, and I cannot but express my deep gratitude for the great personal experiences offered to me through this voyage.⁵⁶

Anledningen till detta, förklarade Myrdal, var den i Indien pågående och livaktiga diskussionen om "the urgency and complexity of the problems

facing this subcontinent”, manifesterad bland annat vid nämnda seminarium. Diskussionen hade inte minst direkt relevans för UNESCO:s ambitioner ”to expand the social sciences in order to aid the country in rational planning”.⁵⁷ Det som var speciellt med den indiska debatten, enligt Myrdal, var det sätt varpå den renodlade ”two different ideals of development”. Å ena sidan förespråkades ”engineering from above” av Kongresspartiet – som redan 1938, innan självständigheten 1947, hade inrättat en National Planning Committee – vilket sedermera ledde fram till Indiens första industrialiseringsplan, den så kallade Bombay-planen, vilken presenterades efter kriget. Å andra sidan företrädde en motsatt hållning, ”development from below”, av Gandhi och dennes idé om ”self-sufficiency as a way of life for the villages”. Resultatet blev att den femårsplan som till slut antogs i december 1952, enligt Myrdal, innehöll ”a very intelligent, semi-academic flare, even devoting a separate chapter to ‘The Problem of Competing Objectives’”. Även om Myrdals sympatier i huvudsak låg hos Kongresspartiets moderniseringssträvanden – med motiveringen att Gandhis modell tenderade att leda till kulturell protektionism och isolering – tillstod hon samtidigt villigt att den indiska debatten öppnat hennes ögon både för risken att modernisering ”in its most ‘engineered’ form [...] risks breaking some of the cultural forces” och för det lokala underifrånperspektivets principiella och klagande betydelse: ”Lack of clarity of thought is greater at the international level than at the national Indian level”.⁵⁸

Jag menar att det primärt är mot bakgrund av dessa erfarenheter som vi har att förstå det sätt som det indiska exemplet från och med denna tidpunkt blev en återkommande och central referens- och utgångspunkt i Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism. Detta är inte minst tydligt i den högtidsföreläsning som hon inbjöds att hålla i New York på temat ”problems encountered in the effort to develop international social welfare activities on a sound, scientific basis”.⁵⁹ I själva verket kan föreläsningstemat – relationen mellan ”social scientific internationalism” och ”international social welfare” – sägas illustrera Myrdals diskreta intresseförskjutning från den förra mot den senare. Innebörden var att den förra skulle rättas efter den senare, det vill säga hur en internationaliserad samhällsvetenskap borde organiseras för att bidra till det allt mer akuta och iögonfallande behovet av internationell social välfärd.⁶⁰

Även om den diskreta förskjutningen i Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism var särskilt tydlig i hennes mer personligt hållna högtidsföreläsning, kom den även till uttryck i inledningen till *Unesco and Its Programme XII: The Social Sciences* (1955). Där underströk hon att ”the development of the social sciences in different regions or different countries of the world remains very uneven”. Detta grundproblem på-

pekades förvisso redan i bidraget till Erlanders festskrift. Den viktiga skillnaden nu bestod i att samhällsvetenskapen inte sågs som en lösning på problemet utan faktiskt även som en del av själva problemet. I de länder där samhällsvetenskaperna fanns etablerade sedan länge bestod utmaningen i att "freeing themselves from their traditional framework", medan tvärtom – och till synes paradoxalt – "[i]n the newer countries, on the other hand, where the whole educational system has had to be built up from nothing, it seems easier to proceed on new bases".⁶¹

Avslutande diskussion

Kring nyår 1955, knappt två år efter Gandhi-seminariet i New Delhi, började Alva Myrdal skissera på ett längre informellt brev till vännen Ulla Lindström, som då nyligen tillträtt som konsultativt statsråd med ansvar för bland annat bistånds- och flyktingfrågor. I brevet, som omarbetades flera gånger innan det slutligen postades den 25 januari, förhörde sig Myrdal diskret om posten som envoyé vid den svenska beskickningen i New Delhi. Drygt en månad senare, efter ytterligare några brev i båda riktningar och sedan utrikesministern Östen Undén kopplats in, erbjöds Myrdal jobbet i Indien. Och innan året var slut, den 3 december 1955, var hon på plats i New Delhi.⁶²

Jag har i ett annat sammanhang argumenterat för betydelsen av UNESCO:s organisationsinterna utveckling som ett negativt skäl för Alva Myrdals beslut att lämna Paris och UNESCO 1955.⁶³ Med fokus på Myrdals samhällsvetenskapliga internationalism under perioden som direktör för den samhällsvetenskapliga avdelningen har vi här identifierat en relativt stabil kärna i Myrdals syn på samhällsvetenskapernas internationalisering och UNESCO:s roll i sammanhanget. I likhet med sina föregångare förespråkade hon i grunden en form av modern samhällsvetenskap som var empiriskt orienterad, inspirerad av naturvetenskaperna och med den amerikanska samhällsforskningen som förebild. Till skillnad från Brodersen och Angell betonade Myrdal emellertid i högre grad samhällsvetenskapernas problemorienterade, tvärvetenskapliga, tillämpade, policyinriktade och polycentriska aspekter. Över tid kom dessutom skillnaderna att betonas allt mer, samtidigt som tilltron till vetenskapens möjligheter tonades ned till förmån för en socialt välfärdsinriktad internationalism, där särskilt besöket i Indien 1953, enligt hennes utsago, spelade en avgörande roll. Mot denna bakgrund ter sig Alva Myrdals val att flytta till just New Delhi som envoyé och sedermera Sveriges första kvinnliga ambassadör som helt konsekvent.⁶⁴ I det avseendet erbjuder artikeln samtidigt en alternativ, kompletterande och mer positiv förklaring till varför Myrdal lämnade UNESCO.

Noter

1. Arbetet med denna artikel har utförts inom ramen för forskningsprojektet ”Alva Myrdal och samhällsvetenskapernas internationella organisering” (Riksbankens Jubileumsfond) samt under en gästforskarvistelse vid Uppsala STS/Ekonomisk-historiska institutionen. Tidigare versioner av pappret har dessutom ventilerats vid Teknik- och vetenskapshistoriska dagarna i Lund, Network for the History of Empirical Social Research, Universität Potsdam, samt Genusseminariet vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Jag vill tacka för de många värdefulla synpunkter som framforits vid dessa tillfällen samt för individuella kommentarer från Henrik Chetan Aspengren och två anonyma granskare.

2. Alva Myrdal: ”Forskningen om individ och samhälle måste internationaliseras” i *Människan och samhullet. En bok till Tage Erlander på 50-årsdagen* (Stockholm, 1951), 155, 157, 158, 161.

3. Inom den snabbt växande, men alltjämt relativt USA-centrerade, vetenskapshistoriska forskningen om samhellsvetenskaperna under kalla kriget marcks bl.a. ett flertal temanummer och samlingsvolymmer, se t.ex. Roger E. Backhouse & Philippe Fontaine (red.): *The history of the social sciences since 1945* (Cambridge, 2010); Joel Isaac (red.): ”The human sciences and Cold War America” i *Journal of the history of the behavioral sciences* 47:3 (2011), 225–231; Mark Solovey & Hamilton Cravens (red.): *Cold War social science. Knowledge production, liberal democracy, and human nature* (New York, 2012). Inom den sedan länge omfattande UNESCO-forskningen ar några studier mer specifikt inriktade pa dess samhellsvetenskapliga avdelning, däribland: Peter Lengyel: *International social science. The Unesco experience* (New Brunswick, 1986); Perrin Selcer: ”The view from everywhere. Disciplining diversity in post-World War II international social science” i *Journal of the history of the behavioral sciences* 45:4 (2009), 309–329; Teresa Tomas Rangil, ”Citizen, academic, expert, or international worker? Juggling with identities at UNESCO’s Social Science Department, 1946–1955” i *Science in context* 26:1 (2013), 61–91. Bland de många biografierna om Alva Myrdal behandlar de flesta åren vid UNESCO relativt ytligt. Detta gäller även de två mest utförliga: Yvonne Hirdman: *Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal* (Stockholm, 2006), 314–318; Thomas Etzemuller: *Die Romantik der Rationalitat. Alva & Gunnar Myrdal – Social Engineering in Schweden* (Bielefeld, 2010), 316. De tre enskilda studier som mest explicit behandlat Myrdals roll vid UNESCO ar istället: Hedvig Ekerwald: ”Alva Myrdal and a planetary government”, papper presenterat vid Sveriges Sociologforbunds arsmoteskonferens i Uppsala 25–26 januari 2001; Hedvig Ekerwald & Orjan Rodhe: ”Notes from the private life of a public intellectual. Alva Myrdal in the service of the United Nations, 1949–1955” i Eliaeson & Kalleberg (red.): *Academics as public intellectuals* (Newcastle, 2008), 153–172; Glenda Sluga: ”The human story of development. Alva Myrdal at the UN, 1949–1955” i Frey, Kunkel & Unger (red.): *International organizations and development, 1945–1990* (Houndmills, 2014), 46–74. För en mer ingående forskningsoversikt och diskussion om Myrdals roll vid UNESCO, se Per Wisselgren: ”From utopian one-worldism to geopolitical intergovernmentalism. UNESCO’s Department of Social Sciences as an international boundary organization, 1946–1955” i *Serendipities* 2:2 (2017): 161–162.

4. Ang. ”internationalism”, se Akira Iriye: *Global community. The role of international organizations in the making of the contemporary world* (Berkeley, CA, 2002); Mark Mazower: *Governing the world. The history of an idea* (New York, 2012); Glenda Sluga: *Internation-*

alism in the age of nationalism (Philadelphia, 2013). Ang. ”vetenskaplig internationalism”, se Elisabeth Crawford, Terry Shinn & Sverker Sörlin: ”The nationalization and denationalization of the sciences. An introductory essay” i Crawford, Shinn & Sörlin (red.): *Denationalizing science. The contexts of international scientific practice* (Dordrecht, 1993), 1–42; Aant Elzinga: ”Introduction. Modes of internationalism”, i Elzinga & Landström (red.): *Internationalism and science* (London, 1996), 3–20; Aant Elzinga: ”Unesco and the politics of international cooperation in the realm of science” i Petitjean (red.): *Les sciences coloniales. Figures et institutions* (Paris, 1996), 163–202; Robert Fox: *Science without frontiers. Cosmopolitanism and national interests in the world of learning, 1870–1940* (Corvallis, 2016).

5. Urvalet omfattar samtliga de texter som jag stött på från perioden 1950–1955 där Myrdal explicit diskuterar samhällsvetenskapernas internationella aspekter. Sju av dessa finns listade i Barbro Terling: *Alva Myrdal. Kommenterad bibliografi, 1932–1961* (Stockholm, 1987), poster nr. 423, 424, 428, 432, 433, 441 och 442. Övriga texter, såsom opublicerade föreläsningsmanuskript m.m., presenteras med fullständiga uppgifter i noterna.

6. Sluga: *Internationalism*, 79–81; jfr Mazower: *Governing the world*, 230–232.

7. Iriye: *Global community*, 38, 44.

8. Preparatory Commission of the UNESCO: *Report on the programme of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* (London, 1946), 105–106.

9. Lengyel: *International social science*, 5–6.

10. James P. Sewell: *UNESCO and world politics. Engaging in international relations* (Princeton, NJ, 1975), 109, 129–131; John Toye & Richard Toye: ”One world, two cultures? Alfred Zimmern, Julian Huxley and the ideological origins of UNESCO” i *History* 95:3 (2010), 308–331.

11. Luther H. Evans: *The United States and Unesco* (Dobbs Ferry, NY, 1971), 35.

12. Wisselgren: ”From utopian one-worldism”, 167–174.

13. Elzinga: ”Modes of internationalism”, 3–4.

14. Patrick Petitjean: ”The joint establishment of the world federation of scientific workers and of UNESCO after World War II” i *Minerva* 46:2 (2008), 251.

15. Se t.ex. ”UNESCO and the social sciences”, *International social science bulletin* 1:1 (1949), 9; Arvid Brodersen: ”UNESCO’s 10th anniversary. A retrospective sketch” i *International social science bulletin* 8:3 (1956), 401; ”UNESCO general conference, 1. session, Paris 1946, programme commission II”, UNESCO Archives, Paris (UNESCOARC), C/Prog.Com./S.C.Soc.Sci./V.R.1: 2–10. Jfr Wisselgren: ”From Utopian One-worldism”, 159.

16. Julian Huxley: *Unesco, its purpose and its philosophy* (Paris, 1946), 45; Jaime Torres Bodet, ”UNESCO and the social sciences”, Speech to the University of Ljubljana [1950], Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARBARK), vol. 405/4/1/7/6; Sewell: *UNESCO and world politics*, 184.

17. Brodersen: ”UNESCO’s 10th anniversary”, 407.

18. Brodersen: ”UNESCO’s 10th anniversary”, 403.

19. Selcer: ”The view from everywhere”, 314, 317.

20. Robert C. Angell: ”UNESCO and social science research” i *American sociological review* 15:2 (1950), 282.

21. Ekerwald & Rodhe: ”Notes from the private life”, 153; Sluga: ”The human story of development”, 51.

22. Hirdman: *Det tänkande hjärtat*, 311; Etzemüller: *Die Romantik der Rationalität*, 315–316.

23. Alva Myrdals ansökan till Rockefellerstiftelsen 28 feb. 1929, ARBARK, vol. 4.1.1.
24. Sissela Bok: *Alva. Ett kvinnoliv* (Stockholm, 1987), 93; Jan Olof Nilsson: *Alva Myrdal: En virvel i den moderna strömmen* (Stockholm, 1994), 141.
25. Per Wisselgren: "Kollektivhuset och villa Myrdal. Om samhällsvetenskapens rum i folkhemmet" i Mårald & Nordlund (red.): *Topos* (Stockholm, 2006), 136–138. Terling: *Alva Myrdal*, 97, förtecknar 410 poster fram till och med 1949.
26. Alva Myrdal: *Efterkrigsplanering* (Stockholm, 1944), 5, 13.
27. Alva Myrdal: "Rapport från UNESCO:s generalkonferens i Paris nov.–dec. 1946", manuskript, 30 jan. 1947, ARBARK, vol. 405/4/1/7/1a, 31.
28. Julian Huxley–Alva Myrdal, 27 nov. 1946, ARBARK, vol. 405/4/1/7/1a.
29. Ang. Myrdals arbetsuppgifter vid FN, se Sluga: "The human story of development", 46–74; Ekerwald & Rodhe: "Notes from the Private Life".
30. Alva Myrdal: "The welfare of people and one world", föredragsmanus, 24 mars 1949, ARBARK, vol. 405/3/1/3/4.
31. A. Myrdal–J. Torres Bodet, 17 april–11 juli 1950, ARBARK, vol. 405/4/1/7/4. Ang. de familjerelaterade skälen till flytten, se A. Myrdal–G. Myrdal 31 okt. 1949, ARBARK, vol. 405/6/3/1/6.
32. Alva Myrdal: "Assumptions for establishing the 1952 programme of the social sciences department", 11 sept. 1950; Alva Myrdal: "Submitting first draft of 1952 programme for the Department of Social Sciences", 18 sept. 1950, SS/Memo./50/2410; Alva Myrdal–Director-general, "Defence of social science programme 1952", 6 nov. 1950, SS/Memo./50/2583; UNESCO conference press release no. 510, "UNESCO's social sciences work plans praised: General conference approves 1952 programme", 6 juli 1951, ARBARK, vol. 405/4/1/7/8.
33. "Letter of appointment", 15 jan. 1951, PER SR/1, ARBARK, vol. 405/4/1/4.
34. Alva Myrdal: "The cost of national isolation in the social sciences", manuskript, 25 januari 1951, ARBARK, vol. 405/2/3/16.
35. Myrdal: "Forskningen om individ och samhälle", 159–160.
36. Myrdal: "The cost of national isolation", 4.
37. Alva Myrdal: "UNESCO and the social sciences" i *Institute of international education news bulletin* 28: 2, (1952), 15.
38. Alva Myrdal: "The social sciences in UNESCO" i *Educational outlook* 26:4 (1952), 127.
39. Myrdal: "Unesco and the social sciences", 16.
40. Myrdal: "The social sciences in UNESCO", 127.
41. Otto Klineberg, Alva Myrdal & Louis Wirth: "How can the new world help to make the whole world new? An NBC radio discussion" i *The University of Chicago round table* 718 (1951), 6.
42. Alva Myrdal: "A scientific approach to international welfare" i Myrdal, Altmeyer & Rusk (red.): *America's role in international social welfare* (New York, 1955), 44. Citatet är kursiverat i originalet.
43. Alva Myrdal: "UNESCO brings social sciences to bear on problems of international character – race, tensions" i *U.S. national commissions news* 5:5 (1951), 13.
44. [Alva Myrdal:] "The activities of the Department of Social Sciences in 1953/54", Working paper, 8 juli 1953, inför Second world congress of sociology, Liège, August 1953, UNESCOARC, SS/Progr.53/1, 1.
45. [Alva Myrdal:] *Unesco and its programme XII: The social sciences* (Paris, 1955), 3. Att det är Myrdal som författade inledningskapitlet baseras på bokens tillkomst,

innehållet och, inte minst, det bokexemplar som finns bevarat i ARBARK och är försett med den handskrivna påskriften med Myrdals omisskännliga stil: "AM skrev inl.[edningen]", ARBARK, vol. 405/4/1/7/14.

46. Myrdal: "Forskningen om individ och samhälle", 162; Myrdal: "UNESCO brings social sciences", 14.

47. [Myrdal:] *Unesco and its programme*, 2, 3, 24.

48. Lengyel: *International social science*, 20; Jennifer Platt: *Fifty years of the International Social Science Council* (Paris, 2002).

49. Myrdal: "Forskningen om individ och samhälle", 157.

50. Myrdal: "The social sciences in UNESCO", 133.

51. Myrdal: "Forskningen om individ och samhälle", 158; jfr Myrdal: "The cost of national isolation", 4.

52. Teresa Tomás Rangil: "The politics of neutrality. Unesco's social science department 1946-1956", *CHOPE working paper* no. 2011-08, Center for the history of political economy, Duke University: <https://hope.econ.duke.edu/sites/hope.econ.duke.edu/files/The%20politics%20of%20neutrality-Teresa%20Tomas.pdf>, hämtad 4 februari 2014.

53. Myrdal: "The social sciences in UNESCO", 127.

54. Myrdal: "Unesco and the social sciences", 15.

55. [Alva Myrdal m.fl.:] *Gandhian outlook and techniques: A verbatim report of the proceedings of the seminar on the contribution of Gandhian outlook and techniques to the solution of tensions between and within nations held at New Delhi from the 5th to the 17th January, 1953* (New Delhi, 1953), 22.

56. Alva Myrdal: "Report on missions to India and Egypt IV. Research on social implications of technical change", UNESCOARC, vol. X07.83, SS/Memo.53/3253, 4 februari 1953, 1.

57. Alva Myrdal: "Report on mission to India and Egypt. V. Official visit to the Minister of Education, and miscellaneous activities.", UNESCOARC, vol. SS/Memo.53/3251, 4 februari 1953, 2.

58. Myrdal: "Report on missions to India and Egypt IV", 2-3.

59. Eveline M. Burns: "Introduction" i Myrdal, Altmeyer & Rusk (red.): *America's role in international social welfare*, xi.

60. Myrdal: "A scientific approach to international welfare", 3-55.

61. [Myrdal:] *Unesco and its programme*, 2.

62. ARBARK, 405/6/3/1/6, brev och utkast A. Myrdal till och från U. Lindström, G. Myrdal och Ö. Undén, dec. 1954-april 1955; A. Myrdal-L. Evans, 8 aug. 1955.

63. Wisselgren: "From utopian one-worldism", 174.

64. Jfr Sluga, *Internationalism*, 116: "In the end she decided she could be more effective as a diplomat than international civil servant".

Abstract

Planless research? The marginalisation of the Swedish humanities and demands of internationalisation and planning in the 1960s. Hampus Östh Gustafsson, Ph. D. Student in History of Science and Ideas, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden, hampus.osthgustafsson@idehist.uu.se

Already in the 1960s, internationalisation was seen as a pressing concern for the humanities as Sweden, among other Western European countries, saw an increased interest in research policy in the context of the technological hype of the Cold War. Existing research in the humanities, mapped through inventory initiatives and discussed at symposia and conferences, was perceived as ill-suited to the new research policy that promoted goals of internationalisation, interdisciplinarity, and collectively organised work. Particularly after the founding of a new governmental organ for planning of research in 1962, representatives of the humanities experienced an increased pressure to revitalise. In spite of real initiatives to start new research projects, a narrative eventually formed that depicted the Swedish humanities as a negative exception due to defunding and lack of public trust, in contrast to the situation of the humanities in other national contexts. This eventually paved the way for a more explicit discourse of crisis, which is important to highlight as previous research has underestimated the role of the early discussions that I analyse in this article. The Swedish case, which should not be understood in isolation as these debates were clearly influenced by international currents, provides new insights about the changing conditions of the humanities in the post-war era of relevance for the expanding international research field on the history of the humanities.

Keywords: Internationalisation, humanities, research policy, planning

Planlös forskning?

*Svensk humaniora som undantag i ljuset av 1960-talets
internationaliserings- och planeringskrav*

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON*

Det är inte ovanligt att humanistiska forskare kritiseras för att hemfalla åt så kallad ”metodologisk nationalism”. Vad som en gång var humanioras kanske mest självklara legitimeringsstrategi – att låta forskningen ta sin utgångspunkt i meningsskapande sammanhang inom ramen för det nationella – har kommit att framstå som en potentiell svaghet.¹ Humanister utsätts för en press att internationalisera sin kunskap i takt med att frågor om vetenskapens legitimitet allt mer förflyttas till ett globalt plan.² Men denna tendens har en lång historia. Redan i 1960-talets Sverige är det möjligt att se framväxten av ett forskningspolitiskt imperativ med krav på internationalisering. För humaniora var det emellertid inte självklart hur det målet skulle uppfyllas. Lät sig verkligen humanistisk forskning internationaliseras, och planeras, så som andra forskningsområden? Och vad innebar internationalisering för dåtidens aktörer?

I den här artikeln gör jag nedslag i diskussioner som fördes i anslutning till svensk forskningspolitik under framför allt 1960-talet.³ Syftet är att visa hur tidens forskningspolitiska inriktning innebar en särskild utmaning för humaniora, vilket kan ge nya perspektiv på hur humanioras legitimitet omförhandlades under svensk efterkrigstid. När dåtida aktörer fruktade att Sverige skulle hamna på efterkälken som forskningsnation i den internationella och teknologiskt inriktade ”kapprustningen” upplevdes föregående satsningar vid andra världskrigets slut som otillräckliga och det talades till förmån för en ambitiösare upprustning och planering, som också genomfördes.

Svenska humanisters reflektion över sin egen situation i detta forskningspolitiskt formativa skede undersöks här i ljuset av internationaliseringens imperativ och kraven på mer genomgripande planering av det

* Doktorand i idé- och lärdomshistoria, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, hampus.osthgustafsson@idehist.uu.se

vetenskapliga arbetet. Analysen utgår huvudsakligen från två exempel på hur nya forskningspolitiska krav aktualiserades: dels symposiet *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, arrangerat av Humanistiska Föreningen vid Stockholms universitet i januari 1964, dels en promemoria om humanistisk forskning som samma år utarbetades i regi av den då ny tillsatta forskningsberedningen. I båda sammanhangen är det möjligt att urskilja tre styrande vetenskapliga ideal: internationalisering, tvärvetenskaplighet och ”lagarbete”. Utifrån materialet blir det också tydligt att humaniora förknippades med provinsiell individualism och sågs som en symbol för förlegad forskning. Därför upplevdes en genomgripande omorganisation av den humanistiska forskningen vara påkallad. Som en reaktion mot dessa krav framfördes en rad förslag på hur humanistisk forskning skulle kunna förändras, och flera stora humanistiska forskningsprojekt kom följaktligen att sjösättas under 1960-talet. Trots detta etablerades en syn på den svenska humanistiska forskningen som exceptionellt åsidosatt ur ett internationellt perspektiv. Detta kommenterar jag avslutningsvis genom nedslag i två rapporter av Statens Humanistiska Forskningsråd som föregick antologin *Humaniora på undantag?* (1978), vilken fått status av milstolpe i humanioras efterkrigstida historia i Sverige – möjligen med följderna att äldre diskussioner förbisettes. Här vill jag därför belysa kraftmätningar som pågick inom forskningspolitikens område i ett tidigare skede. Först följer dock en reflektion över möjligheterna att skriva en humanioras historia där nationella fallstudier, som denna, kan spela en betydelsefull roll.

En global humanioras historia med ett nationellt jämförelsematerial

Globaliseringen har på senare tid framställts både som en möjlighet och en utmaning för humaniora. I debattlitteraturen om den så kallade ”humanioras kris” har den lyfts fram som en viktig aspekt.⁴ Ofta anses humanistisk forskning alltför bunden till nationellt avgränsade studieobjekt. Detta problem har särskilt behäftat studier av humanioras egen historia, som inte bara varit nationellt fokuserade utan dessutom inriktade på det nationellt disciplinära. Mycket forskning har exempelvis producerats om enskilda humanistiska discipliner, men det saknas till stor del mer övergripande och empiriskt systematisk kunskap om humanioras utveckling och förändrade förutsättningar där humaniora behandlas som ett helhetsbegrepp.⁵

Nationella skillnader, inte minst forsknings- och utbildningsorganisatoriskt, vad gäller humanioras legitimitet är viktiga att uppmärksamma då det ofta förekommer avsevärda skillnader.⁶ I Frankrike har det exem-

pelvis talats om att humaniora upplevde en guldålder på 1960- och 1970-talen med strukturalismen, medan det i ett brittiskt sammanhang utvecklades ett visst krismedvetande i kölvattnet av C. P. Snows *The Two Cultures* (1959), framför allt manifesterat genom J. H. Plumbs antologi *Crisis in the Humanities* (1964).⁷ När det gäller svenska förhållanden har perioden från det sena 1960-talet (ofta preciserat till det mytomspunna "1968") och framåt pekats ut som startskottet för en underminering av humanioras ställning.⁸ Men som jag ska visa pågick ovanligt intensiva diskussioner om humaniora i Sverige redan tidigare.

Trots lokala variationer har det numera etablerats en humanistisk krisdiskurs med i princip global räckvidd. En historisk studie av humanioras legitimitetsvillkor måste därför hantera balansen mellan att se större mönster och att samtidigt vara lyhörd för det geografiskt specifika. Det finns ett behov av en mer transnationellt inriktad historieskrivning som tillåter jämförelser av olika områden utan att nationerna löses upp som analytiska kategorier, men heller inte naturaliseras.⁹

På senare år har en mer koncentrerad diskussion kommit till stånd med ett uttalat globalt anslag genom framväxten av forskningsfältet *History of Humanities*, vilket skapat en ny infrastruktur för komparativa studier av humanioras historia på mer aggregerad nivå.¹⁰ Inom detta fält har det även uttryckts ett behov av forskning som inriktar sig på humaniora just som en enhetlig diskursiv formation. Rens Bod har till exempel efterlyst en humanioras historia som frigör sig från "disciplinary designations, which, after all, were only created in nineteenth century Europe".¹¹ Denna strävan att utforska humanioras historia på ett sätt som överskrider traditionella disciplingränser och därmed undviker en alltför internaliserad självförståelse, i kombination med ett fokus som går utanför men inte upplöser det nationella, har i dagens postdisciplinära klimat blivit mycket angelägen.

Nationellt inriktade fallstudier lär fortsätta att spela en viktig roll inom *History of Humanities*-fältet – så länge de integrerar en medvetenhet om inter- och transnationella aspekter. Många typer av undersökningar kräver en detaljupplösning som motiverar mer nationella eller lokala avgränsningar.¹² Men det finns goda exempel på forskningsinsatser baserade på fallstudier, vilka i sig inkluderat värdefulla jämförelser över nationsgränser, till exempel Paul Benneworths, Magnus Gulbrandsens och Ellen Hazelkorns jämförelse av humanioras situation i Norge, Nederländerna och Irland.¹³ Särskilt intressant är Jesper Eckhardt Larsens avhandling "ikke afbrød alene..." (2007) som kartlägger argument för humaniora i Norge, Danmark, Tyskland och USA 1945–2005. Larsen visar hur humaniora i Norge fortsatt under efterkrigstiden tycks ha grundat sin legitimitet i den nationella kulturen i en helt annan utsträckning än vad som var

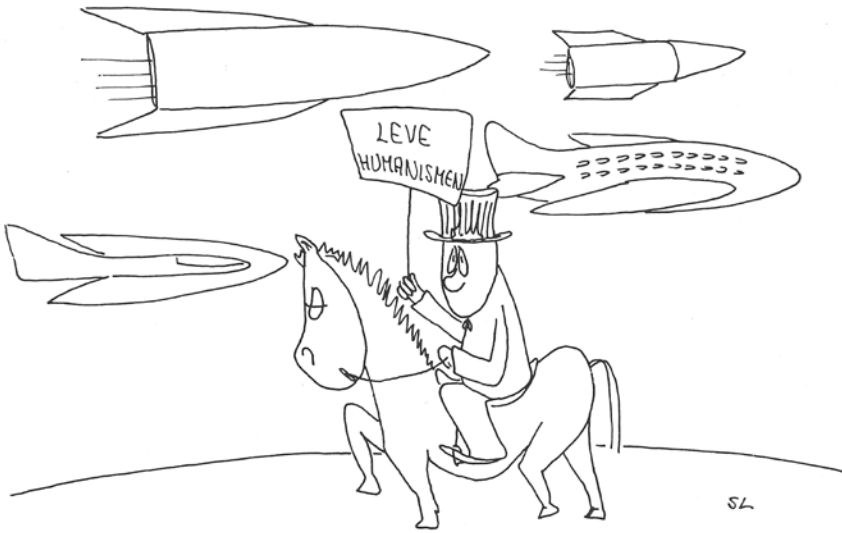
fallet i Sverige.¹⁴ Jämförelser av nationella särfall har på det här sättet visat sig värdefulla för humanioras historia, men skulle kunna vidareutvecklas både teoretiskt och empiriskt.

I relation till föregående resonemang kan det tyckas kontraproduktivt att jag i den här artikeln empiriskt utgår från ett enskilt nationellt sammanhang. Jag behandlar dock inte de svenska forskningspolitiska diskussionerna isolerade utan i relation till andra kontexter genom kontinuerliga utblickar, men också genom att visa hur det internationella perspektivet var viktigt även för dåtida aktörer. Med min analys vill jag därmed visa att det påtalade behovet av internationalisering inom humaniora långt ifrån är något nytt fenomen. Den forskningspolitiska debatten under 1960- och det begynnande 1970-talet är också intressant att uppmärksamma eftersom det då grundades en självförståelse om humaniora i Sverige som exceptionellt marginaliserade just i internationell jämförelse.

Nationella debatter om vetenskapens legitimitet har i allmänhet varit influerade av internationella motsvarigheter. Det visar sig ofta, även om man utgår från ett nationellt avgränsat studieobjekt, att internationella aspekter spelat en avgörande roll för dåtida aktörer. Exempelvis var debatten om ”de två kulturerna” viktig för förståelsen av humanioras legitimitet under 1960-talet. När den migrerade kom den att tolkas i ljuset av mer allmänna, transnationella sammanhang, framför allt kalla kriget men också studentexpansionen.¹⁵ I Sverige landade Snows begrepp i ett debattsammanhang med tydliga särdrag, då det fanns ett påtagligt intresse från statsmakternas sida att aktivt ingripa i vetenskapens organisation och skapa förutsättningar för en rationell planering. I Storbritannien däremot, som styrdes av en konservativ regering 1951–1964, var den typen av dirigism mer nedtonad, åtminstone fram till Laboursegern 1964.¹⁶ Detta påminner om hur viktigt det är att ta hänsyn till den här sortens kontraster, vilka först blir synliga vid jämförelser eller utblickar bortom det nationella. De specifika forskningspolitiska förhållandena i Sverige skapade en situation som tycktes mindre gynnsam för humaniora och gav den svenska debatten en särprägel. Men forskningspolitiken tillkom inte i ett vakuum, utan formades mot bakgrund av en omfattande internationell våg av upp-, eller kanske bättre uttryckt, kapprustning.

Sputnikchocken och 1960-talets forskningspolitiska offensiv

Under åren kring 1960 är det möjligt att runtom i Västeuropa se hur en sammanhållen nationell politik för forskning och högre utbildning formerades. Dessa områden glimmade nu i ögonen på statsmakterna som åtråvärda samhällsresurser, till skillnad från under mellankrigstiden då

Teckning av Staffan Lindén, hämtad ur *Humanisten* 1, 1961.

universiteten ofta hade uppfattats som något tärande.¹⁷ Samtidigt som denna efterkrigstidens nationalisering av universiteten gick in i en ny fas pågick en stark internationalisering.¹⁸ Det är viktigt att se dessa parallella utvecklingar. De uteslöt inte varandra, utan var snarare ömsesidigt förstärkande i den meningen att kalla krigets konkurrens gav incitament för ökade nationella investeringar i forskning och högre utbildning.¹⁹

I samband med Sovjets uppskjutning av Sputnik 1 uppstod en hysteri där bristen på tekniker i de demokratiska nationerna utmålades som mycket allvarlig.²⁰ Framför allt bidrog "Sputnikchocken" till kulturella omvälvningar i USA, men också i europeiska stater uppstod en oro för att Väst hade distanserats av Sovjet och behövde göra större utbildnings- och forskningspolitiska investeringar.²¹ Generellt sett kom därför forskning och utbildning på bred front, fast med betoning på naturvetenskap och teknik, att starkare än tidigare mobiliseras i ljuset av kalla krigets konkurrenssituation. I samband med denna mobiliseringsväg ifrågasattes det traditionella humanistiska bildningsidealets roll i den så kallade "rymdåldern" genom en uppmärksam artikelserie i *Dagens Nyheter*, vilket antyder hur stor inverkan teknikens internationella utveckling fick även i ett svenskt sammanhang.²²

Satsningar på att utbilda fler naturvetare och teknologer stimulerades på internationell nivå av OECD. I en rapport om naturvetenskaplig och teknologisk utbildning i Sverige 1962 konstaterades ett stundande glapp mellan tillgång och efterfrågan, då det förväntades uppstå en brist på

utbildad arbetskraft inom dessa kategorier.²³ I humanioras fall såg situationen annorlunda ut då 1955 års universitetsutredning hade förutsett ett överskott av humanister på den framtida arbetsmarknaden.²⁴ Utbildningspolitiskt kom följaktligen det så kallade ”humanistöverskottet” – eller ”humanistproblemet” – att debatteras intensivt och i påtagligt ekonomiska termer under tidigt 1960-tal, vilket jag behandlar i en annan artikel.²⁵ Det var med andra ord inte bara i ett forskningspolitiskt sammanhang frågor väcktes kring humanioras legitimitet. På ett mer generellt plan är det möjligt att se friktioner i humanioras anpassning till det svenska välfärdssamhällets framtidsvisioner. Dessa utmärktes av ett starkt planeringsrationellt ideal som bland annat tog sig uttryck i den så kallade sektorsprincipen.²⁶ I internationell jämförelse tycks humaniora redan tidigt under 1960-talet ha upplevts som styvmoderligt behandlade i Sverige. *Report of the Commission of the State of the Humanities* (1964), utgiven av American Council of Learned Societies, behandlade till exempel humaniora som helt centrala för den amerikanska nationens öde, vilket inte alls var fallet i liknande svenska utredningar.²⁷

Att humaniora inte mobiliserades framgångsrikt som ett avgörande kunskapsområde för Sveriges framtid blir tydligt om man ser på de stora forskningspolitiska konferenser som arrangerades under 1950- och 1960-talen. Den förmodligen främsta manifestationen av vetenskapen som framtidsprojekt utspelade sig 1963 i nybyggda Wenner-Gren Center i Stockholm. Staffan Bergwik har gjort en intressant analys av denna ”fest till vetenskapens lov”.²⁸ Vetenskapen expanderade, anpassades efter nya samhällsvillkor och ingick i ett intimare förhållande med staten. För detta behövdes en ny forskningspolitik, vilket blev tydligt vid konferensen som tillsammans med bland annat Rigolettokonferensen (1955), 1955 års universitetsutredning och forskningsberedningens tillkomst 1962 kan ses som en markering av en ny, mer övergripande svensk satsning på forskningspolitik.²⁹

Det är uppenbart att humaniora inte sågs som en lika framtidsdanande kraft som andra vetenskapsområden. I ett av föredragen vid Wenner-Grenkonferensen, som Bergwik utelämnat i sin analys, identifierade historikern och efterkrigstidens svenska humanistiska galjonsfigur Erik Lönnroth samtida uppfattningar om att humaniora och deras utövare befann sig i kris. Krisen tog sig framför allt uttryck genom en negativ inställning till humanister inom ett politiskt och publicistiskt sammanhang. Läget befanns så illa att han använde ordet ”groteskt”. Och som han också påpekade ansågs situationen värre i Sverige än i andra länder. Ett av problemen låg i nationell begränsning. Han hoppades dock att ”internationell samverkan på det globala planet” skulle skapa nya arbetsuppgifter för humanisterna. Själv var Lönnroth övertygad om att det fanns

Teckning av Staffan Lindén, hämtad ur Teddy Brunius *Handbok för humanister* (Lindblads, 1963).

angelägna framtidsuppgifter men att den humanistiska forskningen behövde rustas. Under rådande omständigheter tycktes humanisternas initiativkraft hämmad. De kunde inte fullt utnyttja sin potential och med lika hög växel följa med i den storslagna framtidsresa som naturvetenskap och teknik anförde. För att skapa nya förutsättningar för humaniora efterfrågade Lönnroth därför ett organisatoriskt nytänkande.³⁰ Detta skulle ett år senare stå i centrum för den forskningspolitiska debatten om humaniora.

Kan humanistisk forskning planeras?

Den 18 januari 1964 arrangerade Humanistiska Föreningen vid Stockholms universitet symposiet *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, vilket sammanföll med föreningens 50-årsjubileum. Diskussionerna refererades och gavs ut som bok i syfte att stimulera fortsatt debatt.³¹ Publikationen kan ses som en del av den ambition Bergwik uppmärksammat angående Wenner-Grenkonferensen (som det också hänvisades till vid symposiet): en strävan att tillgängliggöra den här typen av debatter inför en nationell allmänhet för att ge forskningspolitiken demokratisk förankring och

legitimitet.³² Symposiet måste även förstås mot bakgrund av att den humanistiska fakulteten vid just Stockholms universitet redan hade varit föremål för debatt. Den 27 september 1962 hade fakulteten inkommit med en skrivelse till Kungl. Maj:t med ”anledning av den allvarliga situation som råder inom humanistisk forskning och högre utbildning”. Inte minst lyftes professorernas ökade administrativa arbetsbörda fram som ett problem, liksom de ökade volymerna inom undervisningen. Kårtidningen *Gaudeamus* intervjuade latinprofessorn tillika dekanus för humanistiska fakulteten, Dag Norberg. Han menade att både humanistisk forskning och undervisning hade ”blivit satt på undantag i den rådande upprustningen av universitetsväsendet”.³³ Vid symposiet 1964, där Norberg deltog, var det emellertid andra skrivelser som stod i fokus, skrivelser ställda till forskningsberedningen.³⁴ I dessa hade de humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningsråden presenterat översikter av sina respektive forskningsområden baserade på ett enkätunderlag. Jag ska nu visa på några allmänna problem för den humanistiska forskningen som symposiedeltagarna identifierade.

I första huvudanförandet menade journalisten och folktopartistiske politikern Gunnar Helén, disputerad i nordiska språk, att det humanistiska forskningsrådets skrivelse utmärktes av en vägran att låta forskningen fixeras vid ett bestämt tidsschema och att sammanställningen av forskningsuppgifter gav ett slumpmässigt intryck. Han efterfrågade istället systematik av det slag samhällsvetenskapliga forskningsrådet uppvisat i sin skrivelse.³⁵ I symposiets andra huvudföredrag argumenterade statsvetaren Nils Elvander i liknande banor:

När man läser de samhällsvetenskapliga och humanistiska rådens framställning, måste man tyvärr dra slutsatsen, att den samhällsvetenskapliga forskningen är bättre förtjänt av pengar än den humanistiska, därför att forskningsuppgifterna är presenterade på ett sådant sätt att de samhällsvetenskapliga verkar angelägnare. Det är något fel på det sätt på vilket de humanistiska projekten är beskrivna.³⁶

Föredragen pekade ut en allmän trend: humanistiska företrädare sågs inte som framgångsrika när de motiverade sin forskning inför politiska beslutsfattare.³⁷ I det här fallet syntes problemet bestå i en svårighet i att formulera verkligt angelägna forskningsuppgifter vars utforskande skulle kunna planeras. Särskilt Heléns föredrag gav intrycket att representanterna för humanistisk forskning var bångstyriga och mindre anpassningsbenägna till de forskningspolitiska kraven. Humanisterna tycktes inte vilja rätta in sig i ledet, även om det så småningom går att se vissa intressanta undantag. Till exempel verkade historikern Birgitta Odén några år senare för att historieämnet skulle bidra till politisk prognos- och planeringsverksamhet

i syfte att bli mer samhällstillvänt och därmed stärka sin legitimitet. Men även om vissa konkreta försök gjordes att ställa humanistisk forskning i planeringsrationalismens tjänst, fick de långt ifrån samma genomslag som de, i det här sammanhanget, framgångsrikare samhällsvetenskaperna. De flesta historikerna verkade inte särskilt intresserade av att slå in på den väg Odén föreslog utan ställde sig skeptiska till möjligheten att ställa prognoser.³⁸

Vid symposiet 1964 väcktes frågan om det rentav förelåg en väsensskillnad mellan humaniora och samhällsvetenskap. Helén undrade om skrivelserna borde betraktas som ”uttryck för en varaktig söndring och skillnad mellan humaniora och samhällsvetenskap, att Humanistiska forskningsrådet inte *velat* nå upp till den planeringsnivå och den systematiska uppläggnings som Statens råd för samhällsforskning mäktat”.³⁹ Symposiedeltagarna verkar ha varit övertygade om att det var mer problematiskt för den humanistiska forskningen att integreras i forskningspolitikens planeringsambitioner, vilket gjorde det svårare att bedöma samhällsnyttan av humanistiska forskningsprojekt.⁴⁰ Statsmakternas snäva nyttyosyn och planeringsambitioner ansågs därmed kunna få förödande konsekvenser för humaniora.⁴¹

Redan på omslaget till referatboken kan man läsa att ”den humanistiska forskningen kritiserats för en långt gående individualism”. Det talades även om humanisterna i termer av isolering. Historikern och statsvetaren Stefan Björklund menade att ”isolering i akademisk exklusivitet är livsfarlig”. Han ville inte peka ut alla humanister, särskilt som många ägnade sig åt populärvetenskaplig produktion, men slog fast att det ”på sina håll” fanns isolationistiska tendenser. Detta hängde samman med att den humanistiska forskningen ansågs hämmad av nationell begränsning. Problemet var, enligt Björklund, inte att humanisterna skrev om svenska ämnen, vilket de ofta tvingades till av praktiska skäl, utan problemet låg istället i ”att vi alltför ofta väljer sådant som är unikt svenskt, och inte sådant som belyser utvecklingslinjer, som är aktuella även utanför vårt lands gränser”. Internationaliseringskravet innebar i det här fallet alltså att humanistisk forskning behövde göras mer relevant genom att handla om mer allmänna fenomen, bortom enskilda nationer. För att komma till rätta med den här sortens problem efterlyste han nu ”en seriös debatt [...] om den humanistiska forskningens mål och möjligheter”.⁴² I relation till den forskningspolitiska vågen blev den humanistiska provinsialismen och individualismen problematisk: blicken behövde höjas från den svenska hemmaarenan i projekt som byggde på samarbete mellan olika forskare. Uppsalaprofessorn i teologi, Gunnar Westin, utvecklade problematiken i ett diskussionsinlägg där han påstod att den humanistiska forskningen också hade varit väldigt beroende av enskilda personer, utan att dessa haft

resurserna som krävdes för att utöva ett tillräckligt stort inflytande forskningsmässigt. I hans mening var humanister av tradition skeptiska till samordning och planering, medan en yngre generation nu ställde krav på förändring.⁴³ Det bör noteras att dessa krav inte bara formulerades externt, utan också bland humanisterna själva.

Kollektivt, planerat samarbete över disciplinära och nationella gränser representerade framtiden, medan individualistiska associationer riskerade att ge humanisterna en föråldrad stämpel. Deras arbetsmetoder gick inte i takt med de inriktningar som förde vägen mot framtiden enligt den övergripande, planeringsrationalistiskt färgade berättelse som styrde 1960-talets forskningspolitik. För att förbättra humanioras samhällliga legitimitet betonade Gunnar Helén vid Stockholmsymposiet att det behövdes lagarbete och planerad forskning, men även upplysningsverksamhet. ”Med sarkasmer och kverulans tar man sig inte ur denna situation.”⁴⁴ Bättre opinionsbildning förespråkades av flera deltagare.⁴⁵ Detta höll medicine professor Bror Rexed med om när han trädde in i diskussionen. Framför allt ansåg han att politiker och administratörer borde övertygas med hjälp av forskningsöversikter, i likhet med den han själv var med om att utarbeta för Forskningsberedningen.⁴⁶

Humanistisk inventering

Promemorian *Humanistisk forskning*, publicerad av Forskningsberedningen 1964, uppvisar många beröringspunkter med diskussionerna som fördes vid såväl Wenner-Grenkonferensen som Stockholmsymposiet. Framför allt ställdes frågan hur angelägna forskningsuppgifter kunde formuleras så att humanisternas verksamhet skulle kunna planeras på ett mer genomgripande sätt. Förslagen sammanställdes, enligt Rexeds vision, i denna översikt som var indelad i separata kapitel för historiska vetenskaper, språkvetenskaper respektive estetiska vetenskaper, utarbetade av olika arbetsgrupper. Noterbart är att flera av författarna också deltog vid symposiet.⁴⁷ En av dessa var runforskaren Sven B. F. Jansson som två år tidigare publicerat en liknande inventering, *Några sidor av den humanistiska forskningen i Sverige*, vilket understryker att det rådde en hög aktivitet bland landets humanister i det här skedet för att få till en vitalisering och forskningspolitisk anpassning. Janssons översikt fick för övrigt beröm av Gunnar Helén vid symposiet, medan förslagen som Erik Lönnroth presenterat i sitt föredrag om humanistisk forskning vid Wenner-Grenkonferensen kritiserades som alltför vaga.⁴⁸ Det efterfrågades med andra ord konkretion i forskningsplaneringen.

Initiativet till att inrätta en forskningsberedning hade tagits 1962 av en grupp forskare, vilka redan utmärkt sig som viktiga forskningspolitiska

aktörer, anförda av fysikern Torsten Gustafson (nära vän till Tage Erlander). Därmed fördjupades en redan befintlig samverkan mellan politiker och forskare.⁴⁹ Enligt Benkt Konnanders sammanfattning i en rapport om arbetet vid ecklesiastikdepartementet skulle beredningen "arbeta för en långsiktig forskningspolitik, bättre planering och samordning av forskningen, rationell avvägning av forskningsanslagen och effektivt utnyttjande av forskningsbegåvningarna" samt ha en nära koppling till regeringen och bidra till ett mer samlat grepp om forskning och utvecklingsarbete i Sverige, även inom näringslivet.⁵⁰ Beredningen bestod av cirka 25 personer som representerade forskarsamhället och näringslivet samt fem regeringsmedlemmar. En särskild arbetsgrupp inom beredningen, bestående av bland annat Erlander och Rexed, utgjorde det viktigaste forumet för principiella diskussioner. Organisationen hade hämtat inspiration från liknande organ som redan inrättats i länder som USA, Storbritannien och Frankrike. När OECD utvärderade den svenska forskningspolitiken 1963 fick den svenska beredningen beröm, särskilt för att den leddes av statsministern själv. Som Anna Tunlid påmint om, var just OECD:s starkt ökade intresse för forskning och högre utbildning ett tydligt tecken på den allmänt starkare föreställningen om dessa områdets betydelse för de västerländska samhällenas utveckling, inte minst i ekonomiskt hänseende.⁵¹ Men gällde detta humaniora?

I förordet till beredningens PM slog Rexed fast att det under flera år hade förts en livlig diskussion om landets humanistiska forskning på grund av "en allt starkare känsla i vida kretsar för denna forsknings ökade angelägenhet i ett samhälle, som präglas och omvandlas av en naturvetenskaplig teknologi".⁵² Den sistnämnda kunskapsformen skildrades som den primära samhällsomdanande kraften medan humaniora typiskt gavs en kompensatorisk roll.⁵³ Den form av centralt planeringsorgan som forskningsberedningen utgjorde hälsades nu också som en progressiv kraft, medan det antogs att den från "samhällsbevarande håll" skulle kunna uppfattas som ett hot mot den fria grundforskning humaniora särskilt förknippades med.⁵⁴ Det var förmodligen denna planeringsiver, förkroppsligad av beredningen, som föranledde den stegrande aktiviteten bland humanister att åstadkomma en organisatorisk uppryckning.

Klart är att humanisterna, trots beskyllningar om att vara bakåtsträvande och provinsiella elfenbenstornforskare, inte enbart svarade med protester och bångstyrighet mot planeringsimperativet. I promemorian formulerades en mängd förslag på forskningsuppgifter som vittnar om en positiv framåtanda. Företrädarna för historiska vetenskaper talade överlag om goda möjligheter för framtida expansion, men påpekade att de var i behov av större resurser. Särskilt historia och litteraturhistoria befanns missgynnade i Sverige jämfört med andra länder vad gällde universitets-

befattningar.⁵⁵ Detta klagomål på resursbrist skulle sedan eskalera ett knappt decennium senare, vilket jag återkommer till.

Här finns inte utrymme att uppmärksamma alla de forskningsuppgifter som föreslogs, men de kan struktureras kring de tre trender som med all tydlighet framgick både vid Stockholmsymposiet och i promemorian: internationalisering, tvärvetenskaplighet och så kallat ”lagarbete”.⁵⁶ Möjligheter till ökad internationalisering beskrevs som av särskilt stor betydelse för såväl språk- som historievetenskaper, i förstnämnda fall för att skapa nödvändiga kommunikationsmöjligheter i en värld där traditionella avstånd tycktes minska radikalt.⁵⁷ Erik Lönnroth (som rimligen skrev det osignerade delavsnittet ”Historia” i promemorian) ansåg också att Sverige framstod som ”politiskt okomprometterat” i utvecklingsländerna, vilket gav en unik möjlighet för svenska forskare att verka på den internationella arenan genom att inta en objektiv hållning.⁵⁸ Den svenska neutralitetspositionen, så som dåtida aktörer uppfattade den, under både andra världskriget och kalla kriget är över huvud taget viktig att ta hänsyn till om man vill förstå synen på den svenska forskningens potential under efterkrigstiden. Frågan är dock om humaniora var så okomprometterade som Lönnroth tänkte sig, med tanke på de täta kontakter som länge funnits mellan svenska humanister och den tyska akademiska världen. Som Anders Ekström och Sverker Sörlin framhållit kom den svenska socialdemokratin inte att uppfatta humanister som lämpliga bundsförvanter i jämförelse med natur- och samhällsvetare, då många humanisters rykte hade försämrats av deras tyskvänliga inställning.⁵⁹ Intrycket är med andra ord att humanisterna arbetade i motvind när de försökte avancera i efterkrigstidens forskningspolitiska landskap. Avslutningsvis ska jag beskriva hur detta tog sig betydligt mer krisartade uttryck under decenniet som följde på 1964 års inventeringsinitiativ.

Förnyelse och stagnation

1959 hade Humanistiska fonden ombildats till Statens humanistiska forskningsråd (HFR) och blivit organisatoriskt likställt med övriga statliga forskningsråd. I boken *Humaniora. Forskning och förnyelse* (1967) presenterades ett antal projekt som fått stöd av HFR i en offensiv satsning till följd av den enkätbaserade inventering som hade kommenterats vid symposiet i Stockholm. Rådets anslag hade nästan fördubblats sedan 1964, och enligt dess ordförande, Erik Lönnroth, vittnade detta om ”ett förtroende från statsmakternas sida, som inte alltid varit för handen”, vilket innebar ”en islossning för det humanistiska forskningsrådets verksamhet”.⁶⁰ Här måste vi bära i minne att Lönnroth själv lär ha varit synnerligen välvilligt inställd och tacksam för nämnda satsning, eftersom han var HFR:s ordförande

och även ordförande för det socialhistoriska forskningsprojektet "Det svenska klassamhällets funktioner" som hade initierats 1965. Lönnroth förklarade att rådet valt att premiera ett mindre antal större projekt "som ett prov på vad humanistisk forskning kan åstadkomma och för att ge impulser till en ny typ av forskning", vilket skulle utgöra en "praktisk demonstration av lagarbetets och samorganisationens möjligheter".⁶¹ Det är frestande att se denna programförklaring som ett direkt svar på den normerande forskningsideologi jag beskrivit ovan. Lönnroth betonade, helt i linje med 1960-talets ideal, vikten av "rationell planering och tidsenlig vetenskaplig målsättning". Nu skulle kanske den välbehövliga omorganisationen implementeras även inom humaniora.

Optimismen blev emellertid tillfällig. 1973 presenterade HFR en ny rapport, *Humanistisk och teologisk forskning i Sverige. Nuläge och framtidsperspektiv*. Rapporten kan jämföras med liknande utredningar om humaniora i Norge och Danmark under tidigt 1970-tal, vilka också uppvisade den kartläggande ambition, med utgångspunkt i enkäter, som vi redan stiftat bekantskap med under föregående decennium.⁶² Att sådana inventeringsinitiativ företogs internationellt påminner om att forskningens intensifierade framtidsplanering ingalunda ska förstås som ett isolerat svenskt fenomen.

Den nya svenska utredningen väckte stor uppmärksamhet.⁶³ Särskilt berodde detta på dess användning av ett omfattande internationellt jämförelsematerial. Ordförande Lönnroth slog i förordet fast att rapportens syfte var "att ge ett faktaunderlag åt myndigheternas planering av den humanistiska och teologiska forskningens framtid i Sverige".⁶⁴ Detta underlag byggde till stor del på statistik för personella resurser i ett antal europeiska länder, men i sedvanlig ordning hade en enkät också distribuerats till svenska fakulteter för humaniora och teologi. I instruktionerna till enkäten talades explicit om dessa vetenskapers "stagnation" och att deras forskningsverksamhet vid universiteten var hotad.⁶⁵ Enligt HFR:s sekreterare, Åke Lilliestam (som också redigerat volymen från 1967), hade humanioras legitimitet i Sverige aktualiserats genom två händelser våren 1971. För det första hade en dagstidningsdebatt förts om humanioras existensberättigande och huruvida de skulle betraktas som "lyxämnen" vid universiteten.⁶⁶ För det andra hade HFR nåtts av underrettelser om att Forskningsberedningen diskuterat resursfördelningen mellan olika vetenskapsområden och att frågan då väckts huruvida humaniora fått en mindre gynnad ställning i förhållande till andra vetenskapsområden.⁶⁷ Mot denna bakgrund kände HFR ett behov av att utreda humanioras ställning i Sverige. Resultatet blev "skrämmande".

I rapporten sågs humanioras brist på resurser (arbetskraft och arbetstid för forskning) som oacceptabel. Om problemet inte åtgärdades befarades

”stagnation och efterblivenhet” samt ”underlägsenhet och utarmning gentemot andra, jämförliga länder för oöverskådlig framtid”.⁶⁸ Analysen av den resursmässiga marginaliseringen utgick från det internationella jämförelsematerialet. Antalet svenska forskare inom humaniora 1971/72 beräknades till 117 professorer, 149 doktorer och 160 forskare som ännu inte erhållit doktorexamen. Det totala antalet humanistiska forskare i Sverige uppgavs därmed vara lägre än antalet forskare inom enbart fysik. Sedan 1950 hade antalet professorer inom humaniora ökat med 46 procent. Motsvarande utveckling vid andra fakulteter var avsevärt större: inom juridik 96 %, samhällsvetenskaper 159 %, medicin 340 % och naturvetenskaper 169 %.⁶⁹ Internationellt hade sex stater identifierats som jämförbara med Sverige vad gäller ”kulturell standard och ambitionsnivå”: Danmark, Norge, Finland, Nederländerna, Belgien och den västtyska delstaten Nordrhein-Westfalen. Antalet humanistiska professorer i dessa länder beräknades till 105, 185, 107, 233, 88 respektive 266. Nederländerna och Nordrhein-Westfalen ansågs med andra ord överlägsna, men Sverige uppfattades även illa därän jämfört med övriga nordiska länder om antalet professorer bedömdes i relation till befolkning och ekonomiska resurser. Det var utvecklingen i Sverige som utgjorde ett ”undantag”, och i rapporten spekulerades det i om den svenska forskningspolitiska restriktiviteten kunde bero på ”att Sverige som enda land i världen skulle ha upptäckt, att humanistisk och teologisk vetenskap inte längre skulle ha någon verklig betydelse för den kulturella och samhällsliga utvecklingen”.⁷⁰

Med den sortens formuleringar i åtanke är det inte häpnadsväckande att det fem år senare i Sverige skulle talas vitt och brett om ”humaniora på undantag”. Sven-Eric Liedman har menat att HFR-rapporten gav en bra, representativ bild av svenska humanisters självbild som underströk humanioras ”kristillstånd”: ”det var en skrämmande bild! Det var en bild av förvirring! Det var en bild som avslöjade att en mångfald svenska humanister aldrig riktigt tänkt över vad det de gjorde skulle kunna tjäna till och att de nu – nesligen ställda inför frågan – sökte hjälp i alla himmelens riktningar.”⁷¹ Som vi har sett hade rapporten dock föregåtts av liknande orienteringsförsök under 1960-talet. En humanistisk själv-rannsakan pågick redan, men hade så här långt saknat den teoretiska medvetenhet (utifrån riktningar som marxism, strukturalism, semiotik och hermeneutik) som Liedman och hans generationskamrater kom att efterfråga för den humanistiska forskningens legitimering.

Trots den negativa utvecklingen bedömde HFR inte att befintlig humanistisk forskning var av låg kvalitet. Självförtroendet vad gäller den inomvetenskapliga utvecklingen verkade starkare jämfört med ett decennium tidigare. Humanioras problem identifierades framför allt externt (i stats-

makternas prioritering av samhällets resurser) och rapporten handlade mindre om en intern självvranssakan. HFR ansåg nu att radikala åtgärder var av nöden för att stärka humanioras ställning i det svenska forskningslandskapet och hoppades att rådets rapport skulle bidra till förändring.⁷² Detta är en viktig aspekt att uppmärksamma: de inventerande skrifter jag uppmärksammat under 1960- och 1970-talen fyllde en performativ funktion; de syftade till att åstadkomma förändring och förbättra humanioras forskningspolitiska legitimitet. I detta verkar de emellertid inte ha varit särskilt lyckosamma ur ett längre perspektiv.

Ett svenskt undantagsnarrativ

Den återkommande resursbristen för humaniora var relativ. I absoluta tal expanderade forskningen stort under den aktuella perioden, men humanisterna reagerade mot att ökningen var mindre jämfört med andra vetenskapsområden och inte stod i paritet med den ökade undervisnings- och administrativa "bördan". Upplevelsen av att på det sättet åsidosättas i 1960-talets forskningspolitiska giv – i kombination med debatterna om humanistöverskottet och inkompatibiliteten med tidens starka planeringsrationalism – tycks ha banat väg för formeringen av ett originellt svenskt undantagsnarrativ. I förordet till *Humaniora på undantag?* hänvisades direkt till HFR:s rapport från 1973.⁷³ Denna koppling är fundamental för att vi ska förstå hur en explicit humanistisk krisberättelse formulerades i Sverige. Speciellt med denna berättelse var att svensk humaniora beskrevs som ett (negativt) internationellt undantag till följd av de utblickar humanistiska och andra forskningspolitiska aktörer fortlöpande gjort under 1960- och 1970-talen. Vill man tala om framväxten av en "humanioras kris" (som är ett problematiskt uttryck eftersom det vanligen saknar finkänslighet för specifika historiska och lokala omständigheter) är det med andra ord viktigt att inte stirra sig blind på interna förhållanden i Sverige. Dåtida aktörer var i högsta grad medvetna om det större internationella sammanhanget.

Det är också viktigt att inte reproducera dåtidens undantagsberättelse rakt av, men den svenska efterkrigstida humanioradebatten tycks onekligen ha burit på vissa särtecken som är intressanta ur ett internationellt perspektiv och som kan bidra med viktig kunskap till det växande forskningsläget kring humanioras historia. I internationella diskussioner är det till exempel vanligt att socialdemokratins relativa försvagning i Europa cirka 1980 på ett svepande sätt lyfts fram som en avgörande förändring för humanioras marginalisering.⁷⁴ Här visar jag att denna marginalisering måste betraktas som en mer djupgående och komplex process, då humanioras legitimering i det efterkrigstida svenska välfärdssamhället redan i

ett tidigare skede utmärktes av tydliga friktioner. Olika maktordningar i nationella kontexter spelade en avgörande roll för olika kunskapsområdens legitimitet. I Sverige, med dess starka planeringsrationella ideal på politisk nivå, syntes humaniora inte särskilt kompatibla med välfärds-samhällets behov och kraven på forskningspolitisk upprustning.⁷⁵ En central fråga, även för humanisterna själva, blev huruvida humanistisk forskning över huvud taget kunde organiseras och planeras mer storskaligt än tidigare. Internationalisering – här framför allt förstådd som samverkan på internationella arenor och som ett uppbrott från snäva nationella synvinklar – var då i sig ett av problemen som aktualiserade frågor om den humanistiska forskningens legitimitet. Dyliga forskningspolitiska krav är med andra ord inte enbart en utmaning för humanister som hör de allra senaste decennierna till.

I den här artikeln har jag velat ge en bild av hur humaniora successivt började uppfattas som marginaliserat i Sverige, vilket förhoppningsvis kan bidra till mer konkretion i de svepande historiska beskrivningar som brukar förekomma när det talas om framväxten av ”humanioras kris”. Tilldragelserna jag uppmärksammat 1964 och 1973 är viktiga att lyfta fram som alternativ till märkesåren 1968 och 1978, vilka tidigare forskning och humanioradebatt varit alltför fixerade vid. Inte minst är det symptomatiskt att samhällsvetenskaperna bröts loss institutionellt just 1964, då diskussioner alltså pågick för fullt vid Stockholmssymposiet om att humanister, jämfört med samhällsvetare, inte var tillräckligt bra på att formulera angelägna forskningsuppdrag i maktthavarnas ögon. Som de samtida aktörerna insåg hade det blivit en ödesfråga för humanisterna hur deras forskning skulle kunna omorganiseras för att möta den efterkrigstida forskningspolitikens krav.

Noter

1. Se Pierre-Yves Saunier: *Transnational history* (Basingstoke, 2013), 13. Jfr även Jesper Eckhardt Larsen: ”ikke afbrød alene...” *Argumenter for humaniora og universitet i Norge, Danmark, Tyskland og USA 1945–2005* (Köpenhamn, 2007), 59 och Simon Larsson, Marja Jalava & Pertti Haapala: ”Nordic historiography. From methodological nationalism to empirical transnationalism” i Pertti Haapala, Marja Jalava & Simon Larsson (red.): *Making nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970* (New York, 2017), 1–24.

För viktiga synpunkter på den här artikeln vill jag rikta ett varmt tack till Anders Ekström, Thomas Karlsohn och Sven-Eric Liedman samt Per Wisselgren, Kirsti Niskanen och de anonyma granskarna.

2. Andreas Franzmann, Axel Jansen & Peter Münte: ”Legitimizing science. Introductory essay” i Axel Jansen, Andreas Franzmann & Peter Münte (red.): *Legitimizing science. National and global publics (1800–2010)* (Frankfurt am Main, 2015), 12. Se även Fredrik W. Thue & Håvard Brede Aven: *Humanistiske vitenskaper mellom internasjonale*

excellence og nasjonalt samfunnsoppdrag – Et dilemma i historisk og aktuell belysning, (Oslo, 2017), 8, Johan Östling: ”Internationaliseringens gränser” i *Respons*, 3 (2013), 14–15 och Johan Östling m.fl.: *Kunskapens nya rörelser. Framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan* (Stockholm, 2016), 32.

3. Dessa diskussioner kommer även att analyseras utifrån ett bredare perspektiv i mitt pågående avhandlingsprojekt om *Humanioras demokratiska legitimitet i svensk kunskapspolitisk debatt och planering 1935–1980*.

4. Se t.ex. Simen Andersen Øyen, Ingrid Birce Müftüoglu & Finn I. Birkeland: ”De unyttige – Fortolkningsvitenskapenes fremtid i det nye akademien” i Simen Andersen Øyen, Ingrid Birce Müftüoglu & Finn I. Birkeland (red.): *Humanioras fremtid. Kampen om forståelsen av menneske og samfunn* (Oslo, 2011), 9–13.

5. Jag utgår här framför allt från diskussionsmaterial där det har talats om ”humaniora”, ”humanistisk forskning” eller ”humanistisk fakultet”.

6. Jfr Johan Heilbron, Nicolas Guillot & Laurent Jeanpierre: ”Toward a transnational history of the social sciences” i *Journal of the history of the behavioral sciences*, 44:2 (2008), 146, Helge Jordheim & Tore Rem (red.): *Hva skal vi med humaniora? Rapport om de humanistiske fagenes situasjon i Norge* (Oslo, 2014), 23, 41 och David R. Shumway: ”Nationalist knowledges. The humanities and nationality” i *Poetics Today*, 19:3 (1998), 357–373, men även Ludmilla Jordanova: ”Science and nationhood. Cultures of imagined communities” i Geoffrey Cubitt (red.): *Imagining nations* (Manchester, 1998), 195. Användningen av begreppet humaniora har sedan renässansen i hög utsträckning varit just nationell. Se Bo Lindberg: *Humanism och vetenskap. Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm, 1987), 320.

7. C. P. Snow: *The two cultures* (Cambridge, 2014 [1959]); J. H. Plumb (red.): *Crisis in the humanities* (Hamondsworth, 1964).

8. Se fr.a. Svante Nordin: *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris* (Stockholm, 2008), 7.

9. Jfr Heilbron, Guillot & Jeanpierre: ”Toward a transnational history”, 147.

10. Rens Bod m.fl.: ”A new field. *History of humanities*” i *History of Humanities*, 1:1 (2016), 1–8; Hampus Östh Gustafsson: ”Humanioras historia som ett globalt forskningsfält” i *Respons*, 4 (2017), 11–12.

11. Rens Bod: *A new history of the humanities. The search for principles and patterns from antiquity to the present* (Oxford, 2013), 358.

12. Jfr Saunier: *Transnational history*, 116.

13. Paul Benneworth, Magnus Gulbrandsen & Ellen Hazelkorn: *The impact and future of arts and humanities research* (London, 2016).

14. Larsen: ”ikke afbrød alene...”, 76, 142, 304, 336–339. Spännande att ta fasta på utifrån Larsens studie är att humaniora överlag verkar ha haft lättare att legitimera sig i mer nationalistiska sammanhang. Martha C. Nussbaum lyfter även fram Irland och Sydkorea som exempel på länder med en stark nationell tradition där humaniora tidvis lyckats väl med sin legitimering. Gemensamt för dessa länder är att de varit ockuperade i modern tid, precis som Norge. Se Martha C. Nussbaum: *Not for profit. Why democracy needs the humanities* (Princeton, 2012), 151–152.

15. Guy Ortolano: *The two cultures controversy. Science, literature and cultural politics in postwar Britain* (Cambridge, 2009), 15, 21.

16. Emma Eldelin: ”De två kulturerna” flyttar hemifrån. C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005 (Stockholm, 2006), 58–59, 90. För en allmän belysning av humanioras efterkrigstida situation i Storbritannien, se Peter Mandler: ”The humanities

in British universities since 1945”, *American Historical Review*, 120:4 (2015), 1304–1308.

17. Lennart G Svensson: *Från bildning till utbildning. Del III. Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet* (Göteborg, 1980), 28.

18. Se Johan Östling: *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland* (Stockholm, 2016), 220.

19. Franzmann, Jansen & Münte: ”Legitimizing science”, 22.

20. Ulf Sandström: *Framåtskridandets nyckel. Om framväxten av efterkrigstidens svenska teknik- och näringspolitik* (SISTER, 2000), 7. Se även Jon Agar: *Science in the twentieth century and beyond* (Cambridge, 2012), 341–346 och Homer A. Neal, Tobin L. Smith & Jennifer B. McCormick: *Beyond Sputnik. U.S. science policy in the twenty-first century* (Ann Arbor, 2008).

21. Joakim Landahl: ”Kris och internationella jämförelser” i Joakim Landahl & Christian Lundahl (red.): *Bortom Pisa. Internationell och jämförande pedagogik* (Stockholm, 2017), 47, 59; Daniel Lövheim: *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle. Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid* (Lund, 2016), 26. Se även Larsen: ”*ikke afbrød alene...*”, 12, 88, 267.

22. [Osign.:] ”Bildningsideal i rymdåldern” i *Dagens Nyheter*, 2/1 (1962).

23. D. Vogelink: ”Report” i *Country reviews. Sweden* (OECD, 1962), 23–24. Jfr Lövheim: *Naturvetarna, ingenjörerna*, 27–31.

24. Se t.ex. SOU 1959:45, *Universitet och högskolor i 1960-talets samhälle. Riktlinjer och förslag till utbyggnad*, 197.

25. Se Hampus Östh Gustafsson: ”The discursive marginalisation of the humanities. Debates on the humanist problem in the early 1960s Swedish welfare state” i *History of Humanities*, 3:2 (2018), 351–376. I den artikeln ger jag en utförligare beskrivning av vilka kunskapsområden och kompetenser som efterfrågades från politiskt håll under svensk efterkrigstid, vilket jag inte har utrymme att fördjupa mig i här.

26. Jfr Jenny Andersson: ”The great future debate and the struggle for the world” i *American Historical Review*, 117:5 (2012), 1415, Fredrik Bragesjö, Aant Elzinga & Dick Kasperowski: ”Continuity or discontinuity? Scientific governance in the pre-history of the 1977 law of higher education and research in Sweden” i *Minerva*, 50:1 (2012), 83, Per Högselius, ”Lost in translation? Science, technology and the state since the 1970s” i Per Lundin, Niklas Stenlås & Johan Gribbe (red.): *Science for welfare and warfare. Technology and state initiative in Cold War Sweden* (Sagamore Beach, 2010), 257 och Peter Stevrin: *Den samhällsstyrda forskningen. En samhällsorganisatorisk studie av den sektoriella forskningspolitikens framväxt och tillämpning i Sverige* (Stockholm, 1978), 25.

27. Geoffrey Galt Harpham: *The humanities and the dream of America* (Chicago, 2011), 165.

28. Staffan [Wennerholm]: ”Vetenskapen (och publiken) i framtidens samhälle. Om en forskningspolitisk konferens i Wenner-Gren Center 1963” i *Lychnos* (2002), 196–199.

29. Rune Premfors: *Svensk forskningspolitik* (Lund, 1986), 14–15; Stevrin: *Den samhällsstyrda forskningen*, 28.

30. Erik Lönnroth: ”De humanistiska vetenskaperna” i *Vetenskapen i framtidens samhälle* (Stockholm, 1963), 65–72.

31. Håkan Hagwall: ”Förord” i *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?* (Stockholm, 1964), 5. Deltagarna vid symposiet var fil kand Carl Tham, fil stud Kristina Meuller, docent Gunnar Helén, docent Nils Elvander, fil kand Jonny Andersson,

professor Greta Arwidsson, fil kand Björn Beckman, professor Ingmar Bengtsson, docent Karl E Birnbaum, fil lic Stefan Björklund, professor Olof Brattö, redaktör Jan Cannert, professor Sten Carlsson, fil kand Anders Clason, professor Alvar Ellegård, redaktör Jan Magnus Fahlström, fil kand Sverker Gustavsson, professor Sven B. F. Jansson, fil lic Tore Janson, docent Inge Jonsson, professor Gustaf Korlén, professor Örjan Lindberger, fil lic Lars Lönnroth, docent Hans Meijer, professor Carl-Axel Moberg, professor Dag Norberg, professor Bror Rexed, fil lic Ulf Sjödel, docent Jörgen Weibull, professor Gunnar Westin och byrådirektör Ulla Åhgren-Lange. Notera att endast tre deltagare var kvinnor!

32. [Wennerholm]: "Vetenskapen (och publiken)", 215, 219.

33. [Osign.:] "Humanisterna slår larm. Professorer till kungs" i *Gaudeamus*, 39:11 (1962), 1; [Osign.:] "Humanistprofessorer talar ut" i *Gaudeamus*, 39:11 (1962), 6. Det nya medeltilldelningssystemet, "automatiken", som innebar att läroämnena inom de filosofiska fakulteterna tilldelades medel för lärartillsättning utifrån uppskattningar av studentantalet för varje läsår, ansågs särskilt ha ökat professorernas arbetsbörda.

34. Se Carl Tham: "Inledning" i *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 6–7.

35. Gunnar Helén: "Forskning och samhällsnytta" i *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 12–17.

36. Nils Elvander: "Forskningsarbetets organisation" i *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 60–61.

37. Detta påpekades även i Ingmar Bengtsson m.fl.: "De estetiska vetenskaperna" i *Humanistisk forskning* (Stockholm, 1964), 3.

38. Gustav Holmberg: "Framtiden. Historikerna blickar framåt" i Gunnar Broberg & David Dunér (red.): *Beredd till bådadera. Lunds universitet och omvärlden* (Lund, 2017), 280–289, 301. Se även Kim Salomon: "Historievetenskapens flirt med statsvetenskapen" i *Statsvetenskaplig tidskrift*, 112:5 (2010), 305–308.

39. Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 44.

40. Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 23.

41. Se t.ex. referat i Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 45.

42. Se referat i Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 31–34.

43. Se referat i Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 41.

44. Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 27.

45. Se Gustaf Korlén och Gunnar Westin enligt referat i Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 43 och Elvander: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 80–81.

46. Se referat i [Osign.:] "Hur skall pengarna fördelas" i *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 70.

47. För historiska vetenskaper ansvarade docent Lars Furuland, professor Sten Lindroth, professor Erik Lönnroth och professor Carl-Axel Moberg, för språkvetenskaper professor Alvar Ellegård, professor Sven B. F. Jansson, docent Sten Malmström, professor Dag Norberg och fil dr Bengt Sigurd och för estetiska vetenskaper professor Ingmar Bengtson, professor Gunnar Brandell, docent Inge Jonsson, professor Göran Lindahl och docent Sven Sandström.

48. Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 10–11, 14, 26.

49. Jfr Lövheim: *Naturvetarna, ingenjörerna*, 32.

50. Benkt Konnander: *Rapport från Edenmans departement. Universitetspolitiken i ekklesiastikdepartementet 1957–67* [Järfälla: Benkt Konnander, 2002], 86–89. Se även Bror Rexed: "Forskningsorganisation och forskningsstrategi" i *nordisk forum* 1:1 (1966), 24–25.

51. Stevrin: *Den samhällsstyrda forskningen*, 112; Anna Tunlid: "Den nya biologin. Forskning och politik i tidigt 1960-tal" i Sven Widmalm (red.): *Vetenskapens sociala strukturer. Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt* (Lund, 2008), 105–107.

52. Bror Rexed: "Förord" i *Humanistisk forskning*. Se även Bror Rexed: "Offentlig forskningspolitik" i *Tiden*, 54:3 (1962), 134–142, där han motiverade forskningsberedningens inrättande.

53. Denna tanke om att humaniora skulle komplettera den materiellt betonade samhällsutvecklingen kan jämföras med liknande diskussioner som senare fördes i Tyskland under 1980-talet, då Odo Marquard menade att humaniora skulle kompensera för sociala missförhållanden som orsakats av moderniseringen. Se Julian Hamann: "'Bildung' in German human sciences. The discursive transformation of a concept" i *History of the Human Sciences*, 24:5 (2011), 59.

54. Se Lennart Ebersson: "Demokratiserade universitet – effektiviserade forskningsuniversitet" i *Tiden*, 55:1 (1963), 8.

55. "De historiska vetenskaperna" i *Humanistisk forskning*, 4.

56. Greta Arwidsson menade vid symposiet att äldre humanistiska forskare varit motvilliga till lagarbete. Se referat i Helén: *Humanistisk forskning – planlös eller planerad?*, 45.

57. Se t.ex. "De historiska vetenskaperna", 5 och Alvar Ellegård m.fl.: "Språkvetenskaperna" i *Humanistisk forskning*, 1.

58. Se [Osign.:] "Historia" i *Humanistisk forskning*, 12.

59. Anders Ekström & Sverker Sörlin: *Alltings mått. Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm, 2012), 104.

60. Erik Lönnroth: "Det humanistiska forskningsrådet" i Åke Lilliestam (red.): *Humaniora. Forskning och förnyelse* (Stockholm, 1967), 8–9, 13. Han riktade även beröm till ett samarbete med Riksbankens jubileumsfond, bildad 1962, som också möjliggjort nya humanistiska forskningsprojekt. Lönnroth var HFR:s ordförande 1960–1977 och därefter ordförande för det Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1977–1980. Se <http://www.svenskaakademien.se/svenska-akademien/ledamotsregister/lonnroth-erik> (hämtad 19/1 2018).

61. Lönnroth: "Det humanistiska forskningsrådet", 11–12.

62. Se Larsen: "*ikke af brod alene...*", 150–151.

63. Se Birgitta Odén: "Humaniora som tillämpning" i *Framtider*, 17:4 (1998), 8 och Lennart Ståhle: "Några uppgifter om humaniora" i *Röster om humaniora* (Stockholm, 1997), 53.

64. Erik Lönnroth: "Förord" i *Humanistisk och teologisk forskning i Sverige. Nuläge och framtidsperspektiv* (Statens Humanistiska Forskningsråd, 1973), 3.

65. De 230 enkätsvaren analyserades av sju arbetsgrupper som presenterade individuella förslag, vilka sedan diskuterades i mer övergripande kapitel. Strukturen gör rapporten jämförbar med Forskningsberedningens PM.

66. Lilliestam syftade troligtvis på en artikel i *Aftonbladet* som diskuterade nedskärningar i antikens kultur och samhällsliv, men också att andra humanistiska "lyxämnen" som nordisk och jämförande fornkunskap, latin och grekiska var hotade. Se Allan Fagerström: "Visst kan man pruta på kulturen" i *Aftonbladet*, 21/4 (1971).

67. Åke Lilliestam: "Utredningsuppdraget" i *Humanistisk forskning och teologisk forskning*, 7.

68. *Humanistisk och teologisk forskning*, 129, 135.

69. *Humanistisk och teologisk forskning*, 12–13. Inom teologi var siffran dock ännu lägre: 25 %.

70. *Humanistisk och teologisk forskning*, 15–18. ”Tendensen att teknik, medicin, naturvetenskaper och samhällsvetenskaper utvecklats mera än humaniora under efterkrigstiden” ansågs vara ”universell”, medan ”den totala skillnad i fråga om resurstilldelning, som kommit till uttryck i svensk universitetspolitik, sakna[de] motsvarighet i andra länder.”

71. Sven-Eric Liedman: *Surdeg. En personlig bok om idéer och ideologier* (Stockholm, 1980), 44, 50.

72. *Humanistisk och teologisk forskning i Sverige*, 1973, 135–137.

73. Kurt Aspelin, Sven-Eric Liedman, & Jan Ling: ”Förord” i Tomas Forser (red.): *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige* (Stockholm, 1978), 7.

74. Se t.ex. Stefan Collini: *Speaking of universities* (London, 2017), 229–230.

75. Aant Elzinga har även noterat en misstänksamhet mot humaniora från socialdemokratiskt håll. Se Aant Elzinga: ”Universities, research and the transformation of the state in Sweden” i Sheldon Rothblatt & Björn Wittrock (red.): *The European and American university since 1800. Historical and sociological essays* (Cambridge, 1993), 221.

Historiska perspektiv på internationaliseringen av humanvetenskaperna

En kommentar

THOMAS KAISERFELD*

Per Wisselgren beskriver i sitt bidrag hur Alva Myrdal i början av 1950-talet arbetade för en internationalisering av samhällsvetenskaplig forskning med ”det samhälleliga framstegsarbetet” för ögonen. Tanken var att det skulle ske med hjälp av en internationell organisation som kunde borga för en bättre samordning. När Agneta Bladh nästan sjuttio år senare får regeringens uppdrag att utreda hur svenska universitet och högskolor ska kunna bli mer internationella, handlar det snarare om att göra Sverige attraktivare som ”kunskapsnation” (dir. 2017:19). För forskningsverksamheten tycks internationalisering idag innebära att utveckla nya mål och en ny nationell strategi för universitetens och högskolornas väg ut ur begränsande nationella perspektiv. Så trots att världen under de senaste sjuttio åren har globaliserats på en mängd områden, inte minst inom forskning, verkar det som om de svenska insatserna går i motsatt riktning. Där Myrdal ville hjälpa framstegsarbetet med bättre forskningssamordning internationellt har Bladh fått uppdraget att göra Sverige attraktivare med en ny nationell strategi. Internationaliseringen har nationaliserats.

I akademiska sammanhang tycks internationalisering alltid vara på tapeten. Inom ramen för olika skråsystem ingick gesällvandringar som ett naturligt inslag för cirkulation och praktikutbyte. Den akademiska motsvarigheten blev *peregrinatio academica*, utrikes studieresor som de mer avancerade studenterna gärna gjorde neråt kontinenten.¹ Skälen kunde även här vara idé- och kunskaps-cirkulation eller möjligheterna att skapa nätverk. Eller varför inte för att skaffa sig bredare empirisk bas vid kontinentens bibliotek och samlingar av dokument, konst och ting som ofta var långt mer innehållsrika än de som fanns på hemmaplan, trots rövandet

* Professor i idé- och lärdoms historia, Lunds universitet, thomas.kaiserfeld@kultur.lu.se

under trettioåriga kriget.² Bland tjänstemän på kollegierna och i andra verk fanns också ett karriärsystem som innebar studieresor utomlands.³ Inte sällan handlade det om ett mer eller mindre organiserat industri-spionage för att underlätta tekniköverföring till Sverige.

Så småningom under 1700-talet blev Linnés lärjungars långresor ett stort huvudnummer för svenska vetenskapshistoriker. Till det kom också internationella projekt, som den kända franska gradmätningen längs Torne älv 1736 och observationer av Venuspassagera trettio år senare. Vid den tiden hade Vetenskapsakademien hunnit bli något av en nod för internationellt vetenskapligt samarbete i Sverige.⁴ Samtidigt fortsatte självklart forskare att resa utomlands, något som alltmer underlättades av bättre transport- och kommunikationsmöjligheter under 1800-talet.⁵ Och under hela denna långa tidsperiod ingick den vetenskapliga och akademiska internationaliseringen inom ramen för kommersiell och militär verksamhet. Vetenskap, varor och vapen reste alltid i samma kupé.

Då humanvetenskaperna utvecklades under 1800-talet blev förstas internationellt samarbete en fortsatt viktig komponent i bygget av en akademisk karriär. Inom vissa ämnesområden, som etnologi och så småningom antropologi, blev det en självklar metodologisk förutsättning för kulturellt inriktade fältstudier inom eller utom det egna landet – precis som fältstudier var grunden för många av en rad naturvetenskaper, från botanik till geologi.

Bidragen i denna samling artiklar om internationaliseringsprocesser inom humanvetenskaperna visar att de styrdes på en rad olika sätt och av olika intressenter. I samtliga fall handlar dock studierna om olika strategier för att internationalisera samarbete och påverka förhållanden inom humanvetenskaper. Här behöver strategier inte vara medvetet planerade utan kan lika gärna vara något som i efterhand ser ut som handlingsmönster. UNESCO och dess avdelning för samhällsvetenskaper som Wisselgren analyserar leddes exempelvis från starten och under 1950-talets första år av samhällsvetare, inte politiker, vilket gav upphov till en mer idealistisk syn på UNESCO som ett verktyg för medlemsländerna. Senare kom en mer realpolitiskt inriktad strategi att karaktärisera verksamheten.

Wisselgrens resonemang går förstås att generalisera, något som begreppen autoletisk och heteroletisk också tydligt indikerar. Det skulle då generellt kunna handla om spänningen mellan å ena sidan professionella, med relativt stor frihet i sitt verksamhetsutövande, å andra sidan externa intressenter, som gärna vill styra verksamheten i en riktning som passar de egna syftena. Under olika namn och i olika sammanhang har denna spänning diskuterats under många och långa decennier. Uppenbarligen återkommer samma tema inom internationellt forskningssamarbete där forskare, i synnerhet kanske samhällsvetare och humanister, gärna månar

om sin frihet att själva forma verksamheten. Samtidigt finns här starka administrativa krafter som strävar efter att kontrollera samarbetsformerna och deras konsekvenser. Mycket talar för att dessa externa krafter är ännu starkare i internationella forskningssammanhang som skapats på administrativ bas än på våra universitet och högskolor. Man behöver bara viska Horizon Europe för att många samhällsvetare ska få något förtvivlat i blicken. Få humanister har ens tänkt tanken att söka medel där.

I de här sammanhangen kan olika forskningsadministrativa kulturer försäkra ganska kraftfulla krockar. Exempelvis Storbritannien har administrativa kulturer som innebär en tämligen stark styrning även av universitet och högskolor. Sådant märks förstås i internationella samarbeten. Jag har själv erfarenheter från en europeisk forskningsorganisation där det snart utvecklades till en kamp mellan forskare och kansli (lett av en brittiska) om vilka som skulle formulera mål och mening med verksamheten. Efter en kort strid vann kansliet initiativet med medlemmarna i ryggen. Det är ju trots allt här som både resurserna och den formella makten finns. Forskare som deltar i överläggningar och lämnar bidrag utan ersättning för förlorade arbetstid har i dessa sammanhang inte mycket att sätta emot.

Ett grundläggande problem för många studier av internationalisering inom forskning handlar om kausalitet. Skapar internationaliseringsprocesser framgångsrika forskare eller blir framgångsrika forskare internationellt verksamma? Sanningen ligger väl någonstans mitt emellan. Att framgångsrika forskare oftare är internationellt verksamma än inte, är nog lika säkert som att lovande forskare har större möjligheter att bli riktigt framgångsrika om de exponeras för kolleger från flera länder i olika internationella sammanhang. Den här typen av problemställningar aktualiseras genom Kirsti Niskanens bidrag om Rockefellerstiftelsens utvärderingsmetoder där det uppenbart var de allra bästa kandidaterna som skulle belönas med stipendier och ökade möjligheter till internationella kontakter. Allt enligt den välkända Matteuseffekten i vetenskapshistorien: "Var och en som har, han skall få, och det i överflöd" (Matt 25:29).⁶

Rockefellerstiftelsen är onekligen ett intressant vetenskapshistoriskt tema i kraft av den stora betydelse den hade för finansieringen av forskning på båda sidor av Atlanten från mellankrigstiden och framåt. Från början speglade stiftelsens devis "Make the peaks higher" en strävan efter att satsa på kända forskarkort, det som Niskanen beskriver som genitanken. Med denna utgångspunkt var Rockefellerstiftelsen synnerligen framgångsrik inom svensk samhällsvetenskap där en stor andel finansierade forskare som gått att spåra varit relativt framgångsrika.

Men frågan är förstås om strävan efter att "Make the peaks higher", genitanken, är det mest effektiva ur ett mer allmänt forskningspolitiskt

perspektiv. Att privata forskningsfinansiärer ofta är mer intresserade av att stödja redan bekräftat framgångsrika, excellenta forskare för att minimera riskerna förvånar nog ingen. Men kanske vore det mer effektivt att istället leta efter duktiga forskare med potential att bli excellenta? Forskningspolitiskt kan det vara bättre att satsa på mer äventyrliga projekt med baktanken att redan excellenta forskare nog klarar sig ändå.

Ur det perspektivet är Walter Weavers handbok från 1946 som Niskanen hittat i Rockefellerstiftelsens arkiv i USA onekligen intressant. Här finns en hel del kloka råd som i hög grad kan vara aktuella än idag. Dessutom skapar den en bild av hur Rockefellerstiftelsen såg på hur internationalisering av forskare framför allt borde skötas, nämligen genom att stöd skulle ges till särskilt lovande forskare vars potential bara kunde utvärderas genom försiktiga och medvetna kontakter och samtal. Framför allt skulle dessa forskare, som Niskanen understryker, stödjas genom ett tydligt samspel mellan dem och anslagsgivarna. Möjligen kan stiftelsens förmåga att upprätthålla detta ideal ifrågasättas, men framgångarna för dem som fick stöd tyder ändå på att strategin var mycket lyckosam. Idag kan det dock många gånger vara svårt för anslagsgivare, både privata och offentliga, att leva upp till detta samspeleinriktade ideal, eftersom det är ett ganska resurskrävande förhållningssätt. New Public Management plågar nog inte bara forskare utan även anslagsgivare.

Plågade, ja rent av krisdrabbade mer än de flesta, ska humanister vara enligt en sedan ganska länge omhuldad tradition. Hampus Östh Gustafsson identifierar i sin forskning om en "humanistisk krisdiskurs med i princip global räckvidd" det tidiga 1960-talet som en period av intensifierad svensk debatt om den humanistiska bildningens roll med anledning av nya forskningspolitiska utmaningar. Vad det handlade om var att inränga humanvetenskaperna i ett nytt forskningspolitiskt tankesätt som innebar större tillämpbarhet. Krisen var alltså inte bara ett resultat av större tonvikt vid teknik och naturvetenskap utan också resultatet av försök att omforma humanvetenskaperna i samma riktning som dessa. Här var den svaga internationaliseringen inom humaniora beträffande generella forskningsproblem liksom jämförelser länder emellan faktorer som diskuterades, och de är ju på tapeten än idag.

Men att just humanvetenskapernas förhållande till internationella sammanhang skulle vara svagt är samtidigt något av en gåta om man också tar i beaktande att en stor och viktig del av området utgörs av främmande språk, både döda och levande. En konsekvens borde rimligen vara att alla humanvetenskaper knappast kan dras över en kam när det gäller internationaliseringsfrågor. Här gäller nog mycket varierande villkor för olika delar av humanvetenskaperna samt för deras möjligheter att bättre tillmötesgå förändrade förväntningar. Inom historieämnet gjordes

exempelvis mot slutet av 1960-talet flera ansatser att knyta an till andra humanvetenskapliga ämnen, såsom den gryende framtidsforskningen eller den väletablerade statsvetenskapen, vilka båda var bättre anpassade till de planeringsrationella ideal som Östh Gustafsson menar präglade mycket av politiken vid denna tid (och alltså gör, frestas man tillägga).⁷ Frågan är om inte debatten som refereras också uppvisade tecken på insikten att humanvetenskaperna är ett bredare fält när det gäller metoder, teorier och empiriska utgångspunkter än andra forskningsområden (som medicin eller naturvetenskap) och om detta i så fall inte ledde till reflektioner om olika sätt att hantera humanvetenskapernas förändrade ställning i svensk forskningspolitik. Det är ju ingen monolit som diskuteras.

Oavsett hur det var med den saken blir det uppenbart i Östh Gustafssons bidrag att just humanvetenskapernas svaga internationalisering redan från början var en av flera komponenter som pekades ut när det gällde ämnesrådets eventuella tillkortakommanden. Intrycket är att den aspekten, och kanske också andra delar av debatten om humanioras värde, mer eller mindre tydligt etablerades redan från början under tidigt 1960-tal och att egentligen ganska lite tillkommit sedan dess. Samtidigt är det inte omöjligt att vissa argument, som det om språkets betydelse för framställningen inom stora delar av humanvetenskaperna, också utvecklas över tid. Det är en synpunkt som under senare år blivit en relativt viktig replipunkt i debatten om humanioras värde. Var detta argument viktigt redan från tidigt 1960-tal eller har det tillkommit och förstärkts i takt med att studenternas språkkunskaper urholkats? Och om det är så att vissa aspekter av humanvetenskaplig forskning funnits med i debatten i decennier medan andra tillkommit och ytterligare andra förmodligen försvunnit, går det då att dra några mer generella slutsatser om den här diskursiva dynamiken?

För att knyta an till de andra bidragen är en viktig utgångspunkt för Östh Gustafsson ytterligare en internationell organisation som vid sidan av UNESCO och Rockefellerstiftelsen kom att påverka forskningspolitikens villkor, nämligen OECD. Men frågan han ställer – om OECD:s stöd till forskning och högre utbildning också gällde humanvetenskaperna, inte minst som tillväxtmotor – är förstås retorisk. All tillgänglig forskning pekar på att det enda som räknades som vetenskap inom OECD var teknik och naturvetenskap, i alla fall under denna tidsperiod, även om saker och ting så småningom kom att förändras.⁸ Resultatet på svensk botten verkar ha blivit att humanvetenskaperna visserligen ifrågasattes i ett speciellt nationellt forskningspolitiskt sammanhang, men att processen också förstärktes av ställningstaganden i internationella samarbetsorgan.

Det enda bidrag här som inte pekar ut en internationell organisation som en mer eller mindre viktig aktör är Anders Pederssons. Trots att hans

bidrag handlar om en enda gästforskare som vistades i Sverige under en högst begränsad period, lyckades denne ge viktiga impulser till att både omforma fältet och påverka kriminalpolitiken. Självklart var amerikanska influenser starka i Europa och Sverige efter andra världskriget. Det vet vi från en rad arbeten.⁹ Men här finns också en motrörelse som påpekar att influenser visserligen togs upp, men också omvandlades för att passa europeiska förhållanden.¹⁰ Det gällde särskilt tjänste- och processinriktade områden i jämförelse med produkter och bör därmed också ha gällt inom kriminologin. Alltså att amerikanska forskningsinfluenser gjorde sig gällande men att de kom att omvandlas och anpassas efter europeiska efterkrigsförhållanden. Inom kriminologin kan ju just sociologin och samhällsvetenskaperna kräva mer anpassning av europeiska förhållanden än exempelvis medicinen eftersom villkoren är så annorlunda här än i Amerika.

Pedersson är dock noggrann med att påpeka att förändringarna, trots studiens biografiska utgångspunkt, inte var en enda forskares verk. Långt därifrån. Snarare än att lyfta fram en individ som reformmotor inom svensk kriminologi handlar det här om en individ som genom sin verksamhet speglar ett antal förändringsprocesser som redan var i svang. I ett avseende var dock gästforskarens insatser särskilt viktiga, nämligen för att ta ”Sverige till världen” inom kriminalpolitiken – ett område där Sverige ofta kom att framstå som något av ett dygdemönster utomlands under lång tid framöver.

Vidare generaliserar Pedersson med hjälp av rättshistorikern Michele Pifferi sina slutsatser och konstaterar att internationaliseringsprocesser alltid uppstår i skärningspunkten mellan lokala, nationella och internationella företeelser. Insikten innebär att det inte handlar om strategier för att få till verksamhet bortom det nationella, men om något som hänger intimt samman med det. Ur det perspektivet är Agneta Bladhs uppdrag att göra Sverige attraktivare som ”kunskapsnation” genom att internationalisera våra universitet och högskolor mer ett uttryck för hur det samspillet ser ut idag, 2018. Internationaliseringen har i själva verket alltid varit nationell, bara i olika hög utsträckning och på olika sätt.

Noter

1. Lars Niléhn: *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet* (Lund, 1983); Hanna Hodacs & Kenneth Nyberg: *Naturalhistoria på resande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Lund, 2007).
2. Emma Hagström Molin: *Krigsbygets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet* (Göteborg, 2015).
3. Svante Lindqvist: *Technology on trial. The introduction of steam power technology into*

Sweden, 1715–1736 (Uppsala, 1984); Måns Jansson: *Making metal making. Circulation and workshop practices in the Swedish metal trades, 1730–1775* (Uppsala, 2017).

4. Pär Eliasson: *Platsens blick. Vetenskapsakademiens och den naturallistoriska resan 1790–1840* (Umeå, 1999).

5. David Dunér: "Världen: Färdvägar i tanken och geografien" i Gunnar Broberg & David Dunér (red.): *Beredd till bådaderna. Lunds universitet och omvärlden* (Lund, 2017), 56–131.

6. Robert K. Merton: "The matthew effect in science. The reward and communication systems of science are considered" i *Science* 159:3810 (January 5, 1968), 56–63; Robert K. Merton: "The matthew effect in science, II. Cumulative advantage and the symbolism of intellectual property" i *Isis* 79:4 (1988), 606–623.

7. Gustav Holmberg: "Framtiden. Historikerna blickar framåt" i Broberg & Dunér (red.): *Beredd till bådaderna* (Lund, 2017), 279–302; Kim Salomon: "Historievetenskapens flirt med statsvetenskapen" i *Statsvetenskaplig tidskrift* 112:5 (2010), 301–315.

8. Daniel Lövheim: *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle. Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid* (Lund, 2016), 28–29; Benoît Godin: *Measurements and statistics on science and technology 1920 to the present* (London, 2005); Benoît Godin: "The number makers: Fifty years of science and technology official statistics" i *Minerva* 40:4 (2002), 375–397.

9. Victoria De Grazia: *Irresistible empire. America's advance through twentieth-century Europe* (Cambridge, Mass., 2005); Per Lundin: *Bilsamhället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige* (Stockholm, 2008).

10. Per Lundin & Thomas Kaiserfeld (red.): *The Making of European Consumption. Facing the American Challenge* (Basingstoke, 2015).

Avhandlingsrecensioner

Frihetstida policyskapande

Fredrik Bertilsson: *Frihetstida policyskapande. Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna 1738–1766*. Stockholm: Södertörn Doctoral Dissertations 144, Södertörns högskola, 2017. 231 s. ISBN 978-918-866-312-2, hft.

Fredrik Bertilssons avhandling handlar om ett kärt och ofta tummat källmaterial: Riksarkivets ÄK 849, där ÄK står för äldre kommittéer. Det rör sig om uppfostringskommissionens efterlämnade papper som idag utgör sju volymer. Många har under åren gått igenom materialet: skolrektorer, historiker, idéhistoriker, rättshistoriker, utbildningshistoriker, men kanske framför allt filosofen och sociologen Torgny T:son Segerstedt.

Här föreligger nu en hel avhandling om uppfostringskommissionens arbete, tveklöst är den intressant och viktig. Här görs ett antal nytolkningar om hur man bör förstå insatserna utifrån dess förslag till nya konstitutioner. Ingen liten sak, eftersom uppfostringskommissionen var en stor och viktig politiskt tillsatt utredning om undervisningsväsendet i mitten av 1700-talet. Att resultaten bygger på ganska omfattande arkivstudier av ett relativt omfattande källmaterial gör inte studien sämre.

Inledningsvis anges syftet, att ”genom ett modernt policyperspektiv studera uppfostringskommissionens arbete med att förändra de akademiska konstitutionerna”. Målsättningen anges som ”att visa på skapandet av nya statliga rutiner för att agera gentemot de svenska universiteten samt sätta in denna produktion i en större ram av statligt policyskapande under frihetstiden”. Sedan vidgas detta till ”att visa hur samhällsideal konkretiserades och omvandlades till nya former för att granska och styra universiteten” (11). Efter en diskussion om policystudier kommer Bertilsson fram till vad som förefaller vara huvudfrågan: ”hur föreställningar om ideala samhällsförhållanden omsattes i politisk praktik och närmare bestämt genom statliga universitetsreformer” (18). För att strukturera studien används en modell för hur politik skapas som kallas policycykeln. Den består av fyra delar: agendasättning, policyformulering eller beslutsfattande, implementering samt utvärdering.

Avhandlingens disposition är kronologisk och följer därmed också policycykeln. Först beskrivs uppfostringskommissionens politiska bakgrund och uppdrag, framför allt som den framstår i riksdagsdebatterna

1738–39 och 1740–41. Det handlar om en agendasättning som utgick från idén att utbildningen kunde ha bredare syften än att utbilda för den statliga och kyrkliga sfären. Nämligen att skapa ett bättre samhälle genom att säkerställa att individer blev dygdiga undersåtar och goda kristna. Förslagen om en uppfostringskommission genomsyrades av tre uppfattningar: För det första borde utbildningen inrättas för att skapa en dygdig befolkning av goda kristna så att deras förmågor skulle kunna utnyttjas för fäderneslandets bästa. Grundtanken var att människor kunde förbättras genom utbildning. För det andra borde läroanstalter ha som en funktion att säkerställa att de som utbildade sig som resultat också fick en lämplig uppgift inom staten, kyrkan eller möjligen på annat håll i samhället. Utbildningsväsendet borde med andra ord kunna ha en sorterande funktion. För det tredje skulle också ett bättre utbildningsväsende kunna säkerställa ämbetsmännens duglighet. Genom utbildning kunde deras kompetens garanteras och problemen med odugliga ämbetsmän kunde hävas, eller åtminstone mildras. Poängen är att ett undermåligt utbildningsväsende inte var skäl nog att tillsätta en kommission. Idémässigt byggde den istället på möjligheterna som ett förbättrat utbildningsväsende gav, att skapa ett samhälle med individer som var bättre förberedda på sina uppgifter.

Beskrivningen av agendasättningen fortsätter med uppfostringskommissionens uppdrag och en redogörelse för vilka som kom att ingå när arbetet kom igång i januari 1746. Uppgiften var omfattande med nya regelverk för både skola och universitet, som skulle grundas på insamling av information om bland annat tidigare utredningsförslag och remisser på dessa. Dessutom skulle skolledningarna och universitetens konsistorier få yttra sig om de förslag som lämnades. Bertilsson framhåller ledamöternas sakkunskap och deras politiska förankring som överlag fanns inom hattpartiet, vilket nyligen vunnit den politiska makten. Många i uppfostringskommissionen hade en bakgrund i höga politiska positioner och från höga ämbeten, här ingick exempelvis universitetetskansler och andra topptjänstemän – som vi skulle kalla dem idag. Flera var dessutom ledamöter i den nybildade Vetenskapsakademien.

Kommissionen konkretiserade sitt uppdrag genom att identifiera problem som gick att hantera med hjälp av ett ändrat regelverk. Detta är centralt för en förståelse av hur politik faktiskt skapas, eller policyformuleringen som det heter i policycykeln. Exempelvis ansåg kommissionen att universiteten antog allt för många studenter, något som fick negativa effekter för möjligheterna att fungera som en sorteringsmekanism. Studenterna var dessutom inte tillräckligt dygdiga eller så goda kristna som kunde förväntas. Kommissionen menade också att universitetens utbildningsuppdrag borde breddas så att det inte bara handlade om att utbilda

för kyrkans utan även i större utsträckning för statens behov. Inom kommissionen fanns visserligen en del meningsskiljaktigheter om dessa frågor, men viktigast är ändå förståelsen av uppfostringskommissionens ställningstagande som ett uttryck för en vilja att bevara en samhällsordning och motverka ståndscirkulation. Lämpligast gjordes det genom att söner följde i sina fäders fotspår när det gällde yrkesval. Här gör Bertilsson en viktig nytolkning av uppfostringskommissionens arbete. Tidigare har den ofta setts som ett hattarnas verktyg för att reformera universitet och skola i en mer real riktning, så att utbildningen bättre passade näringarnas behov. Bertilsson betonar istället kommissionens vilja att begränsa möjligheterna för nya grupper att skaffa sig utbildning och på så sätt meritera sig för olika ämbeten. Inom detta område var alltså uppfostringskommissionens förslag konserverande snarare än reformerande.

Nästa steg i kommissionens arbete var att implementera sina förslag, den tredje delen av policycykeln. Något som gjordes genom att föreslå nya examensförordningar 1749 och 1750. Dessa nya akademiska konstitutioner innebar att skriftliga examensbevis krävdes för tjänst i rättegångsverket och civila grenar av statsförvaltningen. Dessutom skulle det bli möjligt att kontrollera professorernas examination av studenter med hjälp av offentliga förhör och skriftliga protokoll. Studenter skulle inte släppas igenom på andra grundvalar än godkänd examination. Examination vid antagning till universitet och genom hela utbildningen blev ett sätt att se till att studenterna leddes in på utbildningar som motsvarade deras fallenhet och begåvning. Men trots att det här fanns en potential för studenter att genom lyckade examinationer välja livsbanor genomsyrades diskussionerna om examensförordningarna av tanken på att minimera social rörlighet mellan stånden.

I uppfostringskommissionens betänkande 1750 – som allmänt setts som ett intressant exempel på hur den politiska makten försökte styra universitetet under frihetstiden – fanns en rad förslag på hur universitetet borde organiseras och hur utbildningens innehåll borde förändras i en mer civil inriktning med större mått av naturorienterande liksom ekonomiska ämnen. Allt för att bredda studenterna anställningsbarhet för att använda en modern, men mindre lyckad, term. Mottagandet blev dock inte så positivt som man hoppats. Universitetsprofessorerna reagerade överlag kraftfullt mot förslaget och framhöll istället nyttan med friare studiegångar bland studenterna och större frihet att formulera undervisningen för lärarna. I grunden stod uppfostringskommissionens syn på samhället som relativt statiskt, i och med att den värnade begränsade möjligheter till social rörlighet, mot professorernas, som istället kopplade möjligheterna till friare ämnesval till ett mer dynamiskt samhälle. Av förslaget blev till slut intet. Mycket på grund av motståndet i Uppsala som det verkar, men

också efter senfärdigheten med att lämna svar i Åbo. Slutförandet av uppfostringskommissionens uppgift hjälptes knappast av att ledamöterna hade svårt att hinna med arbetet vid sidan av alla andra uppgifter. Verksamheten drog ut på tiden och aktiviteten avtog. Till slut lades det hela ned 1766 efter en rad år av total tystnad.

I slutsatserna poängteras hur uppfostringskommissionens arbete faktiskt ledde till konkreta resultat i form av nya examensförordningar och dessutom en del oförutsedda konsekvenser, som en debatt om akademisk frihet som på längre sikt låg till grund för en större medvetenhet bland universitetslärare om vikten av självbestämmande. Framför allt görs en övertygande nytolkning där uppfostringskommissionens betänkande 1750 betraktas som ett försök att bibehålla en ordning vid universiteten som innebar att utbildningen reserverades för vissa kategorier studenter, samtidigt som professorernas reaktion pekade mot en nyordning. Den senare innebar att högre utbildningen öppnades för flera, och krav på akademisk frihet formulerades på ett sätt som påminner om diskussioner i nutid.

Bertilssons avhandling är ovanlig på flera sätt. Redan titeln kan få en del att hoppa till. Begreppet policyskapande kan kännas malplacé för frihetstiden. I synnerhet tillsammans med den lite ålderdomliga genitivändelsen -a och det knaggliga uttrycket ”akademiska konstitutionerna” i undertiteln. Det blir en krock som kan kännas onödig även om det inte är helt lätt att hitta bra alternativ. Kanske det mer allmänna ”politisk styrning under frihetstiden” eller ”frihetstidens politiska processer” ändå hade varit att föredra. Samtidigt kan det finnas en poäng i att med hjälp av begreppet policyskapande förmedla relevansen av denna historiska studie idag.

Akribin är på det hela taget god, även om jag hittat någon enstaka skönhetsfläck som en eller annan felaktig källhänvisning. Referenssystemet kan kännas lite hemmasnickrat, men är både konsistent och adekvat. Viktigare är att användningen av den så kallade policycykeln som en modell för hur policyskapande går till framför allt vägleder dispositionen som ganska väl följer de olika stadierna agendasättning, policyformulering, implementering samt utvärdering. Bertilsson nämner själv risken med att den här typen av modeller för policyskapande kan ge en väl instrumentell bild av processerna. Men den ger även fördelar. Ur det perspektivet är det lite synd att policyskapande och andra begrepp med policy som förled inte används särskilt frekvent, titeln till trots. På gott och ont blir analysen av uppfostringskommissionens arbete till slut ganska oberoende av policyperspektivet.

En annan grundläggande fråga gäller valet av just uppfostringskommissionen som fallstudie. Ett problem med det är att källmaterialet inte

verkar svara på centrala frågor, som varför agendasättningen bromsades upp i ett antal år från slutet av 1730-talet till beslut om inrättandet 1745. Kanske höll prästeståndet emot, men det är inte säkert. Likaså är det mycket svårt att förstå vilket material som kommissionen utgick ifrån i själva policyskapandet. Kanske var det tidigare utvecklade författningar för universiteten. Kanske inte. Det finns fler gåtor. Som uppehållen och avbrotten i kommissionens arbete, exempelvis det mellan april 1746 och februari 1748. Ett annat problem med uppfostringskommissionen som fallstudie är det stora antalet frågor som kommissionen förväntades arbeta med när det gällde universiteten, varav bara den om förnyade akademiska konstitutioner tas upp till mer grundläggande behandling i avhandlingen. Till detta kommer hela skolfrågan som knappt alls berörs. Med andra ord tycks uppfostringskommissionens material olämpligt av två anledningar: Det är för knappt när det gäller centrala frågor som bör ställas om man vill använda ett policyperspektiv. Det är för ymnigt om man vill famna om hela arbetet.

För ymnig är dock inte avhandlingens forskningslägesbeskrivning som klaras av på en och en halv sida (22–23). Här nämns dock bara de som studerat uppfostringskommissionen direkt, och det sägs inget om deras resultat och hur denna studie förhåller sig till dessa. Bertilsson ger alltså delvis en ny syn på uppfostringskommissionens arbete som konserverande genom att söner skulle följa sina fäders levnadsständval för att reproducera ståndssamhället. Det står i kontrast till det som många tidigare tänkt sig om kommissionen som en hattarnas borgerliga revolution för att försöka få inflytande över utbildningen som hittills varit kungens och kyrkans domän.

Ett sätt att säkerställa en bibehållen ordning vid universiteten var som nämnts att höja kunskapskraven för inträde till akademiska studier. Men detta var ingen ovanlig ståndpunkt vid denna tid, vilket gärna hade kunnat framgå i forskningslägesbeskrivningen. Liedman visar exempelvis att den typen av ställningstaganden var etablerat redan 1744, då kanslererna föreslog ett strängare examenssystem med kunskapskontroll, alltså många år innan frågan diskuterades av uppfostringskommissionen (Liedman, *Den synliga handen*, 1986, 175). Även Bertilsson tar upp detta dokument från 1744, men utan att nämna att Liedman hanterat det och dessutom lyckats läsa reaktionerna på skrivelsen i Uppsala. Det som Bertilsson hävdar om uppfostringskommissionen i detta begränsade sammanhang var alltså en redan etablerad ståndpunkt och i kommissionens sammanhang bara ett eko av vad kanslererna framfört några år tidigare. Det innebär inte att Bertilssons tolkning av uppfostringskommissionens förslag försvagas. Snarare tvärtom. Men han är inte först med att notera att ståndpunkterna var i svang då uppfostringskommissionen skred till verket.

Ett annat fall där Bertilsson observerar sådant som andra också noterat gäller Uppsala konsistoriums svar på uppfostringskommissionens betänkande från februari 1750. Bertilsson påpekar att konsistoriet framhåller att andra än blivande ämbetsmän och yrkesverksamma kan ha nytta av universitetsutbildning, som bönder och manufakturister, något som också tidigare framhållits i olika sammanhang. Det finns alltså en del saker som Bertilsson läser ut ur kommissionens material som redan är känt och snarare borde presenteras i forskningslägesbeskrivningen än i analysen.

En annan fråga gäller avgränsningen: uppfostringskommissionens arbete med och förslag till nya akademiska konstitutioner. Konsekvensen av den har blivit att ett av uppfostringskommissionens genomförda förslag, att inrätta professurer i fysik respektive kemi på bekostnad av orientaliska språk och latinsk poesi, inte nämns. Synd med tanke på att ommöbleringen i kollegiet påverkade konsistoriet i Uppsala mer än man kan tro eftersom det vid den här tiden endast fanns ett tjugotal professorer, lika många docenter och hälften så många adjunkter. Misstanken smyger sig in att slutsatserna om uppfostringskommissionen som en konserverande kraft, snarare än en som vill förändra utbildningen så att den bättre passar hattarnas näringspolitiska intressen, till stor del hänger samman med vilka avgränsningar som görs av arbetet.

Men det finns ett problem som nog är än viktigare ur ett idé- och lärdomshistoriskt perspektiv, och det är den något snäva utgångspunkten beträffande källor. I stort sett hela studien bygger på materialet i ÅK849 med riksdagsprotokoll som det främsta komplementet, framför allt när det gäller den politiska bakgrunden till att uppfostringskommissionen bildades. Resultatet är en bild av policyskapande som en till stora delar politisk process. Men med ett bredare grepp om flera källor hade intrycket förmodligen blivit att skapandet av politik, då som nu, bygger på betydligt vidare samhälleliga processer.

En bakgrund som inte nämns är exempelvis de skolor som skapats under 1700-talets början, med Duhres matematisk-ekonomiska laboratorium utanför Uppsala från mitten av 1720-talet som ett exempel och Jonas Alströmers tillstånd till schäferskola och lantbruksskola på Höjentorp något senare som ett annat. Dessutom fanns föregångare till uppfostringskommissionen i tidigare utredningar om de akademiska konstitutionerna från 1696 och 1723. Dessa nämns som hastigast, men kan ha utgjort en viktigare grund för uppfostringskommissionens arbete. Det förblir oklart i vad mån kommissionen kan sägas ha försökt återskapa förslag från dessa tidigare utredningar och i vilken mån de kom med något helt nytt.

Till detta kommer en pedagogisk debatt där lundaprofessorn Andreas Rydelius gav en teoretisk grund som fick en viktig uttolkare i Gustaf

Ruders spridda skrift *Anledning till Snillevalet* 1737, där han framhöll snillevalet som ett sätt att öppna upp utbildningssystemet. Visserligen byggde denna delvis på humoralpatologiska resonemang som nog gjorde att den kunde kännas föråldrad i ljuset av Lockes (översatt till svenska 1709) och andras insatser. Men den pekar ändå på ett allmännare intresse för frågorna också i Sverige. Detta bekräftades knappt tio år senare, just när uppfostringskommissionen satte sig ner för att ta itu med sin uppgift, med Eric Eklunds *Uppfostringslära*, av Lindroth kallad ”århundradets mest ambitiösa och självständiga pedagogiska arbete” (Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Frihetstiden*, 1978, 68). Ännu bredare idéhistoriska sammanhang går nog att söka i en långsamt förändrad syn på människors olika möjligheter att lära nytt. Vad jag syftar på är den sedan länge omstridda tanken att det var möjligt att, med Comenius pansofiskt tillspetsade formulering, ”lära alla allt”, snarare än att varje individs förmåga att tillgodogöra sig olika kunskapsområden begränsades av hennes kön eller familjens stånd och ställning. Det var en idédebatt som förstås varit på tapeten i olika färgsättningar också i Sverige långt före uppfostringskommissionen tog sig an uppgiften att skapa politik.

Om dessa breda sammanhang också hade fått plats i analysen kan uppfostringskommissionen ses som en hattarnas reaktion på en pedagogisk diskussion om en breddning av utbildningssystemet så att det blev mer avpassat för andra behov än bara de högre ståndens krav. Uppfostringskommissionens förslag till åtgärder innebar, som Bertilsson visar, att tillgången till utbildning inte förändrades i grunden. Ett sätt var att ett nytt examens- och kontrollsystem föreslogs. Här har Bertilsson en viktig poäng. Diskussionerna hade visserligen delvis kommit igång redan innan kommissionen började arbeta, och i kommissionen fick tankarna konsekvenser för universitet och skola. Men med en bredare idéhistorisk ansats blir det också lättare att förklara att uppfostringskommissionens arbete gick i stå. För i takt med att hotet mot det befintliga utbildningssystemet förtvinade i och med att debatten dog ut under 1750-talet verkar det också rimligt att tro att kommissionen kom att förlora sin initiativkraft. Det skulle i så fall bidra till att uppfostringskommissionens arbete med nya akademiska konstitutioner aldrig fullföljdes trots den kraft och energi som lagts ned på frågan under andra halvan av 1740-talet. För jag är tveksam till att det kompakta motståndet i konsistoriet i Uppsala och kommissionsledamöternas arbetsbörda är tillräckliga förklaringar till att det hela rann ut i sanden.

Här har jag framför allt uppehållit mig vid en del diskussionsvärda aspekter. Sammantaget blir det lite orättvist, för Bertilsson har tveklöst gjort ett stort och grundläggande arbete av uppfostringskommissionens material och utnyttjat det för tänkvärda omtolkningar av dess arbete.

Argumentationen övertygar, framför allt genom att den bygger på en god empirisk grund. Ingen har hittills analyserat uppfostringskommissionens arbete med att förändra de akademiska konstitutionerna så systematiskt som Bertilsson, ingen liten insats med tanke på att han inte alls är den första. Kanske inte heller den sista.

Thomas Kaiserfeldt

Lunds universitet

Kampen om vetenskapen

Alexander Ekelund: *Kampen om vetenskapen. Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era*. Göteborg: Daidalos, 2017. 661 s. ISBN 978-917-173-521-8, hft.

Då när det begav sig. När det hände saker. ”När vi stod i zenit” som Lennart Berntson och Svante Nordin fyndigt formulerat det i en tillbakablick på sin vänsterradikala tid och medverkan i tidskriften *Zenit* (se *Ett historiskt tillfälle: en festskrift till Håkan Arvidsson*, Lund, 2003) Det handlar om en generation som börjar bli gammal men som ännu i mångt och mycket är *still going strong*. Nu har det alltså varit jubileum, femtio år sedan 1968. Ett år som var mer än ett år: 1968 var också ”1968”, det stora symbolåret för studentrevolten, året som kommit att symbolisera viljan till förändring.

Den här recensionen skrivs när 2018 just har tagit sin början. Förmodligen har en ganska strid ström av publikationer som på olika sätt tematiserar ”1968” hamnat i tryck sedan dess. I denna recension handlar det om en ovanligt omfattande doktorsavhandling som lades fram vid Uppsala universitet något tidigare, närmare bestämt i slutet av oktober 2017 inom ämnet utbildningssociologi. Författaren är född åtskilliga år efter det begav sig och besväras därför inte av några minnesbilder som möjligen lägger sig i vägen för den historiska blicken. (Kanske bör det tilläggas att även författaren till recensionen är några år för ung för att ha varit med, om man bortser från det sena 70-talet då den radikala energin började bli alltmer uttömd.) Man kan hoppas att många av de som känt sig manade att fatta pennan under jubileumsåret har tagit del av avhandlingen ifråga.

Det rör sig om en mycket omsorgsfullt genomförd studie som bryter ny mark på flera områden. Det övergripande forskningsintresset anges som att studera ”samspelet mellan politiskt engagemang [...] och alternativa studie- och forskningspraktiker” (13). Där återfinns en grundlig studie av gruppen Unga Filosofer, som bildades vid Stockholms universitet vid

mitten av 60-talet och som sensommaren 1968 startade tidskriften *Häftet för kritiska studier*. Där återfinns en likaså grundlig rekonstruktion av de så kallade institutionsgrupperna som började bildas vid universiteten 1968 och som gick i bräschen för förändringar av kursinnehåll och tog initiativ till alternativa studier. Man finner även ett mycket intressant kapitel om receptionen av den franske filosofen Louis Althusser i Sverige och om gruppen kring tidskriften *Zenit*, som tävlade med *Häftet* om att vara den ledande teoretiska vänstertidskriften i Sverige och som bemödade sig om att förnya idén om en vetenskaplig socialism. Och där finns ett omfattande kapitel om framväxten av den svenska kvinnorörelsen framför allt inom ämnet litteraturvetenskap, om dennas kamp för att förändra den litterära kanon och den roll som receptionen av Julia Kristeva spelade i sammanhanget. Avhandlingen rör sig i många avseenden på högintressant men även i flera fall förbluffande utforskad mark. Det är därför mycket glädjande att den gör det med en sådan omsorg. Här läggs en god grund för andra att gå vidare, att fylla ut bilden och möjligen även revidera den i några avseenden.

Centrum i avhandlingen utgör tre bastanta kapitel som vart och ett behandlar vad som kan kallas för ett storprojekt. Först det kritiska projektet som tar avstamp i kritiken av positivismen inom olika discipliner. Där diskuteras Gerard Radnitzkys kontroversiella avhandling i vetenskapsteori – *Contemporary Schools of Metascience* – som lades fram vid Göteborgs universitet i slutet av maj 1968, och den fortsättning som denna kontrovers fick i de första årgångarna av *Häftet*. Det andra storprojektet handlar om det nämnda försöket att återupprätta den vetenskapliga socialismen. En central gestalt i detta sammanhang var lundasociologen Göran Therborn som tvärtemot det kritiska projektet insisterade på vikten att göra en skarp åtskillnad mellan vetenskap och ideologi (diverse olika värderingar). Det tredje storprojektet är det feministiska, vilket beskrivs som både en del av och som en reaktion på "1968".

Avhandlingens främsta teoretiska inspirationskälla utgörs av Pierre Bourdieus kultur- och vetenskaps sociologi. Därmed även sagt att analysen i hög grad kretsar kring positioneringar på olika fält: dels på ett vänster-intellektuellt subfält, med en relativ autonomi i förhållande till ett bredare politisk-intellektuellt fält, dels på de vetenskapliga subfält som disciplinerna filosofi, sociologi och litteraturvetenskap utgör. Andra Bourdieuinspirerade begrepp som är av central betydelse är habitus och kapital, det senare till exempel i formen av rörelsekapital, det vill säga de tillgångar som en aktiv, eventuellt tongivande, roll i olika sociala rörelsesammanhang innebar. Den valda inspirationskällan gör att det talas om "projekt" och "strategier" som är löskopplade från de studerade aktörerna, som så att säga försiggår bakom ryggen på dessa. Jag kan inte undgå att uppleva

dessas aktörsbefriade projekt och strategier som aningen spöklika. Mina friktioner med Bourdieu spiller här över på Ekelund. I grund och botten handlar det nog om min förkärlek för att tänka i termer av aktörer som har avsikter, planer och projekt, som gör upp strategier, som tar ansvar för vad de gör och som stundtals ställs till svars för vad de gjort, kort sagt, min förkärlek för vad Niklas Luhmann brukade kalla ett ”gammaleuropeiskt” sätt att tänka. Det handlar väl egentligen om två olika perspektiv, två olika sätt att närma sig verkligheten, som båda har sina för- och nackdelar. Det finns inget perspektiv som har nyckeln till alla portar (den nyckeln är nog förbehållen högre makter). Perspektiv synliggör och osynliggör, och det får vi finna oss i och leva med. Därmed även sagt att jag accepterar det Bourdieu-inspirerade perspektiv som författaren valt att arbeta utifrån. Att detta utan tvekan synliggör många saker av intresse därom vittnar avhandlingen som sådan.

Förutom den centrala inspirationen från Bourdieu finns även influenser från den typ av studier som brukar kallas *cultural transfer* eller *transfer studies*. Studiet av receptionen av Althusser i Sverige är ett fint exempel på detta sätt att arbeta. Vad händer när en ryktbar filosof förflyttas från ett internationellt kulturellt centrum till en kulturell periferi, till en ny nationell och lokal kulturell kontext. Hur tas dennes verk emot? Hur kommer det till användning? Är frontlinjerna desamma i det nya landet eller mobiliseras dennes tankar i nya stridslinjer?

Så långt, så väl. Jag menar dock att Ekelund med fördel kunde ha tagit till sig och gjort bruk av ytterligare en del grepp från vad som går under namn som filosofi-, kunskaps- och vetenskaps sociologi. Jag tänker till exempel på så kallad kontrovers- och konstellationsforskning, den förra med rötter inom vetenskapsstudier, den senare i första hand utvecklad av den tyske filosofen Dieter Henrich. Detta därför att avhandlingen ifråga i hög grad handlar om olika kontroverser å ena sidan och om olika person- och idékonstellationer å andra sidan. Därtill kommer att den djupa och breda kunskap som författaren besitter om sitt material är en förutsättning för denna typ av forskning. En möjlig inspirationskälla som bara nämns i förbigående vid ett tillfälle mot slutet av avhandlingen är sociologen Randall Collins och dennes begrepp ”emotionell energi” (572). Detta syftar på den där sköna känslan av att ha vinden i ryggen, av att saker och ting går ens väg, av att man befinner sig i centrum för viktiga händelser. Inom 68-vänstern upplevde man nog i sina bästa stunder att man hade historiens vind i ryggen, och då är man också rimligen fulladdad med emotionell energi. ”Fakta talar för vänstern” (175), skall filosofen Åke Löfgren, en av initiativtagarna till *Häften*, ha sagt. Emotionell energi tankas, enligt Collins, framför allt i sociala interaktioner, antingen det är att man som ung student lovordas av en framstående lärare eller den

känsla av upprymdhet som sprider sig bland likasinnade när man upplever sig gå i bräschen för något radikalt nytt. Historien om hur det blåstes upp en knallröd vänsterballong fylld med emotionell energi, för att sedan pysa ut igen framför allt under senare delen av 70-talet, hade kunnat inta en central plats i framställningen.

Avhandlingen är på många sätt väl sammanhållen, även om den inte kan kallas för en monografi i sträng bemärkelse. Ett kapitel sticker dock ut. Nämligen det sjunde, som också benämns som ”den mest fristående delen” (56) och som behandlar vad som kallas det feministiska projektet framför allt inom litteraturvetenskapen och mer specifikt på litteraturteorins fält. Medan övriga kapitel har ett tydligt fokus på åren 1965–1975, spränger det sjunde dessa ramar genom att sträcka sig ända in på 2000-talet. I en mening utgör det senare kapitlet en anomali i avhandlingen. Å andra sidan har det längre perspektivet också ett avsevärt intresse genom att leda över i frågorna: Vad hände sen? Vad hände efter det att vänstervågen börjat ebba ut? Vilka omgrupperingar gjordes, vilka nya positioneringar skedde? Det feministiska projektet var enligt författaren både en del av och en reaktion mot ”1968”.

Ett intressant tema som bara tangeras i avhandlingen är Nordiskt Sommaruniversitet (NSU) och dess verksamhet. NSU var från början inte någon gräsrotsrörelse utan initierades uppifrån med start 1950, och från början deltog flera väletablerade akademiker från de nordiska länderna i verksamheten, som väsentligen bestod av arbete i studiekretsar på lokala orter och en gemensam träff under sommaren i något av de nordiska länderna. Redan från början präglades verksamheten av en tvärvetenskaplig ambition. NSU förvandlades mot slutet av 60-talet till en vänsterorganisation och kom under 70-talet att bli en viktig del av det vänsterintellektuella fältet i Norden. Det är många idag väletablerade personer inom och utanför universitetsvärlden som fått mycket av sin teoretiska skolning inom dess ramar. Det hade därför varit mycket intressant om författaren gjort en närgående studie av NSU förslagsvis under åren 1965–1975. Hade detta gjorts, samtidigt som kapitel sju lyfts ut, så hade resultatet blivit en väl sammanhållen avhandling. Å andra sidan hade man då missat det längre perspektiv som nämnda kapitel tillhandahåller. Så det är långt ifrån lätt att tvärsäkert säga vad som skulle ha gjorts. En grundlig studie av NSU:s verksamhet och roll under vänsterradikaliseringens era vore under alla omständigheter mycket välkommen.

Vad gäller det kritiska projektet ges först en initierad skildring av hur gruppen Unga Filosofer bildades vid Filosofiska institutionen i Stockholm, hur ett starkt engagemang mot Vietnamkriget efter hand breddades till en kritisk hållning gentemot rådande läror på universitetet. Informell ledare för gruppen var Åke Löfgren (1933–2017), lärare i praktisk filosofi

vid Stockholms universitet. Löfgren publicerade förhållandevis lite, men skall ha varit en karismatisk föreläsare. Det var dock inte någon radikal omstörtande verksamhet som bedrevs, utan man skrev mera modest "Saklighet och engagemang" på sina fanor. En fanfar till starten av *Häftan* var Gerard Radnitzkys tidigare nämnda avhandling och kontroversen kring denna. Radnitzky försökte där rekonstruera en hermeneutisk-dialektisk skola eller tradition som han menade utgjorde det bättre alternativet när det gäller human- och samhällsvetenskapernas vetenskapsteori. De båda författare som han främst lyfte fram var Karl-Otto Apel och Jürgen Habermas. Jag tror man kan säga att detta var första gången sedan tiden för andra världskriget som två tyska samtidsfilosofer lyftes fram som att föredra framför sina angloamerikanska motsvarigheter. Sätillvida representerade Radnitzkys avhandling ett radikalt trendbrott, och detta var säkerligen en av anledningarna till uppståndelsen kring den. (Ironiskt nog så förvandlades Radnitzky ganska snart till en mycket skarp kritiker av Apel och Habermas.) Jag tycker inte att dessa sammanhang framgår helt tydligt i Ekelunds avhandling. Här är nog en punkt där det funnits utrymme för en del förbättringar. I gengäld ges en initierad skildring av hur stridigheterna – som kanske kan kallas för en svensk positivismstrid – på många sätt kom att prägla de första årgångarna av *Häftan*. I ett annat kapitel skildras även hur det kom till en intern konflikt inom redaktionsgruppen som gjorde att några av de ursprungliga initiativtagarna, som så långt även hade angett tonen i tidskriften, såg sig mer eller mindre tvingade att lämna redaktionen. Man anar här upprörda känslor mellan raderna. Det var människor av kött och blod som upplevde sig som svikna av dem man uppfattat som sina vänner. Allmänt hänger denna kursändring ihop med den radikaliserings som skedde inom det vänsterintellektuella fältet under loppet av 1969. Ekelund talar om en "leninistisk vändning" (111) som bland annat innebar att spontan aktivism alltmer kom att ersättas av politiska linjer. Allt detta är väl skildrat. Det måste verkligen sägas ha varit på tiden att dessa sammanhang gavs en närgående skildring.

Kapitlet som skildrar storprojektet vetenskaplig socialism är likaså mycket intressant och materialrikt. Här är det tidskriften *Zenit*, som tog ut en ny kurs från och med 1967, som är i centrum av framställningen. Några år senare tvekar redaktionen inte om att karakterisera *Zenit* som en "revolutionär socialistisk tidskrift" (394). Här återfinns även den tidigare nämnda mycket intressanta historien om receptionen av Althusser i Sverige. En frågeställning som indirekt skymtar fram i materialet är följande: Hur kom det sig att det var Althusser som fick ett sådant genomslag i Sverige och inte till exempel Habermas? Den senare tycks ha kunnat mobilisera väl så starka talespersoner som den förre. Förutom den redan nämnde Radnitzky fanns till exempel Joachim Israel, en etablerad outsider

med ett positivt intresse för den kritiska teorin, inklusive Habermas. Vidare kan nämnas litteraturvetaren Kurt Aspelin som också visade ett positivt intresse för den kritiska teorin, och psykoanalytikern Carl Lesche, nära vän till Radnitzky, som 1971 publicerade en, efter vad som sagts mig, inflytelserik artikel i *Häftan* om psykoanalysen som en humanvetenskap, inspirerad av Habermas och Radnitzky. En förvisso heterogen, men samtidigt stark uppställning. Vad kunde Althusser i sin tur mobilisera? Av riktigt starka namn väl egentligen bara Göran Therborn, som mot slutet av 60-talet dessutom ännu befann sig i början på vad som skulle komma att bli en mycket framgångsrik bana. Å andra sidan talade nog radikaliseringen som skedde 1969, den leninistiska vändningen, för att det var Althusser som tilldrog sig det större intresset. Det var också Althusser som redan under senare delen av 60-talet översattes till svenska, medan det dröjde några år in på 70-talet innan någon text av Habermas översattes. I till exempel Norge förhöll det sig precis tvärtom. Althusserns starka inflytande i Sverige tycks dock ha varit ganska kortvarigt, medan Habermas var den som vann terräng på längre sikt. Här finns onekligen ett tema som förtjänar ytterligare undersökningar.

Om det tredje storprojekt som Ekelund analyserar, det feministiska projektet, skall jag inte säga så mycket. För en relativt oinitierad läsare som jag, innehåller det mycket av intresse. Hur de som verkligen är insatta på området kommer att bedöma framställningen återstår att se, eller har möjligen redan visat sig när denna text publiceras. Däremot skall jag åtminstone formulera frågan om vad som blev arvet efter "1968" under de följande decennierna. Ett svar som återfinns hos Ekelund är följande: inom sociologi och litteraturvetenskap etablerades en mer eller mindre pluralistisk forskningsmiljö i kölvattnet på studentrevolten. Något motsvarande skedde däremot inte inom filosofiämnet, utan den så kallade analytiska filosofins dominans kom att bestå, möjligen uppmjukad med en eller annan kurs i kontinental filosofi. Varför var motståndet starkare och motståndskraften större inom filosofiämnet? Detta är en intressant fråga som nog ännu inte fått något fullständigt svar. Ett annat svar på frågan om arvet efter 1968 återfinns i Lennart Berntsons och Svante Nordins bok *Efter revolutionen. Vänstern i svensk kulturdebatt sedan 1968* (Stockholm, 2017, 229): "De gamla föreställningarna om vetenskapens 'objektivitet', 'opartiskhet' och politiskt-ideologiska neutralitet avfärdades med förakt. Detta blev 68-vänsterns kanske mest betydelsefulla långsiktiga insats för att förändra synen på human-, samhälls- och religionsvetenskapen och på sättet att bedriva dessa vetenskaper". Att ha berett vägen för diverse mer eller mindre relativistiska uppfattningar blir i denna tolkning den vänsterradikala erans arv till de som kom efter. En ganska dystert slutsats. Detta förklarar möjligen också varför en del gamla vänster-

radikaler senare uppträtt som Vetenskapens försvarare gentemot dess belackare, och varför de som en gång stod på höjden av sin tid ikläder sig rollen av otidsenliga.

Hur gick det egentligen för studentrevoltörerna? Historier om motstånd man mött och kamp mot svårigheter må flöda, men nog verkar det som att det ändå gick ganska bra, särskilt för de teoretiskt mest försigkomna och avancerade. Ekelund har tittat närmare på 67 personer som var mycket aktiva i antingen *Häftan* eller *Zenit*, det vill säga ”den autonoma polen av det vänsterintellektuella fältet” (562). Av dessa disputerade 37 och ytterligare 5 blev akademiker, alltså mer än 60 procent. Och av de som disputerade blev över hälften så småningom professorer. Vem hade kunnat tro det. Att satsa på Marx visade sig vara att satsa på alldeles rätt häst. När jag framförde denna synpunkt på disputationen fick jag ett svar som nyanserade bilden på ett intressant sätt: dessa personer bidrog själva genom sitt engagemang i bland annat *Häftan* och *Zenit* till att initiera och driva på förändringar som i nästa steg möjliggjorde deras egna framgångsrika karriärer.

Som ett sammanfattande omdöme kan sägas att Alexander Ekelunds avhandling i många avseenden bryter ny mark. Den behandlar flera mycket intressanta, men tidigare i hög grad negligerade, forskningsområden, som till exempel gruppen Unga Filosofer, institutionsgrupperna, *Häftan*, *Zenit* och Althusser- och Kristeva-receptionen. Den gör det dessutom på ett mycket grundligt och gediget sätt, och med en stor och stundtals nästan överflödande materialrikedom. Det vore märkligt om vi här inte har att göra med ett blivande standardverk på området, som man inte bör förbise om man vill pröva lyckan på ”1968”-fältet. Kort sagt, det är ett verk som många kommer att vara tvungna att förhålla sig till i framtiden.

Carl-Göran Heidegren

Lunds universitet

Erotic insanity

Helena Imelda Ek: *Erotic insanity. Sex and psychiatry at Vadstena asylum, Sweden 1849–1878* Stockholm, 2017. 232 s. ISBN 978-91-7649-868-2, hft.

I denna avhandling granskas den psykiatriska vården i Sverige vid 1800-talets mitt. Det handlar om Vadstena hospital, dess andra föreståndare, överläkaren Ludvig Magnus Hjertstedt, och det sexuellt kodade vansinne som var en del av sammanhanget. Syftet är att undersöka hur erotiska beteenden uppfattades och framställdes som psykiatrisk sjukdom vid

hospitalet 1849–1878. Avhandlingsförfattaren, Helena Imelda Ek, granskar kopplingen till europeisk psykiatri, förklaringar till det erotiska beteendets orsaker och i vilken mån erotiska symptom alls behandlades som sjukdomar i journalmaterialet vid Vadstena.

Varför är detta relevant? Jo, Ek vill nyansera bilden av 1800-talspsykiatrin och sexualiteten men också den övergripande bilden av psykiatrins etablering som medicinsk specialitet i Sverige.

Det som nagelfars är den medicinska praktiken vid Vadstena hospital i den mån denna kommer fram via det källmaterial som utgörs av Hjertstedts reseberättelse från 1845, intagningshandlingar, journalböcker och årsberättelser från hospitalet. Dessa finns bevarade från hospitalets öppnande 1826 och framåt, följer en strikt mall och lämpar sig för jämförelser över tid. Dock påpekar Ek att den viktiga frågan om förhållandet mellan psykisk sjukdom och sexualitet har varit svår att följa i journalerna då den antecknande läkaren förde bok i första hand för sig själv eller för andra med en liknande bakgrund.

Trots de bitvis knapphändiga källorna slår Ek följe med de sjukdomsfall där orsakerna angivits vara onani, överdrifter i tillfredsställandet av könsdriften samt kärleksgrubblrier, men också då symptom och diagnoser bedömts vara av en uttalat sexuell natur. Flera intressanta livsöden, bemötanden och sjukdomserfarenheter sätts under lupp och antyder bilden av en verksamhet som kretsade mer kring handlingar och beteenden än kring sjukdomsdiagnoser, bot och behandling. Någon särskild metod för att besvara avhandlingens frågor presenteras inte inledningsvis, men dess teoretiska utgångspunkt beskrivs som post-revisionistisk eller post-foucaultiansk. Detta innebär ett intresse för detaljerade empiriska studier och för att lyfta in lokalsamhället i forskningen medan frågor om makt, social kontroll, disciplin, våld, psykiatriska teorier och klassificeringssystem i spåren av Michel Foucault hamnat mer i skymundan.

En post-revisionistisk analys kan göras genom att studera vardagliga interaktioner och samspel mellan läkare, patient, hospital, familj och myndigheter, och Ek förklarar att hon velat skriva en historia om den medicinska praktiken vid Vadstena som tar fasta på den professionens humanitära idéer. Begrepp som omsorg och kontroll betraktas inte som motsatta utan ses i ett spänningsförhållande som i sig är med och definierar 1800-talets hospitalspraktik. Med en sådan ansats kan bilden av en förtryckande institution som leds av en tyrannisk intendent nyanseras, och det blir möjligt att belysa hur praktiken vid hospitalet har utformats samt hur den svenska 1800-talskulturens normer och värderingar har meddelats.

I avhandlingen får vi en bakgrund till Vadstenahospitalets tillkomst och till det tidiga 1800-talets reformer inom den europeiska sinnessjukvården. De tre överläkare som efterträdde varandra som föreståndare för hospita-

let under dess första tid presenteras: Georg Engström, Ludvig Magnus Hjertstedt och Gustaf Göthlin. I detta kapitel, och i avhandlingen som helhet, finns tydliga kopplingar till Roger Qvarsells arbete från 1982, *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*. Närheten förvånar en aning. Vi har under senare år sett en psykiatrihistoria utan strikta ämnesgränser och kunnat ta del av själslidanden ur patienters perspektiv, som kommentarer till den historiska samtiden och som finkalibrerade normalitetsmarkörer. Historiseringar av specifika diagnoser och tillstånd har liksom utforskandet av psykets estetik, och av dårskap och kriminalitet, berikat vår förståelse av 1800- och 1900-talens själavård. Förhållandet mellan psykiatri och identitet, kunskaper, känslor och begär har problematiserats på kreativa sätt, och Eks val att avgränsa sin undersökning till de år då Hjertstedt var föreståndare vid Vadstena hospital ter sig i ljuset av detta en aning traditionellt. Hjertstedt efterträdde Engström, som Qvarsell har behandlat, och Eks studie är i flera avseenden en uppföljare till *Ordning och behandling*. Mot bakgrund av titeln *Erotic insanity*, det sexualitetshistoriska syftet och avhandlingens tre viktigaste kapitelrubriker, hade jag väntat mig en mindre läkar- och institutionscentrerad studie.

Utgångspunkt för kapitel ett, *The Physician Traveller*, är den studieresa Hjertstedt gjorde på 1840-talet, och via hans reseberättelse får vi inblick i de engelska hospital som kom att fungera som modell för den kurativa institution Hjertstedt ville skapa. Idealet var en plats av ordning, renlighet och sedlighet. Arbete skulle vara en del av behandlingen och själva hospitalmiljön förväntades ha en läkande effekt på patienterna. Inlåsningar, kedjor, svängstolar, tvångströjor och straff kritiserades av Hjertstedt som bitvis framstår som mer konsekvent i sitt avståndstagande från tvångsmedel än de engelska förebilderna.

I kapitel två, *The Aetiology of Erotic Insanity*, diskuteras patienternas intagningshandlingar med fokus på det erotiska vansinnets orsaker, och Ek konstaterar att en lång rad erfarenheter, känslor och skador kunde föranleda sinnessjukdom vid svenska hospital. Hon inventerar vilka sjukdomsorsaker som listats vid Vadstena och vid rikets samtliga hospital. Vi får veta hur många fall av vansinne som förknippades med kärlek, nymfomani och masturbation under de olika föreståndarna vid Vadstena och i landet i stort. Någon egentlig analys av vad årsrapporterna, statistiken och tabellerna åstadkom görs dock inte, utan läsaren lämnas lite grann därhän med de kvantitativa uppgifterna.

För att lätta något från empirin och påbörja en analys hade Ek exempelvis kunnat dröja vid att journaler, medicinska rapporter, tabeller och sjukdomsstatistik inte bara neutralt avspeglar ett visst hälsotillstånd utan också är med och formar den förståelse av sjukt och friskt som etableras i

ett visst sammanhang. När Vadstenaläkarna producerade statistik över sina patienter och det överdrivet sexuella beteendets orsaker, bedrev de medicin enligt särskilda vetenskapliga metoder vari komplexa erfarenheter och samband gjordes enkelt överblickbara. Den medicinska tablån abstraherar, väljer ut, sätter i bruk, namnger, reducerar, sorterar, understryker och *skapar* diagnoser, erfarenheter och sjukdomssamband. Trots att Hjertstedt enligt Ek inte var så intresserad av att ställa diagnoser och klassificera sjukdom, tror jag att en mer utförlig analys av hans rapporterande verksamhet hade kunnat visa på fler nivåer i den psykiatriska praktiken vid Vadstena.

I kapitel tre, fyra och fem undersöks i vilken mån erotiska beteenden begreppsliggjordes som sjukdomar vid hospitalet och kapitlen har fått namn efter de termer läkarna använde för att beskriva beteendet: *nymfomani*, *masturbation* och *erotomani*. Ek konstaterar att de tre termerna inte var del av 1800-talspsykiatrins vidare tendens att utveckla specifika sjukdomsbegrepp och diagnoser. Vadstenaläkarna talade hellre om slöhet och fånighet och använde Philippe Pinels äldre indelning av psykisk sjukdom i de fyra underkategorierna mania, melancholia, dementia och idiotia.

Nymfomanibegreppet diskuteras i kapitel tre. Det användes mellan 1829 och 1870 om kvinnliga patienter, vars tal och beteenden förknippades med överdriven lust, och försvann sen oväntat nog ur journalhandlingarna. Då det framemot seklets slut var fler patienter än tidigare som började förknippas med sexuella symptom, hade ett allt flitigare bruk av specifika sjukdomsbegrepp kunnat förväntas efter 1870. Men medikaliseringen av erotiska beteenden framstår som svår att avkoda. Hjertstedt hade varit i England, och trots sitt generella ointresse för modern medicinsk klassifikation använde han nymfomanitermen i en tid då inga andra svenska läkare tycks ha gjort det.

Kapitel fyra heter "Masturbation" och visar att onani förekom både som orsak och symptom i materialet men aldrig beskrevs som en egen sjukdom. *Masturbatory insanity* var i England en särskild sjukdomsform och kunde ses som ett resultat av onani, men någon motsvarighet till detta laborerade läkarna alltså inte med vid Vadstena hospital.

Vad det gäller kapitel fem och termen erotomani sågs inte heller den som särskilt användbar av psykiatrikerna vid Vadstena. Den användes bara en gång i journalmaterialet. Besvikelse i kärlek kunde resultera i en mängd sinnessjukdomar, medan olika former av vansinne, oavsett orsak, förknippades med sexuellt kodade symptom. Någon egen sjukdom eller diagnostisk term utgjorde inte erotomanin om än sjukjournalerna vid Vadstena antyder ett ökat medicinskt intresse för sexuella avvikelser under slutet av undersökningsperioden. Hjertstedt diskuterade erotiska beteenden framför allt i moraliska termer och använde ord som *skamlös* och *oanständig*

medan efterträdaren Göthlin hellre talade om *förhöjd könsdrift* och applicerade en tydligare kroppslig och medicinsk förklaring på beteendet.

Kapitel sex heter ”Treatment and management” och undersöker vilken behandling de patienter som uppträdde överdrivet sexuellt ordinerades. Behandlingar som särskilt utformats för att bota eller förhindra erotiska beteenden verkar ha varit sällsynta vid hospitalet. Liksom för patientgruppen i stort var den psykosociala behandlingen viktigast. Arbete, ordning och sedlighet eftersträvades, och kroppsarbete kunde vara särskilt bra för patienter som led av sjukliga fantasier eller som utmattats av intensivt intellektuellt arbete. Specifikt medicinska behandlingar användes bara kortsiktigt i form av lugnande medel och för att förhindra utbrott, destruktivitet och onani.

I ett avslutande kapitel diskuteras avhandlingens resultat. Det viktigaste är att Ek visar på ett glapp mellan 1800-talets psykiatriska teori och dess praktik. Kända diagnoser, teorier och behandlingsmetoder visar sig inte ha varit så viktiga för Hjertstedt, vars verksamhet låg närmare äldre, beprövade tillvägagångssätt. Att fastställa diagnoser och bota sjukdomar var för honom mindre angeläget än att fostra patienter till ett acceptabelt liv. Ek granskar Hjertstedts verksamhet från dag till dag, via journalmaterial, och tecknar bilden av en praktiker som *hanterade* snarare än *botade* själslidanden. Onani och liderlighet må i den medicinska litteraturen, och i England, ha sjukdomsförklarats och medikaliserats under 1800-talet men knappast hos de patienter som vistades vid Vadstena.

Andra resultat kommer lite mer oväntat. Ek poängterar att det psykiatriska intresse för sexualitet som trots allt fanns vid Vadstena bör ses i relation till 1800-talets könsnormer. De kvinnor som antogs lida av nymfomani formade motbilder till den sunda, önskvärda kvinnligheten, och journalerna registrerade att de skrek, sjöng, slogs, klädde av sig, onanerade och hade ett grovt och oanständigt språk. De manliga onanisterna förknippades, enligt en parallell logik, med traditionellt feminina attribut och beskrivs i källorna som blyga, försvagade, magra, bleka och som fysiskt och psykiskt passiva. En viss betydelse hade 1800-talets köns- och beteendenormer således. Mer i linje med avhandlingens teoretiska utgångspunkter är det resultat som visar att sexuella beteenden vid Vadstena inte var viktigare än andra beteenden. Jämte lösdriveri, superi och småbrottslighet poängteras att liderlighet ingick i en vidare avvikelser som kallades för ”oordentligt lefnadssätt”. Oblyga och svärmiska beteenden sågs inte heller alltid som tecken på psykisk sjukdom utan lästes lika ofta som resultatet av bristande uppfostran eller som ett problematiskt personlighetsdrag. I sådana fall blev läkarens uppgift att tillhandahålla en moralisk träning i självbehärskning, och lite oklart är det om denna slutsats anses bekräfta eller revidera den tidigare forskningen.

Något som är fint med denna studie är arbetet med den praktiska och konkreta nivån i 1800-talspsykiatrin. Inskrivningshandlingar, journaler och årsredogörelser beskriver mötet mellan patient och läkare, vardagen vid hospitalet och hanteringen av de sjuka. Huvudfrågan, om det erotiska vansinnet och om den medicinska praktiken vid Vadstena nyanserar bilden av 1800-talspsykiatrin och sexualiteten, framstår dock som svårbesvarad. Aktörerna kring Hjertstedt intresserade sig inte så mycket för sexuellt kodade diagnoser, beteenden och sjukdomsorsaker, och Eks arbete med empirin framstår som en prövning i uthållighet. Uttryckligen konstateras att fallen av erotiskt vansinne var få, intresset bland läkarna magert och att det varit svårt att se några tydliga tendenser i journalerna.

Kanske är det också därför en rad andra frågor besvaras i avhandlingen, såsom: Vad var det ideala hospitalet? Varifrån kom detta ideal? Hur behandlades patienterna? I vilken mån användes tvångsmedel, svängstolar, tvångströjor och andra straff? Detta är inga ointressanta frågor men för att få dem ordentligt genomlysta hade de behövt fördjupas. Vad vet vi redan om den svenska psykiatris etablering i Sverige under 1800-talet? Vad vet vi om ideal och behandlingsmetoder? Hur bidrar undersökningen med ny kunskap?

I inledningen poängterar Ek att etiketterandet av erotiskt beteende som sjukligt kan skönjas i den medicinska litteraturen under 1800-talets första hälft men att det var i de psykiatriska tidskrifterna och läroböckerna, liksom i hospitalspraktiken, som de nya sjukdomarna skapades. Detta hade jag gärna sett utrett lite mer grundligt. Var det ett *erotiskt vansinne* Hjertstedt såg hos sina patienter? Något som diskuterats i medicin- och psykiatrihistorisk forskning är frågan *om* och *hur* moraliskt avvikande beteenden ändrar innebörd och börjar uppfattas som sjukliga. Historiker har intresserat sig för hur osedliga brott mot det förväntade sakta ersatts av ofrivilligt uppkomna sjukdomar, möjliga att bota och behandla.

Teorier om medikalisering har i anslutning till sådana förskjutningar pekat på medicinens ökade auktoritet i den moderna kulturen, hur vård tillhandahålls i en högre utsträckning men också hur kroppar och privatliv övervakas, regleras och normaliseras allt mer. Om detta skriver Ek i inledningen och hon hade gärna fått plocka upp den tråden längre fram i avhandlingen då en dialog med forskningsläget kunnat understryka relevansen av hennes resultat. Såsom att praktiken vid Vadstena visar att sexuella beteenden både sågs som osedliga brott mot moralen och som sjukdomar, att hospitalet både var ett ställe för vård och samtidigt en anstalt där farliga och besvärliga personer hanterades och förvarades. Ek visar att Hjertstedt inte var någon modern, medicinsk, borgerlig, klassificerande och reglerande granskare av kroppar och privatliv men också att

vardagspraktiken vid hospitalet skilde sig från tidens medicinska litteratur om könslivets sjukdomar.

Detta är viktiga rön, förmodligen de främsta jag tar med mig från läsningen av *Erotic insanity*, och ännu nöjdare hade jag varit om Ek argumenterat lite mer högljutt mot medikaliseringstesen. På så vis hade hon kunnat koppla an ytterligare till det post-revisionistiska perspektivet och tydligare markera sitt bidrag till forskningsläget. Nu är det istället lite osäkert vad som väger tyngst i slutändan. Ek visar på ett intressant glapp mellan Hjertstedt och den moderna medicinen men löper här inte riktigt linan ut. Något oväntat läser hon istället det hjertstedtska ordnandet av patienternas beteenden som uttryck för ett omfattande reformprojekt vari 1800-talets borgerliga uppfattningar om självständighet och anständighet var centralt.

Avhandlingen visar att ord som vansinne, galenskap, mani, fänighet och slöhet, melankoli, förvirring, sinnesrubbnig och lättrorlighet användes vid Vadstena. Källorna antyder att hospitalets patienter kunde vara liderliga, glättiga, slampiga, loja, trögsamma, vårdslösa, rasande, uppstudsiga, karlgalna, osnygga, utsvävande, lastfulla, grubblande, förryckta, oanständiga och sinnessvaga. Alla dessa ord har sina egna historier, laddningar och innebörder, synonymer och användningsområden, och Ek redogör vid ett par tillfällen för sådana komplicerade träd av mening.

Här vill man ha mer. Ek är ute efter att fånga *uppfattningar* av erotiska beteenden och frågan är hur sådana nås och om hennes översättningar av 1800-talssvenskan, dels till moderna termer, dels till engelska, ibland skapar väl stor distans till de historiskt specifika uppfattningarna. Om Hjertstedt befann sig i en övergångsperiod under vilken det långt ifrån var avgjort om sexuellt kodade avvikelser och beteenden skulle betraktas som osedliga eller sjukliga, hade det varit vägledande att dröja vid ord och termer. Språket i journalerna hade kunnat hjälpa Ek att besvara frågan om hur det erotiska beteendet uppfattades, när det var ett vansinne, en last, ett fräckt brott eller något annat.

Sammanfattningsvis är denna avhandling pedagogisk, tydligt överblickbar och lätt att navigera i. Språket är okomplicerat och varje kapitel inleds och avslutas med klagörande upptakter och slutsatser. Vad det gäller genomförandet finns det en tillförlitlighet i avhandlingens citat och referat medan notapparaten störs av en hel del slarv och inkonsekvenser. Ett trettioital nedslag i källor och litteratur antyder att titlar och sidangivelser är korrekta utom på något enstaka ställe, och Eks översättningar av det svenska primärmaterialen är genomgående bra. En förväxling mellan Hjertstedts *Reseberättelse* och hans *Berättelse om Wadstena central-hospital* skapar oklarheter i referenserna i kapitel ett, men i övrigt återger Ek vad andra sagt på ett rimligt och korrekt sätt.

Notapparaten ger däremot en högst brokig bild. När Ek citerar ur sina källor återges inte den svenska originaltexten konsekvent i noten utan bara ibland. Stundom finns det mer svensk originaltext i noten än den som citeras i brödtexten, ibland följer ingen not alls efter ett blockcitat, ibland används ibid när det är möjligt och ibland inte. Vid något tillfälle följer en not efter citatet och i den finns den svenska originaltexten men inga uppgifter om var citatet är hämtat. Första gången Ek citerar ur Hjertstedts *Berättelse om Wadstena centralhospital* får vi inte den fullständiga referensen och inte heller det svenska originalcitatet utan bara halva titeln. Referensen till David Armstrong återges i sin fulla längd i noterna på mer än ett ställe – i not 27 undrar man vilken av artiklarna i Andrews och Digbys antologi som refereras – och det finns referenser i noterna som inte listas i litteraturförteckningen. Mängden sådana inkonsekvenser är oväntat stor och borde i någon fas av avhandlingsarbetet ha identifierats och avhjälpats.

Det teoretiska perspektivet är lätt att sympatisera med men försvinner bitvis i avhandlingen. Ek poängterar att lokalsamhället, familj, patienter, läkare, myndigheter och hospital kan ha samverkat i fråga om vård och diagnoser och att sjukdomsbegrepp förhandlades och omformades på olika nivåer. Detta presenteras som en viktig startpunkt i avhandlingen men framkommer inte så tydligt. Att få tag i patienters och familjers röster är notoriskt svårt, men kanske hade det gått att dröja vid diskrepanser i tolkningar av hospitalets uppdrag såsom detta formulerades av den närmast berörda myndigheten och som det sen kom att bedrivas? Alternativt hade Ek kunnat brottas mer med frågan om varför man i den medicinska litteraturen om könslivets avvikelser och överdrifter var så intresserad av exempelvis onani men inte vid hospitalspraktiken i Vadstena. Karin Johannisson har skrivit om onaniskräcken under 1800-talets andra hälft och om ett egendomligt krig som inleddes mot sexualiteten, medan Claes Ekenstam pekat på masturbationens bekämpande under samma period och hur en påfallande stor och ökande andel av landets sinnessjuka antogs ha insjuknat på grund av onani. Ek verkar medveten om denna historiskrivning men slarvar ibland bort möjligheten att gå i dialog med tidigare forskning och på så vis profilera sina resultat.

Istället är det Hjertstedts anteckningar, intagningshandlingar, årliga rapporter och reseberättelse som nagelfars, och just i fråga om de psykiatriska diagnoser som har med erotiska beteenden att göra var han inte så utförlig. Erotomani, nymfomani och masturbation framstår vid Vadstena som jämförelsevis marginella diagnoser. De dyker upp i materialet här och var jämte vattusot, skörbjugg och vanvårdad uppfostran och ses i samband med sinnessvaghet, fåneri och idioti men röntte ingen större uppmärksamhet. De överdrivna könskänslorna förklarar aldrig uppkomsten av de

mentala sjukdomarna, och själsläkarna beskriver, förutom övervakning, ingen särskild behandling för att stävja det erotiska beteendet. Att uppfattningar och behandling av patienternas erotiska vansinne skulle vara en del av den tidiga svenska psykiatrins självdefinieringsprocess framgår inte så tydligt som Ek hävdar.

Avslutningsvis ska dock sägas att *Erotic insanity* reser intressanta frågor om psykiatri, praktik och sexuella känslor och beteenden. Studien är på alla vis resonabel och Ek faller aldrig för frestelsen att göra empirin mer spektakulär än den var. Medan titeln antyder att det i tidig svensk sinnessjukvård fanns ett erotiskt vansinne i behov av historisk granskning, landar själva undersökningen i att nymfomani, masturbation och erotomani inte var några vanliga fenomen, inte intresserade Hjertstedt så mycket och inte behandlades annorlunda än andra avvikande beteenden vid Vadstena hospital. Med tanke på all den forskning som beskriver en 1800-talsmedicin upptagen av sexuella avvikelser och sjukdomar, får detta ses som ett viktigt resultat. Ek modifierar åtminstone min bild av en trettioårsperiod i svensk historia då det ofta upprepats att sodomitiska handlingar blev olagliga, att ordet homosexualitet började användas i svenskan för första gången och att en rad avvikelser rörande könslivets drifter diagnostiserades, klassificerades och omvandlades till perversioner, identiteter, sexuella läggningar och sjukdomar. I denna avhandling påminns vi lågmäلت om trögheten och dubbelheten i 1800-talets medikaliseringsprocesser och om att psykiatri, i teori och praktik, sannerligen inte har varit samma sak.

Maja Bondestam

Uppsala universitet

Hemligheternas värld

Patrik Möller: *Hemligheternas värld. Bror Gadelius och psykiatrins genombrott i det tidiga 1900-talets Sverige*. Göteborgs universitet: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2017. 187 s. ISBN 978-91-88348-87-6, hft.

I början av 1900-talet var psykiatrikern Bror Gadelius en stridbar och omtalad person i svensk offentlighet och medicinsk vetenskap. Med tiden utvecklade han ett närmast kulturfilosofiskt författarskap som behandlade medicinska, historiska, konstnärliga och sociala frågor med bas i den psykiatriska kunskapen. Det är en person väl värd att studera och det är konstigt att det inte skett oftare. Att Patrik Möller tagit sig an honom är därför välkommet. Tyvärr lider undersökningen av flera problem.

Avhandlingens första kapitel, som också är en inledning, ger allmänna förutsättningar för psykiatrin runt sekelskiftet och presenterar de frågor som ställs i centrum för analysen. Avsikten är framför allt att studera psykiatrikernas (eller om det är Gadelius) självförståelse och deras (hans) försök att hävda att den moderna psykiatrin var mer human än den äldre sinnessjukvården samt att begripliggöra processerna bakom förändringen. Möller argumenterar utförligt och initierat för att vissa perspektiv från Michel Foucault är användbara, inte minst genom kopplingen till Foucaults sätt att se historiska studier genealogiskt. Foucaults intresse för hur något fås att framstå som sant, s.k. veridiktionsprocesser, presenteras som ett genomgående tema i avhandlingen.

I studien följs tyvärr inte de ansatser som satts upp. Syftet och frågorna ges aldrig några klara svar. Ingenstans sker en summering där författaren ger oss exempel på de ”förbindelser mellan olika samverkande fenomen” (4) han säger sig vilja studera. Vi får förvisso en orientering i hur Gadelius psykiatri rent teoretiskt såg ut, men de mer specifika frågorna om t.ex. vad som föranledde ”omsvängningen” av psykiatrikernas (Gadelius) självförståelse förblir oklart. Glappet mellan föresats och genomförande är påtagligt. Det är snarare så att varje kapitel blir en egen studie medan den signalerade helheten inte håller ihop på det sätt författaren vill. Den fråga som mest påtagligt kommenteras i kapitlen är hur Gadelius drar upp gränser gentemot andra vetenskapsområden, ett dilemma som presenteras som huvudsyftet i kapitel tre.

Kapitel två diskuterar Gadelius historiska författarskap. Det handlar både om hur han använde historiska skildringar för att visa hur psykiatrin hade blivit human, d.v.s. undvek inspärningar och brutala metoder för att lugna patienterna, och hur historien användes för att utveckla psykiatrin till att bli en legitim och fullvärdig medicinsk vetenskap. Möller lyfter här fram medikaliseringsprocessen som en viktig förutsättning för Gadelius psykiatri. Kapitlets syfte är att få grepp om möjlighetsbetingelserna för psykiatrins inriktning och självförståelse, men det är tveksamt om den frågan besvaras. Intrycket är att studien reproducerar Gadelius självförståelse mer än den granskar den. Det gäller t.ex. sådant som titelns ord genombrott där det är oklart om Möller menar att det sker något nytt i början av 1900-talet eller om genombrottet är vad Gadelius själv argumenterade för. Med tanke på utgångspunkten i Foucaults kritiska perspektiv hade man kunna tänka sig att författaren pekat ut andra härkomster än de Gadelius själv lyfter fram. Möller nämner i förbigående, men vid flera tillfällen, att patienternas skullmått regelmässigt bokfördes. Vilken roll spelade denna rasvetenskapliga praktik i psykiatrin?

Det tredje kapitlet fokuserar på de uppmärksammade fall av internering, särskilt fallet med byggmästaren Torsten Alm, som i början av 1900-talet

ledde till offentliga ifrågasättanden av psykiatrikernas, inklusive Gadelius och hans närmaste kollegers, arbete och bedömningar. Här tas också striden med kollegan vid Karolinska institutet Salomon Henschen upp. Henschen var en internationellt erkänd hjärnforskare som hade gjort det som alla forskare vid denna tid drömde om – en upptäckt som kunde knytas till det egna namnet, i detta fall identifieringen av ett syncentrum i nackloben. Även om konflikten är omskriven förut är den väl värd att återvända till. Möller fokuserar framför allt på Gadelius försök att legitimera sin och psykiatrins bestämmanderätt i de fall när rätten att enväldigt besluta om intagning ifrågasattes offentligt. Min kritik riktar sig inte så mycket mot det författaren gör, som mot vad som lämnas antytt och outrett i konflikten.

Trots att konfrontationen mellan Gadelius och Henschen, som Möller påpekar, rymmer en hel del prestigekamp och småaktigheter illustrerar den viktiga principfrågor om psykiatrins ställning, dess genomslag i offentligheten, vårdformer och gränserna för psykiatrins ingrepp i enskilda individers liv. Tyvärr utnyttjar Möller inte konfliktens möjligheter så väl som man kunde önska. Så är det t.ex. uppenbart att konflikten illustrerar hur sinnessjukdom konstrueras i ett komplext nät av bedömningar från läkarkåren (olika ämnesinriktningar) och vänner, familj och anhöriga. De interneringsfall som här tas upp blir konfliktfyllda just för att läkarens auktoritet, precis som Möller skriver, kunde ifrågasättas. Det är också förvånande att författaren, som kan Foucault så väl, inte sätter honom i arbete i analysen. Frågan om den personliga friheten, som Henschen sade sig värna mot psykiatrikernas grundlösa frihetsberövande, verkar falla väl in i en foucauldiansk problemsfär. Frihet ansågs ju vara ett fenomen som konstituerade människan (till skillnad från djuren som styrdes av drifter och instinkter). Att beröva människan frihet var en bestraffande handling. Hur kunde då Gadelius, som Möller formulerar saken, mena att det "är mest humanitärt att med makt frånta honom [Alm] självbestämmandet" (61)?

Frågan verkar leda rakt in i det som är ett centralt tema i Gadelius självförståelse: att den nya psykiatrin är human. Ord som human och humanitet återkommer ofta i avhandlingen, men utan att de får något innehåll. De fungerade förvisso ofta som signalord i psykiatrin för att markera att den övergivit forna tiders inspärningar och snurrstolar, men en fördjupad analys av frihetsproblemet hade möjligen kunnat leda till ett tentativt svar om vad talet om humanitet dolde. Tidigare forskare, som Jenny Björkman – vars studier saknas i litteraturlistan – argumenterade för att tvång, kontroll och disciplinering inte nödvändigtvis betraktades som oförenliga med en human vård under en stor del av 1800-talet. Disciplin och humanitet var istället sammantvinnade i så måtto att de kunde uttryckas som självbehärskning. Den mänskliga förmågan att behärska sig själv, och t.ex. inte falla för frestelser, starka lidelser eller bli hysterisk,

visade också att man kunde hantera tillvaron som fri person. Självbestämmandet var s.a.s. villkorat av självbehärskningen. Läst på det viset blir möjligen Gadeliuss hållning i interneringsfallen mer begriplig. Personerna det gällde kunde tveklöst berövas sitt självbestämmande för att de inte demonstrerade otvetydig kapacitet att behärska sig själva. Detta är naturligtvis bara en hypotes, men om Möller på ett mer aktivt sätt än som nu skett gått i dialog med tidigare forskning hade mer av materialets inneboende potential kanske kunnat utnyttjas.

Överlag är relationen till tidigare forskning underutvecklad i avhandlingen. Det blir ofta oklart vad Möller tillför som inte tidigare varit känt. Det problemet är tydligt i kapitel tre där frågan om relationen mellan psykiatri och hjärnforskning/neurologi tas upp, ett dilemma som var ständigt närvarande i debatten med Henschen. Här avhandlas också Gadeliuss gränsdragningar mot Sigmund Freuds psykoanalys som lanserades under dessa årtionden. Freud var ju skolad i den form av neurologi som Gadeliuss distanserade sig från i debatten med Henschen och hade s.a.s. samma skäl som Gadeliuss att vara kritisk mot neurologins anspråk på att kunna förklara även psykiska sjukdomar. Möller brottas här med motsägelsefullheten i Gadeliuss position och sluter sig till att hans gränsdragningsarbete närmast är att betrakta som retoriskt, d.v.s. beroende på situation och motståndare.

Den slutsatsen är det i och för sig inte så mycket att orda om, men så mycket utöver det som tidigare varit känt ger det inte. Samtidigt så diskuteras t.ex. inte hur, och om, Gadeliuss drar gränser gentemot andra psykiatriker i Sverige och Skandinavien eller om de drar gränser gentemot honom. Med tanke på det begränsade inflytande han hade på efterkommande generationer, kan man gissa att han själv ringades in som en dominant och viktig maktspelare, men teoretiskt sett mindre viktig person. Debatten om gränsdragning reser också frågan om ingången är den mest lämpliga. De vetenskapliga miljöerna var små, och vetenskapens gränser sammanföll ofta med den enskilde personens gränser. Ett alternativ till att se relationen mellan psykiatri, hjärnanatomi och psykoanalys som en gränsdragningsfråga mellan vetenskaper vore att betrakta det som en fråga om auktoritetsformering. Gadeliuss var en del av en självhävdelsekultur där man sökte strid och odlade fiendskaper i syfte att synliggöra sin egen ställning. Flera av de scener Möller beskriver i konflikten med Henschen liknar närmast iscensättningar där Gadeliuss kalkylerar hur han ska få störst effekt av ett angrepp och skapar allianser för att framstå som den ovedersäglige auktoriteten. Han var uppenbart skicklig. I ljuset av detta är kanske inte heller motsägelsefullheten i hans gränsdragningar gentemot andra vetenskaper så konstiga. Det handlade kanske inte om gränser mot andra vetenskaper, även om det ofta formulerades så, utan om att

hävda sin personliga auktoritet i rollen som vetenskapsman (oavsett vilket innehåll detta handlade om).

I det sista kapitlet växlar undersökningen in på ett delvis nytt spår. Det utgår ifrån textteoretiska, närmast narratologiska perspektiv, som ägnas ett betydande utrymme under kapitlets första hälft. Frågan gäller relationen mellan journalanteckningarnas lapidariska form och de utarbetade fallbeskrivningarna i Gadelius stora lärobok *Det mänskliga själslivet* 1–4 (1922–24). I analysen av vad det innebär att en person blir ett exemplariskt sjukdomsfall försöker Möller få grepp om både hur fallberättelsen handlar om läkarens självförståelse och hur patienterna disciplineras att se sig som sjuka. Möllers poäng, om jag förstått den rätt, är att problematisera föreställningen att det finns ett rakt samband mellan berättelser om tillfrisknande och sjukdomsinsikt och den disciplinering och stigmatisering som låg i oförmågan att se livet i enlighet med berättelsestrukturer. I kapitlet behandlas också relationen mellan läkare och patient, inte minst genom den fascinerande historien om Hugo Lindblad som under 40 år uppmuntrades att beskriva och teckna sina iakttagelser av det egna själslivet (och sina upplevelser av andevärlden) – anteckningsböcker som idag tyvärr verkar var förkomna.

Studien är på många sätt intressant och givande, med flera fina iakttagelser. Vissa oklarheter i vad som står i fokus finns dock. Handlar detta om hur patienterna förväntas införliva en sjukdomsinsikt eller om läkarens behov att visa sin skicklighet genom fallbeskrivningar där behandlingen lett till en lösning (t.ex. att patienten kommit till ro)? Det finns också exempel på läsningar av journalmaterialet där Möller inte övertygar mig. Det gäller framför allt ett avsnitt som behandlar ironi i läkarnas journalföring. Ironi är ofta ett maktredskap. En ironisk blick innebär nästan alltid distansering och ett försök att skaffa sig kontroll över en situation. I en redan existerande maktrelation mellan en läkare och en patient – exemplet här är en ung kvinna som kanske våldtagits och prostituerat sig och en ung pojke – är ironisering ett fruktansvärt vapen att ta till. Jag har dock, trots flera omläsningar, inte blivit övertygad om att materialet uttrycker den ironi Möller tycker sig finna.

Som framgår av granskningen finns det flera rätt allvarliga brister i avhandlingen. Glappet mellan frågeställningar och genomförande gör att läsaren själv tvingas söka fokus och ordning, vilket inte alltid lyckas. Relationen till tidigare forskares insatser är underutvecklad och leder till att det i flera fall är oklart vad nytt dessa studier bidrar med. Argumentationen är inte alltid fullt utvecklad. Med tanke på författarens kunskaper om Foucaults kritiska historieperspektiv utnyttjas hans angreppssätt mindre aktivt än språkbruket signalerar. Flera av studierna hade sannolikt kunna fördjupas om den Foucault som presenteras utförligt i kapitel ett

också hade återkommit i de senare kapitlen som aktiv samtalspartner. Samtidigt är det nog så att författaren slitits mellan att använda Foucaults maktanalyser och ett mer klassiskt hermeneutiskt perspektiv. Trots att det ofta sägs att saken gäller psykiatrin generellt är det Gadelius överväganden, vägval och tänkande som står i centrum. Möllers skickliga stilkonst, som är njutbar att ta del av, passar också väl för en ambition att komma in under skinnet på en annan person. Vad som varit utgångspunkt är därför inte helt lätt att bli klar över. Frånvaron av tydlig sammanfattning underlättar inte heller för läsaren att orientera sig.

Trots mina kritiska synpunkter, som fokuserat på de större problem avhandlingen bär på, vill jag gärna betona att den fullföljer en sorts försynt kritik av Gadelius och sekelskiftets psykiatri. Den blir aldrig bärande eller tillåts driva analyserna. Den anas dock i frågor om talet om humanitet var så förmänskligande som den vill göra gällande, om den nya vetenskapens hade så stora försteg framför äldre behandlingsmetoder, om de politiska implikationerna och maktdimensionerna av psykiatrikerns auktoritet och rätt att omhänderta patienter. Samtidigt gör viljan att förstå studieobjektet (att komma åt psykiatrins självförståelse) att det är Gadelius som får komma till tals och lägga ut sina ord för oss. Möller har en uppenbar sympati för Gadelius ambitioner och goda avsikter. Tveklöst förtjänar Gadelius och hans generation psykiatriker att bli föremål för fler idé- och medicinhistoriska studier. De mest dynamiska bland dem kan läsas som tänkare i en västerländsk tradition där frågor om det mänskliga jagets relation till yttervärlden, relationen mellan medvetande och hjärna, naturens tryck mot människans frihet och samhällets ramsättande för mänskligt handlande analyseras på spännande sätt.

Torbjörn Gustafsson Chorell
Uppsala universitet

En fängslade vetenskap

Anders Pedersson: *En fängslade vetenskap. Kriminologi i Sverige, 1885–1965*. Göteborg: Avhandlingar framlagda vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, nr 51, 2017. 377 s. ISBN 978-91-88348-86-9, hft.

Att läsa Anders Pederssons avhandling år 2017, med ständiga rapporter om ökande våld, gängkriminalitet och utspel om att trygghet bör bli den stora valfrågan, är förstås just fängslade. Vår tids debatt tycks ibland utgöra ett eko av sekelskiftet 1900. Pedersson diskuterar dessutom sådant som politikens och vetenskapens förhållande till varandra – också det ett

tema som är dagsaktuellt. Det kan således redan från början slås fast att detta är en angelägen avhandling på ett angeläget tema som reser många viktiga och intressanta frågor.

Pedersson skriver den långa historien om hur en professorsstol i kriminologi tillsattes 1965 vid Stockholms universitet. Det handlar, skriver Pedersson på de sista raderna i avhandlingen, om ett svenskt kriminologiskt projekt. Avhandlingen beskriver hur ett fält växer fram och hur vetenskap och politik interagerat under nästan hundra år. Det är en avhandling om tvärvetenskap och dess roll, om nätverk av experter som arbetar för att tillsammans uppnå något. Det är en studie om hur ett kunskapsfält formas till ett akademiskt ämne. Men låt mig ta det från början.

Anders Pedersson inleder sin undersökning åren efter att den italienska kriminologen Cesaro Lombrosos bok, *Den brottsliga människan*, börjar diskuteras under 1880-talet. Lombroso menade att det fanns en slags människor som de facto var brottslingar. Det var således inget en vanlig man blev (han skrev just om män), utan något dessa män föddes till. Brottslingen kunde enligt Lombroso identifieras redan på förhand, genom bland annat utseendet.

Dessa tankar spreds i snabb takt över hela Europa och även i USA. Och även om Lombroso och hans bok avfärdas av många, gjorde emellertid inte tanken på att det skulle kunna gå att utröna varför somliga blev brottslingar det. Idén om att vetenskapsmän kunde förutsäga vem som blev kriminell levde kvar, liksom tanken att sådana kunskaper borde göra det lättare att hantera brottsligheten i samhället på ett mer adekvat sätt. Att minska eller till och med utrota kriminalitet var något som de flesta politiker i hela västvärlden drömde om i ett samhälle där klyftorna växte och brottsligheten ökade.

Här uppkom alltså fröna till å ena sidan ett kunskapsfält om den kriminella och å andra sidan politiken kring densamma.

Anders Pedersson tar Helga Nowotny som utgångspunkt för sin analys och låter henne styra narrativet. Hon menar att samhällsvetenskaperna uppstår då de behövs för att lösa problem – när världen ter sig svår, problematisk och hotfull, lyfts kunskap och längtan efter visshet fram som en lösning. Kampen mot ovissheten kan enligt Nowotny ses på tre institutionella arenor för detta:

- som en rörelse som dikterar villkoren för forskningen
- i den statliga administrationen
- i ett akademiskt sammanhang, där tankarna tuktas och disciplineras till en vetenskap.

Dessa tre fält utgör därmed utgångspunkt för Pederssons disposition.

Den tidiga och nyväckta kriminologin blev redan från början kopplad till den tidens intensiva diskussioner om den sociala frågan, och till de lika intensiva diskussionerna om tidens ökade kriminalitet inte minst ifrån den påstått farliga underklassen. Från de här begynnande diskussionerna om möjligheten att avgöra varför och hur någon blev en brottsling tråcklar sig Pedersson fram genom den svenska historien, ända fram till dess att det alltså tillsattes en professur vid Stockholms universitet. Pedersson delar in sin långa tidsperiod i tre delar med utgångspunkt i Nowotnys arenor. Det är perioder som utmärks av olika fora för diskussionen och olika teman för densamma. Det är inte tre lika långa perioder, och de är inte heller distinkta rent kronologiskt, men periodiseringen är en viktig del av analysen.

Att som Pedersson undersöka en så lång tidsperiod är inte helt vanligt vid historiska studier av 1800- och 1900-talet. Det kräver sin forskare, eftersom varje nytt år och årtionde i modern historia famnar över ett gigantiskt möjligt material. En förutsättning är alltså att forskaren väljer bort en massa material och potentiella källor liksom en hel del frågor som anknyter till det valda temat. Pedersson har gjort en mängd sådana urval för att kunna överblicka hela denna nästa hundra år långa period.

Fördelen med en så lång period är dock att det ger överblick – forskaren kan till och med skapa synteser. Om syftet är att se de långa linjerna eller tydliggöra förändring över tid är det därtill en förutsättning att forskaren lyfter blicken och förlänger siktet. Och det är också vad Pedersson gör då han blottlägger en rad utvecklingslinjer kring kriminologin.

Över hela perioden så menar Anders Pedersson att kriminologin ska ses som just en välfärdsvetenskap. Det finns en ständig koppling till politiken och till beslutsfattandet, som upprätthålls och vårdas på olika sätt. På samma sätt är kriminologin redan för början en slags samhällsvetenskap – alltså inte bara en medicinsk underavdelning, även om det är så som tankarna först introduceras. För att komma åt detta använder sig Pedersson av begreppet gränsrörelser – det vill säga grupper av aktörer som befinner sig på gränsen mellan olika sfärer (i det här fallet vetenskap och politik) – och begreppet hybrider, vilket exempelvis kan vara definitioner av vem förbrytaren är som appellerar både till vetenskapen och politiken för på så sätt upprätthålla fältets koppling till båda sfärerna.

Den första perioden sträcker sig från 1880-talet fram till första världskrigets slut ungefär. Den utmärktes av den publika kriminologin. Debatten kring kriminologin fördes av eldsjälur, som inte sällan var vetenskapsmän och politiker, men diskussionerna var ännu inte delar av det innersta kretsarna vare i riksdagen eller vid lärosätena.

Pedersson menar att det är just i det publika, i offentligheten, som dessa tidiga diskussioner om kriminologin hämtade sin luft. Aktörerna försökte påverka och agerade på en allmän oro som fanns kring brottsligheten. De

verkade i en offentlighet och valde att publicera sig i skrifter som lästes av en socialt intresserad elit, men inte en akademisk elit, utan en allmän, samhällelig elit. Frågan om varför och hur man blev kriminell knöts till tidens övergripande sociala fråga. De svar som ännu mest efterlyses, förväntades således också lösa en rad andra samhällsproblem. De aktiva ville att läran om brottslingarna skulle få en direkt återkoppling på politiken – studiet av de kriminella hörde därmed från början ihop med politiken, poängterar Pedersson, samtidigt som han slår fast att perioden karaktäriserades av kriminalbiologin.

Den andra perioden är mer politisk. Den inleds med rösträttsrörelsens seger och efterkrigstid, och den kan säga hålla på en bit in på 1950-talet. Nu vänder författaren blicken mot utredningsväsendet. Kopplingen till politiken och beslutsfattandet har blivit tätare. Visserligen dröjde det innan de förslag som lades fram fick legala följder, men Pedersson visar hur den offentliga debatten som tidigare förts i olika tidskrifter nu flyttades in i de statliga offentliga utredningarna. Flera av förra periodens debattörer blev sakkunniga experter och tog aktiv del i utredningarna. Kriminologin flyttade därmed in i politiken från att ha rört sig i dess periferi. Och där den förra präglades av de offentliga vetenskapsmännens tyckande, präglas den nu av görande, då vetenskaparna har blivit statens experter i de offentliga utredningarna.

Pederssons sista period handlar om hur kriminologin blev en akademisk disciplin. Perioden inleds under 1950-talet – även om det finns trådar bakåt. Anders Pedersson skönjer hur kriminalsociologin sakta men säkert tog över från psykologin och biologin. För de initierade handlade det inte bara om att påverka lagstiftningen utan också om att säkra ämnets framtid, vilket antogs göras bäst med det vetenskapliga vetandet. Perioden – liksom avhandlingen – slutar med att det tillsattes en professor, Knut Sveri, inhämtad från Norge. Ämnet hade då redan varit en del av grundkursen i juridik vid Stockholms högskola. Svensk kriminologisk forskning vände sig nu västerut, det vill säga till USA, snarare än till Tyskland.

En av Pederssons huvudpoänger är att kriminologin inte kan ses vare sig som ond eller god i enkel mening, och för den delen inte heller som höger eller vänster, konservativ eller radikal. Olika kriminologer har använt forskningen på olika sätt – liksom olika avnämare av forskning använt forskning som hävstång i skilda syften. Kunskapen har emellertid alltid syftat till att påverka politiken och bidra till samhällets styrning. Därtill har politiker och beslutsfattare valt att utnyttja kunskapen på olika sätt. Kriminologin har på så sätt varit både emanciperade – den har drivit på humanisering av fängelser och kriminalpolitik – och kontrollerande. Det är kunskaper som spelar rakt in i dagens diskussioner om förhållandet mellan fakta och politik.

Avsikten med Anders Pederssons begrepp hybrider och gränsrörelser är att komma åt mellanrummen och hur de använts. Det har varit genom att utnyttja så kallade hybrider som kriminologin fortsatt att vara aktuell under hela perioden. Genom att på olika sätt skapa nya uppfattningar om vem förbrytaren var, har både vetenskap och politik varit fortsatt nödvändiga storheter för varandra. Förbrytarna var en hybrid, farligheten en annan, som gjorde det nödvändigt att agera politiskt, men som också gick att studera vetenskapligt. Det är den här kopplingen till politiken som gör att kriminologin redan från det sena 1800-talet bör betraktas som en samhällsvetenskap, understryker Pedersson, detta trots att det under de tidiga perioderna i första hand var biologer, medicinare och psykologer som intresserade sig för studiet av brottslingen.

Anders Pederssons avhandling har som detta visat många intressanta resultat och förtjänster, men det finns självklart också aspekter som är mer problematiska. En sådan oklarhet handlar om hur undersökningen har gjorts, vilket inte alltid är glasklart för läsaren. Pedersson har använt en rad olika slags källor – artiklar, utredningar, böcker, skrifter och så vidare. Det är bra, men det saknas en klagörande diskussion om hur urvalet gjorts, och för en så bred undersökning under en så lång tid hade ett utförligare resonemang om exakt vilka urvalsprinciper som använts varit av godo. Som läsare blir jag ibland oklar över om hela årgångar av exempelvis tidskrifter och riksdagstryck gått igenom eller om författaren fokuserat på olika typer av material under olika perioder. Det oklart både hur långa serier Pedersson gått igenom i framför allt tidnings- och tidskriftsmaterialet, liksom vilka sökord som använts eller om sökord överhuvudtaget använts eller om det i stället varit registerstudier som legat bakom urvalet. Detta är förstas viktigt för att kunna följa honom i spåren. Pedersson diskuterar bara förbigående de urvalsprinciper han haft, och för den läsare som försöker att få tillgång till metoden bakvägen, genom käll- och litteraturförteckningen, är det också svårt att sätta sig in i Pederssons urval, i synnerhet som han inte skilt på källor och litteratur, vilket visserligen är kutym i idéhistoria men likväl besvärligt för den nyfikne. En mer utförlig metoddiskussion skulle också ha kunnat diskutera just det som valts bort och inte analyserats, samt varför de valen gjorts. Nu lämnas läsaren ensam med sina funderingar: vad diskuterades inte i källorna och vad tyder det på, är frågor som då och då poppar upp.

På samma sätt skulle en diskussion om hur de olika arenor Pedersson väljer att fokusera förändras över tid. Den publika arena som han fokuserar på under den första perioden finns väl rimligtvis kvar under både den andra och den tredje? Men vad händer då i den allmänna debatten, i offentligheten? Det diskuterar Anders Pedersson inte. Jag inser förstas att det kanske hade gjort undersökningen – som redan nu är mycket omfattande

– enorm, men urvalsprincipen, idén om varför han inte gjort detta, hade förtjänat ett par rader.

Till samma metodiska problem skulle jag hänföra bristen på kvantitativ analys. Det jag far efter är inte en fullständig statistisk undersökning av antalet artiklar, ord eller något liknande, utan snarare bara en enkel uppställning av vilka tidnings- och tidskriftsartiklar som använts, med årtal, författare (om så finns) och tematik (när det går att generalisera), för en sådan enkel tabell hade tydliggjort många av de goda resultat Pedersson har. Detta skulle inte minst vara en konkretion av de många gånger som författaren använder sig av sådana beskrivningar som ”vanligt”, ”mycket” och liknande. Läsaren hamnar nu i stället så att säga i Pederssons våld och kan utan mer konkretion (eller väldigt mycket mer refererande) inte göra en självständig analys av de uppgifter Pedersson lämnar. En tabell, eller ännu hellre några eller ett par diagram eller andra liknande visuella tekniker, som ju är lätta att göra i dag, skulle stärka hans teser och tydliggöra resultaten – det vet jag, för jag ägnade mig själv åt att sätta ihop en sådan enkel tabell och såg direkt intressanta resultat, exempelvis vilka tidskrifter (enligt min uppställning 49 utan dagstidningar) som hade artiklar om kriminologi under hela perioden (juridiska), sådana som bara hade det under en kortare period (exempelvis medicinska, som bara förekom under den första perioder, och pedagogiska tidskrifter som skrev om kriminologi bara under den andra perioden.).

På samma sätt skulle jag önskat mig en tydligare analys av de aktörer som finns med i avhandlingen, samt en diskussion om huruvida kriminologin är deras historia eller om det är de som är en del av kriminologins historia. Det hänger dessutom ihop med en del av forskningsläget och med Roger Qvarsell, vars alster svävar som en ande ovanför avhandlingen. Olof Kinberg, som ju Roger Qvarsell skrivit om i en rad olika sammanhang, var dessutom, liksom en del andra aktörer, verksam under flera av perioderna. I vissa fall var kriminologin till och med lika med Olof Kinberg. Vad betyder det för historien om kriminologin? En uppställning av aktörerna skulle kunna visa på så väl detta, som på var olika aktörer hörde hemma rent akademiskt och hur det förändrades över tid. Det skulle så vitt jag kan bedöma också stärka Pederssons tes.

Jag tror att analyser av det här slaget skulle ha stärkt Pederssons tes, och jag önskar att han i framtiden tar sig tid att utveckla dem i en eller ett par artiklar. På samma sätt vore det då intressant och se fördjupningar kring varför fängelsepredikanter inte lyckades höras mer och varför pedagoger inte spelade en större roll. Möjligen har detta med de olika professionernas status att göra, inte minst spelar läkarnas mycket framgångsrika professionalisering säkert en roll.

Anders Pedersson skriver själv att avhandlingen handlar om hur ett fält

blir vetenskapligt. Däremot är han faktiskt ganska vag med hur han definierar vetenskap och vad som skiljer vetenskapligt kunnande från annan kunskap. Det är förstås lite problematiskt när temat är vetenskapliggörandet. När man som läsare lyfter blicken skymtar förstås Pederssons definitioner fram, men liksom vad det gäller metoden så hade Pedersson gärna fått ägna sig lite mer, och lite tydligare, åt att diskutera och skriva fram gränserna för det vetenskapliga. Delvis kommer han undan det genom att fokusera på just gränsrörelser och hybrider, men bara delvis. För var går gränserna för en vetenskap? Är det först när ett ämne får en egen akademisk status? Det menar nog inte Pedersson. Och hur såg det som definierades som kvacksalveri, ovetenskap eller trams ut? Det är inte minst intressant med tanke på att Lombrosos tankar ganska snart började betraktas som just ovetenskapliga. Vad mer utrangerades? Och varför?

En tydligare diskussion om detta hade gjort frågan om varför det är professorsstolen och inte inrättandet av BRÅ 1974 som utgör slutpunkt för avhandlingen onödig. Det var ju som Pedersson så tydligt visar inte ämnets akademiska legitimitet som gav kraft i de politiska diskussionerna. Eftersom Pedersson dessutom slår fast att hans syfte är just att undersöka hur kriminologin artikuleras som vetenskap vore en definition av vad vetenskap är att föredra. Definitionerna fungerar ju därtill som urvalsmekanismer i forskning och även därför skulle jag gärna sett en tydligare definition av vad som ska förstås som vetenskap. Under den tidiga eran var exempelvis många av de aktörer som definierade sig som experter på kriminologi i högsta grad vetenskapsmän. Det gäller sådana som Frey Svensson, Johan Thyren och Olof Kinberg. De var emellertid inte kriminologer i dagens mening. Var då kriminologin en vetenskap? Som sagt så undviker Pedersson problemet genom att fokusera på gränsrörelserna, men avhandlingen hade vunnit på att göra detta tydligare.

Eftersom en rad aktörer dessutom var riksdagsledamöter och politiker, kan den kinkiga läsaren fråga sig om det överhuvudtaget går att särskilja olika sfärer. Jag tror att det finns något mycket intressant här och att Pedersson i framtiden skulle kunna gräva lite mer bland dessa aktörer med fötterna i så många av samhällets sfärer för att utröna vilken roll det spelat för utvecklingen av samhället i stort och smått.

På samma sätt tror jag att Pedersson i framtiden bör diskutera den publika vetenskapens roll. Här finns dessutom något som är högst aktuellt. För vad händer med vetenskapen när den inte längre är publik? Hur påverkar det ämnet, universiteten och synen på kunskap överhuvudtaget? En annan fråga som jag gärna skulle diskutera med Pedersson är om det utifrån hans avhandling och hans resultat går att dra generella slutsatser kring hur ämnen och nya discipliner kommer till. Kan kriminologins formering till ett akademiskt ämne lära oss något om hur det går till?

Att skriva en avhandling, en monografi ska tilläggas, i tider av sammanläggningsavhandlingar och kappor, är en bedrift. Det är många uppgifter som ska sammanföras, granskas och ordnas. Det är då inte så konstigt att det på slutet, ju mer stress och tidsbrist det blir, smyger sig in en del fel. Det märks också i Anders Pedersson välskrivna avhandling. Det förekommer en del felaktiga hänvisningar, lite vaga referenser och användningen av förkortningar är inte alltid helt konsekvent. Några enstaka citat är inte exakt som originalet och möjligen är det den ökade stressen som gör att vissa delar av avhandlingen är mindre utförligt fotnotade än andra. Men detta är randanmärkningar. På det stora hela är det nämligen en angelägen avhandling som griper in i en rad aktuella vetenskapliga såväl som politiska diskussioner. Jag hoppas att författaren tar chansen att bidra till dem också i fortsättningen, både i fora utanför universitetens seminarier och inom akademins ramar. Jag har pekat på en del svagheter i avhandlingen och områden där jag önskat att författaren brett ut sig mer, men avslutningsvis måste det dock sägas att detta är en avhandling som förtjänar att bli läst och diskuterad av många, och så hoppas jag också blir fallet.

Jenny Björkman

Riksbankens Jubileumsfond

Bokrecensioner

Niebuhr's museum

Anne Haslund Hansen: *Niebuhr's museum. Artefacts and souvenirs from the Royal Danish Expedition to Arabia 1761–1767*. Köpenhamn: Vandkunsten, 2016. 252 s. ISBN 978-87-7695-440-6, inb.

Anne Haslund Hansen (red.): *Arrivals. The life of the Royal Danish Expedition to Arabia 1767–2017*. Köpenhamn: Vandkunsten, 2017. 304 s. ISBN 978-87-7695-525-0, inb.

1700-talets linneanska resor handlade om att samla kunskaper om det kända och okända, lägga till nya djur- och växtarter till samlingarna, att ta med sig brottstycken av världen för att lägga dem i skåp, arkiv och herbarier. Från den kungliga danska expeditionen till Arabien 1761–1767 finns ännu bevarat en rik och varierad samling av naturalier, men också unika kulturhistoriska och etnografiska föremål. Anne Haslund Hansen, forskare vid Nationalmuseet i Köpenhamn, har samlat dessa i två välillustrerade böcker: *Niebuhr's museum* och *Arrivals* (böckerna finns även i danska utgåvor). Expeditionen, som hade Det lyckliga Arabien som mål, har gått till historien som en av de mest dramatiska, men också olycksdrabbade, resorna till Mellanöstern under 1700-talet. Av de sex deltagarna var det bara en som lyckades ta sig tillbaka till Köpenhamn, kartografen Carsten Niebuhr, efter nästan sju års irrfärder i Arabien, Indien och Persien.

Det insamlade materialet från expeditionen förvaras i dag vid Statens Naturhistoriske Museum, samt vid Det Kongelige Bibliotek och Nationalmuseet i Köpenhamn. Samlingarna består av växter, snäckor, torkade fiskar, koraller, handskrifter, kulturföremål och mycket annat. Den svenske deltagaren, Linnélärjungen Peter Forsskål, hade som uppgift att beskriva alla djur, växter och mineraler som inte fanns förtecknade i Linnés *Systema naturae* samt att insamla naturalier, konservera dem och få dem till Köpenhamn. Hans herbarium består av inte mindre än 1 300 ark med växter, varav många är typexemplar. Från honom härrör också en samling torkade fiskar, fångade i Röda havet. *Niebuhr's museum* består främst av sådant som Niebuhr insamlat och skickat hem av historiskt, arkeologiskt, estetiskt och etnografiskt intresse. Däri ingår mumier, både av barn och katter, kanoper i alabaster för inälvor, ushabtistatuetter, falkguden Sokar i trä, skarabéer och en falsk dörr från Sakkara (det vill säga en offernisch

från en fornegyptisk grav). Här avbildas ett sasanidiskt sigill, stenfragment, arabiska mynt, en arabisk klädedräkt, en jemenitisk dolk med bälte, rökelsekar, pilgrimssouvenirer från Karbala i Irak och det Heliga landet, turkiska och persiska pipor, en turkisk kalender, koranblad och en arabisk talisman.

Dessa hemförda resesouvenirer ger en förnimmelse av resandets materialitet, behovet av att föra hem fysiska brottstycken av en annan värld, liksom för att visa på dess verkliga existens bortom horisonten. Haslund Hansen resonerar bland annat om skillnaden mellan det sedda och det förvärvade. I fokus för illustrationerna i Niebuhrs resebeskrivning stod det generella och karakteristiska, inte egentligen det unika exemplet. Samtidigt betonar han det empiriska seendet – att se med egna ögon. Han hade sett allt detta själv, intygar han för läsaren.

I uppföljaren *Arrivals* presenteras vidare dessa hemförda objekt, naturalier och handskrifter i utomordentliga fotografier, vilka också riktar uppmärksamheten mot de enskilda detaljerna. Ett av de fascinerande spåren i *Arrivals* är själva logistiken, hur föremålen tog sig till Köpenhamn. I Egypten fanns redan en etablerad och organiserad handel med fornsaker som expeditionen kunde dra nytta av. Forsskål med expeditionskamrater samlade specimina och naturalier i fält och på fiskmarknader, engagerade informatörer och lokala hantlangare. Materialet skickades hem i omgångar. Det var ett omständligt företag: lådor skulle införskaffas, allt packas ner och märkas, sedan fraktas genom flera led av firmor och hanteras av åtskilliga hamnarbetare under flera sjökapteners överseende, hela den långa vägen mot norra Europa innan det kom fram till Toldboden i Köpenhamn.

Vid sidan av de fotodokumenterade föremålen innehåller *Arrivals* ett antal uppsatser som sätter tingen i sitt historiska sammanhang, bland annat en introduktion till Frederik V:s tid, om idégivaren till den arabiska resan Johann David Michaelis, om Georg Wilhelm Baurenfeinds illustrationer, om Niebuhr som egyptolog och om Frederik Christian von Havens inköp av hebreiska handskrifter. Expeditionen var, menar Lawrence J. Baack i sitt bidrag, unik på flera sätt. Den saknade uttalade koloniala, kommersiella och missionerande avsikter, den var tvärvetenskaplig och den var den första större vetenskapliga expeditionen utgående från Skandinavien. Två uppsatser berör det linneanska: Tom Schiottes uppsats om konkylierna och Philippe Provençals om Forsskåls fiskherbarium. Men det är särskilt ett kapitel, som jag skulle vilja lyfta fram, av Mirjam Hähnle, som behandlar tids- och rumsuppfattningar i expeditionsmedlemmarnas reseberättelser. Tankeväckande är behandlingen av resenärernas upplevelse av förflyttningen genom det fysiska rummet och den tid som förflöt medan man tillryggalade den tröttsamma färdvägen. Som kartritare tillägnade

sig Niebuhr rummet, som i lands- och stadskartorna förvandlade konkreta rörelser och observationer till ett abstrakt, geometriskt rum skådat liksom från en objektiv punkt ovan jordytan. Uttalat syfte med expeditionen, så som Michaelis hade hoppats, var att vetenskapligt beskriva och dokumentera den värld som Bibeln skrevs i. Det fanns med andra ord en tydlig tidsdimension som sträckte sig till fjärran platser i historien. Resan genom rummet var också en resa i tiden. Arabia Felix existerade som geografiskt rum i samma tidsepok som resenärernas eget Europa, men samtidigt också i ett kulturellt rum i ett annat årtusende, i biblisk tid.

David Dunér

Lunds universitet

Circulation of Knowledge

Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar, Kari H. Nordberg, *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*. Lund: Nordic academic Press, 2018. 256 s. ISBN: 978-91-88661-28-9, inb.

Circulation of Knowledge är den första kollektiva produkten av en framväxande miljö vid Lunds universitet som uppstått de senaste åren kring underdisciplinen kunskapshistoria. Som redaktörerna inledningsvis noterar är det ett för Sverige relativt nytt fält inom den historiska forskningen, men med starka beröringspunkter inom mer etablerade vetenskapshistoria, kulturhistoria och idéhistoria.

I inledningen konstateras att kunskapshistoria har vuxit fram som ett eget internationellt fält under 2000-talet, i anglosaxisk likaväl som tyskspråkig tradition, även om dessa inte i särskilt hög grad kommunicerar med varandra. Trots att det inte utsägs ska den svenska miljön uppfattas som ett försök att överbrygga de olika internationella traditionerna och antologin ses som en första teoretisk likaväl som empirisk syntes och ett vidareutvecklande. I linje med detta sätts den nya miljön och metoden i relation till å ena sidan den svenska historievetenskapens kulturhistoria och å andra sidan det internationella fältets tidiga utveckling, vilka båda får bidra med problemställningar och vägar framåt.

Det svenska fältets centrala problemställning beskrivs här som ett fokus på kunskap snarare än vetenskap – både som praktisk kunskap och som mer traditionella intellektuella genrer – och på hur kunskap cirkulerar, transformeras och upptas i bredare sociala skikt (21). Trots att begreppet inte är tillfredsställande definierat, vilket redaktörerna pekar ut som en

uppgift inför framtiden, så erbjuder kunskapshistoriska perspektiv en möjlighet att transformera den historiska forskningen (17). I tre delar erbjuder antologin sedan ett smakprov på vad ett kunskapshistoriskt studium kan innebära. För det första ett fokus på kunscaps-cirkulation i offentligheten, för det andra ett fokus på villkoren för kunscaps-cirkulation och för det tredje ett förnyat fokus på objekt och materialiteter.

De empiriska såväl som teoretiska bidragen i boken får fungera som exempel på möjligheterna hos det nya perspektivet och flera bidrag erbjuder väl utförda empiriska studier med en viss grad av teoretisk utveckling. Så är fallet i bland annat David Larsson Heidenblads "From content to circulation" (71–81) som diskuterar spridandet, politiserandet och cirkulerandet av kunskap om klimatet under svenskt 70-tal. Även Erling Sandmos "Circulation and monstrosity" (175–196) som diskuterar hur 1600-talets föreställning om monster cirkulerade "i det sanna" (176) och som liksom Anna Nilsson Hammar i sin "Theoria, praxis ans poiesis" (107–124) erbjuder välkomna teoretiska fördjupningar genom empiriska exempel. Likaså Kajsa Brilkmans "The circulation of knowledge in translations and compilations" (160–171) lyfter en för cirkulationsbegreppet intressant teoretisk fråga: Vad händer när kunskap översätts mellan kontexter?

I andra kapitel är det mindre tydligt vad ett kunskapshistoriskt perspektiv med fokus på cirkulation erbjuder som inte till exempel receptionshistoria eller historia med fokus på omstridda begrepp skulle erbjuda. Laura Hollstens "Public, private and experience-based knowledge" (37–55) påminner i sitt angreppssätt och materialval starkt om traditionell kulturhistoria, och Anders Ahlbäcks "Unwelcome knowledge" (125–143) liksom Isak Hammars "Conflict, consensus and circulation" (144–159) båda tar sig an olika epokers utbildningsdebatter genom att fokusera på vad som närmast kan ses som en receptionshistoria med fokus på konflikter. Här tycks tillvägagångssättet ligga närmare klassisk kultur- eller idéhistoria som utgår från debatter och konflikter.

I vissa fall verkar de olika bidragen förhålla sig delvis motsägande i relation till varandra. Så fokuserar Kari Nordbergs "The circulation and commercialization of sexual knowledge" (56–70) i hög grad på aktörer, medan Ahlbäck hävdar att det kunscaps-cirkulerande perspektivet erbjuder en väg bort från aktörsfokus (127). På samma sätt menar Erik Bodesten i sitt bidrag, "Political knowledge in public circulation" (82–104), att kunscaps-cirkulation som perspektiv erbjuder goda verktyg för att undersöka det generella i ett samhälle snarare än det partikulära. Det står delvis i kontrast till Helge Jordheims bidrag, "The printed work as a site of knowledge circulation" (232–253), där det enskilda verket (och dess översättningar) får fungera som en plats där både geografisk och idémässig cirkulation uppstår.

Bokens explicita försök att diskutera metod nära knutet till flera intressanta empiriska fall är lovvärt. Viljan att etablera ett nytt fält lyser igenom, och bör uppfattas som ett djärvt försök att skapa metodologisk debatt, samtidigt som hävdandet av det egna nyskapandet troligtvis kommer att leda till en del rättmätig kritik från redan etablerade discipliner. Antologins spretighet är egentligen inte dess problem, den skulle troligtvis fungera mycket bra i undervisningssammanhang, utan det faktum att den inte riktigt lyckas visa på hur kunskapscirkulation som perspektiv transformerar historievetenskapen. Trots att begreppet kunskap, som är notoriskt svårdefinierbart, inte definieras, framstår det inte som ett överhängande problem eftersom alla de empiriska fall som får exemplifiera det övergripande perspektivet är sådana som läsaren beredvilligt erkänner falla inom den allmänna kategorin kunskap. Däremot lider boken av att begreppet kunskapscirkulation inte definieras, speciellt med hänsyn till de olika ståndpunkter som bidragen framför. Kanske hade detta något avhjälpits om bidragen hade refererat till varandra, så att skillnader och likheter lyfts åtminstone i en fotnotskommentar. Som det nu är framstår boken som att den förment erbjuder ett perspektiv, och metodtolkningar som drar åt olika håll lämnas oberörda.

Karolina Enquist Källgren

Lunds universitet

Notiser och meddelanden

Notes and communications

Nya doktorsavhandlingar
inom idé- och lärdoms historia

Fredrik Bertilsson: *Frihetstida policyskapande. Uppfostringskommissionen och de akademiska konstitutionerna 1738–1766* (Södertörn)

Annelie Drakman: *När kroppen slöt sig och blev fast. Varför åderlätning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt* (Uppsala)

Helena Imelda Ek: *Erotic insanity. Sex and psychiatry at Vadstena asylum, Sweden 1849–1878* (Stockholm)

Chris Haffenden: *Every man his own monument. Self-monumentalizing in romantic Britain* (Uppsala)

Jakob Kihlberg: *Gränslösa anspråk. Offentliga möten och skapandet av det internationella, 1840–1860* (Uppsala)

Patrik Möller: *Hemligheternas värld. Bror Gadelius och psykiatrins genombrott i det tidiga 1900-talets Sverige* (Göteborg)

Valgerdur Palmadóttir: *Perplexities of the personal and the political. How women's liberation became women's human rights* (Umeå)

Anders Pedersson: *En fängslande vetenskap. Kriminologi i Sverige, 1885–1965* (Göteborg)

Tomas Wedin: *The aporia of equality. A historico-political approach to Swedish educational politics 1946–2000* (Göteborg)

Tidigare redaktörer

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Bosse Holmqvist 2006–2015

